

**Мова і війна:
динаміка
мовної системи
і мовна політика**

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України
Українське бюро лінгвістичних експертиз НАН України

Мова і війна:
динаміка мовної системи
і мовна політика

Київ
2024

УДК 81'3
ББК 81
DOI: 10.61913/burago-publishing-house-23.6

Відповідальний редактор: **Б.М. Ажнюк**

Рецензенти: **Г.П. Мацюк, В.П. Пономаренко**

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (протокол № 5 від 04.04.2024 р.).

Мова і війна: динаміка мовної системи і мовна політика. Монографія.
К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2024. 616 с.

ISBN 978-966-489-678-5

Війна як особливий соціальний контекст впливає на когнітивну діяльність людей і виражальні засоби української мови. Воєнне протистояння насамперед актуалізує експресивно-оцінні номінації. В українському публічному просторі актуальною ідеологемою, що справляє вплив на лінгвопрагматичні параметри мовлення, стало екзистенційне заперечення ворога. Воно продиктоване загрозою, що нависла над існуванням української держави й самого українства як етнополітичного концепту. Унікальним з перспективи довоєнних часів явищем є широке використання в публічному просторі вульгаризмів і обценізмів по відношенню до держави-агресора, її політичного керівництва, армії і т. ін.

У монографії висвітлюються також питання, пов'язані з проблемами імплементації Україною міжнародних зобов'язань у сфері мовної політики, та застосування лінгвістичної теорії для розв'язання завдань лінгвоюридичного характеру, зокрема аналізу використання мови для вчинення злочинів проти основ національної безпеки, таких як виправдовування дій держави-агресора, заклики до посягання на територіальну цілісність України і т. ін.

ISBN 978-966-489-678-5

© Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні
НАН України, 2024

ЗМІСТ

1. <i>Богдан Ажнюк</i> . Мовне життя в координатах воєнних наративів	4
2. <i>Олександр Тараненко</i> . Російсько-українська війна і українська мова	12
3. <i>Богдан Ажнюк</i> . Семіотичне конструювання публічного простору: війна і мова ...	88
4. <i>Віктор Брицин</i> . Мова в час війни: функціонування й мовні проскрипції	123
5. <i>Міхаель Мозер</i> . Європейська хартія регіональних або міноритарних мов під час російської війни в Україні	190
6. <i>Галина Яворська</i> . Дискурс війни (кілька методологічних питань)	211
7. <i>Надія Кісс, Іванна Цар</i> . Кримські татари в умовах війни та вимушеної міграції: мовна політика та мовна поведінка	229
8. <i>Тетяна Черниш, Сергій Єрмоленко</i> . Науки й дисципліни історико-філологічного циклу в добу великої війни	267
9. <i>Леся Ажнюк</i> . Вербальний злочин як об'єкт лінгвістичної експертизи	309
10. <i>Laada Bilaniuk</i> . Subtitles and standards: Language ideologies in Ukrainian news videos on social media	362
11. <i>Тетяна Кузнєцова</i> . Мовні атитюди в українському дискурсі (2014–2023 рр.)	383
12. <i>Оксана Михальчук</i> . Мова і територія: соціолінгвістичні параметри мовної ідентичності	411
13. <i>Леся Мушкетик</i> . Питання мови та освіти у середовищі нацменшин Угорщини .	454
14. <i>Тетяна Космеда</i> . Тенденції в перейменуванні товарних знаків у період російсько-української війни: мовний «смак» епохи і її «несмак»	476
15. <i>Тетяна Полякова</i> . Лексема <i>майдан</i> у суспільно-політичному дискурсі: історія функціонування, сучасна динаміка, передвоєнний період	509
16. <i>Аліна Гончаренко</i> . Псевдоросіянізми в українській мові	565

Богдан АЖНЮК

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні Національної академії наук України

вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001, Україна

Електронна пошта: azhniuk@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9496-1544>

МОВНЕ ЖИТТЯ В КООРДИНАТАХ ВОЄННИХ НАРАТИВІВ

Пропонована читачеві колективна монографія виходить у світ за підсумками міжнародної наукової конференції «Мовна політика й міжмовні відносини в умовах війни», що відбулася в Інституті мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України 9 листопада 2023 р. Розділи цієї книжки представляють науковий доробок співробітників Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України та Українського бюро лінгвістичних експертиз НАН України, а також тематично споріднені напрацювання мовознавців інших наукових та освітніх закладів в Україні й за кордоном.

Для українців, що тривалий час перебували під владою кількох імперій, мова, й далі залишається опорним пунктом української ідентичності, запорукою виживання українського народу й збереження його національного обличчя. Актуальною ідеологемою в українському публічному просторі, стало екзистенційне заперечення ворога. Воно продиктоване загрозою, що нависла над існуванням української держави й самого українства як етнополітичного концепту. Заяви російських імперіалістів про наміри знищити Україну неодноразово лунали і з найвищих кремлівських трибун, і в публікаціях пропагандистів та Z-блогерів. Усе, що стосується мовного життя й мовної політики в Україні, було, є і буде актуальним. Сьогодні навіть скептики розуміють, що мовна політика вийшла за суто етнічні рамки і стала питанням національним – від слова нація в сенсі держава.

Війна як особливий соціальний контекст позначається на когнітивній діяльності людей і справляє потужний вплив на ресурс номінативних засобів української мови, зокрема через метафоризацію і реметафоризацію когнітивних архетипів. Про це йдеться в розділах Галини Яворської «Дискурс війни (кілька методологічних питань)», Олександра Тараненка «Російсько-українська війна і українська мова» і Віктора Бріцина «Мова в час війни: функціонування й мовні проскрипції». Воєнне протистояння насамперед актуалізує експресивно-оцінні номінації ворога. Помітне місце в цій частині новітнього лексикону належить словотвірному гнізду *ват-* з відверто глузливим конотативним забарвленням. Його виникнення пов'язане з метонімічним переосмисленням слова *ватник* «тепла ватна куртка» – назви типового одягу представників непрестижних професій, як от, вантажників, підсобних робітників, колгоспників і т. ін. У пострадянському дискурсі 2010-2020-х років слово *ватник* активно використовується в переносному значенні щодо осіб з радянською ментальністю, які охоче піддаються пропаганді «Російського світу» і поділяють його цінності. Це слово дало низку похідних, на зразок *вата*, *ватність* «проросійська ідеологія, настрої і т. ін.», *ватний* «прорадянський або проросійський», *ватán* «те саме, що ватник», *Ватостан* «образне найменування Російської Федерації» і т. ін.

Характерним елементом семіотичного ландшафту сучасної України стали букети й декоративні композиції з використанням гілочок бавовнику, що пов'язане з новітнім значенням українського слова *бавовна*, яке виникло внаслідок дифузії семіотичних елементів воєнної доби: російські пропагандисти, щоб заспокоїти населення, замість слова *вибух* (рос. *взрыв*) уживали слово *хлопóк*, а українці, передражняючи ворога, російське слово *хлопóк* переклали українським *бавовна*. Так воно набуло алегоричного значення – ракетний (бомбовий, артилерійський, дронний та ін.) удар українців у відповідь на агресію ворога.

Унікальним з перспективи довоєнних часів явищем є широке використання в публічному просторі вульгаризмів і обценізмів по відношенню до держави-агресора, її політичного керівництва, армії, флоту і т. ін. Основною комунікативною функцією цих одиниць, адресованих відповідним особам, є приниження їх публічного статусу. Про цю та інші особливості функціонування різнопланових комунікативних засобів у семіотичному ландшафті України йде мова у розділі «Семіотичне конструювання публічного простору: війна і мова» (Богдан Ажнюк).

Семіотичний континуум має коміркову структуру. У ньому відбуваються дифузні явища – взаємне проникнення елементів змісту, їх перетікання з однієї комірки в іншу. Прикладом може бути використання в українському семіотичному просторі символічного малюнку на руїнах будинку в Бородянці (відомого в ЗМІ як мурал Бенксі), де зображено хлопчика, що здолав дорослого чоловіка-дзюдоїста. У контексті російсько-української війни малюнок символізує повалення агресора. Семіотика оперує знаннями, які оприлюднювалися в публічному просторі і можуть актуалізуватися під впливом нових обставин. Дорослий дзюдоїст на графіті Бенксі нагадує Путіна, який у минулому любив позувати перед ЗМІ в костюмі дзюдоїста на татамі. До річниці повномасштабної війни Росії проти України ВАТ «Укрпошта» ввело в обіг поштову марку з використанням сюжету цього графіті, що містить також напис «ПТН ПНХ!» (аббревіатурне скорочення фрази «Путін, пішов нах*й!»). Розтиражоване в сотнях тисяч екземплярів це зображення стало одним з важливих засобів впливу на масову свідомість і конструювання семіотики публічного простору. Поєднання на марці візуального (малюнок) і вербального (ПТН ПНХ) елементів підсилює комунікативний ефект повідомлення, знімаючи будь-які сумніви щодо алегоричного змісту графіті Бенксі.

Публічний простір – це комунікативне середовище, де виникають і формулюються уявлення й переконання про мову, що служать поясненням та обґрунтуванням мовної структури й мовної практики для широкого кола носіїв

цієї мови. Сукупність таких уявлень і переконань називається в соціолінгвістиці мовною ідеологією. Для так званих простих людей мовна ідеологія як регулятор мовної поведінки часто впливовіша за офіційні нормативні акти. Мовний ландшафт, з одного боку, зазнає впливу мовної ідеології, а з другого – сам породжує важливі ідеологеми та сприяє їх впливу на суспільну свідомість.

Актуальні питання, пов'язані з проблемами імплементації Україною міжнародних зобов'язань у сфері мовної політики, порушує Міхаель Мозер у розділі «Європейська хартія регіональних або міноритарних мов під час російської війни в Україні». На думку автора, складається враження, що позиції української сторони, з одного боку, і Комітету експертів Ради Європи, з другого боку, виявляють дедалі більше розбіжностей. Зокрема, викликає занепокоєння те, що незважаючи на використання проросійськими силами мовного регіоналізму як інструменту сепаратистських політичних проєктів, Комітет наголошує на «необхідності здійснення рішучих дій, спрямованих на розвиток регіональних мов або мов меншин».

Розділ «Кримські татари в умовах війни та вимушеної міграції: мовна політика та мовна поведінка» (Надія Кісс, Іванна Цар) присвячений дослідженню мовних біографій кримських татар на матеріалі інтерв'ю, проведених авторами розділу. Під впливом повномасштабної війни кримські татари, зокрема молодь, у різний спосіб активізують громадську діяльність на підтримку збереження своєї етнокультурної спадщини, навчають дітей кримськотатарської мови й самі вивчають її. Аналіз мовних біографій тих кримських татар, які вимушено мігрували за кордон, показав, що вони стикаються з новими проблемами: окрім збереження власної ідентичності, доводиться адаптуватися до нових реалій, розширюючи свій мовний репертуар та поповнюючи його державними мовами країн міграції.

Розділ «Науки й дисципліни історико-філологічного циклу в добу великої війни» (Тетяна Черниш, Сергій Єрмоленко) присвячено особливостям освітньої

діяльності в умовах повномасштабної агресії, зокрема розвінчання поширюваних російськими ідеологами шовіністичних та ксенофобських стереотипів. Автори звертають увагу на те, що одним із засобів впливу на суспільну свідомість стало маніпулювання історико-етимологічними прийомами для фальсифікації знань про історичне минуле українського та інших слов'янських народів.

Розділ «Вербальний злочин як об'єкт лінгвістичної експертизи» (Леся Ажнюк) присвячено застосуванню лінгвістичної теорії для вирішення прикладних завдань лінгвоюридичного характеру. У ньому йдеться про використання мови в різноманітних протиправних діях, таких як: виправдовування, визнання правомірною збройної агресії РФ проти України, розпалювання ворожнечі за етнічною, релігійною, расовою чи іншою дискримінаційною ознакою, шантаж, погроза, вимагання або пропозиція неправомірної винагороди, тощо, Особливої актуальності під час війни набуває використання мови у вчиненні злочинів проти основ національної безпеки держави, таких як, заклики до посягання на територіальну цілісність і недоторканість України та порушення меж і державних кордонів України, заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу та захоплення державної влади і т. ін. Заслужує на увагу те, що вербальна дія може бути злочинною не лише сама по собі, вона також може бути однією з важливих ознак іншого кримінального правопорушення. Наприклад, при кваліфікації насильницьких дій, учинених з мотивів расової, національної або релігійної ворожнечі (що може бути обтяжливою обставиною), встановлення мотиву зазвичай пов'язане з інтерпретацією тих чи інших вербальних дій.

Розділ Лади Біланюк «Субтитри й стандарти: мовні ідеології в випусках новин в українських соціальних медіа» (Subtitles and standards: Language ideologies in Ukrainian news videos on social media) присвячено дослідженню ідеологічно-мовних підтекстів у практиці субтитрування усного мовлення в випусках новин. У практиці субтитрування спостерігаються дві основні

тенденції: 1) субтитри адаптуються до норм сучасної української мови з виправленням можливих русизмів та інших відхилень від літературного стандарту і 2) субтитри реалістично відтворюють усне мовлення, зберігаючи всі його ненормативні особливості. Що краще: стандартизація чи реалізм? Пошук відповіді на це питання потребує врахування багатьох чинників, що визначають прагматику конкретної комунікативної ситуації. В усіх випадках видається доцільним використання нормативного українського правопису для дотримання орфографічної послідовності й забезпечення українськості текстового матеріалу.

Розділ Тетяни Кузнецової «Мовні атитюди в українському медіадискурсі» (2014-2023 рр.) присвячено аналізу соціолінгвістичних аспектів ставлення до української мови на матеріалі текстів одеських онлайн-видань у період 2014-2023 рр. Після вторгнення російських військ в Україну в лютому 2022 р. ставлення українців до мови в координатах «свій чужий» поляризувалося: «своєю» в більшості медіа стала українська мова, «чужою» – російська. Це зумовило витіснення негативно-оцінної риторики стосовно української мови й тиражування наративів, що артикують сприйняття української мови як мови національної та громадянської єдності, як мови спротиву російській агресії.

Розділ «Мова і територія: соціолінгвістичні параметри мовної ідентичності» (Оксана Михальчук) присвячено проблемі територіальної мовної ідентичності осіб та спільнот та питанням ідентифікації географічного ареалу за мовними ознаками, що мотивовані історичними, етнічними та соціокультурними чинниками, ступенем поширеності й статусом відповідних мов. Як важливий засіб символічного домінування, мова відіграє особливу роль у семіотичній демаркації території і, ширше кажучи, у семіотичній демаркації інформаційного простору. В Україні відомі приклади маніпулятивного етномовного маркування території для здійснення сепаратистських політичних проєктів на зразок ЛНР, ДНР та проєкту «політичне русинство» в Закарпатській області й прилеглих ареалах сусідніх держав.

У розділі «Тенденції в перейменуванні товарних знаків у період російсько-української війни: мовний ‘смак’ епохи і її ‘несмак’» (Тетяна Космеда) обговорюються зміни, що відбуваються в українському онімному просторі в під впливом зрушень у суспільній свідомості та мовній ідеології в час повномасштабної російської агресії. Чимало брендів почали використовувати в рекламі елементи національної символіки, патріотичні висловлювання та назви, що асоціюються з національним спротивом і захистом Батьківщини. Природне бажання ліквідувати наслідки домінування російської мови в українському інформаційному просторі та прагнення реалізувати креативний потенціал образного мовлення в рекламі іноді супроводжується недоречно-фамільярним використанням українських національних символів, висловів патріотичного змісту тощо. Комерціалізація національного наративу викликає негативну реакцію і українських законодавців (див. проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо обмеження використання патріотичної тематики при реєстрації торговельних марок та в рекламі»), і значної частини громадянського суспільства.

У розділі «Питання мови та освіти в середовищі нацменшин Угорщини» (Леся Мушкетик) описується мовне життя етнокультурних спільнот у країні, з якою в нашої держави склалися доволі непрості відносини. Створене 1991 року об'єднання українців-русинів Угорщини мало спочатку гібридну природу: воно включало поряд з українцями і тих, хто вважали себе насамперед русинами або тільки русинами. Від 1993 року об'єднання українців і русинів в Угорщині існують нарізно. За даними на 2016 рік майже 6,4 % населення Угорщини заявили про свою належність до однієї з 13 визнаних нацменшин. Органи самоврядування національних меншин діють на місцевому, регіональному та національному рівнях і можуть самостійно вирішувати питання щодо використання мови в освіті, культурі та медіа, створювати освітні заклади або брати під своє керівництво ті, що вже діють. Законодавство передбачає проведення консультацій представників державної влади з органами самоврядування стосовно політики в галузі освіти, а також формування

позитивного ставлення в угорському суспільстві до етнокультурних потреб національних меншин.

У розділі «Лексема *майдан* у суспільно-політичному дискурсі: історія функціонування, сучасна динаміка, передвоєнний період» (Тетяна Полякова) аналізуються семантичні, аксіологічні, лексико-стилістичні, словотвірні та лінгвопрагматичні особливості функціонування українізму *майдан* та його похідних у російськомовних текстах друкованих та електронних ЗМІ. Із зрозумілих причин аксіологія й семантика мовних одиниць лексичного гнізда *майдан* у текстах антиукраїнських медійних видань значною мірою відрізнялися й відрізняються від видань з проукраїнською або нейтральною орієнтацією.

Актуалізовані війною пуристичні тенденції, спрямовані на подолання наслідків російського впливу та дистанціювання від російських запозичень, породжують і поглиблюють проблему упередженого ставлення до давньої за походженням української лексики. У багатьох випадках такі одиниці помилково кваліфікуються як мовні покручі й кальки з російських прототипів, що призводять до хибної оцінки мовних та мовно-культурних надбань минулого. Аналізові мовних одиниць такого типу присвячений розділ «Псевдоросіянізми в українській мові» (Аліна Гончаренко). Нав'язування в минулому українській мові лексичних, граматичних, фонетико-орфографічних елементів російської мови та необізнаність з історією розвитку й стандартизації української літературної мови – це основні причини, що призводили й призводять до помилкового оголошення питомих українських форм російськими (або суржиком) та вилучення їх з ужитку.

Олександр ТАРАНЕНКО

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України,

м. Київ, Україна

Електронна пошта: oataran99@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0269-8954>

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА І УКРАЇНСЬКА МОВА

Нинішня російсько-українська війна (з кінця лютого 2014 року – після початку збройної агресії Російської Федерації проти України, а особливо з 24 лютого 2022 року – після повномасштабного вторгнення військ РФ в Україну), яка є тепер головним змістом життя українського суспільства, стала, природно, досить потужним поштовхом до змін як у корпусі (складі) української мови та особливостях його реалізації (включно з графікою та орфографією), так і в її суспільному статусі.

I. Корпус (склад) української мови і аспекти його реалізації.

1. Номінація. У сфері номінації (у лексико-фразеологічному складі), яка найперше й найпомітніше реагує на зміни в суспільному житті, в цей час активізувалися процеси як появи або актуалізації в ужитку відповідних мовних одиниць, так і, з іншого боку, усунення того, чого суспільство вже намагається позбутися.

1.1. Номінативний інвентар війни. Досить помітним джерелом номінативної активності (зокрема з поширенням одиниць спеціального слововжитку за його межі) стала в цей період, цілком природно, військова сфера. Це насамперед поширення з 2014 року номінацій найзагальнішого плану *агресія Росії проти України, російсько-українська війна, неоголошена війна РФ проти України, війна на Сході, гібридна війна* (тобто воєнні дії однієї держави проти іншої – без офіційного оголошення стану війни – у поєднанні зі

стимулюванням сепаратистських рухів усередині іншої країни, з актами тероризму та диверсійної діяльності на її території, з інформаційною війною та пропагандою, кібервійною та ін.)¹, *окупація Криму, Донбасу*; на позначення РФ відповідно – *держава(країна)-агресор(окупант)*, а також *держава-терорист*. Таким чином, слово *війна*, яке вже стало звичним від початку 2000-х років після приходу до влади в РФ президента В. Путіна (насамперед у ЗМІ обох країн) у його метафоричному значенні для характеристики перманентних загострень міждержавних відносин між двома країнами (з ініціюванням їх завжди з російської сторони): *інформаційна, газова, торговельна, «сирна», «молочна», «м'ясна»* і т. ін. *війна*, тепер стало вживатися вже й у своєму прямому значенні у всій його страшній суті (однак офіційно війни – саме в такому формулюванні – не оголошували ні з боку РФ, ні з боку України, навіть з 24 лютого 2022 року, хоча Україна запровадила в цей день *воєнний стан*; 2014 року й пізніше РФ взагалі намагалася заперечувати свою пряму участь у бойових діях на Донбасі, а повномасштабне військове вторгнення в Україну з 24 лютого 2022 року вона лицемірно іменувала як «спеціальную военную операцию Вооруженных сил РФ по защите Донецкой и Луганской Народных Республик», переслідуючи навіть у кримінальному порядку журналістів, блогерів, політологів та ін. за самé вживання в цьому зв'язку слова *война*)². Офіційна Росія, яка вперто відмовлялася визнавати себе аж до 24 лютого 2022 року однією зі сторін цього збройного протистояння, застосовувала на його позначення назви «гражданская война (гражданский, внутренний конфликт) на Юго-Востоке Украины», а щодо своєї окупації Криму – «присоединение Крыма», «возвращение Крыма в Россию» [див. Вайс : 342–346]. У такий спосіб відбувалася підміна понять – замість збройного втручання

¹ У спеціальному слововжитку в деяких колах на позначення неоголошеної війни РФ проти України стали застосовувати також назву *проксі-війна* (англ. *proxy war*), тобто так звана «посередницька війна», – *війна*, в якій певні дві держави воюють не безпосередньо між собою, а використовуючи для цього якусь третю сторону, третю державу з надаванням їй вирішальної військової, технічної, фінансової допомоги (у цьому разі це ніби війна РФ і США через «посередництво» України).

² Така назва на позначення агресії РФ проти України (станом до 24 лютого 2022 року), як «*українська криза*», на яку можна було натрапити в зарубіжних політологів і мовознавців [див., наприклад: Сипко; Reuther], в Україні від 2014 року не вживалася.

іншої держави із залученням нею місцевих сепаратистів наголошувалося на наявності збройного конфлікту між різними частинами населення, різними регіонами однієї держави. Номінації на зразок «збройний конфлікт на Сході України» використовували і в самій Україні – на опозиційних до влади телеканалах, що їх пов’язували з відомим проросійським політиком, лідером партії «Об’єднана платформа – За життя» (ОПЗЖ) В. Медведчуком («NewsOne», «112», ЗІК – до їх закриття в лютому 2021 року). Подібні номінації використовувала також Українська православна церква (Московський патріархат): її предстоятель митрополит Онуфрій неодноразово заявляв, що на Сході України йде «громадянська війна»; її священники закликали у своїх молебнях до припинення «братовбивчої війни», «міжусобної ворожби» і т. ін. на Сході України (так, у Почаївській лаврі можна було побачити, наприклад, щит із написом: «<...> Господь о мире и прекращении междоусобной вражды», квітень 2020 року). Спостерігачі підкреслюють, що для Росії це *колоніальна війна* (відповідно, у вжитку на позначення подій, явищ, ознак протилежної спрямованості поширилося означення *деколоніальний: дискурс, підхід, перспектива, війна* – з боку України).

На позначення бойових дій Збройних сил та інших силових структур України на Донбасі спочатку було запроваджено назву *Антитерористична операція – АТО* (з квітня 2014 по квітень 2018 р.), потім – *Операція об’єднаних сил – ООС*.

У загальному мововжитку в цей час активізувалися давно вже відомі одиниці військового тематичного блоку: *блокпост, фронт*, назви зброї, військової техніки та іншого спорядження, одягу: *танк, гранатомет, кулемет, міномет, гаубиця* та ін., з’явилися нові одиниці: *безпілотний літальний апарат – БПЛА* (також: *безпілотник, дрон, коптер, квадрокоптер*), «*стінгер*» (переносний зенітно-ракетний комплекс; англ. *Stinger*), *тепловізор*; *бронежилет, кевлар* (*кевларова каска*), *балаклава* «в’язана маска з прорізами для очей і рота, що її натягають на голову» (англ. *balaclava hat*, відоме ще від часів Кримської війни), *берці*, мн. (два останні слова поширилися ще під час

«Євромайдану»), *пантерка* (тканина для камуфляжної форми); увійшли до активного вжитку військові професіоналізми на зразок: *арта* «артилерія», *бат* «батальйон» (уже з 2022 року), *танчик* (ніби фамільярна назва танка), «*працює* (тобто стріляє) артилерія (арта) / танк / снайпер»; «*бандеромобіль*» – про різноманітні автомобілі військового призначення із саморобним, тобто не заводським серійним, бронюванням (у слововжитку української сторони – жартівливо, але з викликом: див. про актуалізацію «образу Бандери» в ці роки далі в п. 1.3; з російської сторони – пейоративно); «*зеленка*» (зелена зона – ліс, лісосмуга і т. ін., де можна маскуватися, переховуватися; слово в цьому значенні почало поширюватися ще під час радянської інтервенції в Афганістані, але в масовому вжитку в Україні – саме тепер). Стали відомими далеко за межами військового середовища субстантивовані числівники «*двохсотий*» і «*трьохсотий*», перев. у мн., тобто вбитий і поранений, – сленгізми ще від радянсько-афганської війни (від умовної позначки під час транспортування загиблих з Афганістану в СРСР – як рос. «груз 200», а «*трьохсотий*» – уже, очевидно, за аналогією до цього).

Поповнилися номінативні ряди на позначення членів військових формувань і учасників бойових дій з обох сторін. Якщо процес відторгнення Росією Кримського півострова (кінець лютого – березень 2014 року) розпочався настільки несподівано для України й закінчився настільки швидко, що мовна практика навіть не встигла скільки-небудь помітним чином відреагувати на це в наборі тих чи інших своїх номінацій на позначення протилежних сторін конфлікту³, то воєнні дії проти України з боку РФ та її маріонеткових угруповань на Донбасі мають у мові свої маркери.

³ Крім хіба що номінативного словосполучення «*зелені чоловічки*», як журналісти охрестили військовослужбовців збройних сил РФ, які зайшли наприкінці лютого на територію українського Криму в камуфляжній уніформі і в балаклавах, але без розпізнавальних знаків: «Путін визнав: захоплення українського Криму було не експромтом “*зелених чоловічків*”, а ретельно спланованою у Кремлі спецоперацією» (А. Єршомін. — ВЗ, 19.03.2015, с. 3). Цю назву потім стали застосовувати на позначення російських замаскованих військовослужбовців також в інших регіонах, наприклад: «Намагання Росії представити своїх *зелених чоловічків* в Білорусі як українських екстремістів – це дешевий і програшний трюк» (Д. Кулеба, міністр закордонних справ України. — див.: УП, 2.09.2020).

З розгортанням бойових дій на Донбасі в мововжитку з проукраїнського боку поширилися найменування – а) на позначення військовослужбовців Збройних сил України, Національної гвардії України, *добровольців з добробатів* (див. про поширення добровольчого руху в цей час нижче): *бійці, арміїці, нацгвардійці* й просто *наші хлопці, українці; атошники* / пізніший відкоригований варіант *атовці* (від АТО); б) на позначення протилежної сторони: найбільш нейтральні найменування *противник, ворог, бойовики* («У Донецьку *бойовики* хочуть забирати нерухомість у людей, які виїхали, – так роблять в окупованому Луганську»: О. Василенко. – ГПУ, 20.07.2018, с. 6); з посиленням оцінних конотацій негативного плану і з підкресленням безпосередньої участі Росії в конфлікті: [*російські*] *терористи, окупанти* («За добу на Донбасі поранили двох *російських окупантів*». – Еспр., 6.05.2020: рухомий рядок новин), *російські найманці, російсько-окупаційні війська, російсько-терористичні війська* («Протягом доби *російсько-терористичні війська* тричі відкривали вогонь <...>»: офіційний представник Міністерства оборони, 11.05.2020; пор. звичайне в часи Другої світової війни й пізніше номінування противника *німецько-фашистські війська, загарбники* і под.) і просто *росіяни*: «27 листопада на фронті: *росіяни* 6 разів обстріляли *українців* з кулеметів і гранатометів» (Еспр., рухомий рядок новин, 28.11.2020). ЗМІ української державно-політичної орієнтації практикували також розмежування щодо «своїх» і «чужих» в уживанні певних дієслів: «Війна на сході: 14 обстрілів, 1 боєць ООС загинув, 2 окупантів *знищено*» (УП, 13.04.2019), «*ліквідовано* двох бойовиків», з 2022 року – ірон. (*від*)*мінусувати* (*мінуснути*), «*утилізувати*»: «Прикордонники продовжують *мінусувати* окупантів» (УП, 15.06.2023), «Було “*утилізовано*” ще 500 окупантів»; з уживанням на позначення масованих артилерійських, мінометних, ракетних обстрілів з боку ворога експресивних дієслів: «Бойовики постійно *гатять* по мирних населених пунктах», «Два російських танки *вгатили* прямо по позиціях наших військових» (1+1, «Телевізійна служба новин», 12.06.2015), «Бойовики *луплять* з усіх видів озброєння» (24 к., «Новини», 16.08.2015),

«За добу бойовики *шмаляли* 136 разів» (Еспр., «Телеекспрес», 16.08.2015: рухомий рядок новин). Ведучі інформаційних програм на тих телеканалах, що належали В. Медведчукові, намагалися, проте, уникати при цьому особливо гострих найменувань представників ворожого табору – з уживанням нейтральніших назв *незаконні збройні формування, противник* («Противник бив із заборонених Мінськом мінометів». – NewsOne, 18.05.2020), *бойовики* («На Донбасі бойовики обстріляли українські позиції». – NewsOne, 10.06.2020; 14.01.2021), але з невживанням, наприклад, *агресор* чи *окупант* або «знищено двох бойовиків». З боку сепаратистів та офіційних кіл і офіційних ЗМІ у РФ на позначення військових підрозділів Збройних сил та інших військових структур України на Донбасі використовувалася, зокрема, назва *каратели* (переважно, звичайно, російською мовою).

Сформувався також набір досить розгалужених номінативно-оцінних опозицій на позначення протиборчих сторін уже в межах ширших суспільних угруповань (окрім учасників бойових дій) як наслідок не тільки прямої збройної агресії РФ проти України з кінця лютого 2014 року, а й активної російської інспірації сепаратистського руху в кількох східних і південних регіонах країни на початку того ж року (із закликами не просто рівнятися на нібито успішнішу Росію, але й приєднуватися до неї та з підігріванням ностальгії за втраченим СРСР) – з уживанням із проукраїнського боку: *сепаратисти*, «ватники», «колоради» та ін., з проросійського, – «укри», «укропи», *укрофашисти*, «хунта» та ін. [див.: Reuther; Kuße; Scharlaj].

З проукраїнського боку на позначення протилежної сторони конфлікту досить швидко актуалізувалося гніздо *сепаратист* / жін. *сепаратистка* (*сепаратизм, сепаратистський*; див. нижче кілька експресивних дериватів), а на позначення учасників бойових дій – гніздо *терорист* / жін. *терористка* (*тероризм, терористичний / терористський*) та різні експресивні найменування: *бандити* та ін. (див. нижче). Самі ж сепаратисти іменували себе як *(народне) ополчення (ополченці), повстанці* (ці назви звичайно використовували також в офіційних колах РФ та в підконтрольних їм ЗМІ).

Значно ширшим був набір експресивної лексики з обох протилежних сторін (з антиукраїнського боку – переважно в межах російськомовних дискурсів – в окупованих районах України і в самій РФ).

Першою не просто експресивно-оцінною, а й образною і тому ще цікавішою у власне мовному плані реакцією на це з проукраїнського боку став розвиток словотвірного гнізда *ват-* з відверто глузливым конотативним забарвленням. Спочатку це було метонімічне переосмислення слова *ватник* з його вихідним значенням відповідного верхнього одягу⁴ – до значення особи, яка носить такий одяг і, більше того, віддана йому й не хоче його промінати на щось краще й сучасніше: про людину з (пост)радянською ментальністю, просту й обмежену, традиційну в своїх культурних уподобаннях і політичних поглядах (це, зокрема, туга за втраченими радянськими цінностями, нелюбов до «Америки» й небажання йти «ні до якої Європи»; пор. аналогічне поняття «*совка*»)⁵, яка перебуває в полоні пропаганди російського офіційного телебачення (існує також корелят жін. р. *ватниця*). У тій напруженій політичній ситуації, що склалася на Донбасі на початку 2014 року, слово «*ватники*» почали застосовувати як щодо представників відповідних кіл у межах самої України, так і щодо прибульців з РФ, які приїхали їх «захищати». («Настя <...> відходила подалі, щоб не бачити тваринну радість *ватників*, які тішаться з кожного вбитого *укрона*». – Світлана Талан. Роман «Оголений нерв», 2015 рік). У корелятивний семантико-оцінний розвиток стали втягуватися й інші члени цього гнізда: «*ватничок*», «*вата*» – 1) відповідний психологічний комплекс, типові настрої зазначеної категорії населення і 2) збірн. до «*ватник*»

⁴ Словники звичайно подають це слово з тлумаченням на зразок «тепла стьобана ватна куртка», але при цьому не враховується характерна його «радянська» конотація, яка, власне, й стала підставою для зазначеного оцінного переосмислення, – це «типовий» одяг соціально найменш «престижних» і взагалі найнижчих верств населення – наприклад, вантажників, підсобників на будівництві тощо, але насамперед селян – «колгоспників» (в українських селах цей одяг звичайно іменують як «кухвайка») – та ув'язнених у радянських таборах / колоніях, пор., наприклад: «Крестьяне в великой единой форме советского трудового народа – *ватниках* серых, черных <...>» (Василий Гроссман. Добро вам! – Журнал «Знамя», Москва, 1988, № 11, с. 6), «Сбросив *лагерный ватник*, ты снова рванулась к нему» (Наум Коржавин. Поэма «Танька». «Времена». Избранное. Изд-во "Посев", Франкфурт, Германия, 1976.).

⁵ Слово *ватник*, як відзначають спостерігачі, стало вживатися в такому значенні незадовго перед цим в інтернет-середовищі у самій РФ в колах, опозиційно налаштованих щодо насадженого владою казенного патріотизму, і звідти вже було засвоєне в Україні.

(«– Все, що розповідають про “*вату*”, про проросійські настрої на Донеччині, – брехня. Нехай припинять уже ділити нас на схід і захід». – УМ, 27.08.2015, с. 12), «*ватний*» і рідше «*ватяний*» («*ватний*» електорат, «у їхніх “*ватних*” мозках»), *ватність*: «пройти тест на “*ватність*”», «*ватництво*» (як явище). Виник також синонім до «*ватник*» – *ватан* (очевидно, не без натяку на просторічно-жаргонний мовний код спілкування цих людей, пор. у російській мові словотвірну модель *братан, дружбан*, в особових іменах: *Колян, Толян* і под.) (див. у п. 1.4 утворення *Ватостан* як ще однієї назви Російської Федерації).

Інший подібний приклад – виникнення метафори *колорад* (від *колорад* – скорочена розмовна форма від *колорадський жук* – це, як відомо, злісний ворог сільськогосподарських культур) на позначення людей з активнішою, порівняно з «ватниками», проросійською й, відповідно, сепаратистською позицією, які любили демонструвати символ новітнього російського імперіалізму, реактуалізований на початку 2000-х років офіційною Росією як знак її могутнього військово-імперського минулого і як дороговказ у майбутнє, – *георгіївську стрічку*, глузливо названу незадовго до цих подій *колорадською стрічкою*, або *колорадкою* (за подібністю забарвлення до колорадського жука): «Розлючені “*колоради*” стріляли в безпілотники із зеніток <...>» (ВЗ, 23.08.2016, с. 4); з похідними *колорадос* (з тим самим значенням), *колорадство* (найменування відповідного явища).

На позначення осіб, що провадять активну сепаратистську проросійську діяльність (переважно про бойовиків), сформувалося також словотвірне гніздо з оцінкою зневажливості, похідне від *сепаратист*: *сепар* і значно рідше *сепарат* (усічені форми), з посиленням зневажливості *сепарок, сепарня* (збірн.), підсил. презирл. *сепартюга*, прикм. *сепарський* (*настрої, батальйон* та ін.).

З боку сепаратистів на позначення тієї частини громадян України (необов’язково етнічних українців), які виступають проти розколу країни, а особливо її «офіційних» представників (насамперед, зрозуміло, українських військових і добровольців на Донбасі), виникли такі глузливі назви, як *укри*, ще

більш зневажл. *укрики*, мн. (одн. *укр, укрик*)⁶ з прикметником *укрівський* (як українізоване відтворення рос. *уковський*), а потім (з каламбурним обігранням, пор. рос. *укроп* як назва відповідної рослини) *укропи* (з прикметником *укропський*; *Укропія* – на позначення України): «На форумах “деенерівців” та “еленерівців” [від абrevіатурних назв цих псевдореспублік ДНР і ЛНР. – О. Т.] <...> сиплють прокльонами на Путіна, бо “зрадив *ополчення*” і також “тупо злив міста, які тепер під *украми*, хоча в боях за них загинули найкращі хлопці Донбасу”» (УМ, 13.02.2015), «Тут напередодні виборів терористи залякували людей. <...> Мовляв, тих, хто з’явиться на ділянцях, “*укропи*” наміряються заарештувати як сепаратистів та ув’язнити» (СВ, 28.10.2014). Досить поширеною в цьому дискурсі стала зневажлива назва *правосеки* (рос.), тобто члени однієї з українських націоналістичних організацій – «Правий сектор», назва, що її вживають і з ширшим значенням – узагалі на позначення українських добровольців на Донбасі (в українських текстах її можуть відтворювати також як «*правосеки*»), наприклад: «*Укропи* та *правосеки* проти *ватників* і *сепарів*» (Укр. т., 2.10.2014).

З вересня 2014 року набуло поширення переосмислене слово *кіборг* (англ. *Cyborg* – один з різновидів людиноподібного робота: скорочення від *cybernetic organism*) відоме на пострадянському просторі в основному з американських фільмів. Так сепаратисти не без подиву почали називати хоробрих українських захисників Донецького аеропорту (це слово стали вживати і з проукраїнського боку): «Інформація про те, що українські військові, яких у народі прозвали “*кіборгами*”, залишили Донецький аеропорт після понад 200 днів тяжкої оборони, спричинила “вибух” в Інтернеті» (Д, 23.01.2015); «Маленький український гарнізон Аеропорту денно й нічно відбиває атаки супротивника, який у багато разів переважає живою силою й технікою. Але тут, у цьому

⁶ Прізвисько *укри* на позначення українців було взято, очевидно, з міфологічних гіпотез про походження України та її народу й мови, що стали поширюватися в нас ще з кінця 80-х років з-під пера окремих патріотично налаштованих, але без належної спеціальної підготовки авторів, – з виведенням українців від якогось прадавнього народу *укрів / укрів / укріянів* [див. докладніше про це: Тараненко 2009 : 67], викликаючи, можливо, захоплення в одних колах, але ще більше, мабуть, підсміювання в інших колах і відверте глузування з боку недоброзичливців, опонентів української державності.

зруйнованому доценту Аеропорту, підступні й жорстокі вороги зіштовхнулися з чимось неочікуваним і неймовірним. Із *кіборгами*. Так захисників Аеропорту назвали самі вороги за їхню нелюдську живучість і впертість приречених. <...> Кіборги, своєю чергою, ворогів прозвали *орками*» [див. про це слово нижче. – О. Т.] (Сергій Лойко. Аеропорт. Головна книга про війну, якої не мало бути, і про героїв, які хотіли жити, але вмирали : Роман / Пер. з російської Ольги Гончар. Київ, 2016, с. 12).

З обох протилежних сторін взаємно застосовували характеристики *фашисти*, зневажл. *фашики*, але значно активніше це відбувалося з боку офіційної російської пропаганди і проросійських сепаратистів, які при цьому подавали себе як «антифашистів»: *фашистська*, або *київська хунта* (про українську владу після падіння режиму В. Януковича), *укрофашисти*, з утворенням прикметника *хунтівський* (як українізоване відтворення рос. *хунтовский*): *влада*, *війська*, *валюта* та ін. З проукраїнського боку стали також уживати гніздо *рашисти*, *рашизм*, *рашистський* (див. про це гніздо нижче). З проросійського боку для позначення протилежної сторони звичайною була характеристика *нацисти* (під надуманим приводом «насильницької українізації» населення, зокрема, Донбасу й узагалі дискримінації російськомовного населення в Україні). З проукраїнського боку на позначення протилежної сторони вживали, крім того, зневажливі назви *новороси* (див. про спроби відновлення історизму *Новоросія* нижче), *орки* (одн. *орк*) – з 2014 року про бойовиків так званих ДНР і ЛНР, а з кінця лютого 2022 року значно частіше – про російських окупантів в Україні (від англ. *Orcs* – вигадані страшні звіроподібні агресивні й розумово обмежені істоти з фольклору народів Західної Європи і творів у жанрі фентезі, зокрема творів Дж. Толкіна): «Упродовж доби 21 травня на Донбасі зазнали поранень четверо представників російсько-окупаційних військ. Про це у своєму твітері повідомив офіцер Збройних сил України NN. “Протягом доби втрати *орків* склали: “300” [«трьохсотих», тобто поранених. – О. Т.] – 4 особи <...>”, – написав він» (Тиждень.ua, 22.05.2020).

В умовах іноземної агресії з 2014 року й реальної загрози втрати державної незалежності наочно заявила про себе активізація громадянської діяльності українського суспільства (новоутворена влада спочатку демонструвала нерішучість, офіційні органи не хотіли брати на себе конкретної відповідальності за організацію опору інтервенції та сепаратизму), коли реально вже сформовані осередки громадянського суспільства сприяли кадровому, матеріальному та ідеологічному забезпеченню армії та організувати збройну відсіч навислій небезпеці, – розгорнулися *добровольчий* (з формуванням *добровольчих батальйонів – добробатів*) і *волонтерський рух* (пор. у СУМ-11: *волонтер*, заст. – військовий доброволець, але тепер в Україні це окремі поняття). Рух *волонтерства* (*волонтерський рух*) почав розвиватися в Україні ще наприкінці 90-х років – для надавання безоплатної допомоги (гуманітарної, медичної, екологічної та ін.) хворим, літнім людям, безпритульним, біженцям, для прибирання території тощо, але в центр суспільної уваги перемістився в 2014–2015 роках – з активізацією його діяльності для забезпечення українських військових підрозділів під час воєнних дій на Донбасі зброєю, військовим спорядженням, медикаментами, продовольством (з новим витком російської інтервенції 2022 року така діяльність волонтерського руху була продовжена). З'явилося дієслово *волонтерити*, і можна вже натрапити навіть на дієслово *доброволити*.

У межах ономастичної лексики у зв'язку з цими подіями стали поширюватися: а) назви українських добровольчих батальйонів, які брали активну участь у 2014–2015 роках у бойових діях на Донбасі: «Азов», «Айдар», «Донбас», «Дніпро-1» та ін.; б) позивні бійців – учасників цих бойових дій: «Береза», «Вепр» та ін. [див.: Белей]; в) псевдохороніми – з (про)російського боку (переважно, звичайно, російською мовою): на позначення України – презирл. *Укропія* (пор. давно вже вживане зневажл. *Хохляндія*), *Бандерлогія*; *Новоросія* (гальванізація цього історизму в офіційному дискурсі РФ: під цією назвою офіційна Росія хотіла б бачити таку автономію в межах федералізованої України або вже і як окреме державне утворення з подальшим приєднанням

його до себе): «Більшість шахтарів уже зрозуміли, що дуже схибили, виступаючи за “руській мір” та маячливу *Новоросію*» (УМ, 3.09.2019, с. 2); так звані *Донецька Народна Республіка (ДНР)* і *Луганська Народна Республіка (ЛНР)* – з глузливими обіграваннями цих назв у проукраїнському середовищі: *Донбасве, Лугандонія, Лугандон* та ін.; г) відонімні деривати – похідні від назв виробничих марок зброї: *вогонь з «градів», «смерчів», «ураганів»* (реактивні системи залпового вогню), *«джавелін»* (переносний протитанковий ракетний комплекс; англ. «Javelin»), *«байрактар»* (ударний дрон турецького виробництва; тур. «Bayraktar»): *атака «байрактарів»*.

Відкритий широкомасштабний збройний напад РФ за підтримки Білорусі на Україну, що розпочався вранці 24 лютого 2022 року, з українського боку стали іменувати як *російсько-українська війна* (відбулася значна активізація цієї назви, яка вживається ще від 2014 року), *велика війна* (на відміну від «меншої» війни 2014–2021 рр.) з різними синонімічними назвами емоційно-публіцистичного характеру: *визвольна війна українського народу* (Д. Шмигаль, прем'єр-міністр України – див.: УП, 31.03.2022), *національно-визвольна війна* (наприклад, О. Жданов, військовий експерт, 1.04.2022), *вітчизняна війна українського народу* («це *вітчизняна війна*, це народна війна, це війна за нашу незалежність», «У цій війні, без будь-яких перебільшень, *вітчизняній війні* проти Росії <...>»: Президент України В. Зеленський у відеозверненнях до українського народу – див.: УП, 12.03.2022, 31.03.2022); *повномасштабна (широкомасштабна) [військова] агресія РФ проти України*. В офіційному дискурсі, у дипломатичному спілкуванні звичайно вживається назва *повномасштабне вторгнення РФ в Україну* (у розмовному слововжитку поширилася також скорочена назва *повномасштабка*: «– Коли почалася *повномасштабка*, я відразу ж пішов до військкомату»).

У слововжитку обох протиборчих сторін (відповідно в українській і російській мовах) стали вживатися різні найменування ніби з тим самим значенням, але з цілковито протилежним їх розумінням: рос. *освобождение* (певних регіонів України або й країни в цілому нібито від «нацистського

режиму», від «*київської хунти*») – укр. *визволення* (українських територій від російських військ), укр. *окупація* (наприклад, «російська *окупація* Криму») – рос. *оккупация* («Верховный совет Автономной Республики Крым объявил о присоединении Крыма к Российской Федерации. С этого момента украинские войска в Крыму считаются *оккупационными*»: заступник голови ВР АРК, 6 березня 2014 року), рос. *украинские фашисты (нацисты)* – укр. *російські фашисти (нацисти)*).

На позначення сторін воєнного протистояння з українського боку поширилися найменування:

а) на позначення військовослужбовців ЗСУ (Міністерство оборони), Національної гвардії України (Міністерство внутрішніх справ), військових формувань Державної прикордонної служби України, *Сил територіальної оборони* (новоутворене гніздо: *тероборона*, *ТрО*, *тероборонівці*, мн., одн. *тероборонівець* / жін. *тероборонівка*, *тероборонівський*): крім нейтральних назв ЗСУ (ця аббревіатура, природно, значно активізувалася в ужитку – з вимовою [зе-се-у], рідше [зе-ес-у]; у масовому вжитку так називають не тільки власне Збройні сили України, а й інші названі вище військові формування), *українські війська*; це також займенник *наш*: *наші війська*, *наші військові*, *наші хлопці*, *наша авіація (артилерія, ППО та ін.)*, *наші «смерчі»*; як субстантиват у мн.: «Коли *наші* вже будуть завдавати ударів по рашистських кораблях у Чорному морі?!» (з коментарів у YouTube, 30.03.2022); *азовці* – військовослужбовці полку «Азов», а також захисники укріплень на території заводу «Азовсталь» у Маріуполі навесні 2022 року;

б) на позначення протилежної сторони (це переважно емоційно загострені назви): *російські окупанти (загарбники)*, *окупаційна армія РФ в Україні*, просто *росіяни*⁷; деривати від *Москва* – *москалі*, *московити* та ін.

⁷ У зв'язку з цим можна відзначити також досить характерне явище в російському мовленні громадян України після вторгнення російських військ з 24 лютого 2022 року – уживання етноніма *русский* як назви (нейтральної) російських військовослужбовців в Україні, хоча, звичайно, й серед цих російськомовних українців можуть бути також етнічні росіяни: «*Русский*, выходи, сдавайся!» (місцеві жителі беруть у полон збитого льотчика, який думав заховатися); «О расположении *русских* в городе мы сообщали *нашим*» (місцеві жителі: приклади з теле- і радіорепортажів).

(див. докладніше п. 1.4); *рашисти* (див. про це гніздо нижче), *орки*, одн. *орк* (див. про це слово вище), прикметник *орківський*, *оркостанці* (від новоутвореного *Оркостан* у значенні Росії): «Вночі була повітряна тривога в Шостці. Пів ночі російські *орки гатили* з артилерії по Сумському району. <...> З 8 ранку знову по Сумському району *працює* ворожа *арта*» (УП, 15.03.2022), «Голова Луганської ОДА Сергій Гайдай: *Орки* знищують усе. Забрати людей навіть неможливо, бо бомблять направо й наліво» (УП, 10.04.2022), *мордорці* (від *Мордор* у значенні Росії: див. п. 1.4), *російська* (*московська*, *московитська*) *орда*, *ординці*, *ординська* *навала*, зневажл. *бомжармія*, презирл. *нечисть* («Звільнити Україну від *російської нечисті!*»), з підкресленням особливої жорстокості окупантів: [*російські*] *нелюди*, *кати*, *убивці* і под.; зневажл. *мобік* – мобілізований, у субстантивованому значенні (на відміну від військовослужбовців-контрактників; поширилося з самої РФ) (з 2022 р. спочатку про мобілізованих на території ОРДЛО, а з вересня також з Криму і РФ): «Наступ на Харківщині: двоє “*мобіків*” здалися прикордонникам» (УП, 13.09.2022), з каламбурним обігранням: *чмобік* (*чмо* + *мобік*), тобто частково мобілізований (в РФ у цей час була проведена так звана часткова мобілізація), *чмоня*. З обох протиборчих сторін на адресу одна одної активізувалися характеристики *фашисти* (з російського боку також уже досить уживане там *укрофашисты*, згодом і з українського боку: *русофашисти*), зневажл. *фашики*, *нацисти* (з російського боку також *украинские националисты*, *украонацисты* – традиційне голослівне звинувачення України в період президентства В. Путіна, яке було використане, зокрема, і як один із приводів розпочати широкомасштабну агресію проти неї 2022 року – ніби як «денацифікацію України»); з українського боку такі характеристики вживаються вже зі спиранням на конкретні факти злочинів, звірств російських окупантів проти мирного населення України): «*Фашизм не пройде!*» (написи на плакатах, скандування під час публічних акцій, телевізійні заставки та ін.); *російсько-фашистський* (*режим*, *агресія*, *війська*, *загарбники*, *символіка* та ін.; пор. широко вживане в радянський час – у період Другої світової війни й пізніше –

означення *німецько-фашистський*: *загарбники* та ін.); *російські (московські) нацисти*; «Вони знають, що вони *нацисти*. <...> Вони не можуть виправдати те, як вони ставляться до знищення нашої нації і всього, що нам близьке» (з інтерв'ю Президента України В. Зеленського – див.: УП, 7.04.2022); Верховна Рада 14 квітня 2022 року офіційно визнала сучасний політичний режим РФ як *нацистський*, а саму РФ як *державу-терориста*.

Як зневажлива узагальнена назва військовослужбовців російської армії, яка вторглася на територію України, поширилося особове ім'я *Ванька (ванька)*: «пришов п'яний *ванька*» (у збірному значенні), «перемолотити тих *ваньок*» (зі слововжитку українських військовослужбовців); «Пригоди *Ваньки-окупанта* в Київській області» (документальний телефільм на основі свідчень місцевих жителів, документальних знімків, особистих записів російських військовослужбовців про російську окупацію частини Київщини наприкінці лютого – в березні 2022 року).

У значенні сучасної великодержавницької, імперсько-мілітаристської, експансіоністської ідеології та політики РФ, спрямованих на підкорення сусідніх народів (з невизнанням, зокрема, права українського народу на етнічну самоідентифікацію та політичне самовизначення), а в перспективі на світову гегемонію (з переконаністю у вищості власного народу та його месіанській ролі у світовому просторі, у вищості російського православ'я, з тоталітарним культом вождя й культом насильства, військової сили, з дуже жорстокими методами реалізації такої політики), активізувалося вживання словотвірного гнізда *рашизм* – від *Рашиа* + *фашизм* (це слово активізувалося ще у зв'язку зі збройною агресією РФ проти Грузії 2008 року, але особливо – після її широкомасштабної агресії проти України з 24 лютого 2022 року), *рашист* (також зневажл. *рашик*) / жін. *рашистка*, *рашистський*. Наприклад: «*Рашизм* треба прирівняти до фашизму, комунізму. І заборонити цю людиноненависницьку ідеологію» (О. Мусієнко, керівник Центру військово-правових досліджень. – ВЗ, 7.04.2022), «В Одесі СБУ нейтралізувало потужне злочинне угруповання, яке пішло на співпрацю з ворогом і хотіло приєднатися

до окупаційної влади, якщо “рашисти” захоплять місто» (УП, 14.04.2022), «Смерть рашистським окупантам!» (вигуки, заклики), рашистська символіка (георгіївська стрічка, латинські літери **V** і **Z**: див. п. 5); *дерашизація* (Криму, Донбасу та ін., а також Росії). Це поняття часто кваліфікують як *новітній російський фашизм (нацизм)*, який, однак, намагається позиціонувати себе як антифашизм, оскільки Росія вже привласнила собі роль основного переможця у Другій світовій війні, а також як *російський православний фашизм*. Верховна Рада України 2 травня 2023 року прийняла таку постанову у формі заяви: «Заява Верховної Ради України “Про визначення існуючого в Російській Федерації політичного режиму як *рашизму* та засудження його ідеологічних засад і суспільних практик як тоталітарних та людоненависницьких”», що має допомогти сформувати єдиний підхід міжнародних інституцій до визначення нинішньої російської політики. Це поняття вже має підстави віднині ввійти не тільки до історії, а й до політології, соціології [див. Якубова : 24–97, 195–196, 284–304 та ін.]».

З поширенням від 2022 року в збройних силах РФ, у російському суспільстві латинської літери **Z** ніби як символу російського патріотизму та ідеології російського великодержавництва (див. п. 5) на позначення носіїв такої свідомості виникли зневажливі назви *зетник* (як синонім до *рашист*, «*колорад*»), *зетнутий*.

Органами керівництва в областях під час воєнного стану стали *обласні військові адміністрації – ОВА*.

У вжитку актуалізувалося словотвірне гніздо *деокупація: України, Донбасу, Криму* та ін.

У загальному мовному вжитку ще більше активізувалася лексика військової сфери, зокрема: *фронт* (в Україні: *південний фронт*, *східний фронт* – це неофіційні назви, офіційно це *південний* і *східний напрямки*), *наступ*, *контрнаступ*, *штурм* (ця назва тепер значно частіше вживається зокрема й замість звичного для багатьох – насамперед з Другої світової війни –

атака: піхотний штурм; «Війська РФ 8 разів намагалися штурмувати ЗСУ на лівобережжі Херсонщини». – УП, 19.12.2023), передова (на передовій), сленг. передок, сленг. нуль – нульова позиція, нульова лінія оборони, тобто безпосередня лінія зіткнення (позиція на «нулі», перебувати «на нулі»), Ставка Верховного Головнокомандувача ЗСУ, ДРГ – диверсійно-розвідувальна група, БТГ – батальйонно-тактична група; українські партизани (у тилу ворога); ППО – протиповітряна оборона, повітряна тривога і її відбій, бомбосховище, укриття, правило двох стін (правило техніки безпеки під час повітряної тривоги та артилерійських ударів, згідно з яким людям у цей час краще перебувати ховаючись за двома стінами); назви різноманітних видів зброї, військового транспорту тощо: ракета (балістична, крилата), дрон і безпілотник (назви цих апаратів стали тепер значно частотнішими в ужитку, широко вживаються також назви їхніх різновидів: розвідувальний, ударний дрон, дрон-камікадзе; це вже не тільки літальні, а й надводні та підводні дрони; фам. дрончик, пор. вище танчик від танк; означення дронівий: дронова атака, антидророва рушниця), шахед, або розм. «мопед», – про іранські ударні безпілотники «Шахед» (англ. «Shahed»), використовувані Росією в Україні (на основі їхнього характерного гудіння в польоті, що нагадує гудіння мопедів), сленг. «пташка» (дрон), ЗРК – зенітно-ракетний комплекс, «хаймерс»: вогонь «хаймерсів» (англ. «HIMARS» – реактивна артилерійська система), розм. «бандерівське / бандерівський смузі», або «бандера-смузі»: «Надійна зброя протистояння українців від часів Революції Гідності – “коктейлі Молотова”, які ще отримали назву “Бандерівське смузі”» (Укрінформ, 28.02.2022), сленг. «муха» – ручний протитанковий гранатомет, розм. касетка, касетник – касетний боєприпас (снаряд, бомба), розм. теплик (у вимові частіше теплік) – тепловізор; БК [бе-ка́] (боєкомплект); РЕБ [реб] (радіоелектронна боротьба: засоби РЕБ); БТР (бронетранспортер), БМП (бойова машина піхоти), КАБ – керована авіаційна бомба; піксель (військова камуфляжна форма); «консерва» – про законсервованих російських агентів на території України: «путінська (московська) “консерва”», «Російські “консерви” в Україні: хто такий агент

Казбек?» (із ЗМІ). На рівні словотворення можна відзначити поширення з військового сленгу моделі «*задвохсотити*», «*затрьохсотити*» кого-небудь, тобто зробити «*двохсотим*» (убитим), «*трьохсотим*» (пораненим), *затрофеїти* (танк, безпілотник та ін.), «*закобзонити*» кого-небудь (див. про це нижче), а також розростання моделі суфіксального стягнення номінативних словосполучень (*безпілотник*, *опорник* – опорний пункт, *спостережник* – спостережний пункт: ці слова стали поширюватися після початку воєнних дій з 2014 року; з 2022 року – *високоточка*, тобто високоточна зброя, *касетка* і *касетник*: див. вище).

З'являються інші різноманітні експресивні найменування на позначення різних реалій періоду цієї війни:

– гніздо *приліт* (зрозуміле вже й без уточнень) – про приземлення з вибухом у певному місці ворожої ракети, снаряда, міни: «Полтава: у місті прогриміли вибухи, “*прильотів*” не зафіксували» (УП, 27.04.2022), «– І в цей час я побачила у вікні заграву і почула потужний вибух. Згодом дізналася, що це “*прилетіло*” [у безособовому вживанні. – О. Т.] в будинок батьків моєї подруги» (Е, 20.04.2022), «Львівщина отримала від *рашистів* “великодні *прильоти*” [заголовок]. <...> На Обливаний понеділок дві ракети *прилетіли* із південно-східного напрямку» (ВЗ, 28.04.2022, с. 7);

– «*бавовна*» – іронічно в проукраїнських колах про вибухи на військових об'єктах в тилу російської армії (як вважають, унаслідок ракетних та артилерійських обстрілів з боку української сторони, хоча ні командування ЗСУ, ні російська сторона спочатку офіційно не підтверджували цього), що їх у російській офіційній інформації евфемістично – для пом'якшення негативного враження в населення від цих фактів – стали іменувати як «*хлопóк*», тобто звук від вибуху, ніби невідомо якого походження («В Белгородской области в течение ночи было зафиксировано три хлопка»); звідси каламбурне обігравання цього слова на *хлопóк*, на основі чого виник нібито український «переклад»: «пролунала “*бавовна*”», «У місті протягом доби було три “*бавовни*”»; «*Бавовна* для *орків* на узбережжі Азовського моря <...> Зафіксовано принаймні два

вибухи і шквал густого диму вже протягом двох годин”» (УП, 10.08.22), «В російському Єйську <...> раптом теж “бавовна” зранку. Палає нафтосховище» (радник міського голови Маріуполя NN: УП, 10.08.2022), «У Сватовому була “бавовна” в будівлі готелю, де проживали окупанти» (УП, 18.09.2022); з похідним дієсловом «бавовнити»: «ГУР та СБУ “бавовнять” Росію: дрони атакували об'єкти в Тулі, Смоленську, Орлі» (УП, 21.01.2024);

– «концерт Кобзона» – іронічно-злорадно про фізичне знищення російських окупантів: «купити квиток на “концерт Кобзона”», «відправити / відправитися (піти, поїхати) на “концерт Кобзона”», «За попередніми підрахунками, знищена значна кількість військової техніки. Понад 100 російських солдат, які в цю ніч знаходилися в тимчасових казармах, отримали квитки на концерт Кобзона» (міський голова Мелітополя NN: УП, 8.08.2022), звідси «закобзонити», «відкобзонити» кого-небудь («Захисники України “відкобзонили” до 110 окупантів». – УНІАН, 17.05.2022) (від прізвища відомого радянського й російського естрадного співака Й. Кобзона, уродженця Донбасу, який активно підтримував з 2014 року вторгнення Росії в Крим та на Донбас і неодноразово виступав з концертами в окупованих районах; вислів виник ще 2018 року – після загибелі глави так званої ДНР О. Захарченка, яка сталася якраз через день після смерті Кобзона, але 2022 року таке вживання значно розширилося);

– *послати / іти (піти) за російським кораблем* – знищити кого- або що-небудь з російських окупаційних військ / зазнати поразки, загинути від ударів українських військ (з одного боку, на основі знаменитої відповіді українських захисників острова Зміїний у Чорному морі на вимогу російського корабля здаватися: «Русский корабль, пошёл на х...й!»: див. п. 3.2, а з другого, – як натяк на потоплення силами української армії російського корабля «Москва» влітку 2022 року);

– ірон. «*приземлити*», тобто збити (літак, вертоліт, дрон, ракету російських військ): «Повітряні сили “приземлили” російський Су-25, 4 “Калібри”, 6 дронів і Х-ракету» (УП, 18.10.2022);

– «*м'ясний штурм*» («На Авдіївському напрямку ворог продовжує масовані “*м'ясні штурми*”». – УП, 2.11.2023), «*м'ясна атака*» – про атаки підрозділів російських військ зі значними й невинуватими, на погляд мовця, втратами (пор. давно вже відомий вислів «гарматне м'ясо»);

– «*аквафреш*» – нешаноблива метафорична назва державного прапора РФ на основі подібності його кольорів до кольорової гама на упаковці зубної пасти марки «Aquaafresh» (метафора виникла ще до цих подій, але тепер значно більше поширилася);

– «*могилизація*» (*мобілізація* + *могила*) – про «часткову мобілізацію», проведену восени 2022 року в РФ, коли на війну в Україну стали посилати не підготованих належним чином до ведення бойових дій російських солдатів: «Оголошена “*могилизація*” призведе до зміни нинішнього режиму в РФ» (міністр оборони України О. Резніков: Укрінформ, 6.10.2022);

– іронічні словосполучення з означенням *від'ємний* та іменником на позначення чогось загалом «позитивного» на зразок *від'ємний наступ* (про відступ російських військ під натиском української сторони). Модель словосполучень такого роду на зразок *отрицательное всплытие* (про потоплення українською стороною російського корабля) спочатку поширилася в російській мові як іронізування з політичних евфемізмів у системі сучасної російської «новомови» з униканням влади прямо називати небажані для неї в країні явища (пор., наприклад, «отрицательный рост», «развитие с отрицательной динамикой» – про зниження темпів розвитку економіки РФ) і була калькована, причому з означенням не тільки *від'ємний*, а й *негативний*: «Російський Су-35 “*негативно злетів*” на Херсонщині», тобто його збили, і він упав (УП, 22.05.2023), що, звичайно, не відповідає «математичному» значенню наведеного російського прикметника (пор., наприклад, соціологічне поняття «від'ємний приріст населення» – демографічна ситуація в країні або якомусь її регіоні, коли смертність перевищує народжуваність).

Відновилося в ужитку (після подій ще Української революції 1917–1921 рр.) напівсерйозне вживання слова *паляниця* як одного із засобів розпізнавання росіян (з Росії), яким важко дається його вимова (слово-

шиболет): «Скажи “паляниця”!», звідси жарт. *пароль* «паляниця» (без спеціального опитування важко, звичайно, сказати, як це застосовується на практиці і чи взагалі застосовується).

У слововжитку цивільного населення поширилися побажання (часом як сумні жарти) *Тихого вечора!*, *Тихої (мирної) ночі!* (щоб вечір, ніч минули без повітряної тривоги, артилерійських обстрілів з боку російської сторони).

Назву *батальйон* стали застосовувати також іронічно на позначення представників заможних верств населення, які ухиляються від захисту країни, перебуваючи в престижних місцях відпочинку за кордоном: *батальйон «Монако»* («Батальйон “Монако”. УП знайшла елітних біженців на Лазурному узбережжі [заголовок]. З початку повномасштабного вторгнення “Українська правда” неодноразово отримувала сигнали про те, що у Монако, Монте-Карло та Ніцці сконцентрувалося непристойно багато українських VIP-біженців». – М. Ткач. – УП, 17.08.2022), *батальйон «Відень»* та ін.

Постійно розширювалася лексика, пов’язана з діями російських військ і представників влади РФ, з окупаційним режимом на тимчасово окупованих територіях (виникла абревіатура *ТОТ*) України: *фільтраційний табір*, *катівня* і *новозафіксоване катувальня* (про приміщення, де російські військовослужбовці та співробітники ФСБ ведуть допити українських громадян), зворот *на підвал / на підвалі*⁸, *братська могила*; запозичення з німецької мови ще часів Другої світової війни *гауляйтер*, *аусвайс* – як презирливі найменування призначених окупаційним режимом нібито глав місцевої влади в окупованих районах з громадян України та документів (паспортів та ін.), що їх видають місцевому населенню окупанти. Поширилося гніздо *мародер* з дієслівними похідними (у словниках української мови досі було зафіксовано тільки *мародерствувати*) – *мародерити* (пор., наприклад, у російській мові *мародерить*, див. – В.Даль;

⁸ З мововжитку районів Донбасу, зайнятих РФ з 2014 року, а з 2022 року також з інших тимчасово окупованих територій України стали поширюватися моторошні звороти «забрати (посадити, кинути) *на підвал* кого-небудь» – затримавши, помістити в підвальні приміщення-катівні («– А куди його забрали? Куди взагалі окупанти забирали людей? – *На підвал*, у колишнє приміщення поліції»: із інтерв’ю з міським головою Нової Каховки. – див.: УП, 25.07.2022), «сидіти *на підвалі*» (просторічний за середовищем свого функціонування, цей зворот набув тепер виразно криміналізованого забарвлення).

у пізніших словниках його не фіксують): «Путін дозволив своїм солдатам *мародерити* в Україні», «Окупанти продовжують *мародерити* в Херсоні» (заголовки новин у мережі інтернет), з розвитком також транзитивного вживання дієслова: *мародерити* (*домашнє майно, побутову техніку, зерно* та ін.), яке увиразнюється в префіксальному дериваті док. в. *змародерити* (що-небудь); крім того, уживаються *намародерити* («*намародерене майно*»; є у словнику В. Даля) і *помародерити*.

Розширило частотність уживання гніздо *колабораціонізм* (*колаборантство, колаборація, колаборант / колаборантка* та ін.) на позначення випадків співпраці громадян України в тимчасово окупованих районах з окупаційним режимом; на цій основі з'явився також зневажливий каламбур *колобок*: «Вожді *колобоків*. Походження назви зрозуміти просто, скорочення від “колаборант”. <...> Що це за люди й чому вони підписалися на зраду?» [Артем Петрик. Сни про Херсон. Харків, 2023, с. 95]. Стали вживатися несхв. *ждуни*, мн. (одн. *ждун / жін. ждунка*), *почекунни* (*почекун / почекунка*) – про тих, хто в Україні (переважно на тих територіях, що можуть бути невдовзі окуповані військами РФ) очікує на прихід російських військ і своє «визволення» від України: «*Почекунка* Путіна: фанатку “руського миру” судитимуть за стрім у TikTok» (УП, 3.05.2023).

Як загальне позначення нинішньої агресивної політики РФ щодо України, спрямованої як на фізичне знищення її населення, руйнування її економіки, масові депортації мирного населення, переміщення українських дітей до РФ, так і на заперечення самого факту існування українського народу, набуло поширення визначення *геноцид українського народу* (так було зазначено у відповідній постанові Верховної Ради України у квітні 2022 року, так це вже відзначено у постановках парламентів Естонії, Латвії, Литви, Канади, Польщі, Чехії, Ірландії, у публічних заявах лідерів низки інших держав).

На позначення великої кількості громадян України, що з 2014 року змушені були змінити місце свого проживання внаслідок російської окупації Криму та незаконного відторгнення окремих районів Донецької й Луганської

областей, а з кінця лютого 2022 року внаслідок розгортання воєнних дій вже на значно більшій території країни поширилися назви *біженці*, *вимушені переселенці* (до цього останній раз ця назва вживалася щодо переселенців з Чорнобильської зони 1986 року), офіц. *переміщені особи* (щодо переселенців у межах самої України – *внутрішньо переміщені особи*). Як один з наслідків широкомасштабної агресії РФ проти України 2022 року в Європі виникла найбільша з часів Другої світової війни *міграційна криза*.

У березні 2022 року було прийнято закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо заборони виготовлення та поширення інформаційної продукції, спрямованої на пропагування дій держави-агресора», у якому, зокрема, накладено юридичну заборону на подавання збройної агресії РФ проти України як «внутрішнього (громадянського) конфлікту», «громадянської війни», заборону на вживання щодо представників збройних формувань РФ та інших незаконних збройних формувань на території України назв «повстанці», «ополченці» (на Донбасі), а також «ввічливі військові люди» (саме так: рос. «вежливые люди» – російські пропагандисти стали називати навесні 2014 року військовослужбовців російської армії, які з'явилися в українському Криму без розпізнавальних знаків і поводитися при цьому нібито дуже стримано, коректно).

Розв'язана Росією війна проти України вже ввійшла до набору визначальних віх у періодизації новітньої історії країни: «вирази *до війни* і *після війни*, які до 2014 року мали значення “до Великої Вітчизняної війни”, а нині змінюють референцію – *до війни* тепер позначає життя до російської агресії, а *після війни* відсилає до майбутнього» [Яворська : 22]. Ще частіше стали вживати звороти *до війни*, у *довоєнний час* і под. після широкомасштабного вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 року: «Українські *довоєнні* дані про летальність штаму “Омікрон” уже доволі надійні <...>» (з висновків НАН України про розвиток епідемії COVID-19 в Україні під час *війни* – див.: УП, 17.03.2022); «Економіка України працює приблизно на 50% від *довоєнного* рівня» (із інтерв'ю з головою Національного банку України К. Шевченком – див.: УП, 8.04.2022).

1.2. Мовний образ України (як держави). У ці роки ще більшою мірою активізувалося достатньо помітне від початку періоду державної незалежності вживання (з розширенням лексичної сполучуваності) словотвірного гнізда *Україна* (у значенні держави), *український*, *українці* (*українець* / *українка*) – з «державницькими» конотаціями, з дедалі ширшим усвідомлюванням громадянами країни своєї належності до української політичної нації.

Так, досить частотними в ужитку стали вигуківі кліше зі словом *Україна*: вигук «*Слава Україні!*» з політичного (у середовищі тих кіл, що позиціонують себе як українські націоналісти) не тільки розширив сферу свого функціонування, а й переріс у цілком офіційний, ставши зокрема формою вітання в ЗСУ та інших силових структурах; набув поширення вигук «*Все буде Україна!*», особливо після початку повномасштабного вторгнення військ РФ в Україну 24 лютого 2022 року, наприклад: «Вперед до нашої перемоги над ворогом! Бережіть свої життя! *Все буде Україна!*» (зі звернення Сил територіальної оборони України до жителів міст країни – див.: УП, 27.02.2022), «Ми – солдати, ми воюємо. *Все буде Україна!* Ми обов'язково переможемо» (Із інтерв'ю з командиром полку «Азов» Денисом Прокопенком, який тримав оборону в Маріуполі. – УП, 8.05.2022). Цей вигук, як і вигук «*Слава Україні!*», постійно лунав на українських теле- і радіоканалах, в інтернеті, як завершальний акорд промови – у різних публічних виступах; напис «*Все буде Україна!*» фігурував як одна із заставок на телеканалах (наприклад, на т/к «Еспресо») у перші місяці широкомасштабної російсько-української війни. Набула популярності вигукова фраза (взята з репертуару одного українського рок-гурту) «*Доброго вечора, ми з України!*», яка стала вживатися як нагадування ворогам про себе та про свою проукраїнську позицію і як поширене неофіційне патріотичне вітання (журналістів в ефірі, у виступах державних посадовців, військових); «Укрпошта» в липні 2022 року ввела в обіг марку з таким написом, на якій зображено український трактор, що тягне підбитий трофейний російський танк.

У слів *українці* (*українець*, *українка*) поряд зі звичайним значенням відповідної етнічної належності тепер дедалі виразніше простежуємо також значення державної належності, громадянства сучасної України. В очевидному зв'язку з активізацією процесу консолідації української політичної нації після початку збройної агресії РФ уживання цих слів із «державним» значенням стало розширюватися – у контекстах як публіцистичного звучання, наприклад: «Що буде далі? Це питання задає собі напередодні виборів чи не кожен *українець*» (з політичної телереклами В. Гройсмана до виборів у Верховної Ради, 21 липня 2019 року), зокрема у зверненнях до населення України її керівництва: «Дорогі *українці!*» (Президент України П. Порошенко, 8 травня 2015 року), «Дорогі *українці!* Завтра ми з вами відзначатимемо День захисника України» (Президент України В. Зеленський – див.: УП, 13.10.2019), «Ранок важкий. Маємо справу з терористами. Десятки ракет, іранські “Шахеда”. У них дві мішені. Енергооб’єкти – по всій країні. <...> Друга мішень – люди. Спеціально обрали такий час і такі цілі, щоб завдати якнайбільше шкоди. Але ми – *українці*. Допомагаємо одне одному. Віримо в себе. Відновлюємо все зруйноване. <...> Ворог хоче, щоб ми злякалися, щоб люди побігли. Але бігти ми можемо тільки вперед – і демонструємо це на полі бою» (з відеозвернення В. Зеленського після чергового масованого ракетного удару з боку РФ по Україні: УП, 10.10.2022), так і цілком нейтральних (там, де до цього цілком адекватно могли б фігурувати одиниці на зразок *громадяни*, *жителі* чи *населення України* або навіть просто *люди*), наприклад: «У платіжки *українців* додадуть ще одну комунальну послугу» (УП, 7.04.2020), «*Українців* закликають “перевзувати” авто в зимові шини» (Еспр., 29.10.2019: рухомий рядок новин), «На *українців* чекає похолодання» (УП, 17.08.2021: прогноз погоди). Міністр охорони здоров’я України, регулярно виступаючи в 2020–2021 рр. по телебаченню з інформацією про перебіг у країні епідемії COVID-19, розпочинав свої виступи звичайно таким зверненням: «Доброго ранку, шановні *українці!*». Рядок з Державного гімну України «<...> Ще нам, браття молодії, / Усміхнеться доля» (текст офіційно затверджено 2003 року) тепер часто

виконують, зокрема й на загальнонаціональних теле- і радіоканалах, під час проведення офіційних заходів, як «Ще нам, браття-українці, / Усміхнеться доля».

Так само це спостерігається в активізації вживання в їхньому новому «державному» значенні з конотаціями самоствердження, гордості, з позитивно-оптимістичним звучанням прикметника *український*, прислівника *по-українському*: «Нарешті ви повернулися додому. Не зламані, ви зберегли бойовий дух, не зрадили, продемонструвавши найкращі якості *українського воїна*» (Президент П. Порошенко на зустрічі з визволеними з полону бійцями АТО: 5 к., «Час новин», 28.12.2014), «Ви показали, що таке *український бойовий дух*» (командир полку «Азов» Андрій Білецький – до соратників після їхніх успішних бойових дій: сюжет на т/к «Еспресо», 10.05.2023), «Велике *українське дякую!*» (прем'єр-міністр А. Яценюк перед українськими військовими в Донецькій області 7 травня 2014 року), «Техніка КрАЗ увібрала в себе силу *українського духу* <...>» (з реклами Кременчуцького автомобільного заводу на т/к «Еспресо», вересень 2019 року).

1.3. Декомунізація / дерадянізація та дерусифікація (деколонізація) різних розрядів українського ономастикону (ойконімії, урбанонімії, ергонімії, прагмонімії, а також назв державних і професійних свят та ін.) і, як один з основних наслідків цього, дедалі ширша його **українізація** (з надаванням назв, пов'язаних з українською історією, зокрема національно-визвольним рухом, географією, культурою). Це процеси, що розпочалися ще на межі 80–90-х рр. і тривали з різним ступенем інтенсивності в різні роки і в різних регіонах країни протягом усього періоду державної незалежності України, але особливо активізувалися у зв'язку з розгортанням російської військової агресії проти України.

Процеси декомунізації / дерадянізації українського ономастикону і – спочатку в основному як їхній побічний наслідок – його дерусифікації досить стрімко активізувалися після початку збройної агресії та посилення «гібридної

війни» Російської Федерації проти України, зокрема, у зв'язку з тим, що держава-агресор широко експлуатувала при цьому, крім усього іншого, також ностальгійні настрої за втраченим СРСР та спогади про «нашу спільну героїчну історію» в розрахунку особливо на населення Сходу й Півдня України. Відповідно до закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (це один із чотирьох «законів про декомунізацію», прийнятих Верховною Радою у квітні 2015 року), у країні мали відбутися масштабні перейменування. Так, у напрямі такої деідеологізації назв відбулися зміни на зразок: завод «Ленінська кузня» (м. Київ) – «Кузня на Рибальському» (тобто на Рибальському півострові); *Дніпропетровський* (тепер *Дніпровський*) *металургійний комбінат* (знято: «імені Г. І. Петровського»). Але найширше ці процеси охопили назви населених пунктів та їхніх об'єктів.

В ойконімії України на виконання «закону про декомунізацію» попередньо підлягало перейменуванню, за інформацією Українського інституту національної пам'яті, понад 900 населених пунктів. Станом на початок 2018 року було перейменовано близько 1000 їх (за свідченням директора цього інституту В. В'ятровича – див.: УП, 10.02.2018) [див. також: Майоров, Короленко, Каретніков], з них понад 30 міст, зокрема два обласні центри, – як з наданням нових назв: замість *Дніпропетровськ* – *Дніпро*, *Кіровоград* – *Кропивницький* (обласні центри), *Дзержинськ* – *Торецьк*, *Димитров* – *Мирноград*, *Іллічівськ* – *Чорноморськ*, *Котовськ* – *Подільськ*, *Красноармійськ* – *Покровськ*, *Орджонікідзе* – *Покров*, так і з відновленням історичних назв (попередніх назв самих цих населених пунктів або сіл, місцевостей, на основі яких вони виникали): *Артемівськ* – *Бахмут*, *Дніпродзержинськ* – *Кам'янське*, *Комсомольськ* (у Полтавській області) – *Горішні Плавні*, *Кузнецовськ* (у Рівненській області) – *Вараш*, *Цурюпинськ* – *Олешки*, *Червонозаводське* (у Полтавській області) – *Заводське*, *Щорс* – *Сновськ*, *Щорськ* (у Дніпропетровській області) – *Божедарівка*, *Ульяновка* (у Кіровоградській області: на честь В. І. Ульянова-Леніна) – *Благовіщенське*, *Комінтернове*

(селище поблизу Маріуполя) – *Пікузи*, велика кількість сіл і селищ під назвами *Жовтнєве, Першотравнєве* та ін. Ці перейменування поширюються за законом також на Крим (переважно з відновленням старих кримськотатарських назв), окупований навесні 2014 року Російською Федерацією (постанови Верховної Ради щодо перейменування в АРК мають набирати чинності з моменту повернення території під загальну юрисдикцію України), та на тимчасово не підконтрольні українській владі райони Донецької та Луганської областей⁹: *Кіровськ* (у Луганській області) – *Голубівка, Красний Луч* (у Луганській області) – *Хрустальний, Краснодон – Сорокине, Свердловськ – Довжанськ, Стаханов – Кадіївка, Торез – Чистякове*, селища *Карло-Марксове – Софіївка, Тельманове – Бойківське*; у Криму: *Красногвардійське – Курман, Краснопереконськ – Яни Капу, Леніне – Єди-Кую* та ін.

Загалом, за даними Українського інституту національної пам'яті станом на червень 2016 року, найбільшу кількість населених пунктів було перейменовано в Південно-Східному регіоні: 99 у Донецькій, 97 у Харківській, 84 у Дніпропетровській, 64 в АРК, 55 в Одеській, 51 у Луганській, 48 у Херсонській, 45 у Миколаївській, по 41 у Запорізькій і Сумській областях, найменшу – в Західному регіоні: по 1 у Львівській і Чернівецькій областях, по 2 у Волинській, Закарпатській і Тернопільській, 3 у Рівненській області; у Центральному регіоні: 43 у Полтавській, 40 у Кіровоградській, 36 у Київській, 34 у Чернігівській, 24 у Вінницькій, 23 у Житомирській, 19 у Черкаській, 14 у Хмельницькій.

Про розмах і спрямованість перейменувань в урбанонімії свідчать, наприклад, такі дані з кількох великих міст України. У Києві 2014 року: вулиці *Бульварно-Кудрявська, Дмитра Луценка* (замість *Воровського, Крейсера «Аврора»*), але ось протягом 2015–2017 рр. [див. також: Гнатюк, Мельничук; Малес, Дейнека]: площі *Дарницька, Либідська*, проспекти *Валерія*

⁹ Якщо, наприклад, українськомовна «Вікіпедія» в назвах відповідних статей подає в таких випадках тільки новозапроваджену офіційну назву, то російськомовна «Википедия» – обидва варіанти, причому спочатку той, що ним продовжує користуватися місцева адміністрація, не визнаючи перейменування, наприклад: *Краснодон / Сорокино* (укр. *Сорокине*).

Лобановського, Степана Бандери, Романа Шухевича, Воскресенський узвіз, вулиці Володимира Винниченка, Євгена Коновальця, Деревлянська, Кирилівська, Павла Чубинського, Митрополита Андрія Шептицького та ін. (замість відповідно площ Ленінградської, Держинського, проспектів Червонозоряного, Московського, Ватутіна, вулиць Смирнова-Ласточкина, Юрія Коцюбинського, Щорса, Якіра, Фрунзе, Крупської, Луначарського); ще пізніше: вулиця Кубанської України замість Маршала Жукова (жовтень 2018 року). У Полтаві протягом 2015–2016 рр.: вулиці Соборності, Небесної сотні, Січових стрільців, Пилипа Орлика, Симона Петлюри, Патріарха Мстислава, В'ячеслава Чорновола, Оксани Мешко, Олеся Гончара, Раїси Кириченко, Квітки Цісик та ін. (замість відповідно вулиць Жовтневої, Леніна, Бакинських комісарів, Паризької комуни, Артема, Карла Лібкнехта, Куйбишева, Клари Цеткін, Енгельса, Рози Люксембург та ін.). В Одесі (травень 2016 року): проспект Небесної сотні, вулиці Івана Мазепи, Дмитра Донцова, Романа Шухевича, Митрополита Андрія Шептицького, Героїв Крут, Олени Теліги, провулок Вільгельма Габсбурга (відомого також в Україні як Василь Вишиваний) та ін. (замість, відповідно, проспекту Маршала Жукова, вулиць Миколи Островського, Фурманова, Галана та ін.). Щодо кількісного виміру перейменувань, то, наприклад, у Дніпрі (на кінець 2015 року) було перейменовано понад 300 об'єктів урбанонімії; у невеликих містах: у Конотопі перейменовано понад 70 об'єктів; у Коростені – понад 60 (станом на квітень 2016 року); в Артемівську (Бахмуті) – понад 80. Загалом станом на початок 2018 року було перейменовано близько 52 тис. вулиць, площ, скверів і т. ін. об'єктів (за даними директора Українського інституту національної пам'яті В. В'ятровича – див.: УП, 10.02.2018).

Точкою найбільш напруженого зіткнення думок «за» і «проти» стало питання про відзначення в урбанонімії, як і в монументальній пропаганді, особи *Степана Бандери* – цього найодіознішого діяча українського національно-визвольного руху в офіційній ідеології радянської доби й сучасної РФ, який сприймається тепер у широких колах в Україні як утілення, ключовий

символ безкомпромісного боріння за українську державність. Увіковічення пам'яті цього діяча розпочалося ще від початку 90-х років насамперед у населених пунктах Галичини (це назви вулиць у різних містах, площа і проспект у Тернополі та ін., а також пам'ятники, меморіальні дошки) і в м. Рівному з поступовим поширенням на Волинь (назва вулиці в Луцьку з 2008 року), але особливо активізувалося з 2015 року, охопивши вже весь Західний регіон і Правобережжя й просуваючись до Центру країни з виходом на Лівобережжя й навіть на Південний Схід (вулиці в Борисполі, Броварах, Сумах, з 2022 року в Дніпрі, Ізюмі). «Бандеризація» української урбанонімії стрімко активізувалася, безперечно, на хвилі загальної національної мобілізації перед зовнішньою загрозою з боку РФ, як необхідність згуртування навколо певного військово-політичного державницького символу України, причому символу саме в сучасних вимірах (у вимірах ХХ століття), бо символіки української середньовічної козаччини виявляється тут уже замало. Особливо показово це простежуємо насамперед на прикладі перейменування *Московського проспекту* в Києві на *проспект імені Степана Бандери*. Однак у Полтаві в цей же період після начебто вже досягнутої згоди на рівні міської влади про надання одній з вулиць міста імені Бандери цього так і не було зроблено, а в Кременчуці замість обіцяної місцевою владою вулиці обмежилися наданням цього імені провулку. У Мукачеві новонадані 2016 року вулиці *Степана Бандери* і *Романа Шухевича* наступного, 2017 року було перейменовано на *Любомира Гузара* і *Андрея Шептицького*. Активне громадське обговорення питання про увіковічення в урбанонімії міста імені Бандери тривало в 2015–2016 рр. у Дніпрі, але міська влада тоді не погодилася з цим (хоча на карті міста з'явилися вулиці *Євгена Коновальця*, *Дмитра Донцова*, *Романа Шухевича*). Але вже 2022 року ім'я Степана Бандери з'явилося в міському ландшафті Дніпра, Вінниці, Ізюма. (Пор. також надання цього імені в інших розрядах сучасного українського ономастикону: «бандеромобіль», «бандера-смузі»: див. п. 1.1, «Бандерівська», «Бандерівка» – сорт ковбас: див. п. 1.3.)

Процеси дерусифікації українського ономастикону і – уже як їхній побічний наслідок – продовження його декомунізації / дерадянізації особливо активно розгорнулися з 2022 року – після початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну. Дерусифікація ономастикону відбувається як у культурно-історичному, так і в нормативно-мовному планах.

Дерусифікація як культурно-історичне явище (у загальному руслі розгортання процесів культурно-ідеологічної деколонізації країни) – це усунення / зменшення питомої ваги назв, пов'язаних з російською культурою, історією, географією, яких, зокрема, в топонімії України з царських і радянських часів налічувалася величезна кількість¹⁰. Так, ще 1991 року місту *Нестеров* повернуто його стару назву *Жовква*, у листопаді 2022 року місту *Новоград-Волинський* – назву *Звягель*.

У сфері урбанонімії – наприклад, у Києві з 2016 року: замість *Московська площа* – *Деміївська площа*, *Московський проспект* – *проспект Степана Бандери*, *Московський міст* – *Північний міст*, уже немає *Московського району* (лишалася, однак, аж до осені 2022 року, *вулиця Московська*), залізнична станція «*Київ-Московський*» – тепер «*Київ-Деміївський*»; усунуто назви вулиць *Російська*, *Виборзька*, *Тверська*, площі *Новоросійська*, вулиць *Суворова*, *Кутузова*, *Пугачова*, проспекту *Космонавта Комарова* та багато ін.; у Харкові: станція метро «*Московський проспект*» – «*Турбоатом*» (за назвою заводу, жовтень 2019 року). У квітні 2016 року в Закарпатській області перейменовано всі (32!) вулиці імені *Валентини Терешкової*, оскільки вона як депутат Державної думи РФ голосувала 2014 року за анексію Криму. Станом на початок 2022 року, тобто до початку повномасштабного російського вторгнення в Україну, лишалася, однак, значна кількість назв на честь відомих діячів російської культури, науки та ін. – зокрема, в Києві: проспекти *Юрія Гагаріна*,

¹⁰ Навіть якщо не брати до уваги урбанонімів, пов'язаних з радянською історією та комуністичною ідеологією, то можна навести, наприклад, у межах одного міста – Кривого Рогу цілу низку назв вулиць на зразок *Карачасівська*, *Курильська*, *Новосибірська*, *Оренбурзька*, *Урюпінська*, *Хакаська*, *Чебоксарська*, *Челябінська*, *Чуваська* і под. (див.: Д. Федоренко, м. Кривий Ріг. Портрет нації у назвах, або Сучасні проблеми української топоніміки. – ЛУ, 30.11.2000).

Володимира Маяковського, вулиці Пушкінська, Льва Толстого (а також його імені площа й станція метро), Академіка Курчатова, Михайла Ломоносова та ін.; в Одесі, Херсоні – Суворовський район.

Нова й значно ширша хвиля культурно-історичної дерусифікації української урбанонімії стала розгортатися під час повномасштабної російсько-української війни з кінця лютого 2022 року¹¹. Так, у Києві вже перейменовано кілька сотень об'єктів, назви яких пов'язані з Росією та Білоруссю: вулиці *Московська, Пітерська, Ростовська*, площа *Амурська*, бульвар *Дружби народів* (тобто народів СРСР, які [нібито] допомагали відбудувати Київ після війни), вулиці *Пушкінська, Некрасовська, Льва Толстого, Тургенєвська, Маміна-Сибіряка*, площа *Льва Толстого*, проспект *Маяковського*, вулиці *Ломоносова, Мічуріна, Академіка Курчатова*, вулиці *Маршала Малиновського, Маршала Тимошенка, Маршала Якубовського*, площа *Героїв Великої Вітчизняної*, проспект *Героїв Сталінграда*, площа *Перемоги*, проспект *Перемоги, Брест-Литовське шосе*, проспект *Мінський*; *Сквер споріднених міст* на честь дружби Києва і Москви перейменовано на сквер *Героїв Маріуполя*. Станції Київського метрополітену «*Дружби народів*» і «*Площа Льва Толстого*» перейменовані, за результатами голосування киян, відповідно на «*Звіринецька*» і «*Площа Українських героїв*». Київський парк імені О. С. Пушкіна перейменовано на парк імені *Івана Багряного*. У Львові в межах цієї ономастичної кампанії протягом 2022 року було перейменовано близько 50 вулиць і провулків; у Дніпрі – понад 110 об'єктів: так, у центрі міста замість проспекту *Пушкіна* – *Лесі Українки*, замість вулиці *Шмідта* – *Степана Бандери*; озеро *Московське* – плесо *Ломівське* (від *Ломівка*); у Вінниці – близько 50 об'єктів; в Івано-

¹¹ За результатами опитування, проведеного в січні 2023 року фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва на всій Україні (крім територій, тимчасово не підконтрольних українській владі), більшість опитаних (близько 59%) підтримують перейменування топонімів, пов'язаних з РФ, СРСР, Російською імперією; водночас у всіх регіонах, крім Заходу, значна частина респондентів (від 20 до 28%) виявляє байдужість до цього питання. (Ще в 2020 р. перейменування топонімів видавалося дуже спірним питанням, лише на Заході переважала його підтримка; тоді йшлося тільки про декомунізацію назв.) Існує кореляція між ставленням до цього питання і мовою повсякденного спілкування респондентів: серед українськомовних 67% підтримують і лише 7% виступають проти, тоді як серед російськомовних за перейменування висловилися 38%, а 30% – проти (див.: УП, 21.01.2023).

Франківську – 25 вулиць; у Кропивницькому – понад 20 об'єктів. У Харкові та Одесі перейменування в цьому напрямі просувалися повільніше: так, у Харкові замість назв проспект *Московський*, район *Московський* – проспект *Героїв Харкова*, район *Салтівський*, замість *Белгородське шосе* – *Харківське шосе*; у травні 2022 року Харків в односторонньому порядку розірвав відносини побратимства з усіма російськими містами; у червні 2023 року міський парк імені Горького перейменовано на *Центральний парк культури і відпочинку*. У Херсоні після звільнення його в листопаді 2023 року від російської окупації: вул. *Московська* – *Студентська*, вул. *Потьомкінська* – *Михайла Грушевського*, площа *200-річчя Херсона* – *Збройних сил України*, площа *40-річчя Перемоги* – *Нескорених*. В Ізмаїлі: замість, зокрема, проспекту *Суворова* (головний проспект міста) – проспект *Незалежності*, вулиця *Московська* – *Захисників України*; на карті міста вже з'явилися площа *Героїв Крут*, вулиці *Симона Петлюри*, *Джохара Дудаєва* (замість відповідно площі *Революції*, вулиць *Суворова*, *Пушкінської*, *Тургенєва*).

Щодо зміни назв, пов'язаних з особами – громадянами Росії, які свого часу перебували в опозиції до політичного режиму в СРСР, могли прийматися компромісні рішення: так, після перейменування в Івано-Франківську вулиці *Академіка Сахарова* на *Української перемоги* залунали протести проти цього, наслідком чого став поділ цієї вулиці на дві – одну з попередньою, а іншу з новою назвою; у Дрогобичі поряд з вулицями *Некрасова*, *Пушкіна*, *Толстого*, *Чехова* та ін. було перейменовано й вулицю *Академіка Сахарова*, але її назву передали колишній вулиці *Некрасова*.

У березні 2023 року Верховна Рада ухвалила закон «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії» (підписаний Президентом України 21 квітня), який забороняє надавати географічним об'єктам в Україні назви, що звеличують, увіковічують, пропагують або символізують Росію як державу-окупанта. Згідно з законом, нові назви також не можуть символізувати визначні, пам'ятні, історичні та

культурні місця РФ, її міста, дати, події, її діячів, які здійснювали військову агресію проти України та інших суверенних країн (див.: ГУ, 27.04.2023).

У сфері ергонімії відбувається, зокрема, усунення означення *російський*. Так, у назвах культурних закладів: *Київський музей російського образотворчого мистецтва – Київська картинна галерея* (після 2014 року – відновлення попередньої назви), *Національний академічний драматичний театр імені Лесі Українки*, м. Київ (знято: «російської драми»), *Дніпровський академічний театр драми та комедії* (знято: «російської драми імені М. Горького»), *Одеський обласний академічний драматичний театр*, *Харківський академічний драматичний театр* (знято «російський», а пізніше – не з першого разу, наприкінці грудня 2022 року, – «імені О. С. Пушкіна»), *Миколаївський академічний драматичний театр*; пор. також заміну назви *Київський музей Олександра Пушкіна* на *Музей побуту Києва першої половини XIX століття*. Розпочалося знімання означень «імені ... [того чи іншого діяча російської історії, культури, літератури, науки та ін.]» у назвах різних закладів, установ, організацій (так, як було подано, зокрема, на інтернет-сайті «Читомо» 1.08.2022, станом на цей час у назвах бібліотек України співвідношення прізвищ українських і російських письменників було 69 до 77 – див.: О. Бойко. – <https://chytomo.com/kh-iuston> (дата звернення: 1.10.2022)).

У лютому 2023 року – на четвертому десятку державної незалежності України й через рік після початку повномасштабної російсько-української війни – АТ «Укрзалізниця» оголосила про розгортання програми «Залізна українізація», розрахованої на три роки – з 2023 по 2025 (див.: УП, 21.02.2023). За цей час у декілька етапів планується українізувати все, що досі пов'язувало українську залізничну галузь із країною-агресором: назви регіональних філій, позначки кілометражу, сигнальні позначки, радянські барельєфи, назви станцій тощо. Уже перенесено нульовий кілометр українських залізниць з Москви до Києва – на Центральний залізничний вокзал. Оголошено конкурс на нові назви для *Південно-Західної* та *Південної залізниць*, точкою відліку для найменування яких свого часу був, як неважко здогадатися, «погляд» з Росії, а не з України.

У назвах продуктів харчування українські виробники м'ясо-молочної та ін. продукції запровадили такі перейменування (не всі з цих назв пройшли офіційну реєстрацію): замість сорту ковбас «Московська» в різних виробників країни – «Столична» (сирокопчена) і «Чернігівська» (напівкопчена), «Бандерівська», розм. «Бандерівка» (у Галичині ще з 2014 року), «Антимосковська», замість сиру сорту «Російський» – «Сметанковий», «Антиросійський», замість соусу «Краснодарський» – «Український», замість пива марки «Жигулівське» – «Віденське», замість хліба сорту «Білоруський» – «Отаманський». З'явилися хлібні, м'ясні вироби, дитячі іграшки, графічні казкові персонажі з назвами, похідними від назв видів зброї, що їх українська армія успішно застосовувала проти російських окупантів: «Джавелін», «Джавелінка», «Байрактарчик», «Стінгер», вироби з назвами у вигляді закликів: «Слава Україні!», «Смерть ворогам!»¹².

Певні зміни відбулися в цей час у назвах державних і професійних свят України: замість *День Перемоги – День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні* (з 2016 року); перенесено на інші дати, які б не збігалися з російськими і мали зв'язок із відповідними датами в українській історії, відзначання *Дня Військово-Морських Сил України* (з 2015 року), *Дня прикордонника* (з 2018 року). З 2021 року на законодавчому рівні встановлено пам'ятну дату вже безпосередньо антиросійського спрямування – *День вшанування пам'яті дітей, які загинули внаслідок агресії Російської Федерації проти України* (відзначається 4 червня).

У заголовках публікацій друкованих ЗМІ в ці роки відбувається зменшення питомої ваги образних зворотів, цитат і т. ін. з російською культурно-мовною

¹² Водночас уже на початку 2023 року стали лунати протести проти комерційної експлуатації такого номінативного тренду («комерціалізації теми війни», «спекуляції на війні»), а саме це явище охрестили як «байрактарицину» – з критикою таких назв сортів насіння, як «насіння перемоги», кабачки «привид Києва» (під такою назвою навесні 2022 року у ЗМІ з'явився узагальнений образ українського військового льотчика, який героїчно захищав небо над столицею України), редиска «Азовсталь», назв на зразок булка «Бандерівська», ковбаса «Чорнобаївська» (замість «Московська»), «Залужному смачно тут» (меню в мережі закладів громадського харчування «Пузата хата») і под. У Верховній Раді в березні 2023 року було зареєстровано законопроект, який накладає заборону на використання військово-патріотичних символів, пов'язаних з цією війною, в товарних знаках, у рекламі.

основою (див., зокрема, у номерах газети «Україна молода», яка досить охоче практикувала заголовки такого роду, наприклад: «Краще менше, та краще», «Рік волі не бачити», «Студентка, комсомолка і... ніякого інтиму»).

Дерусифікація ономастикону як нормативно-мовне явище – це усунення з нього лексичних, фонетичних, морфологічних і словотвірних слідів російської мови (виявляється звичайно в ойконімії та урбанонімії). Наприклад, у назвах міст: замість *Ровно* – *Рівне* (один з перших прикладів цього явища – ще в червні 1992 року), порт *Южный* – *Південний* (квітень 2019 року); у назвах міських об'єктів – наприклад, у Києві (2018 рік): вулиця *Лагерна* – *Табірна*, провулок *Овразний* – *Яровий*, вулиця *Огуречна* – *Огіркова*, провулок *Инсилантієвський* – *Инсилантіївський* та ін. (В «Українських правописах» 1990 і 1993 рр. було запроваджено написання міста *Сіверськодонецьк* замість офіційно прийнятої нині *Сєвєродонецьк*, але для повноправної реалізації такого кроку має бути, як відомо, відповідна ухвала Верховної Ради.)

Проте лишається ще багато назв населених пунктів і ще більше урбанонімів з виразними ознаками російської мови, наприклад: міста *Первомайськ*, *Сєвєродонецьк*, *Южноукраїнськ*, *Южне*, селище міського типу *Степногірськ* (Запорізька область), села з назвами *Майське*, *Первомайське*, *Приют*, *Удобне*, особливо в Криму (унаслідок серії перейменувань після виселення 1944 року кримських татар) і на Донбасі: *Армянськ*, *Краснопереконськ*, *Ізобільне*, *Ізмурудне*, *Лучисте*, *Опитне*, *Побєда*, *Серноводське*, *Трьохізбенка*, *Уютне*, *Хрустальне* та ін.; вулиці *Опитна*, *Уютна* (Полтава) та ін.

З іншого ж боку, в певному сегменті мововжитку дедалі ширше виявляється тенденція до якомога повнішого збереження звукового образу російських особових імен та прізвищ (ознак їхньої «російськості»), особливо щодо осіб з державного керівництва РФ: *Владімір Путін*, *Дмітрій Медвєдєв* та ін. Шляхом такої «русифікації» не тільки увиразнюється той загалом незаперечний факт, що росіяни – це такі ж представники іншого народу, як,

скажімо, німці чи поляки (з їхніми іменами), а й ще більше підкреслюється момент їхньої «чужорідності» як в українській дійсності, так, відповідно, і в українській мові.

1.4. Мовний образ Росії (з погляду її ставлення до України та дій проти неї). Оскільки ідея української державності, як загалом розуміють усі, реалізується далеко не останньою мірою у протиставленні до ідеї (велико)російської державності й навіть усупереч їй, усупереч конкретним намаганням з боку РФ знов підпорядкувати Україну своїм державним інтересам, образ Росії в мововжитку нової України посідає на тлі інших держав (насамперед, зрозуміло, сусідніх) особливе місце – це не тільки більша частотність функціонування назв, пов'язаних з нею, та більша їхня кількість, а й часто набуття ними виразних конотацій негативного характеру – несхвальності, іронії, зневажливості. Названа тенденція простежувалася протягом усього періоду незалежності від початку 90-х років передусім у межах українського національно-державницького дискурсу (неофіційного), але стала поширюватись і в прагматиці українського офіційного дискурсу, що особливо помітно увиразнилося від початку агресії РФ проти України навесні 2014 року.

Так, з весни 2014 року на додаток до досить частотних від початку 90-х років несхвально-іронічних (зовні ніби евфемістичних) перифразів на позначення Росії на зразок (*наш*) *північний / північно-східний / східний сусід* (*наша північна сусідка* і под.), *сусідня (північна) держава* прийшли вже відверто негативні – з членами словотвірних гнізд *імпер-* (*імперія, імперський, неоімперський* та ін.), *колон-* (*колонізатор* та ін.), *окуп-* (*окупація, окупаційний, окупант* та ін.); актуалізувалося гніздо *деокупація: України, Донбасу, Криму* та ін.), а особливо – *агрес-* (див. у п. 1.1 характерні для цього періоду слововживання на зразок *агресія Росії проти України, держава(країна)-агресор* – щодо РФ). У межах першого з цих гнізд функціонує з широкою лексичною сполучуваністю означення *імперський* (*нація, політика, сили, комплекс, мислення, свідомість, стереотипи, амбіції, міф, домагання, ностальгія* та ін.;

імперський синдром – пропагування великодержавницьких ідей в офіційному дискурсі РФ і гордість «за велику Росію» в значній частині її населення, яка явно переважає в свідомості цих людей прагнення нормального якісного життя); з утворенням іменників *імперськість* (свідомості, мислення та ін.) та *імперство*, а також *імперець*, перев. мн. (російські імперці): «Росіяни хворі на імперство, імперство так і пре з них»¹³.

У межах ономастичної та відономастичної лексики це насамперед різка активізація в політизованих контекстах синекдохічних образів *Москви* і *Кремля* – у значенні офіційної Росії з її великодержавною політикою – та їхніх похідних (особливо прикметника *московський* у значенні «російський»)¹⁴: *московська влада, агресія, церква; московська брехня* (про російську пропаганду); «”Свято це є і буде, але ми більше не станемо відзначати його за московським сценарієм”, – сказав Порошенко» [про День Перемоги 9 травня] (УМ, 1.05.2017, с. 1); *промосковські банди* – про бойовиків Донбасу (з виступу Президента України П. Порошенка 28 липня 2016 року на Володимирській гірці в Києві); після 24 лютого 2022 року: *московські нацисти / фашисти; московська орда* («Бандитське, нічим не спровоковане вторгнення московської орди в мою Вітчизну 24 лютого 2022 року принесло величезні демографічні втрати та руйнування»: Юрій Щербак, письменник. – Сл. Пр., 4.05.2023); «Наш Ірпінь звільнено від *московської нечисті*» (О. Маркушин, міський голова Ірпеня – див.: УП, 28.03.2022); *кремлівський режим, прокремлівські бойовики*,

¹³ Пор. аналогічні випадки слововживання та словотворення у застосуванні до Росії в опозиційних білоруських ЗМІ 1990 – початку 2000-х років [Mieczkowska : 174, 184]. Означення *імперський* з негативними конотаціями щодо сучасної РФ активізувалося в 90-х роках в ужитку ліберальних кіл і в самій російській мові (див., наприклад: ТСРЯ, 265) [див., з іншого боку, критичну оцінку цього явища: Дуличенко : 181–197].

¹⁴ В офіційному дискурсі та в офіційних і націоналістичних ЗМІ Російської Федерації в цей же час стали оперувати з такою самою прагматичною настановою означенням *київський*, але не в значенні «(загально)український» (як *московський* в Україні у значенні «російський»), а з протиставленням офіційної української влади (ніби «незаконної» – «хунти», що прийшла внаслідок повалення «законного Президента» В. Януковича), яку, мовляв, підтримує далеко не вся Україна, і окупованих Росією регіонів (Криму, Донбасу та ін.): *київские власти, київський режим, київская хунта* (це можна було почути і в офіційних виступах найвищих посадових осіб РФ – президента В. Путіна, керівництва Державної думи, міністра закордонних справ), а також означенням *майданний*: *майданские власти*, характеристикою *путчисты* (з наголошуванням на тому, що Президента України В. Януковича було усунуто від влади нібито внаслідок «путчу»).

в'язні (бранці) Кремля, кремлівські бранці (одн. *бранець* / жін. *бранка*) – про політичних ув'язнених у РФ і про ув'язнених там за політичними мотивами громадян з інших країн, зокрема й України, та українських військовополонених.

Ще частотнішим у ці роки стало вживання означення *московський* щодо Російської православної церкви та її філії в Україні Української православної церкви (Московський патріархат): *московські попи*; «*Попи московського патріархату* допомагають російським окупантам в Україні» (Е, 27.04.2022, с. 1). Після надання Українській православної церкві автокефалії (під назвою Православна церква України) патріарх Філарет у своєму виступі у Верховній Раді висловився так: «*Москви в Україні не буде, не буде московського духу*» (УП, 23.11.2018).

Після 24 лютого 2022 року відбулася різка активізація в ужитку слова *москаль* – не останньою мірою, безперечно, як дзеркальна реакція українського суспільства на активізацію в публічному мовному просторі Росії у цей же період давньої російської зверхньо-поблажливої, а тепер відверто пейоративної назви українців *хохол*¹⁵ – та його експресивних похідних *москалюга*, *москаляка*, а також застарілих одиниць *московит*, рідко *москвин*: *атаки* (злочини та ін.) *московитів*, «<...> надходили повідомлення про час штурму України та чисельність військ *московитів*, котрі будуть нападати на Київ» (М. Заверуха. – Е, 27.04.2022, с. 3), «Самі того не бажаючи, *московити* погіршили своє становище в бік тотальної поразки та ліквідації рф як держави» (УМ, 8.03.2023, с. 2). З'явилися збірні іменники зі зневажливим звучанням *москвота* і *москолота* (*Москва + сволота?*).

¹⁵ Див. про функціонування екзотонімів *хохол* і *москаль* у мововжитку як Росії, так і України ще до початку російсько-української війни, зокрема [Тараненко 2010 : 73–76]. Після утворення України як самостійної держави вживання *хохлы* в слововжитку РФ стало поширюватися також на населення України загалом (не тільки етнічних українців). В офіційні новосформованих 2014 року квазіреспублік «ДНР» і «ЛНР» це слово також застосовують на позначення населення України (зокрема її збройних формувань), але вже без окупованих Росією регіонів, хоча в етнічному складі цих «республік» значну (до війни з її масовими переселеннями – навіть переважну) кількість становлять саме етнічні українці.

Від 2014 року, а особливо з 2022 року року почастишало в ужитку також гніздо *кацан* (зневажл.) – на позначення росіян саме з Росії (це слово значно частіше, ніж *москаль*, здавна вживається в розмовному мовленні населення колишньої підросійської України, особливо Лівобережжя, але до цього часу активізації його функціонування не спостерігалось – очевидно, насамперед тому, що воно мало суто етнічну, а не етнічно-державну «прив’язаність» і вживається на позначення й тих етнічних росіян, що живуть в Україні – давніх переселенців з Росії, що й тепер живуть компактно селами, та недавніх прибульців з Росії, що помітно вирізняються на тлі «українських» росіян): «Цікаво, що нова ракетна атака була організована *кацанами* у день чергової річниці підписання Будапештського меморандуму», «Після визволення від *кацанів* херсонці були на сьомому небі» (УМ, 7.12.2022, с. 2, 5), «*кацанські* пропагандисти», «збили *кацанський* дрон», «Ще один *кацанський* танк захопили *партизани*», підсил. зневажл. *кацанура*, збірн. «*кацання* драпає» і под. На позначення Росії, крім уже досить усталених зневажливих назв *Кацаницина*, *Кацанія*, стали вживати також *Кацанстан* (див. нижче).

Почастішало також уживання і творення синонімічних власних назв та апелятивних перифразів щодо сучасної Росії з конотаціями негативного плану – від стримано-нешанобливої (*Московія* – відновлення в ужитку цієї старої назви; так, Рівненська і Львівська обласні ради в грудні 2021 року звернулися до Президента України та до ВР з клопотанням відновити історичну справедливість і надалі використовувати в офіційному вжитку назву *Московія* замість Росія і РФ; *РФія*, *Ерефія*: від аббревіатури *РФ* – *Російська Федерація*) до відверто зневажливої (*Кацанія*, *Рашистська Федерація*, *російська педерація*, пор. *педераст*, *Зомбіленд*, *путінленд*, *путінрейх*, *Свинособакія*: див. про утворення *свинособака* в п. 3.2 – та ін.)¹⁶:

¹⁶ У сучасній Росії функціонує ще більша кількість псевдохоронімів на позначення України – з неохвальною (наприклад, *Анти-Россия* – назва, що поширилася в останні кілька років з промов В. Путіна) та іронічною («*Щеневмерла*», *Ненька*, *Берег Свідомой Кости*), але значно частіше зі зневажливою й презирливою конотаціями: крім уже традиційних *Малороссія*, *Хохляндія*, це *Незалежняя* (як субстантиват), *Хохлостан*, *Бандерляндія*, *Бандеритат*, *Бандеростан*, *Уркаина*, *Усраина*, *Укропія*, *Укрорейх*, *Салорейх*, *Свинорейх*, апелятивні перифрази *несостоявшееся государство*, «*страна 404*» (за зразком «помилка 404» в мововжитку користувачів інтернету – англ. HTTP 404 Not Found, тобто «не знайдено») та ін.

– *Раша* (від англ. *Russia* [у вимові: *Раше*]) і ще зневажливіша суфіксальна форма *Рашка*; *Рашленд*; з римованим утворенням *Раша-параша*, з каламбурами *наРаша*, *Терораша* – *терор* + *Раша* (слово *Раша* спочатку стали вживати в самій Росії, наприклад: «*Наша Раша*», офіційна назва «*Наша Russia*», – популярна гумористична програма на російському телебаченні, «*Раша тудей*», офіційна назва «*Russia Today*», – російська державна багатомовна телекомпанія, зорієнтована на закордонну аудиторію; назви *Раша*, *Рашка* вживають у Росії насамперед у тих колах, які несхвально ставляться до нинішнього офіційного курсу держави). З похідними: *Рашкостан* та ін. (див. нижче), *рашкán* (перев. у мн.: *рашкани*), тобто росіянин;

– *Мокшанія* (*Мокшандія*), тобто країна мокші (буквально – одного з фіно-угорських народів у російському Поволжі: «У Росії не дуже люблять згадувати, що предки росіян – мокша – разом з ханом Батием видиралися на стіни Києва і пустошили Європу»: О. Палій. – Укрінформ, 15.06.2020), з *мокшанським народом*, або *мокшею*, *мокшанами* / *мокшанцями*. Наявність потужного угро-фінського культурно-мовного впливу на формування російської культури та мови підкреслюється при цьому з огляду на тодішню цивілізаційну відсталість цих етносів порівняно зі слов'янами і на те, що російська мова, таким чином, – це не тільки не «справжня» руська, а навіть не справжня слов'янська мова [див. докладніше обговорення цього питання: Тараненко 2009: 64–66]. На позначення Росії стали вживати також обставини місця (метонімічна модель «місцеперебування суб'єкта – сам суб'єкт») «*на мокшанських (московських, своїх) болотах*» або просто «*на болотах*» – як принизливе підкреслення відповідних географічних особливостей Центральної Росії: «*На болотах істерика через вибухи в Криму*», «*На болотах починається паніка у пропагандистів*», «– Дивіться: нам від них нічого не потрібно, хай вони відстануть від нас, хай відійдуть *на свої болота* і квакають своєю російською мовою» (О. Данілов, секретар РНБО, в ефірі одного політичного токшоу: «1+1», ТСН, 21.10.2022), «– <...> “Чіткий сигнал *на болота* – вас ніхто не боїться!” – наголосив Дмитро Кулеба [міністр закордонних справ. – О. Т.]»

(УП, 20.02.2023); звідси також – *країна на болотах, країна боліт, Болотія (болотія)*;

– *Мордор* (від назви країни з вигаданого світу Середземномор'я у творі Дж. Р. Р. Толкіна «Володар пернів», де зосереджені головні сили темряви і зла) з народом *мордорці, мордоряни* [див.: Лукаш 2015: 246], зокрема й з перифразом *територія зла*. На сучасну РФ стали поширювати також відому характеристику колишнього СРСР як «імперії зла» (з виступу 1983 року президента США Р. Рейгана: *Evil empire*): «Хто приборкає “імперію зла”?»;

– низка утворень з компонентом *-стан*, спрямованим на увиразнення «азіатськості» Росії (пор. назви ряду країн Азії саме з таким оформленням): *Рахкостан (Рашистан, Рашастан, Рашостан, Рашестан,)*, *Кацапстан, Оркостан*, тобто країна орків (див. р. IV п. 2.2.13), *Москвостан, Ватостан*, тобто країна «вати» (див. про це поняття: п. 5.4.3); пор. також *Лукастан* – про сучасну Білорусь на чолі з її президентом О. Лукашенком (на прізвисько «Лука»), яка виступила союзницею у війні РФ проти України з 2022 року;

– «з(З)апорєбрик» – від «порєбрик» (у російській вимові) / «порєбрік» (в українізованій графічній формі) / «порєбрик», «порєбрик» (в тій чи іншій українізованій формі) у значенні державного кордону України з РФ (наприклад: «там, за “порєбриком”», тобто в Росії, «із-за “порєбріка”»): «приналежність Криму до Запорєбріка», «це так люблять і в Запорєбріку» (24 к., «Весті Кремля», 22.12.2021: ведучий програми), «<...> і згадаємо наш улюблений “Запорєбрик” [з українською вимовою. – О. Т.] – зокрема, як готують рейтинг Володимиру Путіну» (Еспр., «Скандали тижня», 1.06.2019: ведуча програми)¹⁷.

З-поміж частотних від 2014 року зворотів з назвою *Росія* можна навести, зокрема, *путінська Росія* (пор. аналогічно в позначеннях інших держав з авторитарним / тоталітарним політичним режимом: *гітлерівська Німеччина*,

¹⁷ Це значення утворене від *порєбрик* у значенні «бордюр». У цьому останньому значенні слово було почуто в російському мовленні бойовиків, що захоплювали навесні 2014 року населені пункти Донбасу, на підставі чого українські журналісти, блогери зробили висновок про прибуття цих людей з Росії, у певних регіонах якої, зокрема в Санкт-Петербурзі, звичайно саме так називають бордюр (узуальним значенням цього слова в українській мові є «архітектурний орнамент у вигляді ряду цеглин, укладених під кутом до зовнішньої поверхні стіни» – зазвичай у професійному слововжитку).

сталінський СРСР, лукашенківська Білорусь і под.). Як зневажливі синоніми до етноніма *росіяни* стали поширюватися назви *росіянці*, *кремляни* (зокрема, в публіцистично-сатиричних програмах на 24 к. «Весті Кремля», «Весті.ua»), з російської мови – збірний іменник *русня*, який уживається на пострадянському просторі («інфікований *руснею* Донбас»: І. Гулик. – ВЗ, 29.08.2019, с. 2; «Подивіться на кадри аеророзвідки, де наші б'ють *русню*»: Христина Соловій, співачка. –ГПУ, 7.07.2022, с. 2); з утворенням похідних прикметників: від *росіяни* і *росіянці* – *росіянський* (замість *російський*): *росіянська влада*, *росіянське МЗС*, *по-росіянськи* (24 к., «Весті Кремля», 27.06.2021), від *русня* – *руснявий*.

Оскільки в свідомому вживанні росіянами прийменникової конструкції «на Україні» вбачають один із виявів їхнього неприязного ставлення до України – не як до держави (у цьому значенні в самій Україні ще від початку 90-х років запанувала конструкція *в Україні*), а по-старому як до краю, регіону, таке ж неприязно-іронічне ставлення з 2014 року після початку збройної агресії РФ проти України стало дзеркально виявлятися щодо самої Росії – у запровадженні конструкції *на Росії* (у такому вживанні вже немає ніякого семантичного моменту, лише відповідна конотація). Це стало практикуватися спочатку в українських електронних і друкованих ЗМІ, в інтернет-ресурсах українських користувачів (як українсько-, так і російськомовних): «Вживаємо словосполучення “*на Росії*” замість “у Росії”. Як привчити росіян поважати незалежність України» – заголовок публікації (ГПУ, 21.03.2014); «Їх розшукують і *на Росії*, і в Україні», «*На Росії* жінка в'їхала у натовп пішоходів» (Еспр., програма кримінальної хроніки «Вартові Еспресо», 24.02.2017); *на Росії* (УМ, 7.12.2022, с. 2); така конструкція стала привертати до себе увагу на 24 к. (зокрема, в сатирично-публіцистичній програмі «Весті Кремля», з 2017 року), на 5 к., на т/к «Прямий». Ось повідомлення на р/с «Європа Плюс Київ», березень 2014 року: «Мы решили использовать словосочетание “на России” в отношении Российской Федерации <...> Это правило будет действовать до того дня, пока действующий президент России не сложит свои полномочия или не

признаєт Україну незалежимою територією». В інтернет-ресурсах: «Оскільки сусідня держава вперто використовує словосполучення “на Україні”, Деро.ua теж писатиме “*на Росії*” замість “в Росії”», «Закликаємо усі ЗМІ підтримати нашу акцію» (Деро.ua, грудень 2015 року); «Хай *на Росії* співають: СБУ просять не пускати в Україну російських співаків Сюткіна і Серова» (УП, 16.01.2020); конструкцію *на Росії* використовують в українському сегменті «Вікіпедії» (наприклад, стаття «Ксенофобія *на Росії*»), у різних повідомленнях, коментарях в українському сегменті соціальної інтернет-мережі Facebook. Нерідко таку конструкцію можна вже почути у виступах різних представників державного керівництва України. З прийменником «на» стали вживати також різні оцінно-знижені синоніми й перифрази на позначення Росії і назви окремих суб’єктів РФ (насамперед тих, керівники яких з 2014 року зайняли відверто ворожу позицію щодо України): *на Російській імперії* (24 к., «Весті Кремля», 21.05.2021: ведучий), «*На Рашиці* незабаром знову відзначатимуть ще одну перемогу – на цей раз над коронавірусом» (Прямий, сатирично-публіцистична програма «Міністерство Правди», 14.06.2020: ведучий), *на Чечні* (24 к., «Весті Кремля», 2020–2022 рр.), *на Кузбасі* (24 к., «Тіпичний рускій мір», 27.07.2021: ведучий; на телеекрані в цей час – напис з новин у самій РФ «в Кузбассе»).

2. Посилення тенденцій у напрямі дальшої дерусифікації української літературної мови. У мовній практиці різних кіл українськомовного соціуму і в словниках та інших нормативних довідниках з української мови, а також у відповідних нормативних актах органів центральної і місцевої влади в цей час більшою мірою стало виявлятися прагнення, досить виразне ще від початку 90-х років, до повнішого усунення слідів впливів російської мови на різних рівнях структури української літературної мови (див., зокрема, про це в сфері ономастики вище в п. 1.3). Це простежуємо на прикладі громадського обговорення проєкту майбутнього «Українського правопису» (у редакції 2019 року), яке відбувалося «на поверхні» суспільного життя загалом більш-менш спокійно й, можливо, навіть не дуже помітно (на відміну від обговорення попередніх редакцій на початку 1990-х і особливо на початку 2000-х років –

«Українського правопису» 1990 року і проєкту «Українського правопису» 1999 року), що можна пояснити й таким чинником. Хоча самі зміни, запропоновані в ньому, не були такими радикальними, як у проєкті «Український правопис» 1999 року, і подані з варіантністю «старого» і «нового» (на вибір самих користувачів), а щодо способу, форми обговорення, воно відбувалося переважно не в друкованих ЗМІ та на телебаченні й радіо, як тоді, а в інтернеті, не можна не помітити й того, що це здійснювалося в загальних умовах атмосфери суспільного напруження внаслідок збройної агресії з боку РФ (від 2014 року) і достатньо вираженої налаштованості суспільства проти держави-агресора, а майже всі зміни, запропоновані в новій редакції, так чи інакше, об'єктивно чи суб'єктивно передбачають подальше відмежовування норм української літературної мови від російської.

3. Стилїстика дискурсів війни. В умовах воєнного протистояння між Україною і Росією не могло, безперечно, не відбутися істотного посилення в публічному просторі ролі стилїстичних мовних засобів – з розширенням уживання, з одного боку, стилїстично піднесеної (щодо «свого» і «своїх»), з другого ж, – стилїстично зниженої (щодо ворога – держави-агресора) лексики і фразеології.

Активїзувалося експресивне текстотворення на теми війни – публічне демонстрування відповідного ставлення до «свого» і «чужого» у творенні різножанрових усних і писемних мінітекстів (інтернет-мемів, римівок, написів на предметах одягу, автомобільних наліпках, муралів і графіті, візуально-вербального оформлення марок Укрпошти тощо), віршів, авторської пісенної продукції, зокрема як римейків популярних пісень на зразок «Мертві орки не гудуть» [див.: Сюта : 4–6].

3. 1. Уживання лексики високого стилїстичного реєстру. З початком збройної агресії РФ проти України 2014 року та активізацією внаслідок цього патріотичних настроїв у суспільстві знов увиразнилося наростання стилїстики піднесеного звучання, яка в радянський час – у період панування «новомови»

радянського зразка – була значною мірою здискредитована, і як реакція суспільства на це в часи «перебудови» (друга половина 80-х років) і в наступні роки вже державної самостійності України стала відбуватися «депатетизація» публічних дискурсів – з поширенням, зокрема, несхвально-іронічного вживання членів гнізда *пафос* «надмірна пишність, пишномовство, за яким мало що стоїть» і формуванням особливого різновиду метамовних самокоментарів з цими словами, який свідчить про підвищення самокритичності мовців у їхньому побоюванні не видаватися надто пишномовними: «*вибачте (даруйте, перепрошую) за пафос*»; «*не хочу бути (боюся видатися) пафосним, але...*» і под.; «Разом з тим, *нехай це не видасться пафосним*, команда «Репортера» [телепрограми. – О. Т.] прагне дати своєму читачу адекватну, наскільки це можливо, картину реальності» (Д, 22.03.2002); «І політикум, і французький загал відкрили для себе Україну, визнали – *як би це пафосно не звучало* – нашу європейськість і готові сприяти Україні» (УМ, 16.07.2005, с. 1).

Так, на позначення України знов активізувалося вживання відомого перифраза з пестливим синонімом до слова *мати* – *ненька Україна* або просто *ненька*, який тісно асоціюється з Україною ще з Шевченкової поезії, але в радянські часи був, м'яко кажучи, небажаним як «націоналістичний». У межах періоду вже державної незалежності України емоційно-конотативний ореол його в мовній практиці, однак, лишався, як і до цього, неоднозначним і варіювався. З одного боку, вживання цього перифраза свідчить, безперечно, про пієтет до України, відданість їй, наприклад: «Слава кожному із вас! Слава *неньці* Україні! Слава Господу Богу!» (В. Ющенко, один з претендентів на посаду Президента України, під час мітингу протесту на майдані Незалежності в Києві 22 листопада 2004 року, завершуючи свій виступ) – або принаймні виражає бажання засвідчити ці почуття. Цей зворот уже пішов у практику дошкільного виховання дітей та шкільного навчання: «Система складається з таких курсів: 1. Цікавий світ навколо тебе (1-й клас). 2. *Україну, рідну неньку*, знай, люби і бережи (2-й клас). 3. Збережемо нашу домівку – Землю (3-й клас)» – про цикл екологічної освіти для молодших школярів (Екологічна

освіта і виховання: досвід та перспективи. Київ, 2000, с. 106), роботи державних закладів і установ, наприклад: «Слався, рідна *ненько Україно!*» (книжкова панорама на честь 21-ї річниці незалежності України, відкрита в Луганській обласній науковій бібліотеці, серпень 2012 року). З другого ж боку, перетворившись значною мірою вже на штамп від частого використання, тим паче в емоційно наснажених і оцінно-піднесених контекстах, а також, звичайно, не без впливу звичного іронізування з цього звороту з боку суспільних кіл, не прихильних до ідеї української державності, у середовищі кіл української орієнтації, але з прагматичнішим, не таким «романтичним» ставленням до комплексу української проблематики він може сприйматися як старомодно-сентиментальний образ України та вживатися з більшою або меншою мірою іронічним забарвленням (на відміну, наприклад, від завжди піднесених перифразів *мати Україна, Україна-мати*). Це, звичайно, іронізування, часто з гіркотою, не з самого позначуваного поняття, а з того комплексу піднесено-сентиментальних конотацій, яким оточений цей перифраз, наприклад: «В обіцянки [кандидатів у народні депутати України. – О. Т.] про далеке щасливе майбутнє “*неньки України*”, збудоване зусиллями майбутніх обранців, не віриться – десь ми вже це чули. Так і будемо існувати від одних виборів до наступних» (Т. Смакула. – СП, 7.08.1997), «Тільки абсолютний профан не знає, що лишень у сусідню Росію із нашої неймовірно багатой *Неньки* щороку вивозиться 80–100 мільйонів доларів» (І. Островський. – Д, 24.10.2002, с. 5). Однак з 2014 року вживання зазначеного звороту з конотацією піднесення знов увиразнилося: його вживають військові й добровольці, які воювали на Донбасі або брали участь у тамтешніх бойових діях, його вживають Президенти України у своїх публічних виступах – не тільки П. Порошенко: наприклад, *ненька Україна* (з його промови 8 травня 2015 року), а й В. Зеленський: «Дорогі українці! Завтра ми з вами відзначатимемо День захисника України. Нашій *Неньці* пощастило, адже вона має багато мужніх і незламних захисників» (див.: УП, 13.10.2019); так само після початку другого етапу російсько-української війни (з кінця лютого 2022 року): «Ми будемо обороняти Київ – це

серце України, і ми його нікому не віддамо! Не віддамо ми нашу *неньку-Україну!*» (із заяви міського голови Києва В. Кличка – див.: УП, 28.02.2022).

Досить звичайним стало вживання слова *побратим* як позначення політичних однодумців і особливо бойових соратників (це слово в такому вживанні функціонувало до «Революції гідності» в парамілітарних організаціях української політичної орієнтації), наприклад: «27-річний NN з дитинства мріяв стати військовим. “Він завжди рвався в бій, мав сміливість брати на себе відповідальність за інших”, – кажуть *побратими*» (Е, 27.04.2022. с. 7), «Звільнений з полону морпіх Діанов передасть 23,4 млн гривень на лікування *побратимів*» (Д. Кречетова. – УП, 14.10. 2022), а також *посестра*: «*побратими і посестри по зброї*».

Тимчасові споруди та спеціально обладнані приміщення, що їх почали влаштовувати в містах з листопада 2022 року в умовах масованих обстрілів об'єктів критичної інфраструктури України з боку РФ, де передбачена наявність води, тепла, електрики, мобільного телефонного зв'язку тощо, офіційно було названо *пунктами незламності*.

Прагматичною домінантою наративів періоду війни стало культивування теми героїзму – з поширенням, зокрема, уже за межами партійних дискурсів української орієнтації на загальнодержавному рівні вигуків *Слава Україні! – Героям слава!* (див. п. 4).

Як збірна назва загиблих учасників «Революції гідності» («Євромайдану») у грудні 2013 – лютому 2014 рр. у вжитку вже закріпилося словосполучення «*Небесна сотня*» (частіше з написанням з великої літери й другого слова).

3.2. Вульгаризація мови як вияв різко негативного ставлення до ворога. У досить широкому наборі номінативних засобів на позначення Росії як держави-агресора та всього того, що вона чинить нині в Україні (див. вище пп. 1.4, 1.1), помітне місце посідає вживання в публічному просторі стилістично знижених одиниць – від іронічно-глузливих на зразок «*бойові комарі*» (про одну з вигадок російської пропаганди – про те, що в Україні

нібито існують секретні американські біолабораторії, де готують заражених комарів для запуску їх на територію РФ; пор. в історії воєн, наприклад, *бойові слони*), «*вундервафля*», перев. мн. «*вундервафлі*» (про ті чи інші зразки озброєння російської армії; пор. нім. *Wunderwaffe*, буквально «чудо-зброя», – назва, яку давали в Німеччині під час Першої, а особливо Другої світової війни для характеристики певних зразків озброєння надзвичайно потужної сили) до різко негативних в емоційно-оцінному плані (зневажливих, презирливих, лайливих), навіть у мовленні ведучих інформаційних програм на теле- і радіоканалах: *рашистська нечисть (мерзота)*, *рашистське лайно*, *свинособака*, перев. мн. (*армія свинособак*), уживання образливих екзотонімів (*кацап* та ін.), прізвиськ В. Путіна: *кремлівський карлик*, «*фюрер*», *Путлер* (*Путін + Гітлер*).

У розмові про це не можна обминути, звичайно, також активізації з 2014 року відкритого вживання непристойної (обсценної) лексики щодо представників найвищого російського керівництва, російських окупаційних військ і їхньої діяльності, як і Росії в цілому (наприклад: «моральний стан російського найманця з якогось *Усть-Зажопинська*»: Юрій Щербак. – Сл. Пр., 4.05.2023). Так, після початку військової агресії РФ проти України з'явилася «кричалка» футбольних фанатів (уперше, здається, її було почуто від фанатів харківського футбольного клубу «Металіст» у Харкові 30 березня 2014 року), яку відразу ж стали використовувати в скандуваннях під час протестних акцій проти агресії Росії: «Путін – ху...ло!» з подальшим рефреном «Лалá-лалáла-лалалá!» (наприклад, під час маршу єдності проти російської агресії в Харкові 8 січня 2015 року, у виконанні підрозділу українських військових у Києві 19 серпня 2021 року під час репетиції параду до Дня Незалежності України; це були написи на стінах, на бойовій техніці добровольчих батальйонів у Донбасі під час АТО); також із псевдоевфемістичним переставленням компонентів слів: «*Хутін – пуйло!*». На задніх номерних знаках легкових автомобілів (до офіційної заборони ДАІ в травні 2015 року), на бойових авто добровольчих батальйонів у зоні АТО були наклейки / наліпки «*ПТН ПНХ*», тобто «Путін, пішов на х...й!» (з випущенням ряду букв); з такими написами продавалися

(зокрема, на Майдані незалежності в Києві) стрічки, футболки; 24 лютого 2023 року «Укрпошта» до річниці повномасштабного вторгнення російських військ випустила поштову марку з написом «ПТН ПНХ!» [див. про такі випадки слововживання і словотворення як зразки «мови протесту» в сучасній Україні, наприклад: Віланиук : 351–352]. Після початку широкомасштабного вторгнення РФ в Україну з 24 лютого 2022 року, коли став відомим обмін «репліками» між російськими нападниками і українськими захисниками острова Зміїний у Чорному морі: «Я – русский военный корабль. Предлагаю сложить оружие и сдать!» – «Русский корабль, пошел на х...й!», ця відповідь українських прикордонників набула надзвичайної популярності¹⁸ й стала вживатися вже, поперше, з розширеним, символічним значенням презирства до російських окупантів: «Русский военный корабль, іди ... !» (у квітні 2022 року «Укрпошта» ввела в обіг нову марку з таким написом), «Українські виробники почали продавати шкарпетки з написом “Руский военний корабль, іди нах*й”. <...> Окрім шкарпеток, такий напис розміщують на футболках, светрах, сумках і рюкзаках» (ГПУ, 28.04.2022, с. 11), з’явився він також на щитах уздовж вулиць у різних містах України; по-друге, з розвитком нового значення – загибелі, знищення російських суден та іншої військової техніки під ударами української армії, наприклад: «”Русский корабль” все ж таки пішов на#уй біля Одеси. У ворога втрати мінус один ворожий корабель» (пресофіцер Південного оперативного штабу про потоплення українськими військами ще одного російського корабля – див.: УП, 7.03.2022) (у ЗМІ, в інтернеті розпочався навіть обмін думками з приводу написання цього «прислівника зі значенням напряду» – окремо чи разом). У розмовній мові, у соціальних мережах інтернету набуло поширення таке римоване «гасло»: «Слава Україні! Слава нації! Пиз...ць Російській Федерації!».

¹⁸ Як роз’яснило, зокрема, Національне агентство з питань державної служби, використання державними службовцями відомої фрази прикордонників з острова Зміїний, яка стала девізом українців у боротьбі з окупантами, не є порушенням «Загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування». «Але, колеги, в усьому важлива міра <...>» (див.: В. Романенко. – УП, 23.03.2022).

4. Прагматика наративів періоду війни: від образу українського народу як народу-жертви до культивування його героїзму. Від початку 90-х років у межах українського національно-державницького дискурсу (неофіційного) актуалізувалася тема українського народу – не тільки в його історії, а й на сучасному етапі – як об'єкта постійної національної дискримінації з боку сусідніх народів і як суб'єкта – носія національної кривди, тобто народу-жертви.

Це почало виявлятися в публічному мовному просторі, по-перше, разом із появою численних роздумів, висловлювань на цю тематику, зі зростанням частотності функціонування членів деяких словотвірних гнізд, які стали вже ключовими для цієї тематичної сфери. Це насамперед:

– *меншовартість* (з похідним *меншовартісний*, а від нього – *меншовартісність* з тим самим значенням, що й *меншовартість*) – у значенні як сприймання українського народу з боку інших народів, так і – внаслідок цього – комплексу самоусвідомлення самих українців на тлі інших (це слово, перейшовши з мовної практики української діаспори, вже значною мірою потіснило в цій тематичній сфері спільне з російською мовою слово *неповноцінність*)¹⁹. У системі цінностей українського національного дискурсу це риса, якої українцям слід обов'язково позбуватися: «Таке враження, що кожен із авторів подібних висловлювань подекуди навіть задоволений власним обуренням у формі такого фатально-безвихідного вердикту, який знову-таки підкреслює *меншовартісність* українців. Чомусь у наших і загальноукраїнських, і особистих бідах винен завжди і постійно хтось, а не ми самі» (УС, 2.08.2001);

– *упосліджений* (*упослідженість*, *упослідження*) – насамперед про український народ, українську мову та культуру;

¹⁹ Пор., наприклад: «Кожен суцільний бачить себе очима тих, що на нього дивляться. В українців і під польським, і під російським урядуванням генерувалося відчуття *меншовартості*, котре віддзеркалювало ставлення до українців їхніх гнобителів. Сприйняте під батогом, таке ставлення з часом набуло рис власного світогляду» (В. Войтенко, д-р мед. наук, проф. Українська ідея. – Д, 29.04.1999).

– *винародовлення* (інші члени цього гнізда вживаються значно рідше) – у значенні фізичного та морального вигублення народу (насамперед українського);

– *багатостраждальний* (про Україну, український народ) та деякі ін.

Наприклад: «Схоже на те, що *комплекс меншовартості* – це якийсь прокляття або наш національний духовний СНІД» (УС, 10.01.2002), «Українці мають позбутися *комплексу меншовартості*» (В. Матяш. – Сл. Пр., 15.10.2009, с. 5), «<...> *принижена* роллю *пасербиці* в державі, <...> *упосліджена* в тих регіонах України, де місцева запродацька влада санкціонує політику ганебного “двуязичія”, *зневажена* <...>, *потоптана* різнобарвними кумами *псевдоукраїнського* політикуму <...>, *отруєна* міазмами *малоросійства* <...>, українська мова, попри її офіційно декларований державний статус, <...> не є державною» (А. Венцковський. Держава безмовна – мова бездержавна. – ЛУ, 18.06.2009), «Серед усіх європейських народів українці зазнали в ХХ столітті найбільших втрат. *Україноцид* посідав одне з центральних місць у внутрішній і зовнішній політиці наших сусідів (Угорщини, Росії, Румунії, Польщі). <...> Політика *винародовлення* українців уже в ХХ столітті в деяких державах набувала диких азіатських форм» (О. Гринів. – МУ, 20.02.1997), «Зараз, як ніколи, нам потрібні злагода і терпимість, спокій і виваженість, а головне – любов до своєї *багатостраждальної вітчизни України*» ([Група українських письменників]. Кому потрібна конфронтація між поколіннями? – ЛУ, 19.11.1998, с. 1), «*За нашу багатостраждальну Україну!*» (один з тостів, які стали досить показовими в 90-ті роки в українських національно зорієнтованих колах).

Активізувалося в ужитку гірке Шевченкове «*на нашій – не своїй землі*» (цей вислів проходить рефреном чи не через усю історію гірких рефлексій певної частини українського суспільства останніх десятиліть ХІХ – початку ХХІ ст. у загальному комплексі національної проблематики) – наприклад, як назва книжки нарисів: Віталій Карпенко. *На нашій, не своїй землі...* (Київ, 1998).

У переліку топонімів – символів відповідних подій в українській історії досить звичайними є *Берестечко, Батурин, Крути* і под., що свідчить про домінування в українській національній пам'яті переважно трагічних знакових подій.

Дослідники пишуть про концепцію «*страдницької*» історії України [див., наприклад: Арель : 99], настрої національного *катастрофізму* в певному сегменті українських патріотичних кіл (пор. наполягання на адекватності таких самооцінок ситуації: «В українській самокритиці є таке звинувачення – *катастрофізм*. Мовляв, самі себе залякуємо. Насправді якраз ці звинувачення – реакція заляканих, побитих-перебитих. Страх глянути правді у вічі»: Юрій Бадзьо. Не так ті вороги?.. – УУ, 2002, № 8, с. 5), «*плачі*» (див., наприклад: Л. Залізник. *Плач* як форма політичної активності в сучасній Україні. – Журнал «Дніпро», 1998, № 3–4) і (*велике національне*) *плакальництво* («<...> таке огидне явище в українському суспільстві, як *плакальництво*»: О. Логвиненко, канд. філол. наук. – Журнал «Березіль», 2000, № 11–12, с. 178).

Усвідомлюючи Україну *упослідженою* з боку сусідніх народів / держав і/або *неукраїнської (антиукраїнської) влади* в самій країні, певні кола українського суспільства у своїх рефлексіях щодо себе як суб'єкта національно-державного будівництва в Україні виявляли при цьому аж надто перебільшені сумніви й надмірні критичні самооцінки. Наприклад, з добірки читацьких листів у книжці відомого українського публіциста: «Я все більше впевнююся, до якого *нікчемного племені* ми з вами належимо. Не народ це, бо інакше давно побудував би свою державу і не оглядався б перелякано на Москву: а чи дозволить вона нам, нарешті, по-своєму глаголити. Що, справді, в нашому національному житті є нашого?» [див.: Погрібний : 116].

Рідше в такому емоційному критичному аналізі глибинних причин надто повільного процесу національно-державницького самоствердження українців лунали заклики до пошуку цих причин уже не тільки зовні, а й усередині себе. З метою увиразнення таких рис, що їх нерідко подають як ознаки українського національного характеру, як соціальний флегматизм, нерозвиненість

соціальних амбіцій і небажання думати наперед, згадують образ *чухраїнця* (від *українець* + *чухатися*) із сатиричних творів Остапа Вишні 20-х років: «Якщо не збережемо свою державу, то неодмінно зникнемо як етнос. Виникає резонне запитання: “Хто винен?” Влада, яка є *неукраїнською*, чи, можливо, ті, хто цю владу обирає? <...> Ми, українці, не знаємо і не усвідомлюємо того, що з нами було в минулому <...>, і не можемо розібратися, що з нами відбувається сьогодні. У переважної частини українців – “*чухраїнців*”, як називав нас Остап Вишня, відсутні потреби духовні, інтелектуальні. Нам би, умовно кажучи, наповнити шлунок, і ми готові добровільно прийняти диктатуру» (В. Золотий, читач, Миколаївська область. – Д, 28.09.2012, с. 12).

По-друге, як очевидний наслідок психологічних мотивів, про які йшлося вище, у ліричних піснях патріотичної тематики, на тему України та її долі – у текстах, мелодіях і в манері виконання – досить помітними стали мотиви туги, сентиментальної журливості, наприклад: «На могилі моїй посадить молоду яворину, / І не плачте за мною, за мною заплаче рідня. / Я любив вас усіх, та найбільше любив Україну, / Певно, в цьому і є та найважча провина моя» (автор тексту Степан Галябарда, автор музики й виконавець – Степан Гіга). Була помітною, особливо на початку часів незалежності, жанрова стилістика «молитов за Україну» – з їхньою сентиментально-тужливою тональністю (як у текстах, так і в музичному оформленні) і «бажальною» модальністю, спрямованою ніби лише на майбутнє України, а не на її сучасне. Це насамперед «Господи, помилуй нас!» Тараса Петриненка (він автор тексту й музики, а також виконавець): «Навіть на останнім рубежі / Промінь віри в нас ще не погас. / Боже, Україну збережи, / Господи, помилуй нас!», останній куплет: «Грішні діти – діти не чужі, / Отче наш, почув їх щирий глас. / Боже, Україну збережи, / Господи, помилуй нас! Амінь!». Тут відчувається безперечний вплив як відомого твору Павла Чубинського, який став національним, а потім і Державним гімном України, так і «Молитви за Україну» Олександра Кониського (музика Миколи Лисенка): «Боже Великий, Єдиний, / Нам Україну храни, / Волі і світла промінням / Ти її осіни ...», але якщо стилістика цих

творів була цілком чи принаймні достатньо зрозумілою на час їх створення, коли патріотичні кола українського суспільства покладали всі надії на майбутнє, то тепер, після відновлення державної незалежності, у творах на тему державної долі України мав би, очевидно, увиразнюватися перехід уже до мотивів мужньої стриманості.

З іншого боку, як реакція на це дедалі частіше стало висловлюватися різко критичне ставлення до поширювання подібних поглядів як таких, що ставлять проблему національно-державного розвитку фактично у безвихідь, – з боку тих кіл українського суспільства, які, погоджуючись із тим, що за справжнє утвердження української мови, культури, державності ще слід активно боротися, водночас не вважають, що теперішній стан з їх утвердженням практично безнадійний, гірший, ніж був дотепер. Наприклад: «<...> Одним із таких стереотипів є хронічне потрактування України як *жертви*, <...> залежної від чиеїсь злої волі, відтак іманентно нездатної якось переломити ситуацію навіть уже у своїй незалежній державі і, нарешті, стати в ряд достойних і вільних країн. Немає народів з легкою історією. І наш не виняток. Але потрактування його як народу ексклюзивно *нещасного* <...>, так інерційно бездумно прийняте і активно задеклароване в самих початках державності, було фатальним для подальшого розвитку. Замість динамічних імпульсів, які б відповідали вже новому, державному, статусу нації, їй був прищеплений *комплекс меншовартості* <...> *Ламентацийним* рефреном суспільного буття стало запитання – “що ж ми за народ такий?” [натяк на відоме розпачливе запитання Володимира Яворівського на початку 90-х років. – *О. Т.*], заклики “встати з колін”, “вичавити з себе раба” <...>, безнастанна критика свого власного менталітету і панічний зойк, що це вже *останній* шанс» (Ліна Костенко. Україна як жертва і чинник глобалізації катастроф. – УУ, 2003, № 8–9, с. 2–3). Звернутися до цієї теми визнав за доцільне також один із Президентів України: «<...> Врешті виникла тривога: а чи не складається у нас під вантажем цього болю і проти бажання будь-якого конкретного автора “комплекс” *ображеної нації*, народу, що зазнав травми? Такий комплекс

зашкодив би Україні. Він нав'язав би нам *невроз жертви*, міф про країну, яку обминули Бог та історія. Горе народу, який засвоїть психологію ображеного, сказала одна розумна людина», «Зацикленість на минулому, у якому, до того ж, бачать тільки тяжке – утиски, жертви, гноблення, несправедливість, заважає людям повністю розпрямитися, стати по-справжньому вільними та самодостатніми сьогодні», «Але багато моїх співвітчизників переконані, що ніхто не може зрівнятися з українцями в *стражданнях*. Це у них така манія величі» [Кучма : 134, 135, 137]. Лунають заклики переходити від «філософії національної *віктимності*», від «дискурсу *віктимності*» до філософії соціальної й національної активності та до відповідальності самої нації за її ж долю, до того, що вже нарешті слід позбутися комплексу «*національного (малоросійського) мазохізму*»: «*Малоросійський мазохізм – безперервні плачі на тему “як нас мучили”*. Такі плачі, лишаючись головною сутністю світогляду мазохіста, не спричиняють до дії» (В. Войтенко. Українська ідея. – Д, 29.04.1999); одна з тематичних передач у програмі журналіста В. Кіпіані «Історична пам'ять» на т/к ЗІК мала саме таку назву: «*Національний мазохізм*» (грудень 2017 року). Праця журналіста й політолога О. Палія була названа «25 перемог України» (Київ, 2013) і мала передмову з такою назвою: «*Народ-страждалець чи... і переможець*» (в інтерв'ю з нагоди виходу книжки автор говорив також про необхідність відходу від культивування українського «*національного мазохізму*»).

У загальному контексті таких суспільних настроїв посилилася увага до необхідності відповідних змін у навчальних програмах з історії України (пор., наприклад, як одну з таких домінант: припинити мартирологічне представлення історії України як жертви перманентної агресії та колоніальної політики ворожих сусідів – у брошурі «Шкільна історія очима істориків-науковців» / Упоряд. Н. Яковенко. Київ, 2008) та української літератури, особливо до 1917 року. Стали звертати увагу на те, що як у доборі тем і сюжетів та в підходах до їх висвітлення, так і, як наслідок, у відповідній емоційній тональності самих текстів і, отже, так чи інакше й української мови як такої

об'єктивно можуть критися фактори посилення в молоді асоціювання української мови з настроями песимізму – як соціального, так і національного (ніби без перспективи на щось краще в житті, без «позитиву»): «На жаль, маємо визнати, що на сьогодні людині доводиться обирати між поборництвом ідей українства і бажанням жити оптимальним життям, насолоджуватися красою і мистецтвом цього світу. Чому? <...> Здається, у нашому житті на розсуд простої людини виноситься весь *песимізм* українського слова і порівняно менше – сильні енергетичні ресурси, великі можливості гумору, поетики – не нудного ліризму, що ним у більшості насичені естрадні тексти! <...> І маємо: школяр вважає, що українські письменники були у більшості патріотами <...>, але речі їхні були нудні і песимістичні. <...> Щось подібне складається і на ниві, наприклад, журналістики: якщо про українське, то переважно з відчаєм чи нудною патетикою. <...> Отже, маємо: виховують нас на слізній і заполітизованій літературі, на чужій або наслідуваній музиці, відбиваючи художній смак, привчаючи до думки про власну безпорадність, бідність і нездарність» (Наталка Іванова, учениця випускного класу, м. Київ. Непарадні роздуми київської школярки. – УС, 25.03.1999); «<...> До того ж у старших класах програма з української літератури нагадує суцільний *стогін*: то вивчаються твори часів голодомору, то поезія дисидентів та репресованих» (Дмитро Маслюк. – ВЗ, 5.04.2002); українська класична література мінорна, є небезпека, що вона налаштовує на невдачу; треба давати в школу, особливо початкову, позитив: ми ж вибороли незалежність (з інтерв'ю директора видавництва дитячої літератури «Веселка» Олексія Бондаренка на телебаченні, червень 2016 року).

Виходячи з того, що без національних героїв і національної історії без перемог не можна виховувати народ, українські митці стали виступати з такими, наприклад, заявами: «Нам потрібні наші, *українські герої*. І документальні, й вигадані. Запитаймо себе: а Рембо був? <...> То чому українці, дивлячись то на Рембо, то на “товариша Сухова” [герой популярного радянського революційного «вестерну» / «істерну». – О. Т.] завжди мусять

“прибіднятися”?), «Моїм завданням було зробити українського героя» – про ідейну доцільність і художню виправданість поєднання в образі головного героя фільму – радянського льотчика, етнічного українця – реальних і можливих домислених моментів (з інтерв’ю кінорежисера Михайла Ілленка у зв’язку із завершенням роботи над художнім кінофільмом «Той, хто пройшов крізь вогонь». – УМ, 3.08.2011, с. 10).

Щодо культивування символічних топонімів в українській історії, то тут також поступово стало відбуватися переорієнтування від місць – символів військових поразок, хоча й героїчних, до місць – символів перемог українського війська. Висловлюються пропозиції й робляться конкретні спроби внести зміни до переліку героїчних подій в історії українського народу – з тим, щоб він не був тільки мартирологом, з актуалізацією вектора орієнтування української національної ідеології на героїзм військових перемог. Наприклад: «Ми давно створили культ героїзму під *Крутами* – героїзму, результатом якого був усе-таки програш. Але ми ще навіть не почали створювати культу героїзму під *Мотовилівкою*²⁰ – героїзму, результатом якого був як очевидний і переконливий виграш, так і переконливий доказ якісної переваги українського Духу. Нас дуже вміло націлили на програні епізоди нашої історії, де можна “поплакати” <...> Державні нації ніколи не відзначають своїх поразок. Вони виховують дітей на перемогах» (Валентин Мороз. Україна у двадцятому столітті. Львів, 2005, с. 393); «Подивіться на історичні дати, які ми відзначаємо: загибель студентів під *Крутами*, розстріл повстанців під *Базаром*, поразку козацьких військ під *Берестечком*, голодомор 1933 року, *Чорнобиль*... От ті віхи, на яких базується наша історія. А де ж перемога української зброї під *Конотопом*? А *Грюнвальдська битва*, яка є частиною й нашої історії? А перша серйозна поразка Тевтонського ордену під *Дорогочином*? А битви під *Жовтими*

²⁰ Це невелика залізнична станція між Фастовом і Васильковом, де 18 листопада 1918 року військові підрозділи Директорії УНР розгромили гетьманські військові частини, основу яких становили добровольці — офіцери та юнкери колишньої царської армії з їхньою метою відновлення єдиної й неподільної Росії — і які кількісно значно переважали загони Директорії; результатом цього стало відновлення Української Народної Республіки.

Водами, Корсунем, Пилявою, Охматовим? А Чортківський наступ 1919 року? Невже в нас мало героїчних сторінок, які закінчуються переможно?» (К. Гордієнко. Про національну гордість малоросів. – ЗВУ, 15.07.2004); пор. ще в Євгена Маланюка: «Хтось із молодших публіцистів наших вже часів підносив питання, чому у нас святкують *Полтаву* і *Берестечко*, а не *Жовті Води* чи *Конотоп*, чому доба 1917–1918 рр. – це не київський “*Арсенал*” чи *Мотовилівка*, а саме неодмінно *Крути*?».

Під час президентства В. Ющенка на найвищому державному рівні вперше відзначили річницю перемоги українського війська, очолюваного гетьманом Іваном Виговським, над московським 1659 року під Конотопом; назва *Конотоп* стала функціонувати в мовному просторі України, набираючи конотації української військової звитяги: «Звитяга Конотопа. Це була одна з найславетніших перемог української зброї» (Сл. Пр., 16.07.2009, с. 2); вийшли історичні праці: А. Бульвінський. *Конотопська битва 1659 року* (Київ, 2009 – у започаткованій серії «Перемоги української зброї»), О. Сокирко. *Конотопська битва 1659 р.: Триумф в час Руїни* (Київ, 2008). З інформації про відзначення цієї події в деяких українських ЗМІ: «Президент святкуватиме перемогу над росіянами. Сьогодні, 11 липня, Президент Віктор Ющенко здійснить робочу поїздку на Сумщину, де відбудуться урочистості з нагоди 350-ої річниці перемоги козацького війська над московською армією. Під Конотопом глава держави візьме участь у <...>» (УМ, 11. 07.2009). З виступу Президента України П. Порошенка 12 липня 2017 року в Сумах на відкритті пам’ятного знака «Козацький хрест борцям за волю»: «Днями ми з вами згадували річницю Конотопської битви – головної події російсько-української війни 50-х років XVII століття. <...> Козацька армія гетьмана Івана Виговського разом з кримськотатарськими союзниками розбила московське військо під Конотопом. Вони, ці козаки, мають гідних нащадків. І сучасні захисники незалежності, територіальної цілісності та суверенітету України теж довели і доводять, що українська армія, яка створена за останні три роки, відновлена, відроджена, є

одною з найефективніших армій континенту, яка здатна зупинити російську навалу»²¹.

Але цілком однозначно й переконливо злам у лініях прагматичної побудови нарративних схем на теми України та її «долі» заявив про себе тільки з 2014 року. Уже можна зробити висновок про те, що з цього часу – перед лицем навислої цілком реальної загрози для української державності – тема народу-жертви як одна з домінант української національної самосвідомості стала відходити на задній план і цей рік можна розцінювати як певний рубіж у відході від «журливої тональності» в рефлексіях на національну тематику й переході до наступальної активності. В українському національно-державницькому дискурсі, зокрема й в офіційній сфері, дедалі активнішим ставало вживання членів словотвірного гнізда *герой* – у застосуванні не тільки до вітчизняної історії, а й до сучасності. Як офіційне привітання у ЗСУ 2018 року було запроваджено (відновлено в ужитку) двочленну формулу – як звертання і відгук: «*Слава Україні! – Героям слава!*». У цей період у бібліотеках країни стали проводити зустрічі з учасниками Революції гідності та АТО і ООС під назвою «Українці – нація героїв», організовувати відповідні книжкові виставки; такий же напис з'явився після 24 лютого 2022 року як заставка на телеекранах і в мережі інтернет; назву «*Нація героїв*» мала також тематична програма на т/к «24» в 2019–1921 роках, присвячена героїчним сторінкам в історії України. У найменуваннях об'єктів міської топонімії з'явилося багато назв вулиць, площ і т. ін. зі словоформою *Героїв...*, особливо в межах двох хвиль перейменувань – 2015–2016 рр. під впливом «закону про декомунізацію» і з 2022 року після початку повномасштабної фази російсько-української війни: *Героїв Крут, Героїв Небесної сотні, Героїв Майдану, Героїв України, Українських героїв, Героїв АТО, Героїв Маріуполя, Героїв Харкова* та ін. У період після 24 лютого 2022 року стали регулярно з'являтися повідомлення

²¹ Пор. різко критичну оцінку такого трактування образу Конотопа з боку представника кіл проросійської політичної орієнтації в Україні – з назвами підрозділів у межах статті на зразок «Во всем “виновата Москва”», «Воспеваем украинское насилие?», «Выговский – Ющенко: тревожные параллели»: Вл. Корнилов. Конотопская битва – новый общенациональный миф. – Газета «2000», м. Київ, 21.03.2008, с. А2.

про присвоєння звання «Герой України» ще одній групі учасників збройного протистояння з військами РФ; на відзначення подвигу, масового героїзму та стійкості, виявлених під час відсічі збройної агресії РФ проти України, було запроваджено почесну відзнаку «Місто-герой України», якою вже нагороджено ряд українських міст. У суспільстві обговорюється концепція створення *Національного Пантеону Героїв України*. Частотними в публічній сфері стали вислови на зразок «героїчне протистояння (героїчний опір) українського народу російському збройному вторгненню (агресії)»; на телеекранах постійно оновлювалися написи на зразок «7-й (10-й і т. д.) день героїчного спротиву України російським (московським) окупантам (загарбникам)». У заявах політиків, діячів культури, у назвах книжкових виставок, різних конкурсів, у темах шкільних творів і т. ін. звичайними стали звороти на зразок «Ми – народ-переможець» (на т/к «Еспресо» 24 серпня 2017 року відбувся телемарафон під назвою «Народ переможців»), «Українці – сильна нація» (наприклад, благодійний фонд під такою назвою, м. Дніпро), «Українці – нація сильних» (пор. також, наприклад, у навчальному посібнику: «Ми, українці, – нація сильних і вольових людей» – як приклад речення, ускладненого прикладкою: О.П. Глазова. Українська мова. 9 клас. Харків, 2017, вправа 61).

Мотив героїзму українських збройних сил у боротьбі за свободу й незалежність країни не міг, природно, не актуалізуватися з 2022 року – після початку повномасштабної російсько-української війни – й на рівні конотативної топонімії. Ореолом такої конотації оповиті насамперед назви міст *Маріуполь* і *Бахмут*, що стало виявлятися в частотному функціонуванні словосполучень із цими словами на зразок *битва за Маріуполь*, *героїчна оборона Маріуполя*, *битва за Бахмут* («Бахмутська битва – це великий стратегічний успіх ЗСУ». – Сл. Пр., 4.05.2023, с. 2), «фортеця Бахмут», дещо пізніше – *Авдіївка* («Авдіївська м'ясорубка»); у нових урбанонімах – у перейменуваннях, пов'язаних із цією війною, – назва вулиць *Героїв Маріуполя* (у різних містах країни) посідає особливе місце. Назва *Чорнобаївка* – села неподалік від Херсона, де знаходиться військовий аеродром (тут під час тимчасової

російської окупації Херсонщини ЗСУ своїм вогнем багато разів дистанційно знищували техніку й живу силу противника, але той усе знову й знову завозив їх сюди з огляду на зручне в тактичному плані розташування аеродрому), – набула також переносного значення – як символу безглуздої загибелі російських військ унаслідок бездарності їхнього командування, яке, не навчаючись на власних помилках, знов і знов повторювало ту чи іншу операцію в тому самому місці: «Побачити *Чорнобаївку* і померти» (іронія за зразком відомого крилатого вислову «Побачити Париж і померти!»). З'явилися вислів «феномен *Чорнобаївки*», перифрази «друга (нова, ще одна) *Чорнобаївка*», «І знову *Чорнобаївка*» – про той чи інший населений пункт, місцевість, де війська РФ здійснювали відповідні невдалі дії: про аеродром коло Мелітополя; про с. Білогорівку на Луганщині, де російські війська неодноразово наводили понтонну переправу через Сіверський Донець замість попередньої, уже знищеної; про острів Зміїний у Чорному морі та ін. У різних населених пунктах країни з'явилася в цей час вулиця *Чорнобаївська*.

Але в українській топонімії, звичайно, не відійшла в пасив і тема масової жертвовності українців, виявленої в цій війні в ім'я перемоги над ворогом. Це насамперед назви українських міст і селищ, які виявили особливу стійкість в обороні, зазнали масованих руйнувань, перетворившись на «міста-привиди», і щодо цивільного населення тих із них, що були тимчасово окуповані, російські війська чинили особливо жорстокі злочини, масові звірства, убивства, страти (деякі з цих міст порівнюють із такими містами на пост'югославському просторі, як Сребрениця і Вуковар, що особливо постраждали під час воєнних дій у 90-ті роки). У значенні символу масових звірств російських військ щодо громадян України особливого поширення набула назва містечка *Буча* в Київській області: «Злочини путінського рашизму проти людяності мають бути прирівняні до злочинів сталінізму й фашизму. <...> *Буча* – це точка неповернення. Будь-який компроміс – це зрада насамперед тих мучеників, яких ці нелюди закатували» (Н. Балюк. – ВЗ, 7.04.2022, с. 2), «– Мусимо собі сказати: повний розрив із Московією. Повна деколонізація й декомунізація –

або *Буца* повториться в житті наших нащадків» (Н. Старченко. – ГПУ, 28.04.2022, с. 11), «Під час окупації у Балаклії була друга *Буца*» (УП, 10.09.2022); став уживатися вислів *Бучанська різанина* (див., наприклад, статтю з такою назвою в українському сегменті «Вікіпедії»); саме щодо Бучі найчастіше вживають характеристику *нова Сребрениця*. Зруйнований, знищений Маріуполь часто називають *нове (українське) Алеппо* (це старовинне місто в Сирії, яке 2011 року російська армія майже зрівняла з землею).

5. Графіка. Орфографія. У багатьох ЗМІ після повномасштабного вторгнення Росії в Україну 2022 року стали запроваджувати написання з малої літери власних назв – політико-адміністративних, географічних, особових (на позначення офіційних осіб), назв установ і організацій та ін., що стосуються нинішньої РФ і колишнього СРСР, а також офіційних осіб Республіки Білорусь, з території якої російські війська вели бойові дії проти України (як вираження крайньої неповаги до об'єктів їх позначення)²². Наприклад: *росія, путін* (ГУ, 31.12.2022); *російська федерація, рф* (УК, 31.08.2022); *росія, рф, путін, сергей лавров, марія захарова* (УП, 4.07.2022); *срср, росія, російська федерація, рф, московія, москва, кремль, володимир путін*, хоча, наприклад, *Гітлер* (УМ, 14.09.2022, 7.12.2022, 8.03.2023); *росія, російська федерація, рф, кремль, фсб, балтійський флот, путін, москва, петербург, московський патріархат, білорусь* (Е, 20.04.2022, 11.05.2022, 27.04.2022); *росія, російська федерація, рф, москва, путін, білорусь, радянський союз* (ВЗ, 7.04.2022, 28.04.2022); «війна *росії* проти України» (Сл. Пр., 4.05.2023, с. 5); пор. наприклад: «У селі, де народився предстоятель УПЦ МП *Онуфрій*, частина людей і досі згадує під час служби патріарха *кіріла*» (Е, 11.05.2022, с. 1).

Мовними знаками новітнього російського імперіалізму – як «символи російського нацизму», «нова свастика» – зовсім несподівано стали після повномасштабного вторгнення РФ в Україну з 24 лютого 2022 року деякі елементи латинської графіки – літери **V** (розм. *вешка*) і особливо **Z** (*зет*, розм.

²² «Національна комісія зі стандартів державної мови ухвалила, що написання назв “російської федерації” з малої букви не буде вважатися відхиленням від норм у текстах неофіційного характеру» (УП, 21.09.2023).

зетка), що ними маркувалася різна бойова техніка (танки та ін.) російських військ в Україні (щодо того, що вони мають означати, думки спостерігачів розходяться). У Росії цим літерам почали надавати символічного значення російського войовничого патріотизму, війни проти «українських націоналістів (бандерівців)», війни «за Росію», що стало стимулом для породження гібридних графічних утворень на зразок «За победу!», «За наших!», «За пацаноV!», «За мир без нацизма! За Россию! За Президента!» (мітинг-концерт під такою назвою відбувся в Москві в Лужниках на честь річниці приєднання Криму 18 березня 2022 року), «Заветам Верны», «Сила V правде», для вишиковування дітей на різних масових заходах у формі цих літер, для прикрашання великодніх пасок оздобами у вигляді Z тощо. У різних містах РФ в публічних місцях почали ставити невеликі споруди у вигляді символу Z. В Україні ж поширилася практика пейоративного використання такого роду графічних утворень, особливо з літерою Z, на позначення різних понять, пов'язаних із сучасною агресивною політикою РФ, наприклад: Z(зет)-пропаганда, Z(зет)-патріот (зетник) і под., Зомбі – про більшість сучасних росіян, одурманених агресивною великодержавницькою пропагандою; путінізм, «Звичайний рашиZм. Як одна літера Захопила і наZифікувала Росію» – заголовок публікації (М. Кригель. – УП, 11.04. 2022); «Реєстр держZрадників» (створений в інтернеті рухом «Чесно», квітень 2022 року); «Zдохли за Путіна» (про генералів російської армії, що загинули в Україні). За спеціальним законом (квітень – травень 2022 року), в Україні, як і в інших європейських країнах, використання цих літер («без правомірного контексту або в контексті виправдання збройної агресії проти України чи будь-яких інших воєнних дій»), насамперед Z, уже підпало під юридичну заборону – як символів російської агресії проти України; Укрпошта припинила випуск поштових марок з літерними номіналами V і Z (використання цих та інших літер латинського алфавіту на позначення номінальної вартості Укрпошта запровадила з 2017 року); згідно з постановою Кабінету міністрів (квітень 2023 року), заборонено використання цих літер в автомобільних номерних знаках.

II. Суспільний статус української мови. Впливи нинішньої російсько-української війни не могли, природно, не відобразитися на ставленні різних верств українського суспільства до функціонування в сучасній Україні як російської, так і української мов. Військово-політичне протистояння держав і народів неминуче мало посилити наявне й до того розмежування цих мов у загальному комплексі цінностей і пріоритетів українського суспільства. І, як наслідок, українська мова стала ще повніше усвідомлюватися, зокрема, і як один із чинників державної безпеки України, тоді як російська – тепер ще ширше позиціонується як «окупаційна» («мова окупантів»), «мова агресора». Це стимулює розширення суспільних позицій української мови, що відбувається як «згори», так і «знизу», з відповідним подальшим звуженням функціонування в країні російської мови.

В українському військовому середовищі під час воєнного протистояння з Росією, особливо з 2022 року, можна було цілком наочно, найбезпосередніше констатувати зростання значення української мови не тільки як засобу спілкування (у її комунікативній функції), але й як маркера національно-державної належності мовця, тобто ідентифікаційної функції – її дедалі ширше використання серед «своїх» для відмежовування від «чужих» (надто в умовах поганої видимості – в темну пору доби тощо, оскільки військова камуфляжна форма бійців з обох сторін дуже подібна і спілкування російською мовою могло б призводити до небажаного сплутування).

Сама офіційна Росія – не тільки з розгортанням збройної агресії проти України і відторгненням від неї частини територій, а й узагалі із запереченням права на існування як української держави, так і української мови – дала серйозні підстави для різкого увиразнення в сучасній українській дійсності такого напряму в розвитку мовної ситуації.

Ось, наприклад, оцінки ситуації з боку представників української влади: російська мова – це знаряддя «руського мира» в Україні (П. Жебрівський, тодішній голова Донецької військово-цивільної адміністрації, грудень

2016 року); «<...> слід розуміти, що українська мова від 2014 року остаточно перестала бути лише маркером ідентичності, а перетворилася на першочергову складову національної безпеки України. І як би це не дискомфортно лунало для когось, допоки в Україні у якихось сферах чи якихось регіонах домінуватиме російська, суверенітет та територіальна цілісність будуть під загрозою» (В. Кириленко, віцепрем'єр-міністр України. Треба негайно приймати новий закон про українську мову! – див.: УП, 28.02.2018); «Російська мова має зникнути з нашої території взагалі як елемент *ворожої* пропаганди і промивання мізків для нашого населення» (О. Данілов, секретар Ради національної безпеки і оборони, в телеєфірі одного політичного ток-шоу – див.: 1+1, «Телевізійна служба новин», 21.10.2022). У межах цього періоду було прийнято низку законодавчих актів, що передбачають розширення функціонування української мови як державної мови країни в різних сферах суспільного життя (поза сферою побутового спілкування) з відповідним звуженням використання російської мови: закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019 р.), закони про декомунізацію (2015 р.) і деколонізацію (2023 р.) української топонімії (див. вище п. 1.3), про державну службу (2015 р.), про мову аудіовізуальних ЗМІ (2018 р.), про мову музичних творів (2016 р.), про освіту (2017 р.) та ін. Після повномасштабного вторгнення РФ в Україну відзначене ставлення до російської мови стало виявлятися у таких заходах органів державної влади та місцевого самоврядування, як заборона Верховною Радою звучання російської музики в громадських місцях до повного припинення російської окупації регіонів України, накладання радами низки областей мораторію на використання російськомовного культурного продукту на їхніх територіях, вилучення зі шкільних навчальних програм за рішеннями міських і обласних рад предмета «російська мова», який є частиною варіативного компонента навчального курсу й тому не є обов'язковим для вивчення (хоча, відповідно до Конституції України, батьки, які вважають себе етнічними росіянами, мають

право звертатися до школи з заявами про те, щоб їхня дитина вивчала російську мову)²³.

Щодо змін у ставленні різних верств населення країни до обох мов, то якщо, наприклад, згідно з опитуванням Київського міжнародного інституту соціології, проведеним у жовтні 2015 року (тобто ще до 24 лютого 2022 року), 50% респондентів вважали російську мову історичним надбанням України, яке потрібно розвивати, а 30% були переконані, що вона загрожує незалежності країни [див.: Середа], після початку широкомасштабного вторгнення РФ в Україну остання позиція стала значно посилюватися. Пор., наприклад, у плані настроїв щодо цього в різних колах українського суспільства: «Український режисер, колишній в'язень Кремля Олег Сенцов вважає: розмовляти російською мовою означає підтримувати ворога. “Зараз мова – це маркер. Багато моїх російськомовних друзів, у тому числі тих, які вийшли з тимчасово окупованого Криму, переходять на українську, бо це маркер. Якщо ти говориш українською – отже, ти за Україну. Це важливо. Державна мова – це те, що має об'єднувати нашу націю. <...> Якби в нас були нормальні стосунки з Росією, не було б війни. А зараз, якщо ти розмовляєш російською, ти підтримуєш ворога тим самим. Гібридна війна триває через мову теж. Вони це використовують. І коли ти переходиш на українську – це як захист державності”, – певен Олег. <...> Олег Сенцов додав, що українську мову добре розумів завжди, але ніколи не спілкувався» (Збруч, 26.07.2020 – дата звернення: 18.10.2022); «Тим часом українська акторка NN агітує всіх переходити на українську мову. Вона каже,

²³ Так, за річним звітом уповноваженого із захисту державної мови, в якому проаналізовано дотримання мовного закону в освіті, культурі, науці та інших галузях у 2022 році, особливістю цього року можна вважати кардинальне скорочення кількості шкільних закладів, класів та учнів, що вивчають російську мову. Кількість учнів, що вивчають російську мову в загальноосвітніх закладах, зменшилася на понад 99% (у вересні 2021 року таких дітей було 454,8 тисяч, а станом на 1 вересня 2022 року – близько 4 тисяч, тобто 0,8% від попереднього навчального року). Цей процес, як зазначено у звіті, відбувався в цілком природний спосіб і не був пов'язаний зі зміною нормативно-правової бази чи з адміністративним тиском. Головним каталізатором стрімкої дерусифікації загальної середньої освіти стали воєнні злочини та геноцидна політика РФ, спрямована проти українського народу. Уповноважений запропонував, починаючи з нового навчального року, вилучити з вивчення в школах предмет «російська мова» й замінити його іншими предметами (див: О. Барсукова. – УП, 1.05.2023).

що раніше теж спілкувалася російською, але зараз, каже, навіть язик не повертається говорити *мовою окупантів*» (Г. Ярема. – ВЗ, 7.04.2022, с. 2); «Треба звести до розумного мінімуму вивіски, писані *мовою агресора*, а надто – зі знущальними назвами на кшталт “Вареничная Катюша”: так, наче той москаль щодня і щогодини безчестить нашу безталанну Катерину» (поет і видавець Іван Малкович під час вручення йому Національної премії України імені Тараса Шевченка – у присутності Президента України П. Порошенка: УМ, 10.03.2017).

За результатами опитування Соціологічної групи «Рейтинг» у березні 2022 року в усіх областях, крім тимчасово окупованих територій (див.: УП, 25.03.2022), абсолютна більшість респондентів – 83% – виступають за те, щоб українська була єдиною державною мовою в Україні. З іншого боку, за надання державного статусу російській мові до повномасштабного вторгнення РФ в Україну виступала майже чверть українців, а сьогодні – лише 7% (за надання статусу державної російській мові традиційно виступали мешканці Півдня та Сходу, але навіть у цих регіонах таких було лише третина, а сьогодні їхня кількість зменшилася майже вдвічі). Дедалі менше українців розмовляють удома, в побуті виключно російською мовою: якщо в 2012 р. їх було близько 40%, наприкінці 2021 – 26%, то на початку війни 2022 р. – 18%. Перехід російськомовних груп відбувається насамперед у сегмент двомовних – з 15% до 32%, і дві третини з цих 32% готові повністю перейти на українську і спілкуватися нею вдома. Кількість же громадян, які вдома спілкуються лише українською, зросла на 4% і зараз становить 48%. У 2012 році, до подій «Революції гідності» й до початку російської військової агресії, 57% співвітчизників вважали українську мову рідною; у 2022 році цей показник сягнув 76%²⁴. Дослідження показало, що позитивна динаміка в мовній самоідентифікації громадян України відбулася насамперед через зміну ставлення до української мови у Центрі, а також на Півдні та Сході країни.

²⁴ В оцінюванні даних таких соціологічних опитувань слід, звичайно, обов’язково брати до уваги незалучення до них жителів тимчасово окупованих районів Південного Сходу країни.

Згідно з даними опитування, проведеного цією ж соціологічною групою в серпні 2022 року, кількість тих, хто частіше розмовляє українською вдома, продовжує зростати: 51% зазначили, що розмовляють вдома українською (у квітні 2022 р. – 48%), третина – обома мовами, 13% – російською; більше половини респондентів з Півдня і Сходу двомовні, близько чверті – російськомовні; використання російської в побуті зменшилося приблизно вдвічі. 76% опитаних назвали рідною українську мову, а 19% – російську, при цьому 30% російськомовних вважають своєю рідною українську мову. За останні пів року кількість тих, хто почав постійно спілкуватися українською, збільшилася до 64%. Частіше почали використовувати українську мову жителі Півдня і Сходу, а також вимушені переселенці з цих регіонів на Захід і в Центр. Загалом від початку повномасштабного вторгнення Росії 41% російськомовних та двомовних почали частіше спілкуватися українською, з них 24% – постійно, 17% – частіше (див.: УП, 24.08.2022).

За результатами опитування КМІС у грудні 2022 року в усіх областях, крім тимчасово окупованих територій, якщо, наприклад, у 2017-му році тільки українською спілкувалися 34% опитаних, а переважно нею – 15%, обома мовами спілкувалися 25%, 14% – переважно російською, а 12% – тільки російською, то в 2022-му році кількість людей, які спілкуються тільки українською, становила 41%, переважно українською – 17%, двома мовами – 24%, переважно російською – 9% і тільки російською – 7% (див.: УП, 9.01.2023).

За нещодавнім опитуванням Київського міжнародного інституту соціології про те, як повномасштабна російсько-українська війна могла вплинути, зокрема, на зміну культурно-мовних уподобань громадян України, якщо 24% респондентів не помітили за останній рік таких змін за собою, то інші констатували їх наявність у себе. 84% опитаних відзначили зростання інтересу до українського культурного матеріалу в самій Україні, зокрема: 56% почали більше слухати українську музику; 22% – більше читати українських авторів; 42% – більше дивитися українські фільми / серіали (46% частково або повністю відмовилися від російських фільмів); 39% почали споживати більше українського контенту You-Tube-каналів (31% відмовилися від російського);

35% перейшли на українські сайти (27% більше не відвідують російські) і т. ін. (див: Київський міжнародний інститут соціології: «Культурні практики населення України: поведінка та ставлення (результати соціологічного опитування: аналітичний звіт)», лютий 2023 р. // www.kiis.com.ua (дата звернення: 10.04.2023).

Щодо сприймання факту широкого функціонування в Україні російської мови як підтвердження перебування країни в єдиному російськомовному просторі й навіть розуміння її як частини «великої Росії» можна згадати, зокрема, й ті висловлювання, що їх нерідко можна було почути до 2014 року від приїжджих росіян (у когось, можливо, з подивом – у тих, хто досі не бував в Україні, у когось із цілковитим схваленням, у когось просто як констатація факту) на зразок: «Когда я приезжаю в Киев, я не чувствую себя иностранцем!». У наборі аргументів, що ними оперує тепер російська пропаганда в окупованих регіонах України, є й такий: «Мы же с вами говорим на одном языке. Мы – одна страна!». Певна частина світової громадськості, яка перебуває під впливом російської пропаганди, вважає, що цілком можливою передумовою для встановлення миру між Україною і РФ могло б бути передання Росії окупованих нею південно-східних регіонів України як населених здебільшого етнічними росіянами (це стосується, однак, тільки Криму, але не Донбасу, тим паче Запорізької та Херсонської областей. – О.Т.) і взагалі нібито суцільно російськомовних (це також не відповідає дійсності). Такою була, зокрема, й позиція американського винахідника, одного з найбагатших людей світу, а тепер ще й відомої публічної особи Ілона Маска (Elon Musk), яку він висловив у жовтні 2022 року.

Офіційна Росія стала використовувати чинник наявності в Україні не тільки етнічних росіян, а й російськомовного населення в цілому як один з основних приводів для втручання у внутрішні справи України – уже не тільки дипломатичного та економічного, як це було досі, але і як прямий інструмент військової агресії – з 2014, а особливо з 2022 року (у зовнішньополітичних доктринах РФ окремо передбачається захист російськомовного населення за

кордоном)²⁵. РФ мотивує свої агресивні дії нібито необхідністю захисту цих груп населення України від «насильницької, брутальної українізації» [див., наприклад, критичний аналіз цієї демагогії щодо захисту «права розмовляти російською мовою»: Arel : 271–272, 296–297]. Так, перед повномасштабним вторгненням російських військ в Україну офіційна Росія, насамперед президент В. Путін, стали заявляти про «геноцид російськомовного населення в Донбасі» з боку української влади; Слідчий комітет РФ порушив проти України кримінальну справу через нібито жорстоке поводження з цивільним населенням та використання летальної зброї проти цивільних на Донбасі з квітня 2014 року з прямим умислом на знищення не просто жителів Донбасу, а саме, як було підкреслено, «російськомовних груп» цього регіону (див.: УП, 16.02.2022); за соціологічними опитуваннями в РФ, підтримка серед населення країни «спецоперації» російських збройних сил в Україні з 2022 року, спрямованої «на захист російських кордонів і захист російськомовного населення Донбасу» є достатньо високою (так, навіть через рік після початку «спецоперації» 43% опитаних висловлювалися за продовження воєнних дій, хоча 50% – уже за переговори між Росією і Україною: Левада-Центр: Пресс-выпуск «Конфликт с Украиной: оценки февраля 2023 года», 2.03.2023 – див.: <https://www.levada.ru>konflikt...> (дата звернення: 8.05.2023)²⁶.

Отже, продовження русифікації України є очевидною загрозою не тільки для подальшого існування української мови, а й для державної незалежності країни, і, як неважко припустити, поки в Україні буде існувати така мовна ситуація і поки в Росії будуть зберігати міцні позиції великодержавницькі, шовіністичні сили з прагненням до «російського реваншу», це час від часу або й постійно буде потужним дестабілізаційним чинником не тільки в житті, а й у

²⁵ Пор., наприклад, у відповідних документах РФ: «<...> російську мову необхідно розглядати як один з основних інструментів просування та реалізації стратегічних зовнішньополітичних інтересів Російської Федерації» («Концепция государственной поддержки и продвижения русского языка за рубежом», прийнята в листопаді 2015 року).

²⁶ Хоча згідно з опитуванням Соціологічної групи «Рейтинг», проведеним 19 березня 2022 року методом телефонних інтерв'ю в усіх областях, крім тимчасово окупованих територій, лише 2% респондентів в Україні вважали, що Росія прийшла саме для захисту російськомовних громадян України, а не для реалізації своїх значно ширших цілей (див.: УП, 25.03.2022).

самому існуванні нашої держави. Як показують, зокрема, соціологічні опитування населення України, проведені 2015 року на всій території країни крім її тимчасово окупованих Російською Федерацією територій на Півдні й на Сході [див. огляд цих даних, наприклад: Середа], російськомовна частина населення країни помітно поступалася перед українськомовною за такими показниками, як: любов до України, гордість за своє громадянство та українську армію; готовність захищати батьківщину й відмовитися від особистих благ на користь її майбутнього; підтримка незалежності країни, демократії, «Революції гідності», вступу до ЄС і НАТО; засудження комуністичного режиму та визнання Голодомору 1932–1933 років геноцидом українського народу; ставлення до РФ з 2014 року як до держави-агресора. Саме в російськомовному середовищі, особливо на Південному Сході країни, російська пропаганда лягала на більш вдячний ґрунт. Згідно з останніми опитуваннями громадської думки, більшість російськомовного населення країни, як і більшість українськомовного населення, позитивно оцінює розпад СРСР, але серед російськомовних осіб на 20% більше тих, хто шкодує про це (дані фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва і Центру Разумкова – див.: УП, 21.01.2023).

З іншого ж боку, російська мова функціонує в Україні вже протягом кількох століть (так само, як угорська для угорців, румунська для румунів і т. д.), зокрема як базова мова спілкування для поколінь, які народилися тут. І, що не менш важливо, значна частина цих людей має достатньо однозначну проукраїнську політичну позицію, яку не можна піддавати сумнівам (згадати хоча б позицію українських футбольних «фанатів», на Сході і в Центрі країни здебільшого російськомовних, з їхньою «кричалкою» під час матчів з російськими командами «Бей, бей москалей!» і з їхньою активною підтримкою навесні 2014 року державної незалежності України). Але особливо наочно це увиразнилося під час двох «Майданів» з активною участю в них також і російськомовних громадян України, а ще більшою мірою – в їхньому захисті зі зброєю в руках державної незалежності й територіальної цілісності України з

2014 року та в готовності навіть померти за це, зокрема в розгортанні добровольчого й волонтерського рухів (тобто не тільки за мобілізацією або за контрактним обов'язком з державою, а цілком із власної ініціативи). Тому журналісти, соціологи, політологи, історики стали обговорювати явище «українського російськомовного патріотизму», пор., наприклад: «За останні декілька років, а Майдан показав це особливо, в Україні виникла нова ідентичність – російськомовні українські патріоти. Їх дуже багато, і вони дуже сильні. Коли мені знайомі говорять, що українська мова – ключове питання для України, я звертаю їхню увагу на те, що більшість солдатів і офіцерів в зоні АТО розмовляють російською» (Ярослав Грицак. Любити Україну по-російськи [цит. за: Хомінський])²⁷. Отже, російськомовність певної частини громадян України аж ніяк не має автоматично означати їхнього негативного ставлення до української державності, української мови та прозахідного курсу країни (як, до речі, й українськомовність іншої частини населення країни також не завжди, хоча, звичайно, вже значно вірогідніше, можна розцінювати як відданість цим ідеалам). Отже, йдеться про згуртування населення сучасної України різної етнічної належності й різних мов спілкування як єдиної української політичної нації.

Проте в будь-якому разі визнання наявності в Україні такого потужного політичного чинника, як «український російськомовний патріотизм», аж ніяк, звичайно, не має означати, що цим категоріям громадян України не обов'язково володіти українською як державною мовою країни й не користуватися нею принаймні в межах сфер суспільного життя, визначених законодавством, адже державна мова й мова основного корінного народу країни – це чинник, який має ще більшою мірою об'єднувати, згуртовувати українську політичну націю. Більше того, цим категоріям, насамперед соціально активним верствам

²⁷ Пор. також, наприклад: «– Як ви оцінюєте появу такого нового для України явища, яке умовно можна назвати українським російськомовним націоналізмом чи патріотизмом? – <...> Вважаю, що появу такого російськомовного патріотичного руху варто вітати, тоді на задній план відходять питання, які нас роз'єднують, а натомість з'являється об'єднувача основа для того, щоб наша країна рухалася вперед» ([Із інтерв'ю з Анатолієм Гриценком, політиком, колишнім міністром оборони України]. – Е, 15.05.2014, с. 18).

населення, слід ширше переходити на українську мову спілкування ще й тому, що наявність у країні значного масиву російськомовних громадян і надалі буде ідеологічним козирем у руках ідеологів великодержавництва та офіційних кіл сучасної РФ і підставою для неї й надалі втручатися у внутрішні справи України, нав'язуючи «захист» російськомовних «співвітчизників».

Однак, з іншого боку, війна спричинила ослаблення, погіршення демографічного чинника, оскільки призвела до посилення масової депопуляції населення внаслідок вимушеної еміграції мільйонів українців за межі країни (з неясністю питання як щодо часу їхнього повернення, так і щодо кількості тих, хто повернеться), і це, звичайно, прямо впливає й на загальну кількість носіїв і взагалі користувачів української мови в країні.

ЛІТЕРАТУРА

- Арель Д. Спокуса «націоналізації» української держави. *Сучасність*. 1995. № 12. С. 84–107.
- Белей Л. Л. Позивні учасників АТО й ООС – творення та функціонування. *Мовознавство*. 2020. № 3. С. 49–62.
- Вайс Д. Украинский конфликт в зеркале корпусной лингвистики. *Schweizerische Beiträge zum XVI. Internationalen Slavistenkongress in Belgrad, August 2018* / E. Velmezova (ed.). Bern etc. : Peter Lang, 2018. С. 321–348.
- Гнатюк О., Мельничук А. Просторово-часові аспекти декомунізації топоніміки міста Києва. *Ідеологія і політика*. 2020. № 1. С. 84–114.
- Дуличенко А. Д. Русский язык конца XX столетия. München : Verlag Otto Sagner, 1994. X 347 с.
- Кучма Л. Україна – не Росія / Пер. с рус.: И. Пашенко, А. Руденко-Десняк. Москва : Время, 2004. 560 с.
- Майоров М., Короленко Б., Каретніков І. Декомунізація назв населених пунктів та районів України: підстави, процес, підсумки. *Місто: історія, культура, суспільство* : Е-журнал. 2017. Вип. 1. С. 134–141.
- Малес Л., Дейнека А. Дискурс декоммунизации Киева в опыте переименований. *Ідеологія і політика*. 2020. № 1. С. 115–145.

- Погрібний А. Розмови про наболіле, або якби ми вчилися так, як треба ... Київ : Просвіта, 2000. 225 с.
- Сипко Й. Фрагменти мовної картини українського кризиса. *Interpretácie sveta v jazyku* / Red. P. Káša, R. Tokarski, M. Vojteková. Prešov : Prešovská univerzita, 2015. С. 145–162.
- Середа Є. «Мова окупанта» або історичне надбання України? *Українська правда*. 14.02.2021. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2021/02/14/7278228/> (дата звернення: 23.01.2022).
- Сюта Г. М. Лінгвософія опозиції «свій – чужий» у текстах періоду російсько-української війни. *Українська мова*. 2023. № 2. С. 3–34.
- Тараненко О. О. Український і російський мовно-культурні вектори в сучасній Україні: реальність, політизація, міфи. II. *Мовознавство*. 2009. № 3–4. С. 54–81.
- Тараненко О. О. Українсько-російські мовні контакти на сучасному етапі: притягування і відштовхування. I. Впливи, інтерференція, запозичення. *Мовознавство*. 2010. № 2–3. С. 55–82.
- Хомінський С. Й. Чи можна любити Україну російською мовою? *Український смисл* / За ред. І. С. Попової. Дніпропетровськ : Ліра, 2016. С. 21–29.
- Яворська Г. М. Концепт «війна»: семантика і прагматика. *Стратегічні пріоритети : Серія «Філософія»*. 2016. № 1. С. 14–23.
- Якубова Л. Д. Рашизм: Звір з безодні. Київ: Академперіодика, 2023. 318 с.
- Arel D. Language, status, and loyalty in Ukraine. *The Battle for Ukrainian : A Comparative Perspective* / Ed. by M. S. Flier and A. Graziosi. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 2016. P. 271–307.
- Bilaniuk L. Purism and pluralism : Language use trends in popular culture in Ukraine since Independence. *The Battle for Ukrainian : A Comparative Perspective* / Ed. by M. S. Flier and A. Graziosi. Cambridge, Mass., 2016. P. 343–363.
- Kuße H. Aggression und Argumentation. *Deutsche Beiträge zum 16. Internationalen Slavistenkongress : Belgrad 2018* (Die Welt der Slaven : Sammelbande / Сборники. Bd 63) / Hrsg. von S. Kempgen, M. Wingender, L. Udolph. Wiesbaden, 2018. S. 191–204.
- Reuther T. Колорады, майдауны, сепары, укры, двухсотый, труба, «крокодил»: Zur Lexik des Russischen im Ukraine Konflikt. *Wiener Slavistischer Almanach*. 2016. Bd 77. S. 301–328.
- Scharlaj M. Патриотизм послекрымской России. В зеркале агрессии и аргументации. *Deutsche Beiträge zum 16. Internationalen Slavistenkongress : Belgrad 2018* (Die Welt der Slaven : Sammelbande / Сборники. Bd 63) / Hrsg. von S. Kempgen, M. Wingender, L. Udolph. Wiesbaden, 2018. S. 311–319.

ДЖЕРЕЛА

1. Словники:

- Даль Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : В четырех томах / Совмещенная редакция изданий В. И. Даля и И. А. Бодуэна де Куртенэ в современном написании. Москва : ОЛМА-ПРЕСС, 2004.
- Лукаш Лукаш Г. П. Словник конотативних власних назв. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015, 392 с.
- СУМ-11 Словник української мови : В 11 т. – Київ : Наукова думка, 1970–1980.
- ТСРЯ Толковый словарь русского языка конца XX в. : Языковые изменения / Гл. ред. Г. Н. Складерская. Санкт-Петербург : Фолио-Пресс, 1998. 701 с.

2. Засоби масової інформації (назви інших ЗМІ див. повністю в тексті):

- а) газети, журнали: ВЗ – «Високий Замок» (Львів); ГПУ – «Газета по-українськи»; ГУ – «Голос України»; Д – «День»; Е – «Експрес» (Львів); ЗВУ – «За вільну Україну» (Львів); ЛУ – «Літературна Україна»; МУ – «Молодь України»; СВ – «Сільські вісті»; Сл. Пр. – «Слово Просвіти»; СП – «Суботня пошта» (Львів); УК – «Урядовий кур'єр»; Укр. т. – «Український тиждень» (журнал); УМ – «Україна молода»; УС – «Українське слово»; УУ – «Урок української» (журнал);
- б) телеканали: Еспр. – «Еспресо»; «Прямий»; NewsOne; 1+1 – Т/к «Студія 1+1»; 5 к. – «5 канал»; 24 к. – «24 канал»;
- в) інтернет-ресурси: «Збруч»; «Тиждень.ua»; Укрінформ.ua; УНІАН – Українське Незалежне Інформаційне Агентство Новин; УП – «Українська правда»; Деро.ua

Богдан АЖНЮК

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні Національної академії наук України

вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001, Україна

Електронна пошта: azhniuk@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9496-1544>

СЕМІОТИЧНЕ КОНСТРУЮВАННЯ ПУБЛІЧНОГО ПРОСТОРУ: ВІЙНА І МОВА

Концепт «публічний простір» пов'язаний з поняттям «публічність», що визначає сукупність очікувань, зумовлених тією чи іншою сферою соціальної взаємодії. Публічність – це антонім приватності, публічний простір – антонім приватного простору. Перебуваючи вдома, людина не ізольована від соціального середовища: телебачення, радіо, соціальні ЗМІ і т. ін. – вікно між приватністю людської оселі та публічним простором. Проте вдома відповідні пристрої можна вимкнути і таким чином замкнути свій особистий простір. На вулиці, у транспорті, на роботі, у закладах торгівлі та дозвілля, в інших публічних місцях людина повсякчас контактує із семіотикою публічного простору – написами, зображеннями, знаками, символами, що так чи інакше промовляють до неї [Li et al. 2022 : 479–480], і «вимкнути» їх неможливо.

Особливу роль у семіотичному конструюванні публічного простору відіграє мовний ландшафт. Термін *мовний ландшафт* (англійською *linguistic landscape*) запровадили в науковий обіг Р. Лондрі та Р. Бурі у своїй публікації, присвяченій мовному плануванню та життєздатності мов, що вийшла друком наприкінці ХХ ст. У соціолінгвістичних дослідженнях на відповідну тематику широко цитують їх визначення терміна *мовний ландшафт* – «написи дорожніх знаків, рекламних плакатів, назв вулиць, топонімів, вивісок на закладах торгівлі та урядових будинках, які у своїй сукупності створюють мовний ландшафт даної території, регіону або міської агломерації» [Landry, Bourhis 1997 : 25].

Ідею запровадження цього терміна в соціолінгвістичний дискурс, за словами його авторів [Landry, Bourhis 1997 : 24], підказав приклад Бельгії: на території Фландрії всі вивіски, дорожні знаки, реклама та інші публічні написи зроблені фламандською мовою, а на території Валлонії – французькою. Вони візуально оприявнюють мовний кордон між цими макрорегіонами та підкреслюють етнокультурну ідентичність кожного з них.

Хоча більшість дослідників приймає засадничі положення дефініції, яку дали термінові *мовний ландшафт* його автори Р. Лондрі й Р. Бурі, деякі з них пропонують свої бачення, розширюючи обрії поняття «мовний ландшафт». Наприклад, Р. Дейлі, Г. Джайлз і Л. Янсма вважають об'єктами мовного ландшафту не тільки написи на фасадах магазинів та комерційних структур, але й широкий спектр інших, пов'язаних з ними об'єктів, таких як рекламні матеріали, що надсилаються поштою потенційним покупцям, а також репертуар мов, які використовують на телебаченні, мови навчання у школі і т. ін. [Dailey, Giles, Jansma].

У вивченні мовного ландшафту як комунікативного середовища, в якому відбувається передавання повідомлення від адресата до адресанта, важливо розуміти, ким є дійові особи творення мовного ландшафту [Edelman, Gorter : 98]. Дійові особи (*linguistic landscape actors*) – це ті, хто «роблять замовлення або самостійно споруджують елементи мовного ландшафту відповідно до своїх преференцій, уявлень або намірів» [Ben-Rafael et al. : 27]. У цій ролі часто виступають юридичні або фізичні особи, які здійснюють підприємницьку діяльність і керуються насамперед бізнесовими інтересами. Діяльність органів влади, що також є важливими дійовими особами творення мовного ландшафту, має іншу мотиваційну основу.

Важливо зазначити, що в різних країнах засади мовної ідеології та мовної політики можуть по-різному впливати або й зовсім не впливати на те, які мови представлені в мовному ландшафті. Наприклад, у правилах розміщення зовнішньої реклами, виданих муніципалітетом Амстердама в 2003 р., визначено

максимальну кількість написів на кожному будинку, розміри написів, а також правила розміщення реклами на вулицях і площах. Для розміщення кожного з написів потрібний спеціальний дозвіл, що викликано піклуванням про «якісні параметри публічного простору» («quality of the public space») [Edelman, Gorter : 99]. Однак використання в публічних написах національних мов ці правила жодним чином не регулюють і не обмежують [там само].

До дійових осіб творення мовного ландшафту Л. Едельман і Д. Гортер зараховують також «перехожих» (passers-by) – реципієнтів інформації, закладеної в об'єктах мовного ландшафту: покупців, робітників, туристів, мешканців, безпритульних та ін. [Edelman, Gorter : 98].

Різні елементи мовного ландшафту мають різний рівень суспільної значущості і неоднакову питому вагу на так званому мовному ринку (linguistic market). З погляду привабливості для потенційних відвідувачів комерційного закладу (магазину, кафе, ресторану, боулінгу, розважального центру і т. ін.) мова, якою виконано напис над його входом або на вітрині, має конкретну вартісну оцінку [Edelman, Gorter : 105], що може бути розрахована шляхом порівняльного аналізу економічних показників однопрофільних закладів у відповідному ареалі.

Для утвердження неформального статусу етнічної спільноти в ситуації етнокультурної конкуренції те, якою мовою написано оголошення про послуги з ремонту житла, про загублене цуценя, про уроки гри на фортепіано тощо, мають для «простих людей» не менше значення, ніж написи на будівлях органів влади, освітніх закладах, торговельних центрах, лікарнях і т. ін.

Особливий інтерес становить дослідження мовного ландшафту в двомовному й багатомовних середовищах, де можуть відбуватися конфлікти або протистояння на мовному ґрунті [Cenoz, Gorter]. Разом з демографічними, соціологічними та етнологічними даними про відповідний мовний ареал дослідження мовного ландшафту стає додатковим джерелом інформації про особливості й причини міжмовних антагонізмів. Оскільки люди зазвичай

реагують не тільки на пропозиційний зміст висловлень, а й на їхню форму, національна мова, якою виконано написи на різних об'єктах мовного ландшафту, також містить важливу інформацію про формальний або неформальний статус відповідної мови або мов та засвідчує пропорційну вагу відповідних етномовних спільнот у розподілі формальної та неформальної влади. Це може впливати на ставлення в суспільстві до відповідних мов та їхніх носіїв, а також на розширення або звуження практики використання мов. Наприклад, на думку дослідників, збільшення присутності баскійської мови в мовному ландшафті відповідного ареалу сприяє її ширшому використанню в живому мовленні [Aiestaran, Cenoz, Gorter : 222].

Як відзначають дослідники мовного ландшафту в Країні Басків, носії меншинної мови, відчуваючи загрозу, що нависла над їхньою мовою, гостріше сприймають співвідношення мов у мовному ландшафті, ніж представники мажоритарної мовної групи, яким не потрібно вболівати за долю їхньої мови. Зокрема, дослідники звертають увагу на те, що ідею використання лише іспанських написів у публічному просторі підтримує порівняно незначна частина іспаномовних жителів міста Доностія-Сан-Себастьян. «Складається враження, що їм більше до вподоби багатомовний пейзаж. Це можна розглядати як мовчазну згоду з нинішнім станом справ, а можна сприймати як форму підтримки міноритарної мови і прихильного ставлення до багатомовності» [Aiestaran, Cenoz, Gorter : 232].

Більшість дослідників визнає, що межі мовного ландшафту доволі розмиті. «Як екосистема мовний ландшафт не обмежується “написами на стінах”, це явище значно ширше, воно охоплює увесь публічний простір, включно з віртуальним публічним простором». [Shohamy, Waksman]. Як і багато інших соціолінгвістичних концептів, поняття «мовний ландшафт» має свою ядерну частину і периферію. Ядро поняття представляють ті об'єкти, про які йдеться у визначенні Р. Ландрі та Р. Бурі. Периферія (умовно кажучи) – це об'єкти, що їх автори наведеної вище дефініції не згадують, але які типологічно відповідають

закладеному в них комунікативному механізму. Наприклад, написи на номерних знаках автомобілів та автомобільних наліпках, подібно до назв вулиць, рекламних щитів тощо, присутні в публічному просторі й адресовані невизначено широкому колу осіб. Єдина їх відмінність від нерухомих елементів мовного ландшафту в тому, що вони змінюють своє місцеперебування. Носіями суспільно важливого повідомлення, адресованого широкому загалові українців, є також написи на етикетках споживчих товарів, футлярах мобільних телефонів, запальничках (Запальничка...), предметах верхнього одягу і т. ін. Ці об'єкти статичні, доки вони лежать на полицях магазинів або перебувають на манекенах та у вітринах, але вони стають мобільними після того, як опиняються в розпорядженні споживачів цих товарів. Вітальні листівки, поштові конверти й марки також містять семіотичні елементи, що беруть активну участь у конструюванні публічного простору.

Для потреб цього дослідження ми виходимо з широкого розуміння терміна *мовний ландшафт* як сукупності візуальних репрезентацій мови на соціально значущих об'єктах. У складі концепту «мовний ландшафт» можна виділити умовне ядро й умовну периферію. В умовне ядро включаємо об'єкти, типологічно близькі до тих, які наведені в класичному визначенні Р. Ландрі й Р. Бурі, а саме:

- дорожні знаки з назвами населених пунктів, вулиць, площ, річок, озер та інших природних об'єктів тощо;
- таблички й написи на будівлях органів влади та місцевого самоврядування, громадських організацій та ін.;
- таблички й написи на закладах освіти, культури, охорони здоров'я, спортивних спорудах, об'єктах комунального господарства і т. ін.;
- написи на фасадах і вітринах магазинів, перукарень, ресторанів і кафе тощо.
- зовнішня реклама;
- написи на муралах, декоративних стелах, графіті та ін.

Зазначені об'єкти бувають здебільшого середнього або великого розміру, вони зазвичай статичні (нерухомі), їх установлюють за вказівкою органів влади або з їхнього дозволу.

До периферії концепту «мовний ландшафт» відносимо типологічно й семіотично подібні до наведених вище об'єкти менших розмірів, часто саморобні або кустарного виготовлення. Зважаючи на розміри, їх можна умовно назвати мовним мікроландшафтом. Орієнтовний (далеко не повний) перелік об'єктів мовного мікроландшафту включає:

- написи на дверях, поштових скриньках, воротах, огорожах і т. ін. приватних будинків на зразок *пошта; обережно, злий пес; не паркувати; зачинено* та ін., а також подібні написи на об'єктах, що належать юридичним особам;
- приватні оголошення про розшук загублених домашніх тварин, надання побутових послуг, продаж речей домашнього вжитку тощо;
- мініграфіті: саморобні написи невеликого розміру на будинках, парканах, у ліфтах, на перилах та ін.;
- написи на цінниках і пакуванні товарів, тексти преїскурантів і т. ін.;
- написи на так званих замках закоханих (замки, прикріплені до огорож мостів і в деяких інших публічних місцях з написаними на них іменами закоханих, іноді з супровідним текстом про кохання);
- наліпки на бампер, заднє скло та інші поверхні автомобіля;
- написи на «персональних» номерних знаках автомобілів;
- написи на вітальних листівках, поштових конвертах і марках;
- написи на футболках, куртках, бейсболках тощо;
- татуйовані написи на помітних частинах тіла.

У так званій стислій характеристиці мовного ландшафту Р. Лондрі та Р. Бурі звертають увагу на його головну особливість – він «виявляє помітність і значущість мов, представлених на публічних і комерційних написах у межах певного регіону» [Landry, Bourhis : 23]. Об'єкти мовного

мікрolandшафту, попри їх відносно невеликі розміри, не менш помітні й впливові, ніж написи середнього й великого розміру, насамперед завдяки їх значній кількості та «мобільності» деяких з них (написи на автомобілях та предметах одягу і т. ін.). Порівняно з традиційними об'єктами мовного ландшафту, встановлення яких відбувається за вказівкою влади й на її кошти або потребує дозволу влади, об'єкти мікрolandшафту виготовляються або експонуються на розсуд приватних осіб і здебільшого без санкції влади. Саме вони найбільшою мірою відображають етномовну свідомість так званих широких народних мас.

Специфічним індикатором неформального статусу мов у багатомовному соціумі є написи на цвинтарних плитах. А. Павленко звертає увагу на написи на Байковому цвинтарі в Києві як важливу частину мовного ландшафту: в її корпусі, що охоплює кінець ХІХ – початок ХХ ст., написи представлені переважно російською мовою, є також написи польською і мовою їдиш, оскільки цвинтар мав польську та єврейську ділянки. З цього періоду на цвинтарі є й поховання з українськими написами [Pavlenko : 143]. Дослідниця також відзначає асиметричний білінгвізм радянського періоду в мовному ландшафті Байкового цвинтаря: Київ не був цілковито русифікований і не був українізований [там само : 145].

Характер повідомлення, закладеного в різних елементах мовного ландшафту, значною мірою орієнтований на адресата цього повідомлення. У багатьох випадках він визначається такими формальними параметрами, як розмір об'єкта, матеріал з якого він виготовлений, місце його розташування, мова, якою викладено повідомлення в цілому або певна його частина. Комунікативні особливості об'єктів мікрolandшафту й макрolandшафту можна простежити, порівнявши ідентичні висловлення, нанесені різним способом на різні предмети, наприклад, об'єкт 1 – дорожній транспарант або білборд з написом «Слава Україні!», встановлений на важливій транспортній магістралі або в багатолюдному місці, об'єкт 2 – напис «Слава Україні», надряпаний на

лавочці біля дитячого ігрового майданчика. Виготовлення першого об'єкта потребує певних матеріальних видатків, а його встановлення – дозволу місцевої влади. Напис на лавочці робиться безплатно й без офіційного дозволу. Якщо адресат в обох випадках той самий – невизначено широке коло осіб, то автор повідомлення в кожному з порівнюваних випадків різний. У першому випадку – це місцева влада, у другому – приватна особа (ймовірно, підліток), що таким чином виявляє своє ставлення до Батьківщини. Об'єкт 1 помітніший і довговічніший, він виграє за кількістю прочитань (і протягом дня, і за весь період його експонування), однак рівень емоційного впливу на адресата в об'єкта 2, вірогідно, вищий, ніж в об'єкта 1.

Протягом останніх двох років зазнали дерусифікації не тільки назви численних населених пунктів, вулиць, площ, музеїв і театрів, а й власні назви харчових продуктів. Це не пройшло повз увагу мільйонів споживачів, відповідні коментарі давали й українські ЗМІ:

«Процес декомунізації вже кілька років незворотно крокує Україною, а дерусифікація продуктів лише починає свій шлях. Поки армія вибиває окупантів із наших земель, виробники “вибивають” ворожі найменування з полиць магазинів. Аби все чуже, нав'язане ворогом та століттями згодоване пішло у небуття. <...>. Сьогодні купувати продукцію країн агресорів – вони вбивають наших дітей і жінок, і ми будемо їсти московську ковбасу чи російський сир, не морально <...>”, – наголосив керівник національного органу стандартизації України Олег Швидкий» (Рибінська).

«Цю сирокочену ковбасу тепер продають аж під чотирма різними назвами. Бо зі старою українцям у горло не лізе. У львівському “Сільпо” вона “Бандерівська” (на фото), а в інших торгових мережах – “Чорнобаївська”, “Київська”, “Українська”<...> Усе це – про добре знайому нам сирокочену ковбасу, яка ще на початку року, до війни, називалася “московською”. Тепер на цінниках назва “московська” часто закреслена, а нові назви написані великими літерами» (Ліщенко).

Про важливість об'єктів мікрolandшафту для семіотичного конструювання публічного простору свідчить і те, що вони можуть створювати інформаційні приводи міжнародного масштабу. Значного розголосу в інформаційному

середовищі України, сусідніх країн та європейської спортивної громадськості набула суперечка між Українською асоціацією футболу й УЕФА щодо написів на формі українських футболістів напередодні футбольного чемпіонату Європи 2020 р. (Форма...). Її спричинив протест Російської Федерації щодо написів на футболці «Слава Україні!» й «Героям слава!» та зображення обрисів карти України включно з Кримом. Завдяки переговорам з УЕФА вдалося досягти компромісу: напис «Слава Україні!» було збережено, а відповідь на це привітання «Героям слава!» помістили на менш помітну частину футболки з внутрішнього боку. Тривалий час тема написів та зображення карти України на формі наших футболістів була в центрі уваги ЗМІ й соціальних мереж, помітно впливаючи таким чином на формування суспільної свідомості. Міжнародному резонансові сприяла підтримка української позиції працівниками зарубіжних дипломатичних місій, про що також інформували українські й зарубіжні ЗМІ:

«Співробітники посольства Канади в Україні долучилися до флешмобу на підтримку збірної України з футболу і одяглися у нову форму нашої збірної на Чемпіонаті Європи 2020, на яких є гасло “Героям слава”. У п’ятницю, 11 червня, канадські дипломати провели робочий день у жовто-синій формі збірної України, відповідні фото вони виклали у Twitter. На одній зі світлин співробітник відкрив на екрані ноутбука мапу Європи, на якій чітко окреслено контури України у її міжнародно визнаних кордонах, включно з Кримом. “Новий дрескод в посольстві Канади в Україні? Гарної всім п’ятниці!”, – йдеться у повідомленні. Перед цим співробітники посольств Великобританії і США також одягали нову форму збірної України з футболу» (Погоріла).

Як свідчить наведений приклад, мовному ландшафтові властиві інтертекстуальність, що може виявлятися як на синхронному мовному зрізі, так і в діахронічній проєкції [див. також: Pavlenko, Mullen : 117], та діалогічність, що виявляється у взаємодії об’єктів мовного ландшафту між собою та з іншими семіотичними об’єктами [див. також: L’nyavskiy 2022 : 103]. У даному випадку носіями соціально значущої інформації виступають словесні й несловесні (карта України) семіотичні елементи. Кожний з них викликає комунікативну

реакцію відповідних адресатів: ворожу з боку антагоністів українства і співчутливу з боку представників української сторони та її прихильників.

Публічна суперечка щодо написів на футболках української команди стала безкоштовною рекламою для виробників спортивної форми з патріотичними написами: за повідомленнями ЗМІ, «форма збірної України з футболу, яка опинилася в центрі скандалу перед Євро 2020, була розкуплена в магазинах майже миттєво» (Патріотичні футболки...). Можливість комерційного використання елементів мовного ландшафту – важливий компонент його ресурсного потенціалу. Після початку повномасштабної російської агресії носити одяг з українською символікою й патріотичними написами стало модно. Цьому сприяє, зокрема, приклад Президента України та інших очільників держави, що з'являються на екранах у футболках, куртках, бейсболках і т. ін. із зображенням тризуба та написами на зразок I'm Ukrainian:

«9 травня 2022 року Юрій Жайворонко і Денис Левченко, засновники молодого модного бренду CREATIVE DEPO, прокинулися відомими на всю країну. Напередодні команда президента Володимира Зеленського виклала в мережі його відеозвернення, записане до Дня пам'яті на тлі зруйнованого будинку в Бородянці. Зеленський був у футболці з надписом I'M UKRAINIAN від CREATIVE DEPO. Відтоді футболка стала бестселером, а її творці досі не задовольнили запити всіх бажаючих її придбати» (Футболка...).

Поряд з об'єктами мовного ландшафту особливе значення в семіотичній демаркації публічного простору відіграють монументи й пам'ятники. Не випадково водночас із перейменуванням міст, вулиць, закладів культури тощо (Лозовенко; Олійник; Рощина) за час війни в Україні демонтували пам'ятники Катерині II, Суворову, Горькому, Пушкіну й багатьом іншим російським державним і культурним діячам. За підрахунками Міністерства культури за 2022 рік, у 14 регіонах України демонтували 28 таких пам'ятників. Крім того, перейменували 7652 топоніми (Большакова). Комунікативна спрямованість вербальних і невербальних семіотичних елементів однакова – це маркери ідеологічної присутності «російського світу».

Демонтування елементів семіотичного ландшафту та перейменування споріднених з ними об'єктів мовного ландшафту в одних випадках відбувається синхронно, а в других, – зі значним розривом у часі. Найбільше впливає на прийняття представниками місцевої влади рішень щодо перейменування певних об'єктів їхня емоційна реакція на агресивні дії ворога. Так, міський голова Харкова І. Терехов підтримав перейменування вулиці Пушкінської на вулицю Григорія Сковороди аж після руйнівного російського обстрілу міста 23 січня 2024 р. (Рощина). Погруддя О. Пушкіна, встановлене 1904 р., в Харкові демонтували ще в листопаді 2022 р. (Федоркова). Доречно згадати, що влітку 2022 р. І. Терехов повідомив про заплановану зміну близько 400 назв, які пов'язані з Росією, однак тоді він був проти перейменування вулиці Пушкіна та станції метро імені Пушкіна (Кравченко).

Боротьба за символічне домінування в публічному просторі України почалася задовго до 24 лютого 2022 р. Вона відбувається не тільки на східних рубежах нашої держави, а й на заході. Як повідомляли українські ЗМІ, 5 березня 2008 р. з ініціативи угорських громадських організацій та за підтримки вихідця з Мукачева американського бізнесмена І. Пака, 2008 р. на бастіоні мукачівського замку «Паланок» установили монумент у вигляді символу Угорщини бронзового птаха турула заввишки (разом з постаментом) 25 метрів із розмахом крил понад 4 метри. Приводом для встановлення постаменту стало відзначення в Угорщині 1100-ліття приходу угорців у Карпатську низовину (Символ...). Аналогічні пам'ятники є в багатьох угорських містах.

На встановлення в замку цього монументу відреагувала громадськість по обидва боки українсько-угорського кордону. Представники громадських, культурних і політичних організацій Закарпаття звернулися з заявою до Верховної Ради України, вимагаючи «покласти край проявам антиукраїнства і сепаратизму» на Закарпатті (Ковальов) Ужгородський науковець С. Федака зазначив, що цей символ старої Австро-Угорщини «нагадує закарпатцям про

колоніальне минуле» (Символ...). На противагу цьому депутат угорського парламенту, відомий угорський історик К. Толі заявив, що заплановано встановити пам'ятники турулові «на стратегічних з військової точки зору магістралях, оскільки стратегічні напрямки з часом не змінюються» (Толочко).

Монумент угорському турулові простояв у Мукачеві понад 14 років. Війна, яку розв'язала проти України Російська Федерація, та підтримка дій держави-агресора з боку угорських політиків викликали загострено критичне сприйняття будь-яких символів колоніального минулого, зокрема й символів угорського панування на українських землях. Зважаючи на це, виконавчий комітет Мукачівської міської ради 13 жовтня 2022 р. ухвалив рішення доручити місцевому історичному музею провести демонтаж орла-турула і замінити його на тризуб, який було встановлено 25 жовтня 2022 р. Це викликало невдоволену реакцію Міністерства закордонних справ Угорщини та Закарпатського товариства угорської культури (Бреза).

Про те, що символи угорської присутності на українській землі не позбавлені політичного підтексту, свідчать недавні заяви одного з угорських політиків. 20 січня 2024 р. українські ЗМІ інформували про те, що Л. Тороцкої, лідер угорської ультраправої партії Mi Hazánk, виступаючи на річній партійній конференції в Будапешті, заявив про «претензії на українське Закарпаття у разі втрати Україною державності в результаті війни» (Лідер...). Ще раніше цей угорський політик вже виступав з політичною заявою подібного змісту: 12 листопада 2022 р. з нагоди Дня незалежності Польщі у своєму пості в Twitter він побажав Польщі знову мати спільний кордон з Угорщиною. Своє побажання він проілюстрував фотографією, зробленою після захоплення Угорщиною Закарпаття в 1939 р., де польський і угорський прикордонники тиснуть один одному руку біля прикордонного стовпа (Угорський...).

Подібно до об'єктів мовного ландшафту, об'єкти невербального семіотичного ландшафту можуть відрізнятися своїми розмірами, міцністю матеріалу, з якого вони зроблені, та пов'язаною з цим тривалістю їх існування.

Найбільш довговічними є споруди з каменю, металу, бетону і т. ін., що зазвичай мають великі розміри (монументи, стели, елементи архітектурних споруд тощо); тривалість їх існування вимірюється роками або й століттями. Протилежний полюс довговічності представляють зображення на електронних світлових табло, екранах банкоматів, пакуванні товарів, зокрема продуктів харчування, а також на самих товарах. Такі семіотичні елементи можуть бути несподіваними для споживача, що підсилює психоемоційну реакцію на їх сприйняття. Наприклад, у травні 2022 р., перебуваючи в Ужгороді, автор цих рядків замовив в одній з кав'ярень чашку кави; коли офіціант приніс замовлення, виявилось, що піниста поверхня кави прикрашена малюнком у формі тризуба, виконаним з шоколадного порошку. Так само, як і монументальний тризуб, установлений на бастіоні мукачівського замку, кава з тризубом – семіотичний маркер української території. Таку каву не подають ні в Рязані, ні у Вітебську, ні в Будапешті – тільки в Україні. Цей елемент семіотичного мікроландшафту – один з комунікативних засобів, що передає повідомлення про національну належність ареалу; комунікативно впливає на свого адресата, а отже, бере участь у семіотичному конструюванні публічного простору.

Змістове наповнення елементів семіотичного ландшафту часто формується через поєднання семіотики образних і словесних елементів. Наприклад, на одному з патріотичних графіті одеського художника І. Матроскіна зображено kota з пістолетом, націленим на глядача, під яким розміщено напис «Кажі паляниця». У ході російсько-української війни слово *паляниця* стало своєрідним «паролем», правильність вимови якого допомагає українцям, зокрема військовим, відрізнити своїх від чужих (Кречетова). У мережі Інтернет є чимало оголошень про продаж різних споживчих товарів (курток, футболок, подушок, футлярів для мобільних телефонів тощо) із зображеннями тварин (кіт, собака, ведмідь і т. ін.) зі зброєю в лапах і супровідним написом *Ану скажи «паляниця»* (варіанти *Скажи «паляниця»*, *Кажі «паляниця»* (Худі...; Подушка...)).

Подібним чином зображення наполовину зануреного у воду корабля, що нагадує про знищення українськими захисниками російського крейсера «Москва», супроводжується нецензурним висловленням українських прикордонників з острова Зміїного: «Русский военный корабль, иди нах*й!». За короткий час цей вислів став всеукраїнським мемом. У дещо відмінних за правописом редакціях (українською та російською мовами) такий напис у 2022–2023 рр. можна було бачити на білбордах, саморобних листівках і плакатах, автомобілях і автобусах, одязі, екранах банкоматів, пакуванні товарів і т. ін. У багатьох випадках зображення напівзануреного корабля на білбордах, плакатах, різноманітних наліпках, сувенірах тощо не супроводжується будь-яким текстом, а функціонує як самостійний знак – семіотичний еквівалент широко відомого мему. Таке зображення корабля може використовуватися як автономний семіотичний елемент з іншим, ніж воєнний, текстовим супроводом, наприклад, у рекламі лікувальних послуг з текстом на зразок «Геморой, іди нах*й!». Комунікативна специфіка такої реклами (її підтекстова домінанта) – солідарність із силами оборони України, що протистоять ворожій агресії. Використання мови в інтересах бізнесу, відоме в соціолінгвістиці як комодифікація мови [Petrovic, Yazan], стає важливою частиною загального процесу конструювання публічного простору.

Як важливий засіб символічного домінування [Bourdieu : 168], мова відіграє особливу роль у семіотичній демаркації території і, ширше кажучи, у семіотичній демаркації інформаційного простору. На тимчасово окупованих українських землях окупаційна влада замінює дорожні знаки з українськими написами на російські, встановлює дорожні транспаранти, виконані тільки російською мовою. За повідомленнями українських ЗМІ, комунальники протягом кількох годин виймали двометрову букву **Ь** зі слова *Донецьк* на в'їзді до міста, аби зсунути потім **ц** і **к** і таким чином перетворити напис з українського на російський. Також вони зафарбували м'які знаки та апострофи на дорожньому покажчику, встановленому неподалік від стели (Мазалова). Українські ЗМІ та російське видання «РИА Новости» (06.03.2023) інформували,

що в тимчасово окупованому Криму російські владні органи вимагають демонтувати також комерційні вивіски з написами латиницею, вважаючи цей елемент мовного ландшафту ознакою «західництва» (Петренко).

Під час війни боротьба за інформаційний простір, що в мирний час відбувається переважно в ЗМІ та соціальних мережах, не менш яскраво виявляє себе в мовно-семіотичному ландшафті, у тому числі й на зайнятих ворогом територіях. У тимчасово окупованому Скадовську активісти руху опору «Жовта Стрічка» намалювали графіті й розповсюдили постери та стрічки з написами «Скадовськ – це Україна», а також графіті із зображенням букви ї на тлі кольорів українського прапора, що символізує українську мову (Скадовськ...). Подібно до цього в тимчасово окупованому Маріуполі на стіні казарми, де розташовуються російські військові, з'явився напис «Слава ЗСУ!» (Денисенко), а в Донецьку невідомі патріоти розклеювали листівки з українською символікою та проукраїнськими лозунгами на зразок «Донецьк – це Україна» (Донецьк...).

Своєрідної форми надав патріотичним графіті вже згаданий художник І. Матроскін, який зобразив на стінах різноманітних споруд, огорожах та в інших помітних місцях стилізовані зображення різнокольорових котів у вишиванках та з прапорами України. Такі графіті можна побачити біля залізничного вокзалу та на центральних вулицях Одеси (Повертайло). Ці зображення супроводжуються гаслами на зразок «Разом переможемо», «Слава Україні!», «Героям слава!», «Любіть Україну!, Любіть Балаклію!» «Кажі паляниця» і т. ін.

В Ірпені з'явилися білборди з подякою світовим лідерам за підтримку України, зокрема Борису Джонсону, Джо Байдену, Урсুলі фон дер Ляєн та Анджею Дуді (Гришина). Акціонерне товариство «Укрзалізниця» в 2023 р. розпочало програму «Залізна українізація», мета якої – позбутися імперських та російських назв, позначок та зображень усіх об'єктів залізничного транспорту включно з радянськими барельєфами, назвами станцій тощо (Жарикова).

Вірусне поширення по всій Україні мали плакати й білборди з написом «Русский корабль, пошел нах*й». Схожу фразу, що за короткий час стала крилатою, 24 лютого сказав український прикордонник на острові Зміїному у відповідь на пропозицію російського військового корабля здатися: «Русский военный корабль, иди нах*й» (Русский корабль...). За лічені дні цей вислів став мемом, що символізує опір ворожій агресії.

Дорожні й комунальні служби, які контролюють зовнішню рекламу й дорожні транспаранти, оперативно відреагували на виклики воєнного часу. За повідомленнями ЗМІ, вже 27–28 лютого 2022 р. у Дніпрі, Сумах, Києві, Полтаві, Львові Івано-Франківську, Ужгороді й багатьох інших містах з'явилися й білборди з написами українською та російською мовами «Російський корабель, іди нах*й», «Русській корабль, пішов нах*й», «Русский корабль, пошел нах*й», «Русский корабль, иди нах*й» і т. ін. (Колмогоров; Хомченко; Квасневская; Федорів; Хотин).

Після початку війни Державне агентство автомобільних доріг України (Укравтодор...) дало вказівку органам місцевої влади та балансоутримувачам доріг зафарбувати вказівники напрямків руху, для дезорієнтації ворога (Дорожній...). Натомість установили імітатори вказівників напрямків руху, на яких замість звичних назв населених пунктів, з'явилися написи «нах*й», «знов нах*й», «до росії нах*й». Згодом за узгодженням із Генштабом ЗСУ Укравтодор почав відновлювати традиційні вказівники з назвами сіл та міст, а пам'ятні знаки-плакати з нецензурними написами стали предметом зацікавлення колекціонерів. За повідомленнями ЗМІ, один з таких знаків Укравтодор виставив на благодійний аукціон на платформі «Prozorro. Продажі» (Дорожній...).

Крилата фраза про російський корабель багаторазово тиражувалася також на об'єктах мовного мікроландшафту: пакуванні товарів, екранах банкоматів, різноманітних товарах побутового призначення, про що свідчать, зокрема, рекламні оголошення й публікації в мережі Інтернет, наприклад: чорний чай

«Teahouse» у пакетиках, напис на коробці «Русский корабль иди нах...» (Чай...), шкарпетки «русский военный корабль...» (Шкарпетки...), запальничка usb «російський корабель іди нах...» у подарунковому пакуванні (Запальничка...), термокружка «Русский корабль иди нах*й» (Термокружка...) і т. ін. Брутальний напис потрапив навіть на такий респектабельний ужитковий предмет, як банківська картка:

«Український необанк monobank змінив дизайн карток для всіх клієнтів у додатках Apple та Google Pay. Про це у Telegram заявив співзасновник проєкту Олег Гороховський. На картках банку <...> з'явився напис «Російський корабель, йди нах*й». “Тепер усі картки в гаманцях Apple/Google Pay наших клієнтів матимуть такий вигляд”, – заявив Гороховський» (Балашова).

Використання написів про російський корабель засвідчене також у мовному ландшафті поза межами України, зокрема на стендах і рекламних щитах у Вільнюсі, Каунасі, Клайпеді (Stažytė; Reklamos...), а також на плакатах і транспарантах мітингувальників у Гельсінкі (We Stand...), Брно, Маастрихті, Познані, Тель-Авіві та інших містах (Русский... wikipedia).

З медійних публікацій також відомо про використання елементів мовного мікроландшафту з написом *русский военный корабль* у Грузії:

«Блогерка з Росії поскаржилася, що в Грузії їй видали каву в синьо-жовтому стаканчику. На картоні було надруковано “Русский военный корабль, иди нах*й” російською мовою без цензури. <...> За словами росіянки, паперовий стаканчик для неї обирали не спеціально, а взяли один з багатьох, які кав'ярня вирішила видавати відвідувачам в знак підтримки українського народу. “Я беру каву з собою і мені дають її в такому стаканчику. Стаканчики на виніс всі однакові”, – написала блогерка» (Русский военный корабль...).

Прикладом конситуативної актуалізації елементів мовного ландшафту є заборона використовувати наліпки на автомобілі з «потенційно провокаційними написами російською мовою», наприклад, «я росіянин / росіянка» в Латвії. Поліція цієї країни заявила, що з урахуванням нинішньої геополітичної ситуації та війни в Україні такі наліпки можуть бути сприйняті

як схвалення військової агресії або підтримка військових злочинів Росії [У Латвії].

Елементи мовного ландшафту транслують у публічний простір потужний сигнал про зміни в мовній політиці й мовній ідеології. Інформативна й символічна функції мовного ландшафту підсилюють одна одну. В окремих випадках комунікативний ефект досягається контрастом змісту висловлення і його форми. Наприклад, антиросійський текст може бути написаний російською мовою. Характерний приклад – графіті «Нет руссификационному порабощению» на цоколі будинку 4 по вул. Грушевського в Києві, зафіксоване на фото автором цих рядків під час Революції Гідності в грудні 2013 р.

У семіотичному просторі зміст повідомлення визначається насамперед пропозиційним змістом висловлення, що має зазвичай словесну або словесно-символьну форму. Водночас сам факт наявності певних мов у публічному просторі є важливим семіотичним маркером національної належності території, на якій перебувають відповідні елементи семіотичного ландшафту. Від початку великої війни Росії з Україною актуальною ідеологемою в українському публічному просторі, стало екзистенційне заперечення ворога. Воно продиктоване загрозою, що нависла над існуванням української нації і самого українства як етнополітичного концепту. Заяви російських імперіалістів про наміри знищити Україну неодноразово лунали і з найвищих кремлівських трибун, і в публікаціях пропагандистів та Z-блогерів. Характерний приклад екзистенційного заперечення ворога в мовному ландшафті – мурал із визволеного Збройними силами України в листопаді 2022 р. Херсона. На ньому зображено дівчинку молодшого шкільного віку з відерцем у руках, що стирає ганчіркою зображення російського герба на стіні будинку. Частиною муралу є також напис українською мовою «росія тут НИКОЛИ!» (Поя)²⁸. Як зазначають дослідники, мовному ландшафтові притаманна діалогічність, що виявляється у взаємодії його об'єктів між собою і з іншими семіотичними об'єктами

²⁸ Варто зауважити, що відразу після визволення Херсона й прилеглих територій люди почали масово знищувати російську символіку та пропагандистські транспаранти й білборди (Плакат...).

[L'nyavskiy 2022 : 103] та інтертекстуальність, що може виявлятися як на синхронному мовному зрізі, так і в діахронічній проєкції [див. також: Pavlenko A., Mullen : 117]. Наведений вище приклад є прямою реакцією на велику кількість білбордів і плакатів, споруджених окупантами на території Херсонщини, з текстами на зразок «Россия здесь навсегда!», «Мы вместе с Россией», «Херсон – русский город», «Херсон навеки с Россией», «Русские и украинцы – один народ, единое целое» і т. ін. (В деокупированной...).

Поряд зі словесними формами екзистенційного заперечення ворога, у публічному просторі функціонують також іконічні знаки аналогічного змісту. Наприкінці лютого 2022 р. інтернет-видання «Українська правда» повідомило, що Укравтодор розробив новий дорожній знак, на якому зображена перекреслена голова президента Росії В. Путіна, і почав його встановлювати на автошляхах України. У коментарі до знака сказано: «Поки наші хоробрі воїни та безстрашні містяни дають відсіч ворогу, дорожники оновлюють Правила дорожнього руху. Перед вами – новий дорожній знак “Окупантам рух заборонено”» (Балачук). Іконічні знаки можуть поєднуватися зі словесними в єдиному об'єкті семіотичного ландшафту, як наприклад, на муралі «росія тут НІКОЛИ!», знаковими елементами якого є герб держави-агресора й образотворче відображення семи «стирання» слідів російської окупації.

Каталізатором впливу семіотичних елементів є стилістичний ефект несподіваності. Вище вже згадувався епізод у кав'ярні, коли офіціант подав каву, прикрашену трафаретним тризубом з шоколадного порошку. Ще більшою несподіванкою став фірмовий торт «Ужгород», який у минулому прикрашало трафаретне шоколадне зображення місцевого кафедрального собору – архітектурної домінанти міста. У травні 2022 р. після розпаковування коробки з тортом присутні з подивом побачили на ньому трафаретне зображення голови В. Путіна з написом «Путін хуйло». Неочікуваність, розрив шаблону, культурний шок впливають на емоційний стан від повідомлення і його запам'ятовуваність. Усупереч короткочасній експозиції (торт проіснував

недовго) тривалість впливу цього елемента мовного мікроландшафту значно перевищує тривалість його фізичного існування. Імовірно, що наступного разу, купивши торт «Ужгород», покупець побачить на ньому традиційне зображення кафедрального собору, але спогад про епізод із зображенням голови В. Путіна та супровідним написом ще надовго залишиться в його спогадах.

Важливий чинник впливовості елементів мовного ландшафту – їх харизматичність і емоційна сила. Найбільш помітним і поширеним способом експресивного акцентування стало вживання в публічному просторі обценізмів – непристойних і лайливих слів та висловів [Ставицька : 16]. Основною комунікативною функцією обценізмів, адресованих певній особі, є приниження соціального статусу адресата. Уживання такої лексики – це не просто відмова від дотримання правил мовної гігієни; такі слова мають певний травматичний заряд і можуть використовуватися як засіб мовної агресії або як захист від агресії.

Мовний ландшафт – це семіотичний континуум, якому притаманні такі явища, як синонімія, омонімія, варіантність. Як видно з написів серії «русский военный корабль», у мовному ландшафті простежуються ізоглоси, що окреслюють ареал поширення явища. Зазначений напис має лексико-граматичні варіанти, російське й українське мовне оформлення, він може бути представлений у перекладі іноземною мовою (We Stand...). Елементи мовного ландшафту з цим написом відрізняються за розміром, місцем розташування, за матеріалом, з якого вони зроблені. Це може бути білборд, виготовлений професійними оформлювачами реклами, саморобний картонний транспарант, невелика рукописна листівка або графіті, споживчі товари з відповідними написами, такі як запальничка, термобрусок і т. ін. (Запальничка...; Термобрусок...). Вони різні за публічним статусом (офіційні, комерційні, приватні), тривалістю існування, кількісними показниками в ареалі поширення тощо. Проте в усіх випадках комунікативне призначення знака і притаманний йому експресивний заряд залишаються незмінними. Завдяки повторюваності

семіотичних елементів у різних формах і в різних середовищах відбувається комунікативний резонанс – взаємне підсилення закладеного в них повідомлення. Водночас розширюється аудиторія, якій адресоване це повідомлення, та ареал його поширення. Таким чином зростає комунікативна амплітуда вислову.

Семіотичний континуум має коміркову структуру. У ньому відбуваються дифузні явища – взаємне проникнення елементів змісту, їх перетікання з однієї комірки в іншу. Прикладом може бути Мурал Бенксі на руїнах будинку в Бородянці (Мурал...). Бенксі – псевдонім скандально відомого англійського андеграундного художника графіті, політичного активіста та режисера, особа якого не встановлена (Графіті Banksy...). Мурал на руїнах будинку в Бородянці – це семіотична комірка. На ньому зображено хлопчика, що здолав дорослого чоловіка-дзюдоїста. У контексті російсько-української війни малюнок сприймається як метафоричний аналог біблійного сюжету про Давида й Голіафа, він символізує повалення агресора. Семіотика оперує знаннями, які оприлюднювалися в публічному просторі і можуть актуалізуватися під впливом нових обставин. Чоловік на графіті Бенксі нагадує Путіна, який свого часу займався дзюдо і любив позувати в костюмі дзюдоїста на татамі. Такі відеоматеріали з Путіним неодноразово оприлюднювалися каналом Youtube та іншими ЗМІ (див., зокрема: Владимир...; Российский...; Путин...). До річниці повномасштабної війни Росії проти України ВАТ «Укрпошта» ввело в обіг поштову марку (Укрпошта...) з використанням сюжету цього графіті, що містить також напис «ПТН ПНХ!» (абрєвіатурне скорочення фрази «Путін, пішов нах*й!»). Марка – один з елементів мовного мікроландшафту, що завдяки значному тиражу й медійному розголосу, відіграє помітну комунікативну роль у публічному просторі. Поєднання на марці словесного й образотворчого елементів підсилює комунікативний ефект повідомлення і знімає будь-які сумніви, щодо його алегоричного змісту.

Характерним елементом семіотичного мікроландшафту воєнної доби стали букети та декоративні композиції з використанням гілочок бавовнику, пов'язані з новим значенням українського слова *бавовна*, що виникло як наслідок дифузії семіотичних елементів. Історія виникнення нового значення слова *бавовна* така: навесні 2022 р. в російському місті Белгороді, недалеко від кордону з Україною, місцеві мешканці неодноразово чули гучні вибухи, ймовірно, на розташованих поблизу військових об'єктах; російські пропагандисти, щоб заспокоїти населення, замість слова *вибух* (рос. *взрыв*) уживали слово *хлопок* (Мінджоса); в українських соціальних мережах, передражнюючи ворога, російське слово *хлопок* переклали українським *бавовна*. Так воно набуло алегоричного значення – ракетний (бомбовий, артилерійський, дронний та ін.) удар українців у відповідь на агресію ворога. Букети й квіткові композиції з використанням гілочок бавовнику як символу військових успіхів українських захисників набули поширення в усіх областях України. Про популярність такого декоративного елемента свідчить, зокрема, значна кількість оголошень з продажу букетів з цією рослиною в мережі Інтернет.

Єдність семіотичного простору визначається значною мірою чинником мовної ідеології, тобто належністю повідомлень, закладених у семіотично значущих об'єктах, до спільного (українського) наративу. Саме в контексті цього наративу оприявнюється значення слова *бавовна*: зрозуміло, чому букети з бавовником популярні насамперед в Україні, а не в Узбекистані, наприклад, або в інших країнах, де його масово вирощують. Без цього контексту незрозумілий зміст повідомлення, закодованого в композиціях з використанням бавовнику.

Публічний простір – це комунікативне середовище, де генеруються і словесно оформлюються уявлення та переконання про мову, які сформувалися в її користувачів і служать поясненням та обґрунтуванням мовної структури і мовної практики. Для позначення комплексу цих уявлень і переконань у західній соціолінгвістиці широко використовується термін *мовна ідеологія*,

запроваджений у науковий обіг М. Сільверстайном та його послідовниками [Silverstein : 193; Blommaert 1999 : 1–2; Kroskrity, Field : 4]. Мовні ідеології стосуються взаємодії мови з політичною та економічною владою, національною ідентичністю, релігією, мораллю і т. ін. [Woolard 1998 : 3]. Вони тісно пов'язані з соціополітичними та соціокультурними ідеологіями [Blommaert 2005 : 171]. У їх формуванні беруть участь як окремі особи, так і мовні спільноти.

На низовому рівні, де вплив офіційних норм у багатьох суспільствах ослаблений, роль мовної ідеології як регулятора мовної поведінки більш вагома, ніж вплив офіційних нормативних актів. Може видаватися парадоксальним, але імпліцитний, нечітко артикульований характер мовної ідеології на рівні повсякденної «народної культури» підвищує її ефективність як оператора мовної політики [див. також: Farr, Song 2011, 654]. Семіотичне конструювання публічного простору в мовному ландшафті, з одного боку, відбувається під впливом мовної ідеології, а з другого боку, впливає на артикулювання низки важливих ідеологем та зростання їх впливу на суспільну свідомість.

Поряд з українською мовою одним з потужних семіотичних маркерів українськості є вишиванка. Семіотичний потенціал вишиванки склався в часи брежнєвського застою. Про це не раз писали українські зарубіжні ЗМІ, наприклад:

«Українська вишиванка ще з радянських часів вважається символом патріотизму та нескореності. Якщо хтось у Радянському Союзі одягав вишиванку та йшов вулицею, то цей вчинок сприймався як своєрідний виклик, ледь не як прояв дисидентства. За вишиванку могли і з університету вигнати» (Балюк).

«Like many aspects of Ukrainian culture, literature and language that were suppressed by the Russian Empire and by the authoritarian Soviet rule that followed <...> “The vyshyvanka is not only a traditional part of the Ukrainian wardrobe but a national symbol of the struggle for independence, a symbol of [our] spirit [of] invincibility and a symbol of hope and love,” says Kyiv-based Lesia Voroniuk, one of the organisers of the original flash mob, writing over email» (The Ukrainians...)

У Росії на вишиванку реагують як на антипутінський протест, вияв непокори й солідарності з Україною (Ребрина). Ось як описують реакцію російської влади на українські вишиванки в день проведення виставки культур рідних країн 7 березня 2023 р. в одному з московських університетів:

«На московії шквал обурення та страху викликала поява кількох українських вишиванок у російському університеті дружби народів. Їх вдягли студенти під час звичайної виставки культур рідних країн. Світлини із цього заходу потрапили до соціальних мереж і на росії почалося... <...> Російські медіа <...> розкритикували все керівництво університету дружби народів, називаючи це “провокацією Києва” та “зрадою в центрі москви”» (Горбунов).

Разом з тим на частині тимчасово окупованих українських земель пропагандисти «російського світу» намагаються використати семіотику вишиванки у своїх інтересах. У мережі Інтернет можна знайти чимало зображень білбордів і банерів, якими російська пропаганда під час тимчасової окупації заповнила Херсон і Херсонську область. Наприклад, у інтернет-публікації «Херсон. Начало сентября» (Херсон...) оприлюднено фото шести білбордів зі спільним рефреном «Мы вместе с Россией». На чотирьох з них є фотографічні зображення людей, одягнених у вишиванки. Поряд із проросійським рефреном розміщено такі написи й зображення:

1. «Наши приоритеты. Молодые семьи» (мати, батько, дитина – всі у вишиванках).
2. «Наши приоритеты. Здравоохранение» (дівчинка й літня жінка у вишиванках).
3. «Социальная стабильность» (жінка й чоловік пенсійного віку у вишиванках).
4. «Херсон навеки с Россией» (дівчинка й хлопчик у вишиванках).

Щодо останнього із зазначених білбордів електронні медіа повідомляли про використання росіянами крадених фото українських дітей для своїх пропагандистських потреб:

«28 серпня українська фотографка Ганна Пасічник опублікувала в Instagram відео з дітьми та у коментарі для BBC Ukrainian розповіла про використання росіянами її світлин. Ще у травні Ганна опублікувала в соціальній мережі фотосесію з сином та його подругою – діти стояли у вишиванках посеред поля, та виклала фото у Shatterstok. Про використання знімків у російській пропаганді жінка дізналась із чату стокерів. <...>

Білборди з фотографіями Ганни також знайшли й у Новій Каховці. Згодом у мережі з'явилися фотографії зіпсованого плаката у Херсоні – у написі “Херсон – навіки з Росією” невідомі зафарбували літери “сон” у назві міста. У них же немає такого, це тільки у нас вишиванка – <...> це наш генетичний код. Коли ти її одягаєш, ти відчуваєшся найкрасивішою. А що в Росії? Сарафанчики, кокошники? І то вони в них не ходять”, – зазначила фотографка» (Горлач; див. також: Платонова, Хоменко).

З погляду лінгвопрагматики вишиванка на російських пропагандистських банерах вказує насамперед на те, кому адресоване повідомлення – вихідцям з українського етнічного середовища. Як семіотичному компонентові, що маркує національну належність, вишиванці притаманна певна амбівалентність. З одного боку, очевидна її національна знаковість, вона сягає глибин української етнокультурної історії. З другого боку, відомо, що в часи СРСР елементи національного декору широко використовувалися для маскування великодержавної асиміляторської політики, спадкоємицею якої є сучасна Росія. Про толерантне ставлення радянської і пострадянської номенклатури до етнографічного матеріалу свідчить, зокрема, дизайн прапора колишньої Білоруської РСР, частиною якого є стилізована вишиванка. З усіх прапорів колишніх радянських республік тільки цей прапор дожив до наших днів і використовується як державний атрибут у сучасній Білорусі, влада якої солідарна з кремлівськими агресорами. Ця влада не робить нічого для підтримки білоруської мови, радше навпаки. У незалежній Україні вихідці з радянської мистецької номенклатури, різні пристосуванці й кар'єристи, одягали й одягають вишиванки, щоб переконати суспільство, що в душі вони віддані українській ідеї, а комунізм славили з-під палки (Аблов).

Порівняно з вишиванкою, мова є потужнішим індикатором національної належності. Судячи з усього, використання української мови для втягування

українців у «російський світ», не видається російським пропагандистам перспективним напрямком. Мова всепроникна – її неможливо одягнути і зняти, як вишиванку. Національна мова – це маркер комунікативного простору, окресленого державним кордоном. Як засіб публічної комунікації для представників різних етносів вона більш заряджена ідеєю державності, ніж етнографічна символіка. Політичний наратив України формулюється й оприлюднюється українською мовою, яка виступає в ролі колективного супраетнічного ідентифікатора.

Українська мова дедалі більше стає визначальною ознакою розмежування за принципом «свій–чужий». У XXI ст. вона символізує не тільки етнокультурну спадщину минулих століть, а й сучасні політичні цінності, насамперед відмінний від Росії характер взаємовідносин української держави й українського громадянства, на що В. Липинський звернув увагу ще сто років тому [детальніше див.: Ажнюк 2022 : 23]. Вона пов'язана з певним типом політичної реальності, політичної культури і політичної спадщини – з цивілізаційним феноменом, яким є Україна на противагу Росії. Семіотичний ландшафт – це видима частина національного наративу. Мовними й позамовними семіотичними засобами в ньому утверджується ідеологема екзистенційної цінності мови як невід'ємного складника національної (від слова *нація*) ідентичності.

Протягом останніх двох років зазнали змін не тільки статистичні показники національної належності, а й самі критерії національного самовизначення (Кулик). Якщо 2017 р. 68% респондентів заявили, що національність – це те, що успадковується від батьків або одного з батьків, то 2022 р. так уважали лише 48%. Зросла кількість тих, хто вказали, що вибрали національність за належністю до цієї країни (від 24% до 36%) або за своїм ставленням до неї (від 3% до 7%). Тобто громадяни України дедалі більше сприймають себе як українців без огляду на своє етнічне походження і переносять цю громадянську ідентичність на категорію національності, що тривалий час концептуалізувалася як суто етнічна категорія.

Відбуваються істотні зміни в семантиці слова *українець*, що тривалий час уживалося виключно або насамперед у значенні етноніма. У наш час у публічному дискурсі, зокрема в ЗМІ, є чимало свідчень того, що в політичному значенні «громадянин України» слово *українець* уживається не рідше, ніж в етнічному. Наведемо лише кілька прикладів:

«Портрет українця: скільки їдять, працюють і кохаються» – заголовок (Портрет...); «Банда росіян і українців вбила мешканку Латвії заради нерухомості – прокуратура» – заголовок (Кізілов); «Своєю чергою The Times of Israel зазначає, що у вихідні Зеленський говорив виданню, що буде на церемонії. Більше того, український лідер вважав, що він мав би там виступити з огляду на те, що кожен четвертий єврей із загиблих у Голокості був українцем» (В Ізраїлі...).

Українські високопосадовці включно з Президентом України часто з'являються на офіційних подіях у футболках з написом I'm Ukrainian. Іменник Ukrainian уживається тут у його політичному, а не власне етнічному значенні. Усе це свідчить про те, що сема 'український' дедалі більше стає маркером національної ідентичності не від слова *національність* у сенсі етнічного походження, а від слова *нація* в розумінні «держава».

Таким чином, є підстави констатувати, що на тлі війни, розв'язаної Росією, в семіотичному ландшафті України відбулися зміни, що відбивають кардинальні зрушення в суспільних настроях і суспільній свідомості українців. Утверджується есенціалістська мовна ідеологія – щоб належати до спільноти X, ти повинен говорити мовою X. Зростає суспільний запит на відродження публічних функцій української мови, яка дедалі більше сприймається не тільки як засіб для передавання інформації, а й як екзистенційна категорія, невід'ємна ознака громадянської ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА

- Ажнюк Б.М. Мовна політика в Україні і перспективи євроінтеграції. *Мовознавство*. 2022. № 6. С. 15–33.
- Ставицька Л. Обсценний та еротичний простір української мови. *Ставицька Л. Українська мова без табу. Словник нецензурної лексики та її відповідників*. Київ : Критика, 2008. С.11–70.
- Aiestaran J., Cenoz J., Gorter D. Multilingual cityscapes: perceptions and preferences of the inhabitants of Donostia-SanSebastián. *Linguistic landscape in the city*. E. Shohamy, E. Ben-Rafael, M. Barni (Eds.). Bristol : Multilingual Matters, 2010. P. 219–234.
- Ben-Rafael E., Shohamy E., Trumper-Hecht M. H. A. N. Linguistic Landscape as Symbolic Construction of the Public Space: The Case of Israel. *Linguistic Landscape: New Approach to Multilingualism*. D. Gorter (Ed.). Clevedon;Buffalo; Toronto : Multilingual Matters, 2006. P. 7–30.
- Blommaert J. The debate is open. *Language ideological debates*. J. Blommaert (Ed.). Berlin : Mouton de Gruyter, 1999. P. 1–38.
- Blommaert J. Discourse: A critical introduction. Cambridge, UK : Cambridge University Press, 2005. 299 p.
- Bourdieu P. Language and Symbolic Power. Translated by Gino Raymond and Matthew Adamson. Cambridge : Polity Press, 1991. 291 p.
- Cenoz J., D. Gorter. The Linguistic Landscape and Minority Languages. *International Journal of Multilingualism*. 2006. N 3 (1). P. 67–80.
- Dailey R. M., Giles H., Jansma L. L. Language attitudes in an Anglo-Hispanic context: The role of the linguistic landscape. *Language, Communication*. 2005. N 25(1). P. 27–38.
- Edelman L., Gorter D. Linguistic Landscapes and the Market. *Language and the Market*. H. Kelly-Holmes, G. Mautner (Eds.). London : Palgrave-MacMillan, 2010. P. 96–108.
- Farr M., Song J. Language Ideologies and Policies: Multilingualism and Education. *Language and Linguistics Compass*. 2011. N 5 (9). P. 650–665.
- Kroskity P.V., Field M.C. Introduction. Revealing Native Americans Language Ideologies. *Native American Language Ideologies: Beliefs, Practices, and Struggles in Indian Country*. P.V. Kroskity, M.C. Field (Eds). Tucson: University of Arizona Press, 2009. P. 3–28.
- Landry R., Bourhis R. Y. Linguistic Landscape and Ethnolinguistic Vitality. An Empirical Study. *Journal of Language and Social Psychology*. 1997. N16 (1). P. 23–49.
- Li J., Dang A., Song Y. Defining the ideal public space: A perspective from the publicness. *Journal of Urban Management*. 2022. N11. P. 479–487.

- L'nyavskiy S. Odesa in Diachronic and Synchronic Studies of Urban Linguistic Landscapes of Ukraine. Conducted between 2015 and 2019. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. 2022. Vol. IX, N 2. P. 93–143.
- Pavlenko A. Linguistic Landscape of Kyiv, Ukraine: A Diachronic Study. *Linguistic Landscape in the City*. E. Shohamy, E. Ben-Rafael, M. Barni (Eds.). Bristol, UK : Multilingual Matters, 2010. P. 133–150.
- Pavlenko A., Mullen A. Why Diachronicity Matters in the Study of Linguistic Landscapes. *Linguistic Landscape. An International Journal*. 2015. Vol. 1, N. 1–2. P. 114–32.
- Petrovic J. E., Yazan B. *The Commodification of Language: Conceptual Concerns and Empirical Manifestations*. London ; New York : Routledge, 2021. 228 p.
- Shohamy E., Waksman S. Linguistic landscape as an ecological arena: Modalities, meaning, negotiation, education. *Linguistic Landscape: Expanding the Scenery*. E. Shohamy, D. Gorter (Eds.). New York : Routledge, 2009. P. 313–31.
- Silverstein M. Language structure and linguistic ideology. *The elements: A parasection on linguistic units and levels*. P. Clyne et al. (Eds.). Chicago : Chicago Linguistic Society, 1979. P. 193–247.
- Woolard K. Introduction: Language ideology as a field of inquiry. *Language Ideologies: Practice and Theory*. B. B. Schieffelin, K.A. Woolard, P. V. Kroskrity (Eds.). New York : Oxford University Press, 1998. P. 3–47.

ДЖЕРЕЛА

- Аблов А. Шаровари не винні: Чому українське мистецтво плекає власну меншовартість? URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2023/04/10/253752/> (дата звернення: 11.02.2024).
- Балачук І. Укравтодор встановлює нові знаки: Путіну рух заборонено. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/02/28/7326909/> (дата звернення: 11.02.2024).
- Балашова Л. «Російський корабель». monobank змінив дизайн карт у Apple та Google Pay. URL: <https://biz.nv.ua/ukr/finance/monobank-onoviv-dizayn-kart-u-apple-i-google-pay-dodav-napis-rosiyskiy-korabel-novini-ukrajini-50220789.html> (дата звернення: 11.02.2024).
- Балюк Н. Від нашої вишиванки Росію «ковбасить», як вампіра від часнику. URL: <https://wz.lviv.ua/blogs/199908-vid-nashoi-vyshyvanky-rosiiu-kovbasyt-iak-vampira-vid-chasnyku> (дата звернення: 11.03.2024).
- Большакова А. Пам'ятник радянській космонавтці зі скверу Львова переїде до “Музею терору”. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/11/8/257527/> (дата звернення: 04.02.2024).

- Бреза І. Український тризуб замінив угорського орла-турула. URL: <https://eastmediacenter.com/2022/12/25/ukrainskyj-tryzub-zaminyv-uhorsko-ho-orla-turula/> (дата звернення: 04.02.2024).
- В деокупированной части Херсонской области срывают плакаты “Россия здесь навсегда”(видео). URL : <https://focus.ua/voennye-novosti/536675-v-deokkupirovannoy-chasti-hersonskoy-oblasti-sryvayut-plakaty-rossiya-zdes-navsegda-video> (дата звернення: 11.02.2024).
- В Израїлі обурились тим, що Зеленський віддав запрошення на Форум пам’яті . URL: <https://tsn.ua/ukrayina/v-izrayili-nazvali-divnim-peredachu-zelenskim-zaproshen-na-forum-pam-yati-golokostu-1479639.html> (дата звернення: 18.02.2024).
- Владимир Путин – дзюдоист. Япония, сентябрь 2000 года. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=CCviIcQHmIs> (дата звернення: 04.02.2024).
- Горбунов Д. Як українська вишиванка «посяла зраду в центрі москви». URL: <https://armyinform.com.ua/2023/03/07/yak-ukrayinska-vyshyvanka-posiyala-zradu-v-czentri-moskvy/> (дата звернення: 11.02.2024).
- Горлач П. Росіяни використовують фото дітей у вишиванках для пропаганди у Херсоні. URL: <https://suspilne.media/amp/culture/275936-rosiani-vikoristovuut-foto-ditej-u-visivankah-dla-propagandi-u-hersoni/> (дата звернення: 11.02.2024).
- Графіті Banksy у Бородянці псується: дзюдоїст вже майже без ноги. URL: <https://bigkyiv.com.ua/grafiti-banksy-u-borodyanczi-psuyetsya-dzyudoyist-vzhe-majzhe-bez-nogu/> (дата звернення: 11.02.2024).
- Гришина Д. В Ірпені з’явилися білборди з подякою світовим лідерам за підтримку України. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/76388/> (дата звернення: 25.01.2024).
- Денисенко Т. На стіні Маріуполя з’явився напис “Слава ЗСУ”– Андрющенко. URL : <https://life.pravda.com.ua/society/2023/01/22/252464/> (дата звернення: 25.01.2024).
- «Донецьк – це Україна», – в окупированном городе появились проукраинские листовки. URL: <file:///D:/1%20%D0%BA%D0%BE%D0%BB.%20%D0%9C%D0%9E%D0%9D%D0%9E%D0%93%D0%A0%D0%90%D0%A4%D0%86%D0%AF/%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5%20%D0%BB%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%BA%D0%B8.html> (дата звернення: 25.01.2024).
- Дорожній знак про напрямок «за російським кораблем» виставили на аукціон. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3491211-doroznij-znak-pro-napramok-za-rosijskim-korablem-vistavili-na-aukcion.html> (дата звернення: 11.02.2024).

- Дудар А. “Досягли переможного компромісу”: озвучено нове рішення УЄФА щодо напису “Героям слава!” на футболках збірної України. URL: <https://sport.unian.ua/football/dosyagli-peremozhnogo-kompromisu-napis-geroyam-slava-zalishitsya-na-futbolkah-zbirnoji-ukrajini-novini-futbolu-11451184.html> (дата звернення: 03.02.2024).
- Жарикова А. Укрзалізниця оголосила про старт “Залізної українізації”: деталі. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2023/02/21/697278/> (дата звернення: 25.01.2024).
- Запальничка usb російський корабель іди нах... у подарунковому пакованні Lb 419-1. URL: <https://usmivka.com.ua/ua/p1658917575-elektronnaya-zazhigalka-usb.html> (дата звернення: 11.02.2024).
- Квасневская Д. “Русский военный корабль, иди на х*й”: подборка билбордов с известной фразой по всей Украине. URL: https://24tv.ua/ru/russkij-voennyj-korabl-idi-hj-podborka-bilbordov-izvestnoj-frazoj_n1883152 (дата звернення: 11.02.2024).
- Кізілов Є. Банда росіян і українців вбила мешканку Латвії заради нерухомості –прокуратура. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2024/02/5/7440464/> (дата звернення: 18.02.2024).
- Ковальов Д. Тінь мадярського турула над українським Закарпаттям. URL: http://initiativenational.blogspot.com/2012/03/blog-post_05.html. (дата звернення: 04.02.2024).
- Колмогоров С. “Русский корабль, иди на х*й”: В Днепре появились надписи на табло общественного транспорта (ФОТО). URL: <https://dnipro.depo.ua/rus/dnipro/rosiyskiy-korabel-idi-na-khy-u-dnipri-zyavilisya-napisi-na-tablo-gromadskogo-transportu-foto-202202271429435> (дата звернення: 11.02.2024).
- Кравченко О. Міськрада Харкова перейменувала вулицю Пушкінську та інші топоніми. URL: https://lb.ua/society/2024/01/26/595660_miskrada_harkova_pereymenuvala.html (дата звернення: 04.02.2024).
- Кречетова Д. Від “Привида” до “Азовсталі”. 7 символів незламності України під час війни. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/08/23/250117/> (дата звернення: 25.01.2024).
- Кулик В. Нарешті майже всі стали українцями: дуже показове опитування щодо мови та ідентичності . URL : <https://texty.org.ua/fragments/108677/nareshti-majzhe-vsi-staly-ukrayincyamy-duzhe-pokazove-opytuvannya-shodo-movy-ta-identychnosti/> (дата звернення: 11.02.2024).
- Лідер угорської партії: Якщо Україна впаде, ми вимагатимемо Закарпаття. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2024/01/28/7439207/> (дата звернення: 28.01.2024).

- Ліщенко Ю. Замість «московської» стала «Бандерівською». URL: <https://wz.lviv.ua/ukraine/477912-zamist-moskovskoi-stala-banderivskoiu>. (дата звернення: 03.02.2024).
- Лозовенко Т. Без Тургенєва і Герцена: у Києві перейменували низку вулиць. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/03/2/7391775/>. (дата звернення 25.01.2024).
- Мазалова А. Бойовики прибрали м'який знак зі стели при в'їзді в Донецьк (фото). URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/suspilstvo/20150502-1549711/> (дата звернення: 25.01.2024).
- Мінджоса С. Що означає “бавовна”: чому так називають вибухи в росії та на окупованих територіях. URL: https://24tv.ua/shho-take-bavovna-mem-shho-znachit-chomu-tak-nazivayut_n2138375 (дата звернення: 04.02.2024).
- Мурал Бенксі в Бородянці на зруйнованому садочку “Буратіно” (Хлопчик, який перемагає у двобої дорослого дзюдоїста). URL: <https://kyivregiontours.gov.ua/places/mural-benksi-v-borodanci-hlopchik-akij-peremagaє-doroslogo-colovika-u-dvoboi-z-dzudo> (дата звернення: 04.02.2024).
- Олійник Т. Мер Харкова після російського обстрілу вперше запропонував перейменувати вулицю Пушкінську. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2024/01/24/7438732/> (дата звернення: 25.01.2024).
- Патріотичні футболки збірної України – уже дефіцит. Їх розкупили миттєво. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/styler/forma-sbornoy-ukrainy-futbolu-raskuplena-> (дата звернення: 03.02.2024).
- Петренко Р. У Криму боротимуться з вивісками на латиниці, бо це “результат західництва”. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/03/6/7392215/> (дата звернення: 24.01.2024).
- Плакат о “россии здесь” простоял до ноября: в Херсоне и пригороде массово уничтожают российскую символику. URL: <https://www.unn.com.ua/ru/news/2002652-plakat-pro-rosiyu-zdes-prostoyav-do-listopada-u-khersoni-ta-peredmisti-masovo-znischuyut-rosiysku-simvoliku> (дата звернення: 25.01.2024).
- Платонова А., Хоменко С. Українка обнаружила свою фотографию с детьми в вышиванках на билборде в поддержку аннексии Херсона. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-62687256> (дата звернення: 11.02.2024).
- Платонова А., Хоменко С. “Це наші діти, ми за них воюємо”. Як у Херсоні агітують за Росію дітьми у вишиванках з Київщини. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-62694297> (дата звернення: 11.02.2024).
- Повертайло М. На вулицях Одеси з'явилися малюнки патріотичних котів. URL: <https://suspilne.media/218490-na-vulicah-odesi-zavilisa-malunki-patrioticnih-kotiv/> (дата звернення: 25.01.2024).

- Погоріла І. Співробітники посольства Канади прийшли на роботу у формі збірної України з футболу (фото). URL: <https://sport.unian.ua/football/dosyagli-peremozhnogo-kompromisu-napis-geroyam-slava-zalishitsya-na-futbolkah-zbirnoji-ukrajini-novini-futbolu-11451184.html> (дата звернення: 03.02.2024).
- Подушка з дизайном "Скажи паляниця (медвідь)". URL: <https://cherokeegifts.com.ua/ua/p1606727263-podushka-dizajnom-skazhi.html>. (дата звернення: 25.01.2024).
- Портрет українця: скільки їдять, працюють і кохаються. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2010/04/30/47925/> (дата звернення: 18.02.2024).
- Поя А. У Херсоні художник створив мурал "росія тут НІКОЛИ!". ФОТО. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/01/30/252619/> (дата звернення: 11.02.2024).
- Путин дзюдо – 93 фото. URL: <https://sportishka.com/komandnye-vidy-sporta/3445-putin-dzjudo.html> (дата звернення: 04.02.2024).
- Ребрина В. Пропагандисти у Росії вважають Карпати, вишиванку, трембіту та Ан-225 Мрія "русифікованими символами". URL: <https://news.liga.net/ua/politics/news/rossiyskie-propagandisty-schitayut-karpaty-vyshivanku-i-trembitu-rusofobskimi-simvolami> (дата звернення: 11.02.2024).
- Рибінська О. Була московська – стала українська: Дерусифікація продуктів. URL: <https://www.5.ua/suspilstvo/bula-moskovska-stala-ukrainska-iak-prokhodyt-derusyfikatsiia-produktiv-siuzhet-278384.html> (дата звернення: 03.02.2024).
- Российский миллиардер Пугачев: Путин напивался и показывал на жене приемы дзюдо. URL: <https://charter97.org/ru/news/2022/9/23/516944/> (дата звернення: 04.02.2024).
- Роціна О. Пушкінська у Харкові стала вулицею Григорія Сковороди. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2024/01/26/7439015/> (дата звернення: 25.01.2024).
- "Русский военный корабль, иди на...": Туристку із РФ неприємно вразила кава у Грузії (фото). URL: <https://patrioty.org.ua/politic/russkyi-voenni-korabl-ydy-na-turystku-iz-rf-nepriyemno-vrazyla-kava-u-hruzii-foto-427950.html> (дата звернення: 11.02.2024).
- Русский военный корабль, иди на хуй URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D1%83%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%B2%D0%BE%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%B1%D0%BB%D1%8C,_%D0%B8%D0%B4%D0%B8_%D0%BD%D0%B0_%D1%85%D1%83%D0%B9 (дата звернення: 11.02.2024).
- "Русский корабль, пошел нах*й": У Полтаві на білбордах з'явилися звернення до російських військ. URL: <https://poltava.to/news/64982/> (дата звернення: 25.01.2024).

Символ угорців установили в Мукачеві. URL: <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/14753>
(дата звернення: 04.02.2024).

Скадовськ – це Україна: активісти «Жовтої Стрічки» розповсюдили постери в окупованому місті. URL: <https://skadovsk.rayon.in.ua/news/629546-skadovsk-tse-ukraina-aktivisti-zhovtoi-strichki-rozprovsyudili-posteri-v-okupovanomu-misti> (дата звернення: 25.01.2024).

Термокружка «Термокружка “Ми з України – Русский корабль иди нахуй”». URL: <https://muffin.ua/ua/product/11343-termokruzhka-mi-z-ukraini-russkiy-korabl-idi-nakhuy>
(дата звернення: 11.02.2024).

Толочко Н. Таємниці мукачівського турула. URL: <http://prozak.info/История/Таємниці-мукачівського-турула> (дата звернення: 04.02.2024).

У Латвії штрафуватимуть за наклейки “Я русский!” на автомобілі. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/09/26/7421405/> (дата звернення: 25.01.2024).

Угорський депутат побажав Польщі якнайшвидше повернути спільний кордон з Угорщиною. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2022/11/12/7150532> (дата звернення: 04.02.2024).

Укрпошта ввела в обіг поштову марку «ПТН ПНХ!». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3674726-ukrpostava-vvela-v-obig-postovu-marku-ptn-pnh.html> (дата звернення: 04.02.2024).

Федорів І. 100 днів війни. Інформаційний фронт на бордах. URL: <https://www.chesno.org/post/5210/> (дата звернення: 25.01.2024).

Федорова Т. Пам’ятник Пушкіну у Харкові демонтували – офіційно. URL: <https://susplne.media/313130-pamatnik-puskinu-u-harkovi-znik-z-postamentu-so-vidomo/>
(дата звернення 04.02.2024).

Форма збірної України. Чому Росія обурилася через Крим і “Слава Україні”. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-57381713> (дата звернення: 03.02.2024).

Футболка як у Зеленського. Як молодий київський бренд одягнув президента і яким було продовження цієї історії – інтерв’ю NV. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/futbolki-zelenskogo-iz-patriotichnoyu-simvolikoyu-hto-odyagnuv-prezidenta-i-shcho-z-nimi-zaraz-interv-yu-50323916.html> (дата звернення: 10.02.2024).

Херсон. Начало сентября. URL: https://pikabu.ru/story/kherson_nachalo_sentyabrya_9440463
(дата звернення: 10.02.2024).

Хомченко М. В Ужгороді з’явилася зовнішня реклама про “руський воєнний корабель...”. URL: <https://zak.depo.ua/ukr/zak/v-uzhgorodi-zyavilasya-zovnishnya-reklama-pro-ruskiy-voenni-y-korabel-202203011430372> (дата звернення: 25.01.2024).

- Хотин Р. Чи матюкаються солов'ї? Нецензурна лексика в часи війни. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-viyna-matyuku-netsenzurna-leksyka-ruskiy-korabl/31887525.html> (дата звернення: 25.01.2024).
- Худі з патріотичним принтом «Ану скажи паляниця». URL: <https://best-print.com.ua/hudi-z-printom-a-nu-skazhi-palyanicya-22042135> (дата звернення: 25.01.2024).
- Чай "Teahouse" "Русский корабль иди нах..". URL: <https://teakava.ua/ru/catalog/chaj-paketirovannyj/kolichestvo-25shts3g> (дата звернення: 11.02.2024).
- Шкарпетки «Русский военный корабль ..». URL: <https://vtsocks.com/cholovkam-6/shkarpetki-andquotruskiy-voennyiy-korablandquot-4355/> (дата звернення: 11.02.2024).
- Chapple A. Ukraine: Signs Of War. URL: <https://www.rferl.org/a/war-russia-ukraine-billboards/31922572.html> (дата звернення: 11.02.2024).
- Reklamos stenduose – garsioji Ukrainos pasieniečių frazė. URL: <https://madeinvilnius.lt/naujienos/lietuvos-naujienos/reklamos-stenduose-garsioji-ukrainos-pasienieciu-fraze/> (дата звернення: 11.02.2024).
- Stažytė K. Legendinė ukrainiečių frazė – ir Kaune: stendo savininkas sulaukė įvairių reakcijų. URL: <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/legendine-ukrainieciu-fraze-ir-kaune-stendo-savininkas-sulauke-ivairiu-reakciju-56-1648684> (дата звернення: 11.02.2024).
- The Ukrainians using embroidery to stand up to Russia. URL: <https://www.aljazeera.com/features/2023/1/22/the-ukrainians-using-embroidery-to-stand-up-to-russia> (дата звернення: 11.02.2024).
- We Stand with Ukraine 2022 Helsinki – Finland (51905452481).jpg. URL : [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:We_Stand_with_Ukraine_2022_Helsinki_-_Finland_\(51905452481\).jpg](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:We_Stand_with_Ukraine_2022_Helsinki_-_Finland_(51905452481).jpg) (дата звернення: 11.02.2024).

Віктор БРІЦИН

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, м. Київ, Україна

E-mail: vmbritsyn@ukr.net

<https://orcid.org/0009-0003-6876-9676>

МОВА В ЧАС ВІЙНИ: ФУНКЦІОНУВАННЯ Й МОВНІ ПРЕСКРИПЦІЇ

Міжмовні відношення в Україні, статусність представлених на її теренах мов, їхнє функціональне навантаження, освітнє забезпечення, нормативна усталеність є об'єктом гострих дискусій. Актуальність цих мовних проблем не в останню чергу зумовлена тим, що мовна ситуація й мовне законодавство в останні десятиріччя перебувають у стані помітних змін і трансформацій. Вони продовжують, з одного боку, тенденції, які виникли у зв'язку з розпадом СРСР і зміною суспільного і державного устрою, з іншого, – вбирають у себе нові особливості, зумовлені політико-ідеологічним розвитком суспільства, який передбачає демократизацію громадського життя, появу нових соціальних цінностей, орієнтацію країни на входження в європейську співдружність. Не останню роль у мовних змінах зіграло скасування цензури в ЗМІ, поява й масове поширення Інтернету. Не можна не відзначити також впливу на мовну дійсність України і політичних подій останніх десятиліть, які пришвидшили мовну перебудову. Це насамперед наслідки Революції Гідності та запекла боротьба України у війні з Росією, яка зумовила буквально вибухову трансформацію української мови та стала основою виразних змін у міжмовних відношеннях. Говорячи про українську мову нашого часу, недостатньо констатувати, що вона лише відбиває війну, адже мова стала одним із дієвих засобів боротьби. До основних висновків щодо сучасної мовної ситуації, зроблених Інститутом стратегічних досліджень, належить те, що «у кризових ситуаціях, одним із проявів яких є війна, посилюється роль мови як чинника національної консолідації, мірила розмежування на «свій-чужий».

Саме інтегративно-означувальна функція української мови вийшла на передній план у 2022 р.» [Українська мова під час війни]. Цю нову рису української мови виділив у вітанні з нагоди з Дня української писемності та мови Президент України Володимир Зеленський: «українська – це мова свободи й волі, могутня зброя українського народу в боротьбі за нашу незалежність і Перемогу» (В Україні відзначають ...).

Опис мовної дійсності в Україні в час війни, хоча й передбачає передовсім аналіз тих реалій, які принесла війна, не може бути повним і досконалим без звернення до попередніх етапів розвитку структури й функцій мов, і насамперед державної мови. Закладені з періоду набуття Україною державної самостійності тенденції у формуванні міжмовних відношень, а також внутрішні структурні особливості мов у час воєнного протистояння показують динамічні зміни, а тому те, що фіксується в сучасній мовній практиці, нерідко вступає в протиріччя з попереднім мовним законодавством, з усталеними мовними прескрипціями, сформованими в державі.

Зазначене робить актуальним дослідження взаємовідношення сучасного мовного стану, зумовленого війною, з попередньою мовною практикою і мовними прескрипціями, які її підтримували. Іншими словами, вивчення того нового, що принесла в мову війна, передбачає звернення до двох невід'ємних рис будь-якої мови, які полягають у присутності в мові як стабільного, традиційного, так і нового. Ця риса, позначена Вільгельмом фон Гумбольдтом як антиномія стійкості й руху, від+биває суть мови, яка є водночас і діяльністю, і продуктом цієї діяльності. Для мовця мова існує у двох іпостасях: з одного боку, це результат його індивідуальної мовної діяльності, а з іншого, – це те, що він сприйняв у вигляді готових текстів.

Війна знайшла відбиття в усіх мовах, що побутують в Україні, та найбільш виразно вона виявилася в українській мові, яка через свою державність функціонує в широкій стильовій гамі, є засобом освіти та має всі державотворчі функції. Тому для вивчення впливу війни на мовні процеси українська мова є найважливішим об'єктом опису, здатним розкрити зміни як у мовній ситуації в Україні, так і в структурі самої мовної системи.

Продуктивність поєднання синхронного й діахронного опису мовних явищ значною мірою пов'язана зі складністю самого феномену мови, про що свідчить і багата палітра різноманітних пояснень мови в історії мовознавства. Це явище зазвичай тлумачиться з погляду його системної організації й налаштованості на відбиття певного поняттєвого змісту. Не менш очікувана відповідь про сутність мови пов'язана з відбиттям її комунікативних функцій. Наприклад, це комунікативна функція, яка забезпечує передавання інформації, когнітивна, що відбиває накопичення й збереження знань, емотивна, пов'язана з вираженням емоцій, контактовстановлювальна, яка відповідає за встановлення та підтримання контакту, естетична, номінативна тощо. Аналіз реалізації цих функцій дає важливий матеріал для розкриття особливостей мови в час гострих конфліктів, яким є війна [Дячук, Литвинська, Добровольська : 24 – 28].

Однак особливо важливим для опису мовних змін, продиктованих новими соціальними й політичними умовами, є зосередженість на тих рисах мови, які відбивають її пов'язаність із життям суспільства та громадян держави. Такі ракурси присутні в інтерпретаціях феномену мови, представлені в науковому спадку Вільгельма фон Гумбольдта й О. Потебні. Їх об'єднує розуміння мови як діяльності. Так, Вільгельм фон Гумбольдт пише: «Мова є не мертвий продукт, а процес, що творить <...> Мова не є продукт діяльності, а діяльність» [Гумбольдт : 70]. Подібний підхід характерний для пояснення феномену мови й для О.О. Потебні, який зазначає, що «мова є стільки ж діяльність, як і витвір» [Потебня : 24]. Відмінності між концепціями О. Потебні й Вільгельма фон Гумбольдта полягають в акцентах формування антиномій, властивих феномену мови, зокрема антиномії загального й індивідуального.

Для Вільгельма фон Гумбольдта характерним є передусім прагнення метафізичного, або філософського, витлумачення мови як відбиття духу народу, духу раси. Воно відбивало тогочасні філософські побудови в описі дійсності. Зокрема, до поняття «дух народу» вдавався й Г. Гегель, який діяльним началом у народі вважав його дух, що «ніколи не перебуває у спокої,

а завжди бере участь у поступовому русі» [Гегель : 23]. Пізнання цього духу шляхом надання індивіду знань, за Гегелем, є формуванням «універсального індивіда, самоусвідомленого духу. Що стосується відносин між окремим індивідом та універсальним, то в універсальному індивіді виявляється кожен момент, тільки-но набувши конкретної форми і своєї конфігурації. Окремий індивід – це неповний дух, конкретна постать, в усьому існуванні якої переважає одна визначена особливість, тоді як решта особливостей затерті» [Гегель : 34]. Будучи породженням духу народу, мова, на думку В. фон Гумбольдта, – безумовно, суспільне явище, вона має колективний характер. Розкриваючи співвідношення індивідуального та колективного в мові, В. фон Гумбольдт постійно наголошує на первинності колективного, сформованого під впливом духу народу: «мова не є довільним витвором окремої людини, а належить завжди цілому народові; пізніші покоління отримують її від поколінь минулих» [Гумбольдт : 318].

Такий підхід дає підстави, формуючи методіку опису мови в час війни, для пильної уваги до взаємозв'язку мовних змін з особливостями ідеологічних, моральних, політичних і ціннісних орієнтирів суспільства, які в конфліктних ситуаціях стають виразними рисами й індивідуального бачення світу, об'єднують громадян в єдину спільноту. Тим самим з'являється можливість пояснення дивовижної подібності мовних картин світу різних за віком, освітою, соціальним статусом і життєвим досвідом мовців, яких об'єднала спільна біда. Як буде показано далі, події війни зумовили швидке формування загальнонаціональних мовних «стандартів» її відбиття, які, безумовно, впливають на мовну діяльність мільйонів носіїв української мови в продукуванні текстів про війну. Вони стають певною ідеологізованою матрицею, яка дозволяє об'єднати різноманітні прояви психічної реакції українців на війну. У цьому відбилася справедливість і точність афористичної думки В. фон Гумбольдта, який зазначав: «Як творіння націй ... мови залишаються, однак, творіннями індивідів, оскільки можуть бути породжені кожною окремою людиною. У мові так поєднується індивідуальне з загальним,

що однаково правильним буде сказати, що весь людський рід розмовляє однією мовою, а кожна людина володіє своєю мовою» [Гумбольдт : 66].

Іншим аспектом методики опису змін, що відбулися у мові під час війни, є розкриття впливу на неї різноманітних психічних факторів, які постійно виявляються в мовній діяльності мовців. Ця частина методики аналізу є реалізацією концепції О. Потебні, який, відходячи від філософського витлумачення мови як відбиття духу народу, акцентує увагу передусім на тому, що мова – це засіб відбиття думок мовця, його психічна діяльність. Він зазначає: «Сам Гумбольдт не міг відірватися від метафізичного погляду, але він заклав підвалини перенесення питання на психологічний ґрунт своїми визначеннями мови, як діяльності, роботи духу, як органу думки. <...> Індивідуальне із себе створює свій розвиток, але стиснуте в цьому напрямом шляхів, пройдених його народом» [Потебня : 39].

Зосередженість в описі мови саме на індивідуальному боці цього феномену була властива й багатьом іншим видатним лінгвістам минулого, залишився він і в сучасному мовознавстві [Данилюк : 407–440]. Зокрема, такий підхід притаманний молодограматикам, його обстоював також І. Бодуен де Куртене, який писав: «Мова існує лише в індивідуальних мізках, лише в душах, лише в психіці індивідів або особин, що становлять це мовне суспільство. Мова племінна й національна є чистою абстрактністю, узагальнювальною конструкцією, створеною з цілої низки реально існуючих індивідуальних мов. Така племінна й національна мова складається з суми асоціацій мовних уявлень з уявленнями позамовними – асоціацій, властивих індивідам і, в узагальненому, абстрактному сенсі, у вигляді середнього виведення, також народам і племенам» [Бодуэн де Куртенэ : 71].

Концептуальні засади О. Потебні у поглядах на мову поділяє й О. Мельничук, який писав: «говорити про мову і мовлення як про два співвідносні аспекти загальної мовної сфери немає підстав. Реально існує лише мова як загальна сукупність конкретних мовних виявів, тобто процесів мовної діяльності, в яких використовуються різні компоненти мовної структури. Те,

що мається на увазі під терміном мова в зіставленні мова і мовлення, є лише абстракція від багатьох випадків застосування компонентів мовної структури в конкретних мовних виявах, зокрема висловленнях. Замість терміна мова в цьому значенні слід було б користуватися виразом система структурних компонентів мови» [Мельничук : 13].

Таким чином, повертаючись до питання про особливості мови часу війни, треба визнати, що їх опис передбачає проведення аналізу сукупності представлених текстів, які в цей час створюються. Вони можуть показати не лише лексичні зміни, пов'язані з відбиттям реалій війни, а й особливості бачення війни мовцями, їхні типові оцінки воєнної дійсності, прагнення й сподівання. Усе це й буде становити обсяг поняття «мова в час війни».

Одним із компонентів величезного масиву текстів будуть і тексти, які дають рекомендації стосовно мови або мов, використовуваних у спілкуванні, вони належать до мовних прескрипцій. Такі прескрипції можуть створюватися окремими особами, колективами осіб або ж бути відображенням законодавства. Відповідно їх роль і вплив на мовну діяльність будуть різними, якщо законодавчі мовні прескрипції передбачають необхідність їхнього виконання, то індивідуальні прескрипції стають основою обговорення, оцінних суджень тощо.

Аналіз минулих і сучасних текстів з лінгвістичними прескрипціями дає змогу глибше й рельєфніше зрозуміти зміни, які відбулися в мові за час війни, виявити появу в суспільній свідомості зародків нових мовних норм. Тим самим відкриваються можливості для розкриття динаміки мови і її нормування [Яворська 2000]. Поєднання дескриптивного й прескриптивного аспектів в інтерпретації мови в час війни дає матеріал, що показує взаємодію норм, впроваджуваних у буття людини війною, з мовними нормами, створеними людиною в процесі життя за звичайних умов. Тим самим відкриваються можливості для виявлення соціальної зумовленості мовного нормування, різної реакції суспільства на відбитий у текстах споконвічний конфлікт норми й аномалій.

Зазвичай прескрипції в мовознавстві пов'язують із визначенням норм вимови або написання слів і текстів, правил їх творення, а також прийнятого в суспільстві значення слів і виразів. Ці лінгвістичні приписи знаходять закріплення в граматиках і словниках, мовознавчих довідниках. Нерідко факти мовної діяльності одержують і стилістичні оцінки, які визначають їхню естетичну цінність, бажаність, доцільність, припустимість, поширеність тощо. Рідше прескриптивні рекомендації стосуються бачення бажаної моделі мовної ситуації, соціально правильного і політично коректного використання мов у суспільному житті. Як показує аналіз текстів часу війни, мовні інновації торкнулися як внутрішньомовних, так і зовнішньомовних приписів.

Сучасні тексти часів війни, як і практика використання мов України, показують, що сформована ще до активної війни мовна політика набуває рис ефективності. Її успішності сприяють дві провідні причини: психологічні, які полягають у зміні під впливом війни ставлення громадян України до української і російської мов, і політичні, пов'язані з цілеспрямованим втіленням у життя мовного законодавства. Про зміну психології мовців говорять непоодинокі тексти, які відбивають усвідомлену потребу широких груп населення в розвитку української мови. У них спостерігаємо збагачення законодавчих мовних прескрипцій моральним компонентом шанобливого ставлення до української мови як способу консолідації всього українського суспільства, оцінку її як символу єдності нації в боротьбі проти спільного ворога. Така оцінка української мови властива не лише україномовним громадянам, її поділяють і громадяни, що послуговуються російською мовою. Як справедливо зазначено у «Річному звіті про стан дотримання Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» у 2022 році», «внаслідок “шокової терапії” війни громадяни України, які раніше не надавали значення питанням утвердження національної ідентичності, нарешті усвідомили справжню цінність права бути українцем і наслідки, якщо таке право у них буде відібрано. Крім того, всі зрозуміли, що мова – це також і зброя, що зміцнює Україну й допомагає знищувати ворога» [Річний звіт : 79].

Відбиттям дії цього морального чинника є зміни в мовній поведінці населення України, зафіксовані фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» та «Центру Разумкова». Результати опитування свідчать, що в 2022 році частка громадян, які спілкуються українською мовою в повсякденному житті, зросла порівняно з 2021 роком із 64% до 71%. У спілкуванні за межами домівки частка звертання до української мови, за даними названих опитувань, ще більше зростає. Моральні чинники, на думку соціологів, лежать в основі зміни кількості громадян України, які вважають українську мову рідною. Їхнє число збільшилося з 57% у 2012 році до 76% у 2022 році. Результати опитувань свідчать, що «безпрецедентне єднання суспільства на тлі війни різко вплинуло і на ставлення до статусу мови: сьогодні абсолютна більшість (83%) за те, щоб українська була єдиною державною мовою в Україні. Така думка домінує в усіх макрорегіонах, вікових та мовних групах. З іншого боку, надання державного статусу російській мові до війни прагнула майже чверть опитаних, а сьогодні – лише 7%. У мирний час за надання статусу державної російській мові традиційно виступали мешканці півдня та сходу. Але навіть у цих регіонах таких було лише третина, а сьогодні їх кількість зменшилась майже вдвічі» [Шосте загальнонаціональне опитування ...].

Зазначені зміни в свідомості громадян України стали й результатом цілеспрямованішого здійснення мовної політики країни, яке було зумовлене формуванням нової законодавчої бази, що визначала практику використання мов в останнє десятиліття. Можна констатувати, що сучасні підходи до мовної політики й мовного планування мають помітні відмінності від початкового періоду розвитку української держави.

Основними документами, які визначали політику України в галузі мовних відношень, були прийнятий ще в УРСР у 1989 році закон «Про мови в Українській РСР» й «Державна програма розвитку української мови та інших національних мов на період до 2000 року», яка почала діяти з 1991 року. Зазначені документи стали вагомим здобутком національно-демократичних сил

у галузі мовної політики, оскільки в них було зафіксовано державність української мови, яка потім, у 1996 році, була закріплена в Конституції України: «Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування» [Конституція України].

Поряд із тим, закон «Про мови в Українській РСР» ніс у собі й залишки минулого, зокрема поняття «мова міжнаціонального спілкування», яке в Конституції СРСР застосовувалося до російської мови. Так, у статті 4 «Мови міжнаціонального спілкування» зазначалося: «Мовами міжнаціонального спілкування в Українській РСР є українська, російська та інші мови». Крім того, закон передбачав особливі права російської мови в багатьох офіційних сферах: «Громадянин вправі звертатися до державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій українською чи іншою мовою їх роботи, російською мовою або мовою, прийнятою для сторін»; «Службові особи державних, партійних, громадських органів, установ і організацій повинні володіти українською і російською мовами, а в разі необхідності – і іншою національною мовою в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків»; «В Українській РСР мовою роботи, діловодства і документації, а також взаємовідносин державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій є українська мова. У випадках, передбачених у частині другій статті 3 цього Закону, мовою роботи, діловодства і документації поряд з українською мовою може бути і національна мова більшості населення тієї чи іншої місцевості, а у випадках, передбачених у частині третій цієї ж статті, – мова, прийнята для населення даної місцевості»; «В Українській РСР у всіх сферах обслуговування громадян вживається українська або інша мова, прийнята для сторін»; «В Українській РСР навчальна і виховна робота в загальноосвітніх школах ведеться українською

мовою. У місцях компактного проживання громадян інших національностей можуть створюватись загальноосвітні школи, навчальна і виховна робота в яких ведеться їхньою національною або іншою мовою» [ЗУ «Про мови в Українській РСР»] тощо.

Зазначений закон, який де-юре залишався чинним майже 30 років до прийняття в 2019 році закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» мав низьку ефективність, слабо впливав на зміну мовної ситуації, а тому відбулося його пасивне саботування й пряме гальмування [Тараненко 2008 : 18–23]. Як результат, цей закон і програма, як і наступні програми, що були прийняті в 1997 і 2000 роках, не були виконані. Загальнопоширеною стала думка, що причиною цього була відсутність контролю за впровадженням мовного законодавства та відповідальності за його недотримання. Унаслідок цього мовний закон часто порушували без будь-якого покарання [Мовне законодавство]. З цього приводу О. Тараненко зазначає: «Світовий та й наш досвід свідчить, що найдосконаліше мовне законодавство неефективне без наявності державних органів, які б його впроваджували. Наприклад, Державну програму розвитку української мови, прийняту 1991 р., не реалізовано, бо ніхто за її виконання не відповідав. Органи, на яких покладено національно-мовне будівництво, функціонують у багатьох країнах світу: Вищий комітет у справах французької мови, Британська рада, Робоча група у справах німецької мови при Міністерстві закордонних справ Німеччини, Комісія у справах офіційної мови при парламенті Індії. Такі органи є також у Польщі, Словаччині, країнах Балтії. Вони контролюють виконання прийнятих у державі законів щодо функціонування мов і накладають штрафні санкції у випадку їх порушення. В Україні 1997 року було створено Раду з мовної політики при Президентові України і департамент зі здійснення мовної політики у структурі Державного комітету у справах національностей та міграції, але невдовзі вони були ліквідовані» [Тараненко 2008 : 22].

Інша причина неефективності закону «Про мови в Українській РСР» полягала в зазначеній вище методологічній недосконалості, пов'язаній з

використанням понять «державна мова» й «мова міжнаціонального спілкування», наявністю положень, які допускали регіональні й функціональні послаблення щодо використання державної мови. Ці недоліки ставали джерелом постійної політичної конфронтації на мовному ґрунті, вели до регіонального розколу України. Вони стали базою для формування 2012 року нового закону, названого законом «Про засади державної мовної політики». Він, залишаючи незмінності визнання української мови як державної, закріпив поняття «регіональні мови», які вводилися, якщо кількість носіїв цих мов становила не менше 10 % (а в окремих випадках й менше 10%) від населення певного регіону.. Таке юридичне спрямування мовної політики викликало широкі протести як на стадії прийняття закону, так і під час його дії, вже з лютого 2015 року щодо нього розпочалося провадження в Конституційному Суді, який 28 лютого 2018 року визнав Закон неконституційним і таким, що втратив чинність.

Новим етапом мовної політики в Україні стало ухвалення Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної», який набув чинності 2019 року. Ідеологічно цей закон спрямований на усунення положень, властивих попереднім мовним законам, які призводили до політичного протистояння й регіональної диференціації мовної ситуації в Україні. Тут підкреслюється, що українська мова є єдиною державною (офіційною) мовою в Україні, що визначає обов'язковість її використання на всій території країни для здійснення повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування, а також використання в публічних сферах суспільного життя – освіті, медицині, армії, транспорті, ЗМІ, культурі, спорті тощо. Українська мова, за законом, є й носієм функції міжетнічного спілкування. Новим у законі є й те, що в ньому визначено створення спеціального органу для забезпечення розвитку української мови – Національної комісії зі стандартів державної мови, а також запроваджено контроль за практикою застосування державної мови у суспільному житті й відповідальність за недотримання вимог закону. Для цього в ньому передбачено окрему інституцію – Уповноваженого із захисту

державної мови, що фіксує правопорушення й притягає до юридичної відповідальності тих, хто їх вчиняє. Важливим компонентом закону є положення про створення мережі державних курсів із вивчення української мови та введення контролю володіння українською мовою. Тим самим закон враховує численні пропозиції мовознавців щодо оптимізації роботи з поширення вживання української мови, зокрема внаслідок посилення ролі прагматичних чинників. Так, О. Тараненко з цього приводу писав: «Як показує світова практика, важливим чинником, що впливає на ефективне впровадження державної мови, є стимул (те, що викликає зацікавленість у здійсненні чогонебудь; спонукальна причина до здійснення чогось), тобто усвідомлення необхідності знання мови. Стимулом може стати вимога знання державної мови для влаштування на роботу в державні інституції всіх рівнів, особливо на керівні посади, відмова в ліцензуванні державних та комерційних вищих і середніх спеціальних закладів, де викладання ведеться недержавною мовою, введення складання іспиту з української мови в межах, необхідних для елементарного спілкування, при наданні українського громадянства, як це було зроблено в республіках Прибалтики, де російськомовне населення усвідомило необхідність знати мови цих держав, і мовну проблему дуже швидко було розв'язано. <...> Де-факто усі згадані тут приписи залишаються на папері. Для зацікавлених в оволодінні державною мовою бажано було б відкрити державні центри навчання дорослого населення української мови» [Тараненко 2008 : 22–23]. Утвердження популяризації української мови відбито й у Розпорядженні Кабінету Міністрів від 17.06.2019 «Про схвалення Стратегії популяризації української мови до 2030 року “Сильна мова – успішна держава”».

Прийняття й упровадження Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» загалом не викликало суттєвої політичної протидії. Однією з причин цього стала зміна політичної ситуації в Україні після Революції Гідності. Основний акцент дискусій змістився на положення другої статті Закону, який описує сферу його застосування. Тут зазначено: «Цей Закон регулює функціонування і застосування української мови як державної у

сферах суспільного життя, визначених цим Законом, на всій території України. Дія цього Закону не поширюється на сферу приватного спілкування та здійснення релігійних обрядів» [ЗУ «Про забезпечення функціонування української мови як державної»]. Отже, у приватній комунікації вибір мови спілкування визначається добровільним вибором комунікантів.

Реалізація цього вибору стала об'єктом жвавих обговорень. Ще з часів Майдану спостерігається помітне посилення в суспільстві думки про неморальність використання російської мови: *«Говорити в Україні російською мовою. Це ж стидно»* (Репортаж, 2013 р.). Така позиція надає додаткових моральних нюансів прескрипції Закону щодо приватного міжособистісного спілкування в Україні.

Зазначена мовна поведінка знайшла подальший розвиток із початком повномасштабної війни. Чимало українців, які раніше спілкувалися переважно або виключно російською мовою, перейшли на українську, аби мати з окупантами якомога менше спільного. Тобто все менше людей, принаймні у публічному просторі, обирають розмовляти саме нею. Директор соціологічної групи «Рейтинг» О. Антипович відзначає, що зараз говорити російською мовою стає соромно. Багато людей цього не бачать і не розуміють, але це все ж відчувається у розмові, наприклад, із незнайомцями на вулиці, в магазині чи ще десь. І цей процес, імовірно, вже незворотній: *«Ці люди починають притишувати свою російську, це вже перша ознака, що тобі соромно за свою мову»*, – вважає науковець [Антипович]. До характерних змін періоду війни, на думку соціолога, можна віднести суттєве збільшення числа українців, які визначили рідною українську мову. Така самоідентифікація властива 76–80 % українців, при тому, що вдома до неї вдається лише близько 50%. Помітні зміни відбулися й у думках про державну мову: 86–90% населення вважають, що нею має бути лише українська мова. Думку про потребу введення як другої державної мови російської висловлює близько 3%, хоча не так давно за це виступали близько 25 % населення. Про усвідомлення зміни мовних пріоритетів свідчать трансформації в споживанні музики, фільмів.

О. Антипович відзначає, що з початком повномасштабної війни відсоток прослуховування музики російських виконавців упав удвічі, хоча до цього її слухали 90% українців. Близько 60% українців перестали дивитися російські фільми й серіали, тоді як до війни їх дивилося 60% населення [Антипович].

Наведені соціологічні спостереження збігаються з різноманітними висловлюваннями громадян України в Інтернеті щодо своєї мовної поведінки. У них переважають тексти, в яких використання української мови пояснюється негативною оцінкою російської мови. Наприклад: *«Але ось мовний простір, простір, де зараз використовується російська – токсичний. Мейнстрим російськомовного контенту зараз – це мова ненависті, диктатури, найогидніших шовіністичних поглядів, антигуманізму та обскурантизму. Зараз російський мовний простір – як німецький 30-х. І наявність винятків не змінює тенденцій»* [Мовний простір...]; *«Ми з дружиною не будемо вчити наших дітей російської. Таке вже наше принципове рішення. Навіть зараз ми намагаємось розмовляти з сином винятково українською. Поступово доєднується англійська. Я просто не бачу сенсу засмічувати мозок дитини мовою, чий інформаційний простір зараз неспроможний дати нічого оригінального та цікавого порівняно з англомовним»* («Мовний простір ...»); *Російською мовою нас катували, зневажали, виселяли з домівок, даючи годину на збори. Російською нас судили «трійки» і віддавали команди на розстріл. У квартири і хати виселених українців заселяли російськомовних, віддаючи їм все майно репресованих. Російською розмовляла радянська окупаційна влада, й українець міг зробити кар'єру в Україні, лише визнаючи вищість всього російського. Дотепер російська мова асоціюється у нас із мовою злочинців, окупантів і вбивць* [Панкевич]. Найбільш розповсюдженим мотивом відходу від російської мови в час війни стала думка, що це мова ворога. Наприклад:

На вулицях і в соціальних мережах, на сімейних зборах і на роботі, в інтерв'ю та в політичних дискусіях – люди по всій Україні ведуть напружені розмови про місце російської мови та культури в соціальній тканині України. Чи можуть вони зараз мати місце? Чи є ця невідворотна частина історії країни за своєю суттю токсичною?

«Коли я підросту, я хочу розмовляти українською та англійською», – так відповідають на запитання закордонних медіа наші діти-переселенці. – «Не російською. Це мова ворога».

І це говорять діти – майбутнє нашої держави.

<...> Війна перевернула свідомість і прискорила відторгнення із вжитку мови окупанта. Відтак, закінчилась конкуренція двох мов в одному національному просторі, російськомовні, ставши переселенцями, із задоволенням вчать українську мову («Російськомовні ...»).

Про ставлення до російської мови в час війни свідчить і таке спостереження:

Парадоксальним чином толерантнішим стало також ставлення до російської мови. Вірніше, зараз вона перебуває у подвійному статусі. З одного боку, це мова ворога, тому в суспільстві лунають звинувачення до тих, хто цією мовою спілкується чи споживає контент. Проте водночас існує толерантне ставлення до російської як до мови русифікованої частини українців, до їхнього спадку. Багато хто розуміє, що зараз ці люди спілкуються російською, але в майбутньому вони перейдуть на українську, у них є така мета.

Якщо попри російськомовність людина таки може вимовити «паляниця», стріляє, донатить або волонтерить у правильний бік, ставлення до неї толерантне [Семків].

Рідше зустрічаємо тексти, в яких використання української мови обґрунтовується її відповідністю воєнному часу. Наприклад: *Розмовляти українською – це наша перемога над ворогом, це наше піднесення над ним, це наше глибоке презирство росіянам* (з коментарів на YouTube); *Українська мова – це єдина причина, чому ми взагалі є окремою країною, а не українським регіоном Росії. І я про це пишу як людина, що вже понад шість років створює твори російською і ще кілька тижнів тому була найзапеклішим захисником російської в Україні. Якщо я зміг зробити над собою зусилля, то зможе будь-хто. А як не зможете, то, певно, не так вже ви і любите нашу державу* (з коментарів у соціальній мережі Facebook).

Поширеною реакцією на звертання російською мовою, як показують мовні експерименти, є відмова у комунікації. Про це свідчать розповсюджені в

Інтернеті вислови з мовних питань: *Я не відповідаю на повідомлення, якщо вони сформульовані до мене російською мовою. Я не можу цю мову чути. Для мене це мова ворога. Світ дуже швидко стає чорно-білим там*»(з коментарів на YouTube); *я блокую усе, що написано російською – рекламу, смс, відео, всілякі канали, стрими* (з коментарів на YouTube); *я також не слухаю музику – зараз це недоречно та несправедливо, хлопці гинуть на війні* (з коментарів на YouTube); *Я раніше був зросійщеним українцем і говорив російською. Але після того, коли расія вдерлася в мою країну, мені стало огидно говорити російською. Після того, коли расіяни вбили моїх близьких та зруйнували мій дім, я припинив розуміти расіску. Тепер коли до мене звертаються мовою вбивць, я не розумію* (з коментарів на YouTube).

Випадки відмови спілкуватися з людьми, які звертаються російською мовою, поширені по всій території країни, хоча, як свідчать спостереження, їх частіше фіксують у західних регіонах України. Іноді така позиція одержує негативну оцінку. Наприклад: *Воїни, які сидять в окопі і розмовляють російською, просто вийшли із чату, молодці, патріоти! Розвалюйте країну далі* (з коментарів на YouTube); *А нічого, що хлопці російськомовні також звільняють нашу країну? Ти що, з ними не розмовляєш? Коли ви всі перестанете мусолити мовне питання? Дістали* (з коментарів на YouTube); *Та разговаривай, не надо заставлять других* (з коментарів на YouTube).

Іноді подібні конфлікти спостерігаються й у сфері торгівлі, коли покупець послуговується російською мовою. Наприклад, один із таких конфліктів зафіксовано в Дрогобичі, де покупець попросив продавчиню магазину «Єва» обслуговувати його мовою, якою він розмовляє – російською, а та відмовилася це робити [«Мовний скандал...»].

Найбільш гострі мовні суперечки викликають ситуації, в яких мовець висловлює вимогу, щоб співрозмовник чи особа, яка не є безпосереднім учасником діалогу, змінила мову свого спілкування й перейшла на державну мову. Найвідомішим конфліктом такого типу, який широко висвітлювала преса, стало звернення Ірини Фаріон до військових. Суть його коротко відбита у її

зверненні до Володимира Зеленського, Валерія Залужного й Рустема Умерова: *На тезу, підкреслюю, пані Соколової “Але військові «Полку Азов» і 3-тя штурмова, частина з них спілкуються російською... Але ж ми їх не можемо назвати «кацапами»” я дала незмінну протягом років, присвячених захисту й дієвому утвердженню мови в усіх суспільних царинах, відповідь: «Що вам, хлопці, заважає виконувати ст. 29 Закону про Збройні сили України... Я не можу назвати їх українцями, якщо вони не говорять українською мовою. То нехай себе назвуть руськими... Чому зійшлося саме на українській мові?».* Відтак я покликала на зв'язок мови, патріотизму та військової служби в УПА і, головне, на чинні закони України, яким мусять коритися всі, незалежно від суспільної ролі під час війни. Верховенство закону і заперечення диктату хай якої окремої силової групи – це та цінність, за яку змагається Україна. А саме йдеться про ст. 10 Конституції України (<https://constitution.in.ua/articles/10/>), Закону про ЗСУ (ст. 13) (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text>) та Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (ст. 15) (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>).

Відтак я завершила: *«Один єдиний посил для них всіх: виконуйте, хлопці, закон». Закон, до речі, суворо дотримуватися якого зголошується кожен воїн, що приймає присягу: «клянусь неухильно дотримуватися Конституції і законів України» (УП, 13 листопада 2023 р.).*

Гострота реакції на ці думки Ірини Фаріон передовсім зумовлена формою їхнього подання, а не глибинним сенсом сказаного. Про це говорить, зокрема, порівняння їх із тим, що зазначив Тарас Кремень: *Українська є обов'язковою для ЗСУ. Українська є панівною в усіх сферах суспільного життя. І, незалежно від того, чи це національні спільноти, чи це іноземці, всі повинні володіти українською мовою на території Української держави. Тому що це мова освітнього процесу, освітньої траєкторії, звичайно, життєвого майбутнього, і це свідомий вибір мови незламної нації (Радіо Свобода, 22 листопада 2023 р.).*

Хоча навколо інтерв'ю уповноваженого із захисту державної мови в Інтернеті також виникла дискусія, її запал був значно меншим.

Зазначене схиляє до висновку, що, хоча сучасне мовне законодавство України перестало бути ареною політичного протистояння, мовні дискусії в суспільстві не зникли. Вони лише перемістилися в сферу громадських обговорень, де зазвичай висвітлюються ситуації, які прямо не регламентуються законом «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Тональність цих дискусій загалом спрямована на підтримку української мови в неофіційному спілкуванні.

Війна в Україні позначилася не лише на функціонуванні мов в Україні, вона наклала свій відбиток і на самі мови, представлені в нашій державі. Найвиразніше це показує аналіз української мови, яка, як було показано вище, за чинним законодавством має найширші сфери функціонування.

Трансформації, які насамперед торкнулися лексичного рівня української мови, відбивають нові реалії воєнного життя, а також зміни у психіці й ідеологічних уявленнях українців. Але не лише це зумовлює помітні мовні перетворення. Не можна залишити поза увагою й різкі зміни у способі життя й спілкування українців: це й формування військових угруповань, які об'єднали в мікроколективи осіб різної соціальної, територіальної, мовної належності з різним освітнім і віковим рівнем, це також менш згуртовані в колективи нові громадські об'єднання місцевих жителів і переселенців, це послаблення контактів у трудових колективах через поширення дистанційних форм діяльності і, навпаки, формування нових об'єднань людей на основі спільних патріотично зумовлених цілей, як от, наприклад, волонтерство, поява неформальних зв'язків, спрямованих на спільний захист від війни. В цих мікроколективах відбувається закріплення певних норм мовної поведінки, усталених форм номінації.

Значну роль у закріпленні в українській мові нових реалій відіграли зміни в мовному вигляді ЗМІ, поява яких за часом майже збіглася з повномасштабною війною з Росією: 16 січня 2022 року набула чинності

25-а стаття закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної». За нею друковані медіа в Україні видаються державною мовою. Щоправда, ця норма торкнулася всіх загальнодержавних і регіональних ЗМІ, місцеві ЗМІ ще матимуть 30 місяців перехідного періоду. Друковані медіа можуть видаватися іншими, ніж державна, мовами за умови, що одночасно з відповідним тиражем видання іноземною мовою видається тираж цього видання державною мовою. Такі норми закону не поширюються на друковані ЗМІ, що видаються кримськотатарською мовою, іншими мовами корінних народів України, англійською чи іншою офіційною мовою Євросоюзу.

Зазначена норма зумовила масовий перехід російськомовних ЗМІ на українську мову, зокрема й таких високотиражних, як «Факти» й «КП в Україні». А отже, якщо додати до зазначеного ще й те, що за мовним законодавством державна мова у сфері теле- й радіомовлення одержала домінуючі позиції [ЗУ «Про медіа» : ст. 40], можна констатувати, що мовна картина війни у ЗМІ в Україні майже повністю формується за допомогою української мови.

Сучасний етап розвитку української мови в час війни засвідчує, з одного боку, збереження й пришвидшення в реалізації наявних у ній процесів, з іншого, – появу нових тенденцій мовної еволюції.

До змін української мови, які стали вже традиційними її характеристиками, належить значне коло інновацій, в основі яких лежать соціальні перетворення українського суспільства, його відхід від соціалістичної моделі розвитку. Ця революційна за своїми наслідками трансформація знайшла відбиття в громадській та індивідуальній свідомості не лише у вигляді лексичних неологізмів і досить швидкого перетворення значних лексичних масивів на історизми. Вона, активізувавши ідеї соціальної свободи, політичного плюралізму, позначилася й на якостях української мови: привела до посилення процесів демократизації, лібералізації та розхитування літературних норм, відкидання строгих канонів висловлення думки тощо. Зародження й закріплення нових манер мовної поведінки супроводжувалося й завдяки появі

нових для української мовної діяльності жанрів – ток-шоу, теледебатів, телемостів тощо, формування розгалуженої системи спілкування за допомогою Інтернету. Ці форми передавання інформації не лише зумовлювали зменшення цензурування щодо дотримання літературних норм, але й створювали свої субстандарти спілкування, які відходили від канонів офіційності й уміщували елементи побутової мовної взаємодії, позбавленої суворого пильнування за мовною правильністю. Більше того, в Інтернеті цілком виразно закріпилися свої норми спілкування, які помітно відрізняються від усталених літературних норм слововжитку.

Помітним явищем у ЗМІ часів війни є збільшення числа непідготовлених інтерв'ю, які відбивають живе мовлення з характерними для нього рисами. Однією з таких рис став суржик, який почали активно фіксувати в інтерв'ю з 90-х років. Його широке розповсюдження зазвичай пов'язують із соціокультурними умовами нерівноправного становища двох різномовних груп соціуму й маргіналізацією носіїв української мови в урбанізованих російськомовних середовищах України. «Поширення мішаних форм мовлення як перехідних від української до російської мови спілкування, – зазначає Л. Масенко, – слід розглядати в контексті імперської самодержавної, а пізніше радянської політики русифікації й денаціоналізації українців» [Масенко : 31–32].

Справедливість цієї думки не можна заперечити. Разом з тим не можна не відзначити, що зміна соціального устрою і вже більш ніж тридцятирічна історія самостійного розвитку України не призвели до зникнення цього явища. Відхід від використання суржикової мови, наявність якої у себе більшість мовців може навіть не помічати, не належить до швидких процесів, а умови війни не створюють виразних прямих стимулів для витіснення запозичень. Про значну стійкість суржику свідчать і результати окремих соціолінгвістичних досліджень, проведених ще напередодні широкомасштабної війни. Наприклад, опитування серед курсантів Військової академії міста Одеси щодо присутності в їхній мові суржику показало досить значні цифри – 54%. Така величина

суперечить думці Л. Масенко, яка зазначала: «необхідно ще раз наголосити на тому, що поширене не тільки в публіцистичному, а й науковому дискурсі твердження про абсолютне переважання суржику в побутовому спілкуванні української людності є не тільки некоректним, а й позбавленим наукової аргументації» [Там само : 24]. «Твердження про тотальне домінування суржику, – продовжує вона, – спростовує і згадуване вище соціологічне дослідження лінгвоетнічної структури України²⁹. Згідно з його даними, узагальненими по всій Україні, упродовж 1996–1999 років частка населення, що вживає суміш української й російської мов, становила 18,2%, а впродовж 2000–2003 років – 14,7% . Як бачимо, попри досить значну кількісно групу суржикомовних осіб, вона значно поступається за демографічним показником україномовній частині населення (відповідно 39,2% від усього населення в 1996–1999 роках і 38,7% в 2000–2007 роках)» [Масенко : 31–32].

Причина розходжень в оцінці поширеності суржику криється у відсутності системного опису текстів, що демонструють змішане українсько-російське мовлення. До них вітчизняна лінгвістика звернулася порівняно недавно, оскільки за радянських часів опис ненормативного мовлення, зумовленого мовною взаємодією, «суперечив ідеї гармонійного розвитку національних мов. Дослідження почалося тільки після розпаду СРСР й утворення незалежної України» [Назаренко : 247]. Наслідок – у вивченні суржика залишається немало лакун. Зокрема, відсутність протиставлення суржикового мовлення й мовлення з елементами суржику не дає можливості точно визначити частотність і динаміку цього явища в українському мовленні, ареали його побутування, вікові, соціальні й освітні чинники, які впливають на появу суржика.

Умови війни вплинули на території, де з більшою вірогідністю можна було почути суржикове мовлення. Наприклад, Л. Масенко, характеризуючи його хронологію і локацію, висловлює таке припущення: «Очевидно, з періодом 1970–1980-х років слід пов'язувати початок формування і швидкого розростання суржикомовних середовищ, коли функціонування мішаних ідіомів

²⁹ Авторка має на увазі дослідження [Хмелько].

виходить за межі окремих ідіолектів, хоча й численних, або ж соціолекту певної групи. Соціолінгвістичні обстеження суржикомовних середовищ не проводились, але загальні спостереження дають підстави стверджувати їхнє існування передусім у зонах, прилеглих до великих міст, а також у частині невеликих містечок і сіл Центральної, Східної й Південної України» [Масенко : 40].

Внутрішня міграція населення від воєнних загроз, яка переважно йшла з півдня і сходу на захід України, переміщення великих груп населення з міст у села, нарешті, формування військових з'єднань, до яких входили військовослужбовці з різних регіонів, сприяли розмиванню меж вірогідного побутування суржика. При цьому з'являються умови для втрати навичок суржикового спілкування, адже збереження суржика підтримується належністю мовців переважно до соціолектів або ж родинних узвичаєних форм спілкування, цьому сприяє й переміщення в західні регіони, де поширеність впливів російської мови значно менша. Як зазначає Л. Масенко, покликаючись на узагальнення соціологічних досліджень [Хмелько : 3 – 15], частка населення Західного регіону, яка говорить сумішшю української й російської мов, становила 2003 року всього 2,5% [Масенко : 24]. У сучасних умовах, мабуть, важко буде провести чіткі територіальні межі, де можна зустріти носіїв суржикової мови. Тому видається доцільним повернутися до думки О. Тараненка щодо характеристики носіїв суржика: ними «є верстви україномовного населення як сіл, так і міст (не тільки переселенці із сільської місцевості в першому поколінні, як нерідко вважається...), причому не лише Південно-Східного і Центрального регіонів, де вже тривалий час відбуваються масові контакти україномовного населення з російськомовним і взагалі вплив російської мови був і лишається дуже помітним, а й, хоча й меншою мірою, західних областей України» [Тараненко 2013 : 34–35]. До цієї думки пристає й Л. Томіленко [Томіленко : 74].

Війна справляє непрямий вплив на українсько-російський суржик і в інших аспектах. Загальне посилення негативного ставлення до всього російського

зумовлює відчутний прояв у ЗМІ тенденції до обмеження інтерв'ю з особами, яким властиве суржикове мовлення. Як наслідок, в ефір і на сторінки друкованих видань потрапляє інформація, відтворена або повністю українською літературною мовою, або ж мовою, в якій суржикові компоненти мають поодинокий характер. Наприклад: *Не думайте, що ми **получаем** по сто тисяч* (з інтерв'ю); *Я не знаю, як можна воювати, коли не знаєш, як користуватися **пулемьотом**, гранатою* (з інтерв'ю); *Що ж **ето** коїться **ізбивають** людей* (з інтерв'ю); *Не знаю, як його **фамілія**, ім'я* (з інтерв'ю); *Я вже не **уділяюсь**, їх гріхи не заховаєш за тими мільярдами, що вони **ворують*** (з інтерв'ю). У ЗМІ на цьому фоні зростає частка текстів, у яких російські лексеми використовуються свідомо, виконуючи стилістичні функції. Таке слововживання, звичайно, не є виявом суржика, який належить до несвідомих явищ у мовній діяльності. Наприклад: *«Русській воєнний корабль... **ВСЬО!**»* (Напис на поштовій марці); *Кива – **всьо**; Ілля Кива – «**ВСЬО!**»!* *Юсов ПІДТВЕРДИВ інформацію про колишнього нардепа* (Телебачення).

Реалії війни в житті населення України виявляють впливи й на сприйняття українсько-російського суржика, який достатньо широко використовувався на естраді й у комедійних серіалах. Тут він є, з одного боку, засобом створення атмосфери прямого, направленого, відбиття мовної дійсності, добре відомих за мовою персонажів, а з іншого, – використовується з гумористичною метою. Як зазначає О. Тараненко, стилістична лінія залучення суржика як засобу гумору «має найглибші традиції в новій українській літературі й літературній мові порівняно з іншими. Масове використання просторічної стилістично зниженої лексики йде ще від наслідувачів І. Котляревського, а емоційно нейтрального просторіччя зі спотворенням слів та «суржиковими» макаронізмами – насамперед від гумористичної творчості Остапа Вишні та українських комедій останньої третини ХІХ – першої пол. ХХ ст., а також від радянських кінокомедій 30-х – 50-х рр. на теми колгоспного села. У розмовному жанрі естради вона найвиразніше асоціювалася з мовною партією Тарапуньки в його дуеті зі Штепселем. Але з кінця 80-х – початку 90-х рр. у використанні цієї лінії

та в її оцінці відбулися істотні зміни. <...> У зв'язку зі зняттям редакторських обмежень експлуатація «суржику» значно активізувалася, а сам він – як художній засіб, що потребує особливої вправності, – часто став подаватися при цьому в дуже утрированій формі, відсутній у його реальному функціонуванні» [Тараненко 2003 : 30].

Сучасна ситуація війни призвела до появи зворотної тенденції – скорочення художніх текстів, де використовується суржик. Причин цього багато. Одна з них полягає в зменшенні в програмах телебачення часу на демонстрацію комедійних сюжетів, оскільки вони не дуже пасують до складних обставин життя українців, сповнених тривоги й переживань. Інші лежать у площині сприйняття текстів, що містять у собі елементи суржику. Деякі з них психологічно відкидаються глядачами як такі, що не відповідають загальному настрою заперечення російського, що панує в суспільстві. Насамперед це стосується текстів, в яких суржикова лексика перетворюється в єдиний чи основний засіб створення гумористичного ефекту. Адже для носіїв суржику такі тексти виявляються пустопорожніми розмовами, за якими не стоять комічні ситуації. Мова цих текстів цілком збігається з їхньою мовною діяльністю, а тому сама собою не несе гумористичного заряду.

Зовсім іншим є сприйняття текстів з гіпертрофованим насиченням просторічними компонентами, зокрема й суржиком, для носіїв літературної мови. Їхня мовна свідомість виявляється здатною до розуміння мовної гри, але водночас вони спроможні відчути й невідповідність такого сміху трагічній ситуації війни. Це призводить до відторгнення текстів на підставі того, що вони мають ідеологічно неприйнятну конотацію або ж мають відтінок глузування з української мови, з українського народу – понять, що в час війни здобули й високе символічне звучання. Щодо такого використання суржику цілком точною є характеристика, сформульована О. Тараненком у згаданій вище статті: «Естетизований» таким чином і піднесений фактично до рангу універсального засобу українського гумору «суржик» як мовна основа подібного комізму неминуче сприймається як глузування з самої мови, а сам гумор перетворився вже на зубоскальство» [Тараненко 2003 : 30].

Навпаки, гумор, пов'язаний з розкриттям певних життєвих колізій, у якому суржик жодним чином не має самодостатньої цінності, а лише допомагає наблизити зображуване до впізнаваних картин життя, залишається бажаним і потрібним для різних прошарків населення незважаючи на умови війни. Про це, зокрема, свідчать і дописи в Інтернеті. Так, наприклад, з приводу комедійного серіалу «Леся+Рома» і зараз читаємо досить глибокі зауваження, які розкривають причини його сучасної популярності:

Це прям в саме серденько. На мить уявив час без війни. Коли я приходив зі школи і чекав дві серії Леся+Рома. Навіки в серці! Дякую за цей випуск;

Думаю, що Леся+Рома так зайшли, бо, крім того, що він нереально смішний і стильний, він ще й показував українців сучасними, гарно вдягненими, з достатнім доходом і різноманітним дозвіллям. Такий типовий український середній клас. Саме тому більшості глядачів було легко ідентифікувати себе з героями. А не ота горбуновська шароварщина про гуцулів, які вперше побачили унітаз;

Передивилась серіал разом з чоловіком десь за пару місяців до повномасштабної. Мій чоловік якось пропустив його в своїй юності. Але тоді для нас обох це було відкриття, хоча серіалу вже було більше 10 років, він відгукнувся в нас схожістю... (з коментарів у соціальній мережі Facebook).

Час війни позначився на суржику й тим, що він демонструє розвиток російсько-українського змішаного мовлення. Зростання числа носіїв цього способу спілкування зумовлене цілою низкою чинників, найголовнішими з яких стало реальне розширення функцій української мови, а також витіснення російської мови зі сфери освіти. Як результат, російсько-український суржик почав змінювати свої риси, хоча за поширеністю і структурними особливостями продовжує значно відрізнятися від суржика українсько-російського, який має досить давню історію розвитку, а тому значно ширше закріпився в мовній діяльності. Це зумовлює навіть дискусії щодо статусу такого українсько-російського мовлення. Воно розглядається як у складі української мови, так і виноситься за її межі [Тараненко 2004 : 665–666; Тараненко : 14–15].

Російсько-український суржик не лише не має давньої історії, а також відтворюваності навіть у художній літературі, в мові ЗМІ, головне – він не набув ознак соціального діалекту, тобто мови, якою розмовляє певна соціальна група, соціальний прошарок або яка властива спілкуванню всередині певної субкультури. Його прояви є індивідуальними рисами мовної діяльності окремих мовців [Тараненко 2008 : 18]. Цим російсько-український суржик відрізняється від українсько-російського суржика, який належить не лише до індивідуального мовлення, а й набуває вигляду певного соціолекту – компоненту українського просторіччя з досить помітною домішкою русизмів.

Утім, спостереження над мовленням російськомовних військових показують певні зародки формування суржикового соціолекту, який виникає в їхньому середовищі. Його характерною рисою є вкраплення в російську мову окремих українських лексичних елементів із військової сфери. Наприклад: *Пацаны прикордонники красавцы; Я не знал, только вчера пришел наказ; Подошли с теробороны, у нас тут как бомбосховыще; Уже три дня тихо, только сейчас загуло; Я был на передке биля арты, принимал набои; Мы в наступ не ходили, трымалы сектор обороны* (з інтерв'ю). Приклади вживання в російському тексті українських слів *наступ*, *контрнаступ* особливо поширені, вони фіксуються не лише як суржикові вкраплення в російське мовлення українських військовиків, а й спостерігаються як запозичення в текстах російських новин, у репортажах російських кореспондентів. Щодо цих слів моніторингова група Інституту масової інформації зазначає: «Якщо російські ЗМІ й використовують слово "контрнаступ" то лише в лапках, у такий спосіб намагаючись показати його начебто несправжність. Так, контрнаступ ЗСУ російські пропагандисти називають "попыткой прорыва". Передусім це пов'язане з бажанням пропагандистів зменшити соціальну напругу, до якої призводять дії влади й, відповідно, негативне ставлення суспільства до цих дій» (Українські медіа та війна).

Говорячи про вплив подій війни на мову, не можна залишити поза увагою ще один шар лексики, який перебуває за межами лінгвістичних прескрипцій.

Це різноманітні вульгаризми й обценізми. Їхня активізація в художньому стилі й публіцистиці розглядається як характерна прикмета слов'янських мов із кінця 80-х років, пов'язана з вираженням як авторської розкутості, епатажної манери викладу, так і зі стилізацією «під народну мову, в якій прями назви понять сфери фізіологічних відправлень організму немовби не вважаються непристойними й тому не табуюються (крім хіба що сфери статевого життя та пов'язаної з нею обценної лексики)» [Тараненко 2003 : 25 та ін.].

Спостереження над відеозаписами реальних бойових дій показує, що в мові військових ця лексика має широке розповсюдження. Значно менше її в інтерв'ю для телебачення, оскільки журналісти змушені дотримуватися положень закону «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», де вживання лайливої і непристойної лексики не допускається. Чинників, що зумовили помітне зростання субстандартної лексики в армії, багато. Це й особливий, переважно чоловічий, склад мовних колективів, і відрив від традиційних сфер комунікації. І, звичайно, це маса емоційно напружених ситуацій, мовною реакцією на які є обценізми. Емоції, реалізовані у відповідних словах, стали частиною мовної поведінки й тих, хто не стоїть на передовій. Показовою для доведення цього положення є думка, викладена в Інтернеті: «2022 року приголомшливо змінилися мовні норми українського суспільства. Я не про співвідношення тих, хто розмовляє російською і українською, хоча й тут відбулися відомі зміни: “Легли спати 23 лютого, а прокинулися вже 24 лютого”. Обценна лексика перестала бути ознакою нестриманості й малокультурності. Перші вибухи зимового ранку відповідно прокоментували мільйони українців. Відтоді нецензурні прокляття лунають щонайменше з регулярністю сигналів про повітряну тривогу. Батьки й учителі перестали карати дітей за емоційні вигуки, які часто вживають самі» [Швець]. Інвективна лексика, яка за часів війни певним чином втратила ознаки неприпустимості до вживання, новою хвилею увірвалася в художню літературу. Особливо виразно вона проявилася в бардівській поезії: «сучасна українська пісенна культура у перші дні повномасштабного вторгнення росії в Україну характеризується

зняттям будь-яких мовних заборон та обмежень, створює свій мовний світ спротиву, в якому простежується сприйняття реальної дійсності через своєрідну мовну картину світу. З'являються та набувають особливої популярності пісні про війну, у яких спостерігаємо численні порушення норм культури мови й мовлення» [Вусик, Глазова : 37].

Події війни зумовили не лише помітні зміни в особливостях мовної діяльності значних мас населення України. Вони активізували й низку провідних тенденцій в унормуванні української літературної мови, що зумовило появу в мові великої кількості фактів, які не мають необхідних лінгвістичних прескрипцій.

Серед них помітне місце належить передаванню в мові гендерних протиставлень. Ця ознака в українській мові виявилася значно ширше й послідовніше, ніж в інших східнослов'янських мовах. На відміну від мовної практики інших східнослов'янських мов, «ознакою мовлення українців на сучасному етапі його функціонування є підвищена увага до актуалізації назв осіб жіночої статі, збільшення лексем на їхнє позначення, що окреслює процес *лінгвофемінізації*» [Космеда : 48]. Найбільш виразно вона зреалізувалася у вигляді неологізмів-фемінітивів на позначення професій, які, починаючи з 90-х років, почали активно проникати в тексти ЗМІ. Дещо меншою в ЗМІ була частка нових номінацій жінок за участю в політичних і громадських об'єднаннях та організаціях.

Провідною причиною активності цієї тенденції розвитку української мови стало те, що наявність у мові фемінітивів у свідомості багатьох українців є свідченням її «європейськості», а отже, підтримка навіть очевидно штучних новотворів нерідко асоціюється у них із європейським розвитком країни. Поява й розвиток таких уявлень пов'язані з засвоєнням норм, що склалися в мові української західної діаспори. Там, як і, наприклад, у польській мові, багато фемінітивів, незвичних для пересічних носіїв української мови, є узвичасним способом позначення жінок за їхньою професією. Як результат, в українській мові спостерігається виразна «активізація словотвірної фемінізації –

стилістична нейтралізація фемінітивів, уже наявних в УЛМ (зокрема в 20-і рр.), але фіксованих у словниках до 90-х рр. з обмежувальними позначками (як розмовних і т. ін.): *директорка, поетка, інженерка, професорка* та ін., пряме засвоєння їх із мови діаспори й творення за цими зразками нових одиниць: *лідерка, прем'єрка, прес-секретарка, режисерка, спікерка* та ін.; зростання кількості фемінітивів із суфіксом **-ин-я**: *мисткиня, членкиня, активізація продавчиня* (замість *продавиця* – з «небажаним» суфіксом), а останнім часом уже й *покупчиня* (замість наявного в УЛМ, здавалося б, цілком прийнятного *покупниця*)» [Тараненко О.О. 2013 : 76–77].

Воєнне протистояння з Росією зумовило значне розширення нечастотних у мирний час позначень жінок, які беруть участь у воєнних діях. У ЗМІ трапляються, наприклад, такі неологізми, не зафіксовані в словниках: *артилеристка* («Воюючи, відчуваю себе на своєму місці»: історія тернопільської артилеристки «Ластівки» (Суспільне телебачення); *Артилеристка Кохання на руїнах розбитої ворожої військової техніки* (РБК – Україна); *Любов Плаксюк, артилеристка* (Укрінформ), *снайперка* (Українська захисниця, *снайперка з позивним «українська Жанна Д'Арк» Євгенія Емеральд вийшла заміж* (ТСН); «Найкращі воїни – завжди роздовбаї». *Снайперка Олена Білозерська про службу в ЗСУ та перспективи війни* (Фермер Придніпров'я); *операторка дронів, операторка БПЛА* («Армія має розпрощатися із чоловікоцентричністю і навчитися залучати жінок». *Операторка дронів Леся Ганжа про війну та службу* (УП); *Операторка БПЛА, яка мріє про світ без гомофобії і трансфобії* (Суспільне телебачення); *штурмовичка* (*Штурмовичка-доброволець із батальйону «Айдар», народний герой України Андріана Сусак та снайпер збройних сил України Юлія Матвієнко, про чії історії розповідає документальний фільм «Невидимий батальйон», взяли участь в обговоренні феномену російської пропаганди та фейкових новин у приміщенні ООН* (Радіо Свобода); *Штурмовичка 128-ої бригади Валерія «Оса»: «Армія – моя стихія, хоча деякі дівчата дивляться на мене як на дуру»* (KISZó.news). Про інші фемінітиви-неологізми з воєнної сфери, які нещодавно ввійшли в мову ЗМІ, дає

уявлення «Абетка фемінітивів», укладена Оленою Синчак [Абетка фемінітивів]. Цей словничок показує появу тут цілої низки номінацій, які відсутні в академічних словниках і лише починають фіксуватися в українській мовній практиці. Це, наприклад, наведені тут військові звання, які подає преса, незважаючи на стандартність маскулінних форм: *адміралка, віцеадміралка, контрадміралка, генералка, бригадна генералка, генерал-майорка, генерал-лейтенантка, генералиця, генералеса, капітанка, лейтенантка, молодша лейтенантка, старша лейтенантка, майорка, офіцерка, прес-офіцерка, пресофіцерка, підполковниця, підпоручиця, полковниця, поручниця, сержантка, солдатка*. Про новизну цих лексем, зокрема, свідчить відсутність їх у виданому до початку широкомасштабної війни «Словничку фемінітивів для прес-офіцерів та прес-офіцerek територіальних управлінь державної служби України з надзвичайних ситуацій», що укладений з метою ширше вводити в комунікативну практику фемінітиви. Це лексикографічне джерело орієнтоване переважно на створення синтетичних засобів позначення військових звань жінок: *рядовий – рядова; сержант – пані сержант; старшина – пані старшина; прапорщик – пані прапорщик; лейтенант – пані лейтенант; капітан – пані капітан; майор – пані майор; підполковник – пані підполковник; полковник – пані полковник; генерал-майор – пані генерал-майор; генерал-лейтенант – пані генерал-лейтенант; генерал-полковник – пані генерал-полковник; генерал – пані генерал* [Абетка фемінітивів].

Безумовно, багато новотворів, спрямованих на позначення участі жінок у війні, передусім відбивають пошуки редакцій відповідних ЗМІ, а не широку мовну практику, а тому їхнє закріплення як нормативних форм у мовній системі слід очікувати у майбутньому. Майбутньому належить і вироблення лінгвістичних прескрипцій щодо варіантних слів, представлених у ЗМІ. Наприклад, це оцінка пріоритетності між варіантами *військова – військовичка – військовиця – військовослужбовиця, воїнка – воїтелька – войовниця – воякиня – воячка, генералка – генералиця – генералеса, доброволиця – доброволка* тощо, які реєструє згадана вище «Абетка фемінітивів».

Уплив війни на лексичне вираження фемінності не обмежується наведеними неологізмами, які утворюються для називання жінок на війні. Події війни справили помітний вплив на саму фемінізацію української мови. Це явище одержало свідому підтримку з боку редакційних колегій і було ідеологічно інтерпретоване як необхідний компонент мови ЗМІ. Його представленість на шпальтах газет, в радіо- й телемовленні стала предметом постійного моніторингу Інституту масової інформації. Наприклад, у щоквартальних моніторингових дослідженнях на тему «Війна та гендерний баланс» читаємо: «Дослідники ІМІ зафіксували, що 30% медіа, які ввійшли до моніторингу, досі не вживають фемінітиви у своїх матеріалах. Такі порушення були зафіксовані на сайтах «РБК-Україна», «Корреспондент» та УНІАН. До прикладу, редакція РБК-Україна ігнорує вживання фемінітивів у згадках про Наталію Гуменюк, керівницю Об'єднаного координаційного пресцентру Сил оборони України «Південь». Редакція використовує лексему *керівник*. Або в матеріалі з цитуванням міністерки оборони Австрії Клаудії Таннер (РБК-Україна – міністр).<...> У редакції «Корреспондента» також були випадки ігнорування фемінітивів, наприклад «Емілі Торнберрі – тіньовий міністр Лейбористської партії з торгівлі». Журналісти УНІАН у текстах зі згадками про Наталю Гуменюк вживали слово «начальник» замість «начальниця». Також у медіа систематично виникають проблеми в разі цитування синоптикині Наталки Діденко, яку часто називають «блогер і синоптик» [ІМІ. Війна та гендерний баланс].

Подібні прескрипції в умовах війни набули особливої ефективності, зважаючи на процеси централізації у веденні інформаційної роботи, зменшення кількості редакцій, які б проводили свою окрему, насамперед щодо мови, політику, об'єднання телебачення в єдину державну телекомпанію. ЗМІ стали не лише джерелом нових фемінітивів, а й безальтернативним авторитетом у визначенні «доброго тону» щодо мовної діяльності носіїв української мови, зумовлюючи появу в мовній практиці досить помітної тенденції до самостійного створення гендерно навантажених позначень. У цьому сенсі

можна стверджувати, що війна й пов'язані з нею зміни громадського життя активізували в українській мові тенденцію до розширення мовної експлікації гендерних стереотипів. Джерелом такого розвитку мови стали не лише запозичення з мови західної діаспори й лексикографічні джерела 20–30-х років минулого століття, а й сучасні ЗМІ, які формують нові фемінітиви, а також орієнтують споживачів інформації на відбиття в мовній діяльності гендерно орієнтованих номінацій як таких, що відбивають сучасний європейський стиль спілкування.

Крім змін в українській мові, які стали продовженням раніше сформованих явищ, події війни зумовили й безпосередній вплив на мовну діяльність, виникнення нових тенденцій. Передусім варто звернути увагу на відбиття мовою нових життєвих реалій, процесів їхнього пізнання й осмислення. Реалізація цієї пізнавально-відображальної, або гносеологічної, за іншою термінологією, функції спричинила зміну мови у всіх її носіїв.

Набуття війною все більшої масштабності зумовило спочатку просту появу текстів про війну й подальше зростання їхньої частки. Наприклад, дослідники Інституту масової інформації в листопаді 2022 року відзначали: «За даними ІМІ, менше ніж на Одещині про війну пишуть лише у ЗМІ Кропивницького, де їй присвячують 23% публікацій. Для порівняння, медіа Херсону та Донецьку присвячують війні по 95% своїх новин, а журналісти Харкова – 74%. Взагалі ж 50% новин у регіональних онлайн-медіа стосуються повномасштабного вторгнення росії в Україну. Водночас понад половину з них присвячено бойовим діям, обстрілам і руйнуванню цивільної інфраструктури та соціальним наслідкам війни» [Бойко]. Наразі ці тексти за частотністю цілком переважають тексти на інші теми. Ілюстрацією цієї думки може бути аналіз змісту засобів масової інформації. Наприклад, звернувшись до матеріалів, розміщених у виданні «Дзеркало тижня» за 19 жовтня 2023 року, натрапляємо на такі заголовки: «В Харкові на гарячому затримали російського агента, який коригував удари по місту та області», «Росіяни обстріляли Херсон: є поранені», «Окупанти завантажують три судна в порту Маріуполя», «Є одна

річ, на яку не здатні передані Україні ATACMS – Forbes», «Наші військові під Авдіївкою збили російський штурмовик Су-25», «Росіяни масовано атакують українські позиції на півдні та сході, відбулося близько 80-ти бойових зіткнень – Генштаб», «Більшість українців допомагають ЗСУ, незважаючи на брак грошей на базові потреби», «18 жовтня українські ракетники знищили ворожий “Зоопарк” та чимало інших важливих цілей – Генштаб», «Валяються шматки знищеної техніки: Як виглядає аеропорт Луганська після удару ЗСУ», «В ніч проти 19 жовтня українська ППО знищила три із шести «шахедів», якими росіяни атакували Україну – Генштаб», «У Запоріжжі завершилися пошукові роботи на місці удару РФ по п'ятиповерхівці: деталі від МВС», «Кримський міст стає тягарем для російської армії – британська розвідка», «Через війну скоротилась не лише чисельність працездатного населення, ринок праці змінився за всіма параметрами Інфографіка», «Окупанти балістикою, авіацією та дронами вночі атакували Україну. Вдалось збити чотири цілі», «Як змінився ринок праці у воєнний час: сьогоднішня та перспективи Інфографіка», «Росіяни влучили ракетою в інфраструктурний об'єкт на Дніпропетровщині», «РФ понад 100 разів обстріляла Херсонщину. Є загиблі та поранені», «Ще понад шість сотень росіян поїдуть додому в цинку: Генштаб», «ЗСУ повідомив втрати ворога. Українські морпіхи просунулися на окупованому березі Дніпра», «Люди чекають на нас: спецпризначенець розповів CNN про зухвалий рейд у Крим», «З'явилися супутникові фото аеродрому у Бердянську після ударів ракетами ATACMS», «Зеленський озвучив завдання для оновленого Міноборони», «На півдні та сході відбулось 64 бойових зіткнення – Генштаб». Сюди ж треба додати матеріали, в яких війна є важливим компонентом розкриття теми дописів. Наприклад: «Через війну скоротилась не лише чисельність працездатного населення, ринок праці змінився за всіма параметрами Інфографіка», «Міноборони та Мін'юст підтримали законопроект про цивільні партнерства. Що це означає?», «Німці відмовилися надати човен росіянину на чемпіонаті світу з веслування», «Ринок праці України: що потрібно зробити, щоб компенсувати неминучі втрати»,

«Чому чоловіки бояться мобілізації і що з цим робити. Відповіді психолога», «Чи потрібна поствоєнній Україні міцна рука і нова президентська Конституція? Опитування читачів» (Дзеркало тижня). Поза цією тематикою перебуває лише незначна кількість статей, присвячених сутичкам в Ізраїлі, спортивним подіям, нафтовим санкціям проти Венесуели, підвищенню пенсій тощо. Подібні пропорції з, можливо, більшою кількістю тем, де війна є фоном, представлені й у побутовому спілкуванні.

Поряд зі змінами частотності публікацій про війну змінювалася й тематика дописів. Наприклад, як зазначають дослідники ЗМІ, у перші місяці повномасштабної війни ІМІ «з інформаційних сайтів майже зникли публікації, що розповідали про побутові злочини, обмаль залишилося повідомлень про корупцію тощо. Акценти змістилися на боротьбу силовиків зі зрадниками, колаборантами, шпигунами та іншими посіпаками ворожої армії» [ІМІ. Українські медіа й війна].

Розширення масштабів війни й перетворення її на подію загальнонаціонального масштабу зумовило фіксацію в текстах не лише зображальних функцій, пов'язаних з описом подій війни, а й функцій інтерпретаційних, які відбивають, як правило, усталені суспільні уявлення про різноманітні складники когнітивного фрейму «воєнний конфлікт», наприклад, такі, як причина й кінцева мета бойового зіткнення, його перебіг, коло учасників, застосовувана зброя, локація бойових дій, відповідність їх усталеним нормам війни тощо. Завдяки цьому інтерпретаційному спрямуванню тексти перетворюються на засіб формування у громадян знань про війну. З реалізацією інтерпретаційної функції пов'язане й створення типових оцінок війни та форм вираження цих оцінок, наприклад, за допомогою обценних означень.

Порушення загальноприйнятих стандартів у сприйнятті війни і формування текстів, які не так інтерпретують війну, може призводити до конфлікту дискурсів аж до протиставлення їх як «своїх» і «чужих». Це ще раз підтверджує думку, що «війна реалізується як у матеріальному (фізичному), так і в дискурсивному вимірах. Згідно з цим, для визначення сутнісних ознак війни

необхідно враховувати два модуси її існування: (1) війна як феномен фізичної реальності; (2) війна як дискурсивний конструкт» [Яворська 2016 : 43]. При цьому, хоча дискурсивне відтворення війни й є відбиттям дійсних подій, воно має здатність перетворюватися на самостійне явище суспільної свідомості, яке впливає й на перебіг воєнних дій. Наприклад, оптимістична й песимістична інтерпретації певних подій війни будуть мати неоднаковий вплив на стійкість протистояння ворогові. Не випадково для явища гібридної війни інтерпретаційний аспект текстів набуває особливо значної ваги, «а конфлікт інтерпретацій під час гібридної війни використовується як різновид зброї поряд з іншими невійськовими компонентами гібридних дій» [Яворська 2016 : 45]. Тексти про війну є засобом мобілізації значно більшого числа громадян, ніж тих, хто реально воює на фронті, оскільки дискурс цієї гібридної війни набув глобального світового масштабу.

Розвиток війни не лише позначився на тематиці текстів, а й знайшов своє втілення у модальності представлення воєнних подій. До початку широкого військового протистояння для більшості населення України воєнні дії не були об'єктом безпосереднього сприйняття, відомості про них надходили через ЗМІ, рідше – через розповіді людей, які були їхніми свідками. Отже, війна для них не мала модальності власних спогадів. Почуте чи побачене зі ЗМІ, одержане у побутовому спілкуванні у свідомості основної маси людей набувало модальності знання про війну. Адже знання переважно будуються на базі одержаної інформації, «знання людина не формує, а отримує з якогось зовнішнього джерела, й тому саме виникнення знання з волею суб'єкта не пов'язане» [Апресян : 10]. Щоправда, перетворення сприйнятої інформації на знання про світ пов'язане з процесами забування самого факту одержання інформації і трансформацією «чужого» диктуму у власне бачення світу. Ще одна риса процесу формування знань – це віра у відповідність сприйнятої інформації дійсності. Без цього почуте залишається з модальністю переповідності. Це модальне значення «супроводить основний зміст таких речень, які висловлюються не як прояв особистого досвіду чи переконання

мовця, а як переказ висловлень інших осіб» [СУЛМ. Синтаксис : 20]. Прикладом речень із модальністю переповідності можуть бути такі висловлення: *Він також заперечив чутки про нібито напруженість у відносинах між Президентом Володимиром Зеленським та Головнокомандувачем ЗСУ Валерієм Залужним (Укрінформ); Росія запустила цунамі фейків про нібито свою перемогу над Україною (ТСН).*

На сучасному етапі повномасштабної війни модальність пам'яті про війну відбивається в мовній діяльності усіх громадян України. У цьому випадку можна стверджувати, що війна ввійшла безпосередньо в життя кожного. Щоправда, у різних мовців диктальний зміст, що відбиває їхні власні спогади про війну, виявляється неоднаковим. Для більшості з них такі спогади пов'язані з відтворенням пережитих наслідків війни, наприклад, фреймів «Повітряна тривога», «Блекаут», «Мобілізація». Фрейми на зразок «Бій», «Після бою» виявляються у вигляді спогадів лише в свідомості учасників боїв, для більшості ж цивільного населення такі події існують у вигляді знань, одержаних зі ЗМІ чи від учасників боїв, а не спогадів. Ми зазвичай не відтворюємо ці фрейми як те, з чим безпосередньо стикалися, а знаємо їх із текстів. Тому ці фрейми мають для багатьох абстрактний характер, позбавлений конкретики. Наприклад, на щастя, більшість із нас не бачила, як горить ворожа техніка, а якщо й бачила відеоматеріали, то не може уявити специфічного запаху горілого металу, духу передової. У більшості випадків наші знання про воєнні дії відбивають не індивідуально бачене чи чути, а мовну картину війни, представлену в текстах зі ЗМІ, з художньої літератури, з розповідей людей. Тому знання війни допускає співіснування істини й неправди, точності фіксації подій із перебільшеннями. Модальність знання відкриває шляхи до утвердження й міфологем війни, які стають джерелом віри в перемогу, а тому починають жити самостійним життям, обростають новими подробицями й фактами. Такою міфологемою, наприклад стала легенда про «Привид Києва» – непереможного пілота, який на літаку МіГ-29 охороняє небо столиці: *«Привид Києва» став для мешканців прифронтової столиці уособленням безсмертного героя, що береже небо над*

містом. Легендарному пілоту приписували по 10 збитих літаків за добу, а кількість збитих ним ворожих «птахів» наближалася до пів сотні (Вечірній Київ); «Привид Києва» збив російську крилату ракету «Калібр» біля Обухова (ZAXID.NET). Позначення привид Києва іноді ставало основою для називання всіх мужніх і вправних українських пілотів або пілотів з інших регіонів України: «Полює не один “привид”»: скільки крилатих ракет ворога вдалось збити у небі (Газета по-українськи, 14.03.2022); «Привид» Миколаєва зробив справу: окупанти кинули артилерію і накивали п'ятами (Газета по-українськи, 15.03.2022) [Костусяк, Шульська, Костриця : 62].

До подібних образів належать і позначення кіборг, кіборги, якими називали українських учасників оборони Донецького аеропорту під час війни на сході України: На Київщині попрощалися з командиром 206 батальйону ТрО, кіборгом Віталієм Барановим (Суспільне телебачення); «Приклад захисту Донецького аеропорту зараз наслідують українські воїни». Кіборги – про шану до подвигів на полі бою (Суспільне телебачення). Ця ж функція називання сильних і мужніх українських воїнів властива й релігієморфним номінаціям янголи-охоронці, боги війни [Костусяк, Шульська, Костриця : 62] тощо. Слід зазначити, що нові герої часу війни поповнюють список тих, кого з шаною згадують в Україні. Показовою ілюстрацією цього твердження слугує, наприклад, такий текст: Крутянці із самовідданих і безпомічних жертв ситуації й неготовності до подій уряду перетворюються на людей, завдяки яким вдалося досягнути стратегічні цілі – не тільки у військовому сенсі, а й у сфері міжнародної політики та символічності боротьби. У цьому відношенні їх варто порівнювати не зі спартанцями у Фермопілах, а з «кіборгами» Донецького аеропорту: і ті, і ті за рахунок власної мужності, самопожертви, відчуття відповідальності за державність зуміли протистояти значно більшій кількості ворогів і – в результаті – стали тією невеликою силою, яка остаточно схилила шальку терезів на бік українців [Ісаюк].

Помітною рисою модальної структури текстів часу війни є наявність у їхніх завершальних частинах модальності віри, переконання й сподівання.

Наприклад: «Я вірю, як і Ваш Президент, що Україна виграє цю війну. Я всім серцем сподіваюся, що незабаром ви зможете повернутися до своїх домівок, шкіл, сімей. І що б не сталося, як би багато часу це не зайняло, ми у Великій Британії ніколи не забудемо вас і завжди будемо пишатися тим, що можемо називати вас своїми друзями», – написав британський прем'єр (Суспільне телебачення); Я впевнена, що коли ми переможемо, ми будемо відбудовувати місто (Харків. – ред.). Хтось буде малювати архітектурні нові споруди, хтось буде брати інструмент і лупати ту скалу, будувати нові будівлі. Хтось, я сподіваюся, займеться нашою інфраструктурою і взагалі урбаністикою міста, яка буде зручна людям. Оце буде перемога, точно. І вона буде («Росіяни роблять ставку...»). Поява модальності віри в завершальній частині текстів про війну зумовлена, крім іншого, і взаємодією модальної й диктальної семантики. Ця взаємодія виявляється в тому, що модальність віри передбачає моделювання позитивного з погляду мовця розвитку подій: ми можемо сказати *Я вірю, що в мене (в нього) все буде добре* і не можемо побудувати висловлення *Я вірю, що в мене (в нього) все буде погано*, хоча висловлення *Я вірю, що для ворога все буде погано* видається цілком припустимим. Така налаштованість у думках на позитив є для громадян України природним завершенням текстів про війну, які здебільшого містять у собі переживання, негативні емоції. Про цей емоційний складник багатьох побутових текстів свідчать, наприклад, такі зауваження: «Поговорімо про щось веселіше!». Звичайно, не заперечують використання модальності віри й тексти, в яких ідеться про успішні дії українських вояків, вони, як правило, фіксуються в інтерв'ю. У цьому разі віра в перемогу є підсумком, узагальненням думок про успіхи на полі бою.

Війна внесла у психіку людей відчуття тривоги й непевності в майбутньому, що стало основою для появи в мові деяких табуйованих виразів, вживання яких, на думку багатьох мовців, може призвести до смерті. Зокрема, ця пересторога стала провідним мотивом для уникання вживання слова *останній*. Її причина пов'язана з тим, що *останній* часто є синонімом слова *передсмертний*, що відбиває, зокрема, й Словник української мови: **Останній**

<...> Те саме, що **передсмертний**. Демид посміхнувся й подивився на Тетяну останнім поглядом. Сніжна білизна вкрила його обличчя (Довж., I, 1958, 313); А в вухах дзвенять її останні слова, сказані ввечері. «Невже я не побачу мами? Невже я помру, Тамарочко?» (Хижняк, Тамара, 1959, 191); Я розмовляв з Глазиріним, і він мені розповів про останні години всіх моряків (Кучер, Чорноморці, 1956, 387) [СУМ-11-5 : 783]. До війни це слово оминали, замінюючи його словом *крайній*, представники лише небезпечних професій: пожежники, льотчики, рятувальники, каскадери тощо. Для основної ж маси населення актуалізація значення 'передсмертний' була невластивою. Частіше ж відмовляння від слова *останній* на користь слова *крайній* базувалося на наявності у першого значення 'найгірший серед інших; поганий' [СУМ-11-5 : 783]. Такі пояснення можна було почути, зокрема в чергах. Сучасна дійсність війни помітно активізує використання *крайній* замість доцільнішого за нормами української мови *останній* як у військових, так і серед цивільного населення. *Крайній* заступає *останнє завдання, останній виліт: Сили спеціальних операцій Збройних Сил України нагадали, що сьогодні, 30 серпня, крайній день подачі заявок на Кваліфікаційний курс ССО.* (ArmyInform); *Сьогодні я крайній день у своєму улюбленому місті на всій землі – Києві. І це було найкраще рішення за весь час війни – поїхати додому.* (з коментарів у соціальній мережі інстаграм); *Хай «крайній» робочий день тижня радує приємностями* (з коментарів у соціальній мережі інстаграм); *«Сьогодні буде крайній бій, далі – врукопашну»:* у 36-ї бригади морпіхів у Маріуполі закінчилися боєприпаси (Новинарня).

Порушена проблематика опису змісту й модальної структури текстів про війну, безумовно, є важливим і новим завданням гуманітарних наук, яке вимагає не лише аналізу текстів, але й насамперед їхньої фіксації. На жаль, побутове спілкування часу війни залишається зовсім не вивченою ділянкою, трохи краще з текстами, відбитими в ЗМІ, в Інтернеті, хоча й вони потребують дослідження. Перші ж кроки у вивченні мовного вираження сприйняття війни зроблено в царині поетичних, насамперед бардівських, текстів.

Помітні зміни мови в час війни зумовлені входженням у життя мовців нових реалій, з якими вони не стикалися в мирному житті, відповідно до цього мова наповнилася їх позначеннями. Цей процес є закономірним проявом зв'язку мови з реаліями життя. Наприклад, характеризуючи особливості розвитку української мови в останнє десятиріччя, Т. Космеда відзначає: «Нові слова і фразеологізми, що слугують для номінації предметів, явищ, подій, фактів, пов'язаних з новими цінностями чи антицінностями сучасного українського суспільства, з'являються чи не щоденно. Бурхливі події кінця 2013 – початку 2014 рр., що охопили українське суспільство, «породили» нові лексеми, наприклад: *Євромайдан* (символ боротьби за входження України в ЄС), метафоричні словосполучення на зразок *Небесна сотня* (загиблі герої Майдану), *кримський блицкриг* (про події в Криму в березні 2014 р., де яскраво виражена прецедентність), *пояс безпеки* (про територію України, що, на думку російських політологів, повинна виконувати функцію «зони безпеки», відмежовуючи Росію від території, опікуваної НАТО). Носії української мови є очевидцями актуалізації антономазії – мовного явища, типовим прикладом якого є лексема *хам* (власна назва Хам – син Ноя, який насміявся над наготою свого батька, – перейшла в загальну, набувши відповідного значення в статусі загальної назви); лексема *тітушка* утворилася тим самим шляхом: громадянин на прізвище Тітушко ввійшов в історію України, а лексема *тітушка* – у словниковий склад української мови як загальна назва, що окреслює новий тип поведінки людини («провокатор, зрадник, який за відповідну плату, на замовлення виконує протизаконні дії»)» [Космеда : 50].

Усні й писемні тексти ЗМІ періоду широкомасштабної війни з Росією продовжили названі вище тенденції, однак основним джерелом лексичних неологізмів у них стали номінації реалій війни. Насамперед це різноманітні назви озброєння: *дрон*, *БпЛА*, *безпілотник*, *тактична авіація*, *розвідувальний безпілотний комплекс*, *ударний оперативно-тактичний безпілотник*, *дрон-камікадзе*, *багатоцільовий гелікоптер*, *ударний гелікоптер*, *багатоцільовий винищувач*, *фронтний бомбардувальник*, *ракета середньої дальності*, *ракета*

ближнього радіусу дії, ракета малої дальності, крилата ракета, некерована ракета, бойова машина піхоти, БТР, броневий автомобіль, гаубиця, гармата, самохідний міномет, РСЗВ, реактивна система залпового вогню HIMARS, тактичний ракетний комплекс, комплекс радіоелектронної боротьби, контрбатарейна РЛС, зенітно-ракетний комплекс, ручний протитанковий гранатомет тощо.

Ці терміни, побутуючи в повсякденному спілкуванні або ж у текстах ЗМІ, орієнтованих на пересічного читача, не знайомого зі зброєю, втрачають свою термінологічну визначеність і набувають у використанні чи сприйнятті ознак звичайного слова з властивою йому приблизністю семантики. Наприклад: *Вночі над полем щось літало, якесь камікадзе, чи просто дрон (Усне мовлення); А що воно бахало, кажуть гаубиці ... Всю ніч від тих гармат не спала (Усне мовлення); САУ «Дана» (Dana) – це 152-мм самохідна гаубиця, розроблена в 1976 р., – розповідає командир гармати Юрій». Деякі з них стають основою для творення нових слів, вживаних у військовому сленгу. Це, наприклад, дієслова *байрактарити, джавелінити, стінгурити, відбайрактарити, відджавелінити, застінгурити (застингерити), заджавелінити, заенлоїти*, що означають дію зі знищення ворожої техніки за допомогою БПЛА «Байрактар» чи ракет ПТРК «Джавелін», NLAW чи ПЗРК «Стінгер». За цією ж моделлю утворено й дієслова *птурити, заптурити (В Україну прибули спецпризначенці з Британії: вчать «птурити» російські танки з NLAW)*, утворені від російської аббревіатури ПТУР – протитанкова керована ракета. Окремі власні назви озброєння розширюють сферу свого застосування для позначення невоєнних реалій. Наприклад, назву *Джавелін* фіксуємо на позначення продуктів харчування й напоїв (*Джавелін з лососем і тунцем, рол Джавелін, піца «Джавелін», горілка Джавелін*), рослин (*«Джавелін – столовий сорт кишмишу надраннього строку визрівання», «Сорт «джавелін» володіє унікальною пластичністю до умов вирощування – може рости як на мілководді, так і адаптуватися до спеки і посухи»*), інсектицидів (*інсектицид «Джавелін»*), іграшок (*Іграшка м'яка Джавелін, М'яка іграшка Копиця Джавелін*), меблів і пакувань (*диван**

Джавелін, подарунковий бокс «Джавелін»), організацій (Благодійний фонд «Javelin», Благодійний фонд «Український джавелін»), програм страхування («Програма "Особистий Джавелін" – одна з небагатьох, які пропонують купити страхування від воєнних дій для цивільних осіб з Києва та інших регіонів країни») тощо. Ця назва стала одним із українських мемів. Наприклад: «Друг надіслав Крістіану мем про "Святий Джавелін України" – і в журналіста сягнула думка: чому б не перетворити мем на потужний візуальний образ» (Vogue.Ukraine). Вона набула навіть функції власного імені людей: «В Україні батьки почали називати дітей на честь американського протитанкового ракетного комплексу Javelin, який наші військові використовують для боротьби з ворожою технікою. Про це повідомили у Міністерстві юстиції України (Facebook). <...> Дві сім'ї – з Вінниччини та Києва – назвали новонароджених хлопчика й дівчинку Яном Джавеліном та Джавеліною відповідно» (УП, 4.04.2022). За прогнозами, «популярними іменами серед дітей у 2025 р. будуть не лише Джавелін / -а, а також Байрактар і Стінгер» [Гриценко : 12].

Аналогічний, хоч і менш потужний, розвиток сфер застосування показують назви Байрактар і Стінгер. Наприклад: «Радіо БАЙРАКТАР – це радіостанція безпрецедентного українського спротиву», Горілка Козацька Рада Байрактар, «Сир Байрактар – це сир з особливою історією», чоловіча футболка БАЙРАКТАР, «Дерев'яний Байрактар у вигляді 3D-моделі вироблений з натуральної деревини. Іграшка стане чудовим подарунком для дітей», Диван Байрактар, Благодійна організація «БЛАГОДІЙНИЙ ФОНД "БАЙРАКТАР"»; «Огірок "стінгер F1" – середньоранній самозапальний гібрид корнішонного типу», Товариство з обмеженою відповідальністю «БЦ СТИНГЕР».

За роки війни набули зрозумілості для цивільного населення й назви, що позначають воєнні дії, планування й проведення військових операцій, реалії повсякденного життя військових на передовій: наступ, контрнаступ, оборона, прорив, окопи, землянка, буржуйка, окопні свічки, сухпайок, сухпай тощо («Повсякденний набір сухих продуктів, або простіше «сухпайок» – їжа для

військових, яких відправили на завдання, у тривалу поїздку або ж на навчання) (ZAXID.NET). Сюди ж належать і назви одягу, взуття та спорядження. Ця група зазнала помітних змін, «оскільки російсько-українська війна 2022 р. сприяла ввезенню на територію України сучасного іноземного спорядження, зброї, техніки, засобів самозахисту тощо. Зокрема, наші звитяжці вбираються в мультикам 'військовий одяг' (штани мультикам МТР), убакс 'бойова сорочка', номекс 'вогнетривка, водонепроникна куртка', парка 'куртка певного крою', норги 'військова кофта', піксель 'військовий польовий костюм', гірка альфа 'військова форма', цифра / термуха 'сучасний військовий одяг', кавер 'чохол на каску', педалі 'узагальнена назва військового взуття', черевики тактичні демісезонні 'черевики із завищеними берцями', черевики ОМОН 'дихаючі текстильні черевики з 3D підкладкою та глухим клапаном', черевики ПОЛІГОН 'черевики з високими берцями', черевики ТИТАН 'міцні черевики на грубій підшві', напівчеревики на ПУП 'тактичні літні напівчеревики'» [Гриценко : 12].

Крім військових термінів, більшість українців обізнана і з деякими кодовими позначеннями, які іноді навіть витісняють загальноживані слова. Прикладом може бути широке використання позначень *двохсотий*, *трьохсотий* для називання загиблих і поранених. Іноді у ЗМІ проникають і слова *чотирьохсотий* і *п'ятисотий*, які, відповідно, вживають щодо боягузів та дезертирів із позицій. Наприклад: *На війні ми не кажемо «вбиті» та «поранені» – для цього є евфемізми «двохсоті» та «трьохсоті». З ними все зрозуміло. А ще бувають «чотирьохсоті». Це ті, кого минула куля чи осколок, вони просто обісрались від страху* (UAinfo, 14.09.2014); *Чотирьохсотий <...> – людина, яка імітує контузію, психічне захворювання тощо, аби її забрали з передової, або ж просто тікає геть, також людина, яка відверто показує свій страх* (Тиждень, 30.08.2015). Особливо активно посилює свої позиції позначення *трьохсотий*, яке вживається і в Я-реченнях замість слова *поранений*. Про це говорить чисельність прикладів з прямих

відеорепортажів: «*Я трьохсотий. Аптечка є?*» (YouTube); «*Я трьохсотий! Назад, хлопці, справа противник!*» (YouTube).

Крім військової термінології, мову ЗМІ активно збагачують військові сленгізми. Загальнозрозумілими стали такі новотвори, що з'явилися на фронті, як *на нулі* – «на лінії зіткнення з ворогом», *на передку* – «на першій лінії оборони», *задвохсотити* – «знищити ворога», *відмінусувати* – «знищити, вивести з бою», *зеленка* – «місцевість, вкрита лісом», *дискотека*, *дзеркальна тиша* – бойові дії, *бандеромобіль* – бойовий автомобіль ЗСУ тощо. «Наші звияжці, – зазначає Тарас Кремінь, – одягають “мультик”, “мультикам”, “цифру”, “піксель”, “термуху” – сучасний військовий одяг; “педалі” означає військове взуття. З поширеної зброї в наших героїв – “калашмат”, “покемон”, “шайтан-труба” чи “весло”, зі спецобладнання – “птічки”, “очі” й “ночніки” – дрони й прилад нічного бачення. Традиційно в армії харчуються “балабасами”, а також “ніштяками”, “мамалигою” чи “тушняком” [Кремінь].

Про посилення ролі усного мовлення виразно свідчить активізація відтопонімних неологізмів, які відбивають прагнення мовців закріпити переможні чи героїчні події, що відбулися біля певних населених пунктів: *відірпінити* (походить від назви міста Ірпінь), *перегостомелити* (від назви міста Гостомель); *начорнобайти* (від назви села Чернобаївка).

Зазначені лексичні інновації сучасної української мови ще не стали об'єктом лексикографічного опису. Отже, практика вживання в мові цього фрагменту лексичної системи випереджає лінгвістичні прескрипції, тобто правила, які регламентують уживання мовних одиниць, усталюють їхню семантику.

Помітною рисою мовної діяльності в умовах війни стала активізація в суспільній свідомості протиставлення «свій – чужий». Ця опозиція одержала в мові різноманітні прояви. Один із них стосується згадуваного вище зростання вживаності української мови в Україні, яке оцінюється як тренд динаміки мовної ситуації, зумовлений російською збройною агресією проти України. Як демонструє аналіз Національного інституту стратегічних досліджень, війна

посилила роль мови як чинника національної консолідації, мірила розмежування на «свій – чужий». «Саме інтегративно-означувальна функція української мови вийшла на передній план у 2022 р. Водночас російська мова, залишаючись для певної частини українців засобом комунікації, насправді перестала бути для них маркером національної належності. Повномасштабне російське вторгнення активізувало процес українізації. Українська мова поступово починає домінувати в тих регіонах (Південь та Схід України) і сферах (неформальне спілкування, професійна зайнятість, віртуальний простір), де тривалий час не посідала провідних позицій» [Українська мова...].

В умовах фронту використання української мови одержує ще одну мотивацію: воно стає засобом відрізнення «своїх» від «чужих»: «У багатьох випадках спілкування українською в екстремальних умовах продиктоване суворим прагматизмом та раціональністю. Наприклад, з міркувань безпеки медичні працівники мають спілкуватися виключно українською мовою. Чому? Можна змоделювати різні ситуації, наприклад: поранений воїн, винесений з поля бою без свідомості, отямився дорогою в госпіталь і чує російську мову. В умовах форс-мажору, у гранично стресовій ситуації боець може подумати, що він у полоні. Ця ситуація може спричинити різні наслідки, у тому числі й летальні. Інший випадок вживання української мови на фронті, зумовлений воєнною необхідністю, – переміщення військових між позиціями. Удень «своїх» від «чужих» відрізнити неважко: використовуються пов'язки, закріплені скотчем. Набагато складніше розпізнати «своїх» в умовах обмеженої видимості, – уночі, у тумані тощо. Прилади нічного бачення, а також тепловізори, не розрізняють кольорів. Що є гарантією і дає впевненість, що в тебе не поцілять свої? Таким оберегом, на думку військових, є українська мова. Тому навіть ті, хто російською спілкуються вдень, із заходом сонця на передових позиціях переходять на українську, бо це їх безпека, їх життя» [Дячук, Литвинська, Добровольська : 26].

У межах загального протиставлення «свій – чужий» мова стає своєрідним паролем й ідентифікатором, що дозволяє вирізнити українців. Цю функцію,

зокрема, виконує лексика, вимова якої є важкою для російськомовних ворогів. До неї належать такі слова, як *паляниця, світлиця, молодиця, філіжанка, нісенітниця, веселка, вештатися, духмяний* [Дячук, Литвинська, Добровольська : 27]. Впливом інтересу до таких розрізнявальних функцій мови можна пояснити і появу в мовній практиці останніх років різноманітних скоромовок, побудованих на використанні незвичних для росіян поєднань звуків.

Опозиція «свій – чужий» знайшла яскраве втілення й на всіх рівнях мовної системи, зокрема й у правописі.

Віднесення російського до сфери чужого зумовило появу написань російських ергонімів, топонімів, антропонімів з малої літери. О. Авраменко, який запропонував цей правописний неологізм, дав таке пояснення своїй позиції: «Насправді правило таке є: прізвища людей та імена, які вживають зневажливо, пишуть з малої літери. І це правило давнє. Наприклад, *гітлери, путіни* ми можемо спокійно писати з малої літери, це відповідає вимогам чинного правопису. А щодо назви країни, цього немає в правописі, але за аналогією, зважаючи на ситуацію в країні, я вважаю, можна застосувати це правило і до неї» [Зневажлива граматики війни]. Ця практика, яка порушувала правописні прескрипції, за час повномасштабної війни набула значного поширення. До такого написання часто почали вдаватися українські політики, посадовці, воно стало фіксуватися в документах державних органів, у ЗМІ і в соціальних мережах, відбиваючи тим самим зневажливу форму ставлення до ворога. Така виразна тенденція сформувала потребу вироблення нових прескриптивних підходів до написання власних назв, які б відбивали позицію широких мас населення. Таку зміну правописних норм сучасної мовної діяльності затвердила Національна комісія зі стандартів державної мови. Вона ухвалила таке рішення: «Зважаючи на героїчну боротьбу Українського народу за Незалежність Української Держави, взявши до уваги звернення в соціальних мережах Віцепрем'єр-міністра – Міністра з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України Ірини Верещук про написання назви країни-

агресора з малої букви, Національна комісія зі стандартів державної мови на засіданні від 15.09.2023 (протокол № 83) обговорила це питання і з урахуванням офіційних листів від Інституту української мови НАН України (вх. № 1396/23 від 14.09.2023), Інституту мовознавства імені О. О. Потебні НАН України (вх. № 1404/23 від 15.09.2023) повідомляє, що написання назв «російська федерація», «росія», «москва», «московія», «московське царство», «російська імперія», «державна дума рф» тощо з малої букви можна не кваліфікувати як відхилення від норм української мови в текстах неофіційного характеру» [Назви країни-агресора].

Події війни знайшли правописну реалізацію й у вигляді ненормативних написань слів з використанням літер Z, V, які фіксувалися на ворожій техніці. Наприклад: *Зокупанти*, *Зтropheї*, «*pyzzкій мир*». Ці літери набули символічного значення і стали розглядатися як позначення російської агресії. Через це їх використання окремо (без правомірного контексту або в контексті виправдання збройної агресії проти України чи інших воєнних дій), а також заміна ними кирилических літер З, С, В, Ф чи інших літер в окремих словах з візуальним акцентом на цих літерах стало підпадати під Закон «Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну» від 22.05.2022 р. № 2265-ІХ. Аналогічні обмеження символічного використання зазначених літер існують і в інших країнах світу: в Чехії, в Естонії, в Латвії, в федеральних землях Нижня Саксонія та Баварія. Уряди Казахстану та Киргизстану також засудили цей символ. Поліцейські департаменти обох країн заборонили публічне розміщення на транспортних засобах російської символіки Z і V [Символіка «V» та «Z»].

Війна помітно позначилася на психологічному стані громадян України. Про це, зокрема, говорять результати опитування українців, проведені 22 – 26.09.2022 року. Вони показали, що 71% опитаних перебували останнім часом у стресі або сильній знервованості, а половина опитаних відчувають

тривожність і напруження. Основними причинами появи цих негативних емоцій стала тривога за безпеку близьких і втрата джерела доходу [Психічне здоров'я]. Як свідчать результати соціологічних опитувань у початкові місяці війни, для значної частини респонденток властивим було переживання злості та ненависті. «Ці емоції переважно безпосередньо спрямовані проти російської армії та держави-агресора. Інколи у своїх відповідях респондентки не лише констатували переживання цих емоцій, а й намагалися рефлексувати над ними: “Відчуваю тривогу та лють щодо агресорів. Бажаю їм заплатити за все, що накоїли”; “Відчувала злість, бо через страх і біль, яких завдав народу ворог, хотілось вити від того, що не можу вдушити його”; “З третього дня мене переповнювала найбільша ненависть, яку я коли-небудь відчувала”» [Перші дні ...].

Така емоційна налаштованість мовців природно позначилася на їхній оцінці самого явища війни й характері мовного вираження протиставлення «свій – чужий». Цей фактор став провідним для визначення тематичних груп і моделей новотворів, які зосередили в собі весь спектр емоційного ставлення українського народу до агресора. Аналіз засвідчує найбільш виразний прояв емоційності у неологізмах, що позначають ворогів. Ці номінації мають помітні відмінності від номінації захисників України. З поняттям *захисник* пов'язані різноманітні номінації з позитивною семантикою (*захисники, герої, воїни, бійці, оборонці, побратими, товариство, брати, хлопці, пацани*), нерідко вони поєднуються з різноманітними епітетами, які підсилюють позитивність образів (*безстрашний, справжній, мужній, стійкий, героїчний, відважний*), або ж із присвійним займенником *наш*, який позначає належність бійців до «своїх», у стилістично маркованих текстах спостерігаємо використання метафор (*боги війни, янголи війни, велети духу, оборонці світла*). Засобом закріплення позитивного сприйняття захисників України стають позначення їхніх дій, які належать до сфери позитивного (*захистити, боронити, визволяти, йти вперед, атакувати, знищувати* тощо). Отже, мова періоду повномасштабної війни у зображенні «наших» або «своїх» продовжує тенденції, які сформувалися на

перших етапах війни. Вони полягали в узгодженні протиставлень «захисника» й «ворога» з традиційною мовною картиною світу суспільства. Це узгодження спиралося на використання таких мовних засобів: а) особові та присвійні займенники, що допомагають розподілити образи у свідомості мовця відповідно до категорії «свій – чужий» («*наш – ваш*», «*ми – вони*»); б) іменники з позитивною семантикою як кореляти поняття «захисник» («*герої*», «*воїни*»); в) ад'єктиви на позначення позитивних якостей захисника («*доблесні*», «*відважні*»), г) дієслова із семою застосування сили і результативності дії («*змусили*», «*знищили*»); ґ) іменники на позначення рис характеру («*рішучість*», «*відвага*»); д) прислівники як позитивне маркування ознаки дій захисників («*мужньо*», «*впевнено*»)» [Кирилюк : 94–95].

Зазначеній мовній картині представлення українських захисників протистоїть мовна картина опису ворогів. Вона формується опозитивною лексикою: «з перших днів війни тих осіб, які воюють проти української армії, в українському інформаційному просторі номінують негативними маркерами: *бандити, терористи, маргінали, загарбники, окупанти*» [Кирилюк : 92], їм надають такі характеристики: *п'яні, налякані, шоковані, озвірілі, знахабнілі; жорстокі, підступні, зухвалі, підлі; тікають, мають низький моральний стан, несуть серйозні втрати, панікують, вживають алкоголь і наркотики, здійснюють самогубство; напали, захопили, окупували, гатили* [Кирилюк : 94].

Протиставлення мовного подання образів захисника й ворога, яке закріпилося в сучасних ЗМІ і в мовній практиці жителів України, є базовою й типовою інтерпретацією дійсності. Воно знайшло значно ширше й різноманітніше вираження в поетичній мові, в якій героями стали військові, волонтери, біженці, представники різних вікових категорій і релігійних переконань [Фіялка : 114–119]. Однак і тут у різноманітності епітетів, порівнянь, метафор війни, виразно проступає тенденція до протиставлення «свій – чужий», «світлий – темний», «добрий – поганий», «справедливий – облудний».

Емоційність сучасної мови позначилася на використанні широкого кола неологізмів-макротопонімів, використовуваних у текстах ЗМІ для називання

Росії: *рашка, русня, мордор, мордоростан, рашостан, оркостан, кацапстан, бандостан, кацапендія, кацапендія, кацапія, расея, rossia, razzia, срасія, московія, москальщина, російська педерація, моськва, масковія, маасква, недокраїна, терраша, рфія, рушляндія* тощо. Незважаючи на неоднакову історію їх появи, ці лексеми об'єднує спільна конотація негативу й образливості. Подібним є і їх правопис в текстах ЗМІ – з малої літери.

Так, макротопонім *Рашка*, утворений суфіксальним способом від слова *Russia* (Раша), належить до новотворів, які з'явилися в 90-х роках у російському емігрантському середовищі й поширилися як молодіжний сленг. При цьому він поступово позбавлявся початкових негативних конотацій: «це вже якийсь історизм. Якщо зараз це слово вживає молодь, воно має майже нейтральний зміст <...> Тепер, коли молодь каже, вона сприймає це слово як жарт, як прикол якийсь, не більше. Політичного заряду тут, на мою думку, вже немає» [Бондарев]. Разом з тим використання його замість назви *Росія*, на думку російських високопосадовців, залишається неприпустимим [У слова «Рашка»...]. В українській мові запозичення *Рашка*, безумовно, не є жартівливою назвою, вона наповнена і політичним смислом, і образливими конотаціями. Про це свідчать контексти його вживання: *Матвій Гананольський каже, що не можна казати «рашка», а треба казати «Російська Федерація», щоб не образжати та мати повагу до нашого сусіда. Здається, Матвій помилився країною проживання, і забув, що рашка на нас напала та вже сьомий рік як веде еоголошену війну* (з коментарів у соціальній мережі фейсбук); *Куди котиться рашка* (УМ, 02.06.2022); *Рашка в черговий раз нарвалась* (NV Подкасти).

Ще виразніші негативні конотації зневажливості проступають у широковживаному в умовах війни слові *русня*, утвореному за допомогою суфікса *-н-* від кореня *рус*. Воно переважно вживається як етнізм для позначення російського народу. Однак на теренах Росії використовувалося і як макротопонім, будучи зневажливою назвою цієї країни: *«Если лечиться, то лучше в Русне – дешевле и качественнее»*, – *продолжает свои откровения*

Басаев (КП). Ця номінація, як свідчать деякі джерела, стала своєрідною реакцією чеченців на неблагозвучне, з їх погляду, позначення Чечня: «Я дал нашим специалистам определенные поручения, а потом будем уже думать, какое название будет у нашей республики», – сказал Алханов. Он подчеркнул, что, по его мнению, закрепившееся в последние годы за республикой название «Чечня» звучит неблагозвучно. Неблагозвучность и пренебрежительный оттенок этого слова на русском языке давно отметили сепаратисты: на их сайтах «Чечня» называется «Чеченией», зато Россию по аналогии с Чечней величают просто «Русней» (РБК Daily) [Словарь синонимов]. Як зазначають дослідники, слово *русня* в російському мовленні не має такого поширення, як *рашка*: «Сайт Кавказ-центр» у відповідь на образливе для вайнахського вуха слово «Чечня» довго намагався прищепити своїй аудиторії слово «Русня», але якось не досяг успіху, слово не прижилося» [У слова «Рашка»...]. Воно спорадично фіксується переважно у функції етноніма, чому сприяє й відтворюване в його семантиці значення збірності, властивого ненормативній етноніміці [Поляков]. Про низьку частотність цього емоційного позначення свідчить і те, що воно не представлене в реєстрі Словника молодіжного сленгу [Словарь молодёжного сленга]. В українських же ЗМІ слово *русня* з етнонімною семантикою має дуже широке застосування: *русня нис, що їй і далі буде боляче* (з коментарів у соціальній мережі Twitter); *Русня в ілюмінаторі* (YouTube); *Русня, що сталося?* (з коментарів на Bookport).

Макротопонім *Мордор*, запозичений з роману англійського письменника Дж. Р. Р. Толкіна «Володар перснів», де він мав значення «Чорна країна». В українській мові зазнав семантичних трансформацій і став досить поширеним засобом називання Росії.

Номінації *кацапстан*, *бандостан*, *мордоростан*, *оркостан*, *рушляндія*, утворені за допомогою основоскладання, спираються на власні або запозичені твірні основи й належать до порівняно недавніх неологізмів, як і трохи давніший суфіксальний новотвір *кацапендія* (*кацапендія*), а також запозичення

расея, расейська імперія, яке спрямоване на іронічне і глузливе відтворення російської вимови цих слів.

Що ж стосується макротопонімів *московія, московщина*, вони в українській мові мають давню традицію використання. Зокрема, Словарь української мови за редакцією Бориса Грінченка подає лексеми *Москівщина, Московщина* зі значенням «Великороссія» [Словарь української мови 2 : 447]. Поява їх в українській мові пов'язана з думкою, що саме такі номінації є історично обґрунтованими назвами Росії. В умовах незалежності України ці назви актуалізувалися й стали одним із елементів політичного протистояння з Російською Федерацією, яке посилювалося в час війни.

Негативні конотації є характерною рисою етронімів, вживаних у ЗМІ та в усному мовленні для позначення росіян. Етнофолізми, спрямовані на вираження недобррозичливого ставлення до ворога, значно переважають нейтральні номінації. До найчастотніших із них належать назви *русня, русаки, русачки, русосрань, русопеди, уруси, рашисти, кацапи, кацапня, москалі, москальня, московіти, орки, свинособаки, мокшани, чмоні* тощо, сюди ж входять антропонім *Ваньки*, вжитий у функції позначень росіян. Наприклад: *Притула: «русня – не люди, розводьте їх на бабки»* (з коментарів у соціальній мережі фейсбук); *Співаємо. І нехай здохне вся русня!* (з коментарів у соціальній мережі Facebook); *Русаки хотіли знищити азовців, але побачили, що азовці тепер – це вся Україна. І нас не зламати* (з коментарів у соціальній мережі Twitter); *Ой...русачки, а що таке??? Чому проблемки на лівому березі???* (з коментарів у соціальній мережі Twitter); *насправді русосрань таки слов'янський народ, але надзвичайно змішаний і деградований* (з коментарів у соціальній мережі Vk); *русопеди побували на «ученнях» зі спецназом ЗСУ. Учення русопедами провалено* (з коментарів у соціальній мережі телеграм); *А деякі уруси пишуть і роблять висновки не перебуваючи на війні* (з коментарів на «Finance.ua»); *Минулої доби рашисти завдали 179 ударів по 25 містах та селах Запорізької області (ЗОДА); Кацапи вчергове порушують звичаї та правила війни – біля Степового розстріляно двох українських солдат, які здавалися в*

полон (з коментарів у соціальній мережі Twitter); Як кацапня виправдовує власні поразки на війні з Україною (YouTube); Як москалі українську десантуру «у полон брали» (ArmyInform); Вбивати «орків» – це чудово, але захищати українців – цінніше». Інтерв'ю з військовослужбовцем дивізіону ППО, що боронить Київ від російських обстрілів (DOU.UA); Бійці 10 окремої гірсько-штурмової бригади знищили кілька одиниць військової техніки РФ. «Свинособаки знову не туди звернули» (Суспільне телебачення); Мокшани відступають від Ірпеня (Facebook); Перед вами незвичне видовище: чмоня, якому пощастило. Почастило чмоні, бо зазвичай його «сослуживці» після зустрічі з бійцями ДУК «Правий сектор» стають добривом для української землі (з коментарів у соціальній мережі Facebook); Вирішили ваньки, щоб не напружатися екскаватором, вирити окопи (Facebook).

Походження цих етнофолізмів і час появи їх в українській мові досить різноманітні. Слова *русня*, *русаки* утворені суфіксальним способом від запозиченої основи *рус-*, а *русачки* – суфіксально від *русак*. Основа *рус-* використовується і в основоскладанні, для творення слів *русосрань*, *русопеди*. Суфіксальний спосіб лежить в основі творення й недавнього етнофолізма *чмоні*. Поява його пов'язана з поширеним у ЗМІ випадком взяття у полон 1 березня 2022 року кумедного на вигляд військового, його фото швидко перетворилося на мем: «після того, як це фото було офіційно оприлюднено, соцмережі буквально вибухнули мемами. Лише в Тік-Тоці меми з «Чмонєю» переглянули понад 40 мільйонів разів!» [Скоростецький]. Етноніми *уруси*, *орки*, *мокшани* є лексико-семантичними похідними від відповідних етнонімів: *уруси* – це тюркомовна назва представників східнослов'янських народів [СУМ-20], *мокшани* – назва фіно-угорського народу, корінне населення Середньої Волги, зокрема Республіки Мордовія, *орки* – запозичена з англійської фентезійної літератури назва потворних варварів, які служать силам Зла і поєднують у собі найгірші людські риси, військову міць.

Етнонім *свинособаки* являє собою кальку з німецького *Schweinhunden*. Це утворення належить до досить поширеної моделі називання ворогів за

лопромогою основокладання з інтерфіксом -о-: *звіроїдіоти, свиноруси, бидлостанівці, бидломаса, русофашисти, орконаселення* [Рогальська-Якубова, Чепелюк : 106].

Серед наведених етнофілізмів найдавнішими є назви *кацапи, кацапня, москалі*. Зневажливе прізвисько росіян, яке вживають переважно українці, а також поляки й білоруси, фіксується в українській мові ще з XVIII століття, у «Словарі української мови» за редакцією Бориса Грінченка міститься ціле словотвірне гніздо з основою *кацап*: *кацап, кацапеня, кацапка, кацапня, кацапський, кацапчик, кацапщина, кацапюга* [Словарь української мови 2 : 226–227]. Щодо походження цього етноніма існують різні думки, зокрема, в Етимологічному словнику української мови віддано перевагу поглядам М. Фасмера, О. Преображенського, О. Брюкнера, що це слово, очевидно, «утворене від *цап* за допомогою специфічного компонента *ка-* як жартівливе позначення людей, що носять довгі бороди», і поставлено під сумнів етимології А. Кримського, Д. Яворницького про тюркське походження етноніма [ЕСУМ 2 : 408].

Етнонім *москалі* має ще давнішу історію, оскільки був назвою жителів Великого князівства Московського XII–XV століть, пізніше цим словом в Україні стали називати солдатів. Надалі воно знову переходить у розряд етнонімів і починає використовуватися в українській мові як неофіційна назва росіян, позбавлена негативних конотацій. Про поширеність його в українській мові в XIX столітті свідчить розлога група слів із цією основою, наведених у «Словарі української мови» за редакцією Бориса Грінченка: *москаленко, москаленя, москалик, москалитися, москаличок, москалів, москалівна, москальня, москальство, москальча, москальчик, москальчук, москалюга* [Словарь української мови 2 : 447]. Надалі, у XX столітті, етнонім *москаль* втрачає активність і переходить, як і похідні від нього (*москалик, москалиха, москалів, москалівна, москальчук*), до розряду застарілих [СУМ-11-4 : 808]. Події війни стали символом для активізації вживання етноніма *москалі*, який набуває при цьому негативних конотацій: *Хто такі «москалі»? Нині слово це*

вважається образливим для росіян. Однак мало хто знає, що так було не завжди... (Хто такі «москалі»?); Сьогодні «Чоткий паца» впевнений: «Москалі – це мерзость», і без жалу знищує окупантів у складі окремої єгерської бригади на Донецькому напрямку (ТСН); «Прокляті москалі». Блог Надії Будної (Молодий буковинець). Ще виразніша негативна конотація виявляється в суфіксальному неологізмі *москальня*, який не фіксується в сучасних тлумачних словниках української мови: *Офіцер Лютий: Москальня під Авдіївкою формує чергові ударні кулаки. І вони будуть, можливо, не меншими, ніж ті, які вже були* (Гордон); *Тільки москальня святкує новий рік, а після нього Різдво!* (Молодий буковинець); *москальня з крупнокаліберної артилерії обстріляла позиції 128 Закарпатської бригади* (Закарпаття Інфо). Посилення негативної оцінки в етнофолізмі пов'язане з його словотвірною моделлю: суфікс **-н'** об'єднує його зі збірними поняттями, утвореними від назв осіб, які завжди мають відтінок зневажливості (*солдатня, козачня, матросня* тощо).

Характерною рисою у творенні багатьох етнофолізмів є орієнтація неологізмів на зближення зі словами, які мають негативну чи зневажливу семантику. Наприклад, назва *рашисти*, утворена за допомогою суфікса **-ист-** від запозичення з англійської мови *раша*, демонструє співзвучність зі словом *фашисти*. Подібна мотивація присутня в словах *рашизм, моськва, срасія, бидлорусь* тощо.

Контамінаційне зближення слів спостерігаємо й у передаванні власних імен – російського президента, керівників уряду й високопосадовців, воєначальників та осіб, які виявляють прихильність до Москви. Ця група слів «представлена лексемами *путлер, пуйло, пукін, путідло, путяша, недофюрер, рашенфюрер, пюрер, фсбук* і словосполученням *бункерний дід <...> відьмедев, алкофсб, брехлов, пушолпеси, кремлядь, вуса кремля, сумна коняка, бульбозавр, путлерок, медведчукісти, путінферштеєри, путіністи, бульбоголови, бидлорусь, московський бантустан* тощо» [Рогальська-Якубова, Чепелюк : 104–106]. Усі наведені антропоніми мають виразно образливі конотації.

Орієнтація на максимально образливий виклад є й у позначенні дій, властивих ворогові. Особливо часто об'єктом висміювання є вислови пропаганди. Засобом глузування при цьому стає створення виразних і образних неологізмів за допомогою злиття слів: *аналоговнет* – про нібито унікальну воєнну техніку, *адінарот* – про заперечення існування українського народу, *затридні* – про нереальні обіцянки, плани росіян щодо перемог у запланований термін. Ця ж мета присутня і в наданні лексико-семантичних змін словам і словосполученням. Наприклад, вирази *негативне спливання*, *негативне зростання* набули у ЗМІ здатності висміювати способи російської пропаганди з приховування втрат, *бавовна* – про вибух, який пропаганда хоче приховати (іронічний переклад російського *хлопóк*). Останнє слово послугувало основою для виникнення мему *бавовнятко*: так стали називати вигадане звірятко, яке влаштовує вибухи на об'єктах противника.

Збільшення в сучасному українському інформаційному просторі лексичних елементів, що чітко й емоційно протиставляють «своїх» «чужим», є закономірним відтворенням воєнних дій, у які була втягнута Україна. А отже, лексика негативного й зневажливого характеру на позначення дій Росії у сучасних текстах не лише здобуває ідеологічне обґрунтування, а й відображає індивідуальне психічне сприйняття війни, індивідуальну оцінку ворога. Негативні й образливі для ворога вирази стають компонентом ширшого поняття, яке позначають терміном *hate speech* або мова ворожнечі, мова ненависті.

Мова ворожнечі є мовним продовженням війни, вона природно відбиває суспільну й індивідуальну свідомість під час воєнних конфліктів. А тому будь-які дії, що обмежували б нетолерантні лексичні оцінки ворога, зокрема й украй розкуті, з погляду мовних норм будуть сприйматися як боротьба на боці ворога. Відповідно, реакція на зауваження лінгвістичного характеру, наприклад, на неприпустимість чи небажаність уживання певних слів, обов'язково перетвориться на з'ясування позицій стосовно війни. Зазначене спостереження свідчить, що мовна практика часів війни вступає в протиріччя з прескрипціями

щодо використання мови ворожнечі, які нещодавно в Україні послідовно виконувалися, а сама мова ворожнечі однозначно засуджувалася. Це було пов'язано з виконанням Україною рішень впливових міжнародних організацій, зокрема Комітету міністрів Ради Європи. Предметом послідовного аналізу було питання про наявність у вітчизняних ЗМІ мови ворожнечі, до якої зараховувалися, слідом за Рекомендаціями Комітету міністрів Ради Європи № 97(20), «усі види висловлювань, які поширюють, розпалюють, підтримують або виправдовують расову ненависть, ксенофобію, антисемітизм та інші форми ненависті, викликані нетерпимістю, в тому числі нетерпимістю, що виявляється у формі агресивного націоналізму та етноцентризму, дискримінації меншин і ворожого ставлення до них, а також до іммігрантів та осіб, що за своїм походженням належать до іммігрантів» [HATE SPEECH]. Україна цілком поділяла думку Комітету міністрів Ради Європи, що мова ворожнечі може мати більш серйозні та руйнівні наслідки, якщо вона поширюється через засоби масової інформації, і спиралася на розроблені в Європі керівні принципи для урядів своїх держав-членів про те, як боротися з цими формами вираження думок. Подібну діяльність Україна вела й у межах Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, до якої вона приєдналася, зокрема, засуджуючи расову дискримінацію – обмеження <...> на ознаках раси, кольору шкіри, родового, національного чи етнічного походження [Міжнародна конвенція].

Аналіз сучасних текстів свідчить, що сьогоденній Україні загалом невластиве поширення мови ворожнечі до інших країн, народів і релігійних угруповань. Це означає, що українські ЗМІ залишаються в межах визнання європейських цінностей [Гарматій : 13]. Умови війни зумовлюють появу зон і об'єктів, де мовна толерантність не може існувати через антигуманність дійсності. Це і є закономірною причиною відбиття в мові ворожого ставлення до Росії, до її армії. Спостерігаємо й певне збільшення мови ворожнечі стосовно Української Православної церкви Московського патріархату [Почапська : 318].

Проведений аналіз засвідчує, що стан широкомасштабної війни, в якому живе українське суспільство, позначився на всіх сферах існування країни, зокрема й на українській мові. Вона не лише відбила значні зміни в індивідуальній і громадській свідомості громадян України, пов'язані з прямим чи опосередкованим залученням їх у війну, але й показала активну, в якомусь сенсі навіть вибухову, трансформацію своїх ресурсів, яка нерідко виявляється неспівзвучною лінгвістичним прескрипціям, що формувалися в умовах мирного існування суспільства.

Одним із нових нюансів українського сприйняття дійсності в умовах війни стало різке розмежування в мовній картині світу «свого» і «чужого». До різноманітних об'єктів, які несуть на собі характеристику «чужий», потрапила й російська мова: з початком повномасштабної війни чимало українців, які раніше спілкувалися переважно або виключно російською мовою, перейшли на українську, намагаючись цим підкреслити свою українську національну ідентичність. Тим самим під впливом війни мовне законодавство набуло морально-етичної підтримки, що й зумовило різку зміну мовної ситуації в країні, вибухове збільшення вживаності української мови в суспільстві. І якщо зовсім нещодавно рушійною силою розширення її ролі в спілкуванні були законодавчі прескрипції, то в сучасних умовах на таку роль стала претендувати громадянська свідомість. Про це свідчить помітне поширення текстів зі спонукальною модальністю, в яких носії української мови вимагають від співрозмовників не використовувати російську мову й переходити на українську. Найпоширенішим аргументом у цьому випадку є те, що російська мова – це мова ворога. Такі тексти, хоча й переважають у західних регіонах, можна почути по всій Україні. Вони демонструють процеси «тиску» мовної практики на наявні законодавчі приписи, в яких неофіційне спілкування не є об'єктом юридичного нормування.

Свою роль у закріпленні нових стереотипів мовної поведінки в Україні відіграють зміни в мові ЗМІ: за мовним законодавством безумовний пріоритет із початку 2022 року належить державній мові. Це сприяє виробленню

стереотипів використання української мови в суспільно-політичній сфері. Різке зростання використання української мови у ЗМІ стало основою формування спільної або подібної для всіх громадян України мовної картини війни на основі української мови.

Вплив війни на українську мову має різний характер. З одного боку, мова, будучи не лише психічним, а й соціальним феноменом, повною мірою відбила зміни в житті як окремих громадян, так і всього суспільства, відобразивши нові риси політичного й духовного сприйняття світу. Вона увібрала в себе нові лексичні і стилістичні ресурси, налаштовані на вираження реалій війни, наповнилася новими смислами й оцінками дійсності.

Воєнне лихоліття має також непрямий вплив на мову, оскільки активізувало властиві їй внутрішні процеси саморозвитку й самоорганізації. Активним засобом, який налаштовує мову на відбиття нових політичних, економічних реалій та психологічних настроїв, стали різноманітні ЗМІ. Вони стають інструментом руйнування старих мовних прескрипцій і формування нових норм. Мова ЗМІ помітно витісняє класичну художню літературу з позицій основного орієнтира у збереженні мовної нормативності і впевнено набуває в умовах війни здатності бути «законодавцями моди» й «вихователями» нового мовного смаку.

До властивостей української мови, які продовжили свій розвиток в умовах війни, належить тенденція до її демократизації. Вона зумовлює розмивання меж між підсистемами мови, розхитування літературної норми, збільшення розмовних елементів у писемних текстах, жаргонізацію тощо. Однак відтворення цих тенденцій в умовах війни набуває певних специфічних рис. Так, значна внутрішня міграція населення, яка переважно йшла з півдня і сходу на захід України, а також створення великих військових формувань призвели до розмивання зон переважного побутування суржика, а його існування в армійському неофіційному спілкуванні відображає протиборство двох факторів, які впливають на суржик. З одного боку, контакти різномовних військовослужбовців сприяють підтримці суржикового мовлення, з іншого,

воно втрачає звичне підґрунтя свого збереження – існування в межах певних соціолектів або ж родинних узвичаєних форм спілкування. Українсько-російський суржик, який має міцні традиції використання як засобу гумору, в умовах війни демонструє звуження своєї художньої привабливості для значних прошарків населення України.

Навпаки, війна стала одним із джерел появи зародків російсько-українського військового суржикового соціолекту.

Війна прямо чи опосередковано стала каталізатором розвитку в українській мові рис, які, здається, мало пов'язані з активізацією конфліктних дискурсів, характерних для сучасної мовної діяльності. До них належить, зокрема, активна й досить послідовна реалізація в ЗМІ лінії на творення фемінізмів. Вона зумовила появу не лише нових військових фемінітивів, а торкнулася й усіх інших сфер діяльності жінок. Причиною помітного зростання таких неологізмів стало посилення в умовах війни централізації у веденні інформаційної роботи, зменшення числа редакцій, які б проводили свою осібно, зокрема й щодо мови, політику, об'єднання телебачення в єдину державну телекомпанію тощо. Одноставність редакційних прескрипцій, реалізована в мові ЗМІ, стала вагомим аргументом для закріплення нового гендерно орієнтованого «смаку» в мовній діяльності.

Розширення війни зумовило відчутне збільшення текстів про війну, знайшло своє втілення і в модальності представлення воєнних подій. Зокрема, помітною рисою модальної структури текстів часу війни є наявність у їх завершальних частинах модальності віри, переконання й сподівання. Ці тексти стали основним джерелом входження в мову нових номінацій зі сфери війни у вигляді військової термінології і військових сленгізмів, вони ж слугують засобом формування традиційних наративів про війну, визначаючи не лише зміст, а й форму відображення реалій війни.

Війна внесла у психіку людей відчуття тривоги й непевності у майбутньому, що стало основою для появи в мові деяких табуйованих виразів,

віра ж і сподівання на краще зумовили існування різноманітних міфологем і мемів.

Характерною рисою текстів часу війни стала послідовна реалізація в них протиставлення «свій – чужий», яке позначилося і на композиції, і на виборі лексики. Торкнулося воно й сфери правопису: віднесення російського до сфери чужого, зокрема, зумовило появу написань російських ергонімів, топонімів, антропонімів з малої літери. Потужність і поширеність такого написання, що відхилялось від чинних правописних норм, спричинило виникнення нових прескрипцій, які узаконили його в текстах неофіційного характеру.

Така емоційна налаштованість мовців, природно, позначилася на їхній оцінці самого явища війни й характері мовного вираження протиставлення «свій – чужий». Цей чинник став провідним для визначення тематичних, які зосередили в собі весь спектр емоційного ставлення українського народу до агресора.

Протиставлення «свій – чужий» стало засобом вираження підвищеної емоційності текстів часу війни. Вона є й провідним критерієм для вибору моделей творення неологізмів, які ввійшли в мову. Особливо емоційні конотації супроводжують неологізми-макротопоніми на позначення Росії, а також етноніми, що називають росіян, російські війська. Їх творення виразно спрямоване на досягнення найбільш образливого ефекту. Збільшення в сучасному українському інформаційному просторі лексичних елементів із негативними конотаціями не лише здобуває ідеологічне обґрунтування, а й відображає індивідуальне психічне сприйняття війни, індивідуальну оцінку ворога. Тому, хоча негативні й образливі для ворога вирази є компонентом ширшого поняття, яке позначають терміном *hate speech*, або мова ворожнечі, мова ненависті, їх не можна відкинути як те, що засуджується відповідними рішеннями Євросоюзу. Їх існування в мові ЗМІ – одна з ілюстрацій невідповідності мовної практики часів війни прескрипціям, сформованим у мирний час.

ЛІТЕРАТУРА

- Абетка фемінитивів / укладачка Олена Синчак. URL: <https://behindthenews.ua/spetsproiekti/ro-toy-bik-genderu/abetka-feminitiviv-358/> (дата звернення: 22.03.2024).
- Антипович О. «Говорити російською тепер соромно»: нові опитування про ставлення українців до мови. *Волинські новини*, 25 листопада 2023. URL: <https://www.volynnews.com/news/all/hovoryty-rosiyskoiu-teper-soromno-novi-opytuvannia-pro-stavlennia-uk/> (дата звернення: 01.03.2024).
- Апресян Ю. Д. Системообразующие смыслы «знать» и «считать» в русском языке. *Русский язык в научном освещении*. М., 2001. № 1. С. 5–26. Бодуэн де Куртенэ, И.А. Язык и языки *Общее языкознание. Избранные труды. Т. 2*. Москва : Изд-во Академии Наук СССР, 1963. 391 с.
- Бойко К. Регіональні медіа України уникають мови ворожнечі в новинах про війну. URL: <https://intent.press/news/medialiteracy/2022/regionalni-media-ukrayini-unikayut-movi-vorozhnechi-v-novinah-pro-vijnu/> (дата звернення: 19.03.2024).
- Бондарев С. Мало ли в мире Рашек... URL: <https://bankstoday.net/last-articles/malo-li-v-mire-rashek-kak-nekogda-oskorbitelnoe-dlya-strany-slovehko-utratile-unichizhitelnyj-smysl> (дата звернення: 20.03.2024).
- В Україні відзначають День писемності та мови. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3610534> (дата звернення: 20.03.2024).
- Вусик Г.Л., Глазова С.М. Функціонування інвективної лексики: від прозових творів Кузьми Скрябіна до сучасних українських пісень. *Закарпатські філологічні студії*. Вип. 26. Т. 1. Ужгород : Вид. дім «Гельветика», 2022. С. 37–42.
- Гарматій О. В. Баланс думок у висвітленні конфліктночутливих тем: проблеми дотримання. *Людина в українському суспільстві в системі цінностей прав людини: сучасний вимір медіадіяльності: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 14 травня 2021 р.)*. Київ : Інститут журналістики, 2021. С. 12 – 17.
- Гегель, Г. В. Ф. Феноменологія духу. Київ : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2004. 548 с.
- Гриценко С. Мовні інновації російсько-української війни 2022 року. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. мовознавство. фольклористика*. Вип. 2 (32), 2022. С. 9–13.
- Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества. *Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию*. Москва : Прогресс, 1984. 400 с.
- Данилюк І. Ключові етапи становлення лінгвоперсонології. *Теорія лінгвістичних парадигм*. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2019. С. 407 – 440.

- Дячук Т. М., Литвинська С. В., Добровольська Л. А. Роль мови під час війни. *Закарпатські філологічні студії*. Вип. 27, Т. 2. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2023. С. 24 – 28.
- ЕСУМЕТимологічний словник української мови: В 7 т. (1978 – по т.ч.). Київ : Наукова думка.
- Закон України «Про медіа». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2849-20> (дата звернення: 25.03.2024).
- Зневажлива граматики війни: власні назви та імена агресора пишемо з малої літери. URL: <https://armyinform.com.ua/tag/gramatyka/> (дата звернення: 06.03.2024).
- Інститут масової інформації. Війна та гендерний баланс. Моніторингове дослідження за третій квартал 2022 року. URL: <https://imi.org.ua/monitorings/vijna-ta-gendernyj-balans-monitoringove-doslidzhennya-za-chetvertyj-kvartal-2022-roku-i49610> (дата звернення: 18.03.2024).
- Інститут масової інформації. Українські медіа та війна. Підсумки моніторингів. 2022 р. URL: <https://imi.org.ua/monitorings/ukrayinski-media-ta-vijna-pidsumky-monitoringiv-imi-2022-roku-i49921> (дата звернення: 04.03.2024).
- Ісаюк О. Шість тез про Крути, або Що не так із традиційним баченням подій 29 січня 1918 року. URL: https://lb.ua/blog/isayuk_olesya/293772_shist_tez_pro_kruti_abo_shcho_iz.html#:~:text= (дата звернення: 15.03.2024).
- Кирилюк О. Л. Формування образу захисника в умовах інформаційної війни: лінгвокогнітивний аспект *Науковий журнал Львівського державного університету безпеки життєдіяльності «Львівський філологічний часопис»* 2020. № 8. С. 90 – 96.
- Конституція України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution> (дата звернення: 16.03.2024).
- Космеда Т. А. Актуальні процеси мовлення чи «мовний смак» української сучасності. *Мовознавство*. 2014. № 2. С. 44 – 55.
- Костусяк Н. М., Шульська Н. М., Костриця Н. М. Метафорична вербалізація концепту війна в сучасних медійних заголовках. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія*. 2022. № 56. С. 60 – 65.
- Кремінь Т. Новітні сленгізми-неологізми – мовне віддзеркалення війни. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3490258-novitni-slengizmineologizmi-movne-viddzerkalenna-vijni.html> (дата звернення: 08.03.2024).
- Масенко Л. Т. Суржик: історія формування, сучасний стан, перспективи функціонування *Studia Slavica Oldenburgensia. Belarusian Trasjanka and Ukrainian Suržyk : Structural and social aspects of their description and categorization*. Oldenburg, 2008. S. 1–34.

- Мельничук О. С. Мова як суспільне явище і предмет сучасного мовознавства *Мовознавство*. 1997. № 2–3. С. 3–19.
- Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/> (дата звернення: 04.03.2024).
- Мовне законодавство *Енциклопедія Сучасної України*. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2019. URL: <https://esu.com.ua/article-68169> (дата звернення: 08.03.2024).
- Мовний простір, де зараз використовується російська, – токсичний. URL: <https://espreso.tv/> (дата звернення: 19.03.2024).
- Мовний скандал на Львівщині: покупець закликав касира обслуговувати його російською. URL: https://24tv.ua/movniy-skandal-drogobichi-cholovik-prosiv-kasira-obslugovuvati_n2427665 (дата звернення: 17.03.2024).
- Назаренко Л. Украинский суржик – социолект, просторечие, пиджин? К вопросу о языковой ситуации на Украине *Slavica litteraria*. 2012. Vol. 15. Iss. 2. P. 243–250.
- Назви країни-агресора з малої букви в неофіційних текстах не є відхиленням від норм української мови. URL: <https://detector.media/infospace/article/217159/2023-09-21> (дата звернення: 17.03.2024).
- Панкевич Б. Російська мова і українська нація. URL: <https://zbruc.eu/node/111221> (дата звернення: 20.03.2024).
- Перші дні повномасштабної війни в Україні: думки, переживання, дії. Перші результати дослідження : аналітична записка. Cedos. (2022, 31 березня). URL: <https://bit.ly/3l0r3Ls> (дата звернення: 20.03.2024).
- Поляков А. С. Некоторые вопросы словообразования ненормативных этнонимов в интернет-дискурсе. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-voprosy-slovoobrazovaniya-nenormativnyh-etnonimov-v-internet-diskurse-1> (дата звернення: 18.03.2024).
- Потебня А. А. В. Гумбольдт. *Мысль и язык*. Харьков, Типография Мирный труд, Девичья улица, № 14-й, 1913. С. 22–38.
- Почапська О. І. Ксенофобія у регіональних медіа (аналіз медіа хмельницької області. *Людина в українському суспільстві в системі цінностей прав людини: сучасний вимір медіадіяльності: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 14 травня 2021 р.)*. Київ : Інститут журналістики, 2021. С. 315 – 318.
- Психічне здоров'я та ставлення українців до психологічної допомоги під час війни. URL: https://gradus.app/uk/open-reports/gradus-research_-_mental-health-report-full-version/ (дата звернення: 24.03.2024).

- Річний звіт про стан дотримання Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» у 2022 році. С. 79.
URL: <https://mova-ombudsman.gov.ua/storage/app/sites/pdf> (дата звернення: 18.03.2024).
- Рогальська-Якубова І., Чепелюк Н. Воєнні неологізми на позначення ворога в інтернет-дискусії. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2023, Вип. 59. Т. 3. С. 101–107.
- Російськомовні відкидають «мову ворога», вивчаючи українську. URL: https://lb.ua/blog/taras_kremin/519604 (дата звернення: 18.03.2024).
- «Росіяни роблять ставку на наш страх». Як українки проживають війну. URL: <https://ukrainer.net/ukrainky-prozhyvaiut-viynu/> (дата звернення: 16.03.2024).
- Семків Р. Хейтспіч, суржик та мовна толерантність. URL: <https://susplne.media/culture/405251-hejtspic-surzik-ta-movna-tolerantnist-literaturoznavec-rostislav-semkiv-pro-movu-vijni/> (дата звернення: 15.03.2024).
- Символіка «V» та «Z». URL: <https://bomedia.com.ua/symbols/> (дата звернення: 14.03.2024).
- Скоростецький В. Хто такий «Чмоня»: горлівський «кілер» рашистського мілітарного агітпропу!? URL: <https://armyinform.com.ua/2022/04/01/hto-takyj-chmonya-gorlivskyj-kiler-rashystskogo-militarnogo-agitpropu/> (дата звернення: 22.03.2024).
- Словарь молодёжного сленга. URL: <https://slang.su/> (дата звернення: 03.03.2024).
- Словарь синонимов. URL: <https://sinonim.org/> (дата звернення: 05.03.2024).
- Словарь української мови: зібрала редакція журналу «Кіевская Старина» / Упорядкував, з додатком власного матеріалу Борис Гринченко. Т. 1–4. Київ: Друкарня Акційного Товариства Н. Т. Корчак-Новицького у Києві (1907–1909).
- СУМ-20 Словник української мови в 20 томах. URL: <https://1677.slovaronline.com/> (дата звернення: 05.03.2024).
- СУМ-11 Словник української мови: в 11-ти т. (1970–1980). Київ : Наукова думка.
- Словничок фемінітивів для прес-офіцерів та прес-офіцerek територіальних управлінь державної служби України з надзвичайних ситуацій. Київ, 2018.
- Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. Київ : Наукова думка, 1972. 511 с.
- Тараненко О. Варіантність vs. стабільність у структурі українсько-російського «суржику» (УРС): сукупність ідіолектів vs. соціолект. *Studia Slavica Oldenburgensia*. 2013. Вип. 21. С. 27–60.
- Тараненко О. О. Колоквіалізація, субстандартизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови (з кінця 1980-х рр.). *Мовознавство*. 2003. № 1. С. 23–41.
- Тараненко О. О. Суржик. *Українська мова : Енциклопедія*. – 2-е вид., випр. і доп. Київ, 2004. С. 665–666.

- Тараненко О. О. Українсько-російський суржик: статус, тенденції, оцінки, прогнози. *Мовознавство*. 2008. № 1. С. 14–30.
- Тараненко О. О. Мова української західної діаспори і сучасна мовна ситуація в Україні (на загальнослов'янському тлі). *Мовознавство*. 2013. № 2–3. С.63–99.
- Тараненко О. О. Мовна ситуація і мовна політика в Україні. *Світогляд*. 2008. № 2. С. 18–23.
- Томіленко Л. М. Суржик як об'єкт наукових досліджень та дискусій. *Мовознавство*. 2014. № 4. С. 69–80.
- У слова «Рашка» было вполне понятное прикладное значение. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/2086966> (дата звернення: 05.03.2024).
- Українська мова під час війни: ключові тенденції розвитку. URL: <http://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/ukrayinska-mova-pid-chas-viyny-klyuchovi-tendentsiyi-rozvytku> (дата звернення: 17.03.2024).
- Українські медіа та війна. Підсумки моніторингові ІМІ 2022 року. 03.01.2023. URL: <https://imi.org.ua/monitorings/ukrayinski-media-ta-vijna-pidsumky-monitoryngiv-imi-2022-roku-i49921> (дата звернення: 15.03.2024).
- Фаріон І. Звернення щодо хамської поведінки окремих вояків, що паплюжать честь українського воїна. *Українська правда*. 14.11.2023. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/farion/655390ee1eba1/> (дата звернення: 13.03.2024).
- Фіялка С. Зображально-виражальні засоби в українській поезії періоду повномасштабної військової агресії РФ. *Синopsis: текст, контекст, медіа : електронний фаховий журнал*. 2023. Т. 29. № 2. С. 114 – 119.
- Хмелько В. Є. Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості й тенденції змін за роки незалежності. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*. Т. 32. Київ, 2004. С. 3–15.
- Хто такі «москалі»? URL: // https://bastion.tv/hto-tak-moskal_n15373 (дата звернення: 16.03.2024).
- Швець Л. 2022 року в Україні обценна лексика перестала бути ознакою малокультурності. URL: <https://kontrakty.ua/article/209981> (дата звернення: 18.03.2024).
- Шосте загальнонаціональне опитування: мовне питання в Україні (19 березня 2022). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/language_issue_in_ukraine_march_19th_2022.html (дата звернення: 19.03.2024).
- «Я вірю, що Україна виграє цю війну»: Джонсон написав листа українським дітям. URL: <https://susplne.media/242270-a-viru-so-ukraina-vigrae-cu-vijnu-dzonson-napisav-lista-ukrainskim-ditam/> (дата звернення: 19.03.2024).

Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: мова, культура, влада. Київ : ВІПОЛ, 2000. 288 с.

Яворська Г. М. Гібридна війна як дискурсивний конструкт. *Стратегічні пріоритети. Серія Політика*. 2016. № 4. С. 41–48.

Як завдяки футболкам з мемом «Святий Джавелін» зібрали понад 2 мільйони доларів для України. URL: <https://vogue.ua/article/culture/lifestyle/shcho-potribno-znati-pro-iniciativu-saint-javelin-ta-yak-futbolki-z-memom> (дата звернення: 18.03.2024).

HATE SPEECH. Recommendation No. R (97) 20 adopted by the Committee of Ministers on 30 October 1997. URL: <https://rm.coe.int/1680505d5b> (дата звернення: 20.03.2024).

ДЖЕРЕЛА

Засоби масової інформації:

УП – «Українська правда»; УМ – «Україна Молода»; КП – «Комсомольская правда»

(Назви інших ЗМІ див. повністю в тексті.)

Соціальні мережі: Facebook, Twitter, Instagram, Telegram, Vk, YouTube

Міхаель МОЗЕР

Інститут славістики, Віденський університет, Відень, Австрія

Електронна пошта: michael.moser@univie.ac.at

<https://orcid.org/0000-0002-3693-1291>

ЄВРОПЕЙСЬКА ХАРТІЯ РЕГІОНАЛЬНИХ І МІНОРИТАРНИХ МОВ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

1. Хартія й нове мовне законодавство в Україні. Європейська хартія регіональних і міноритарних мов (або Європейська хартія регіональних або мов меншин) справляла сильний вплив на мовну політику в Україні навіть до 1 січня 2006 р., коли вона набрала чинності щодо України. Одна з особливостей хартії в Україні полягає у тому, що вона захищає не лише малопоширені (а часто й загрожені регіональні або міноритарні мови у справжньому розумінні), а й російську мову, яка ніяк не відповідає критеріям «регіональної або міноритарної» згідно із самим текстом хартії [Moser 2013]. Як наслідок, одним із головних ефектів хартії від самого початку виявився захист традиційних домінуючих позицій російської мови супроти державної української. Цей самий ефект тим більш мав закон «Про засади державної мовної політики», прийнятий 2012 р. за президентства Віктора Януковича. На той факт, що цей закон не гарантував «справедливого балансу між захистом меншин і їхніх мов, включаючи російську, та захистом української мови», уже напередодні його ухвалення вказували й ті європейські інституції, які зазвичай виступають рішуче на користь розвитку регіональних і міноритарних мов, зокрема й Венеціанська комісія [Venice Commission 2019: 5–6].

Закон 2012 р. діяв до 28 лютого 2018 р., коли Конституційний Суд України нарешті визнав його неконституційним. Згодом на необхідності «справедливого балансу» – однак уже перш за все на користь регіональних і міноритарних мов і на підставі хартії – Венеціанська комісія наголосила й тоді, коли після анексії

Криму та постанови сепаратистського руху й російської агресії у самопроголошених Донецькій і Луганській «народних республіках» Україна ухвалила нові закони, які мали на меті зміцнення позицій державної мови, зокрема «Закон про освіту» (який набирає чинності з 2017 р.; у деяких частинах лише з 2030 р.) та новий мовний закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (який діє з 16 липня 2019 р.) [Venice Commission 2019]. Уже після початку повномасштабної російської війни в Україні з дня 24 лютого 2022 р. Венеціанська комісія наполягала на внесенні суттєвих змін до законів «Про медіа» (який діє з 31 березня 2023 р.) та «Про національні меншини (спільноти) України» (який набрав чинності з 1 липня 2023 р.) [Venice Commission 2023]. Наслідки цієї критики є досить вагомими й через те, що на її підґрунті й Європейська Комісія вимагає, з огляду на перспективи членства України в ЄС, щоб Україна терміново виконала всі рекомендації Венеціанської комісії [European Commission 2023: 6, 11, 52–53, 88, 115]. Водночас громадські діячі в Україні дедалі частіше застерігають, що, за словами Уповноваженого із захисту державної мови Тараса Кременя, деякі положення, які пропонують європейські інституції, «значно погіршать функціонування української мови в деяких сферах суспільного життя на території України» [Сисак, Степаненко]. Таким чином, пошуки «справедливого балансу» безсумнівно триватимуть.

2. Спількування України з Радою Європи стосовно хартії після 2012 р.

Одна із характеристик Європейської хартії регіональних або міноритарних мов полягає в тому, що навколо неї ведеться постійне спілкування між державами-учасницями та інституціями Ради Європи. Держави-учасниці звітують про свою діяльність з огляду на положення хартії, після чого Експертний комітет оцінює ситуацію у країні й формулює рекомендації, на підставі яких Комітет міністрів висуває свою остаточну рекомендацію, чинну аж до наступного циклу моніторингу. Усі звіти й рекомендації оприлюднюються на сайті Ради Європи [Council of Europe 2024]:

	State Report	Committee of Experts' Evaluation and Recommendations	Committee of Ministers' Recommendation
1	due 1/1/2007 submitted 2/8/2007 <u>EN / FR</u>	adopted on 27/11/2008 <u>EN / FR / UA</u>	adopted on 7/7/2010 <u>EN / FR / UA</u>
2	submitted 6/1/2012 <u>EN</u>	adopted on 15/11/2012 <u>EN / FR</u>	adopted on 15/1/2014 <u>EN / FR</u> <u>Report by the Bureau of the Committee of Experts reviewing the current situation of national minority languages in Ukraine, 25 March 2014</u> <u>Statement by the Committee of Experts of the European Charter for Regional or Minority Languages on the situation in Ukraine, 16 May 2014</u>
3	submitted 12/1/2016 <u>EN / UA</u>	adopted 24/3/2017 <u>EN / FR / UA</u>	adopted 12/12/2018 <u>EN / FR / UA</u>
4	submitted 4/9/2019 <u>EN</u>	Statement by the Committee of Experts on the legal framework for the implementation of the European Charter for Regional or Minority Languages in Ukraine <u>EN / FR / UA</u>	n/a
InfoRIA*	due 1/1/2022	n/a	
5	due 1/5/2024		

У цій статті ми розглянемо усі документи, що їх розроблено починаючи з початку російської військової агресії в 2014 р. Окрім опису загальної ситуації на тлі воєнних дій нас окремо цікавить, як у цих документах висвітлюється мовна ситуація на тимчасово окупованих територіях.

«Звіт» Бюро Експертного комітету із дня 25 березня 2014 р. насправді являє собою лист Штефана Етера (Stefan Oeter), заступника голови Експертного комітету, до Турб'єрна Ягланда (Thorbjørn Jagland), тодішнього Генерального

секретаря Ради Європи, з прикріпленим витягом із другої доповіді Експертного комітету (що на сайті датується 15 листопада 2012 р., а в оригіналі 15 січня 2014 р., бо вже містить рекомендації Комітету міністрів із цього дня) [СоЕ 2014; СоЕ 2012/2014]³⁰. Своїм листом Етер відреагував на звернення Миколи Точицького, тодішнього Постійного представника України в Раді Європи, який 28 лютого 2014 р. попросив Експертний комітет подати оцінку правової ситуації народних меншин і їхніх мов в Україні. Нагадаємо, що 28 лютого 2014 р., коли Точицький написав свого листа, Олександр Турчинов уже прийняв на себе президентські обов'язки (22 лютого) до наступних президентських виборів (які були призначені на 25 травня 2014 р.), а Віктор Янукович уже опинився в Ростові-на-Дону. 23 лютого 2014 р. Верховна Рада України проголосувала скасування мовного закону 2012 р., який усе-таки залишався в силі, оскільки Турчинов з огляду на побоювання щодо подальшої політичної напруги відмовився підписати відповідний закон. Російська Федерація вже почала анексію Криму, 16 березня 2014 р. провела свій нелегітимний (псевдо)референдум, 18 березня 2014 р. завершила анексію. У листі 25 березня 2014 р. Етер фактично підсумував звіт 2014 р.; про окупацію Криму він не згадав ані словом. У самому звіті ситуація регіональних і міноритарних мов в Україні загалом була оцінена позитивно, хоча зазначено, що могла б бути кращою (так само, як у звітах Експертних комітетів про інші країни). Що ж до російської мови – і саме вона з очевидних причин була в центрі уваги цих текстів – доповідь та лист Етера підтвердили, що «більшість» зобов'язань України на підставі Хартії «виконано або частково виконано» [СоЕ 2014: 2, 9].

Через два місяці Експертний комітет оприлюднив **Заяву на підставі висновків службової зустрічі, що відбулася з 13 по 16 травня 2014 р.** [Statement 2014]. У цій короткій заяві, яка займає лише пів сторінки й доступна тільки в англійській версії, комітет іще раз підтвердив, що стосовно російської мови «більшість» зобов'язань із хартії в Україні «виконано або частково виконано» (значно більшою мірою, ніж щодо інших регіональних і

³⁰ Цей звіт доступний лише в англійській версії, франкомовний лінк веде лише до франкомовної версії СоЕ 2012/2014.

міноритарних мов), та окремо зазначив: «Це також стосувалося Криму.» Комітет наголосив на важливості захисту «міноритарних мов», «зокрема у поточній ситуації в Україні», та висловив «глибоку стурбованість ситуацією міноритарних мов і їхніх носіїв у Криму», згідно із дуже поширеним формулюванням тих днів. Далі комітет зазначив: «За нинішніх умов Україна не може імплементувати хартію, тому Комітет експертів не може контролювати застосування хартії щодо болгарської, кримсько-татарської, німецької, грецької, кримчацької й караїмської мов у Криму» [Statement 2014]. Про ситуацію на Донбасі все ще не йшлося. Завершуючи, Експертний комітет запропонував «свою експертизу щодо регіональних мов або мов меншин» Комітетові міністрів, Генеральному секретареві Ради Європи, «а також українській владі». Чому Експертний комітет пошкодував про втрату контролю над станом саме згаданих у Заяві регіональних і міноритарних мов, а не інших, не зовсім зрозуміло. Попри все розуміння обмеженої компетентності Експертного комітету також дивує, що у цій Заяві не згадано ані словом про ситуацію української мови в окупованому Криму. Експертний комітет був украй обережним; навіть окупацію Криму він ще не назвав своїм іменем, а лише «поточною ситуацією», «нинішніми умовами».

У вересні 2015 р. Україна завершила, а 12 січня **2016 р.** вислала свою **Третю періодичну доповідь**, яка наявна в українськомовній версії. На початку документа українська сторона повідомила про нову політичну ситуацію в Україні та наслідки для хартії:

Анексія Кримського півострова Російською Федерацією унеможливила здійснення моніторингу стану реалізації положень Хартії на території Автономної республіки Крим. Бойові дії в зоні антитерористичної операції на територіях самопроголошених, так званих Донецької народної республіки та Луганської народної республіки, тимчасово унеможливають забезпечення виконання мовного законодавства, політики і практики України на цих територіях [Третя періодична доповідь : 6].

Згодом автори доповіді подали детальнішу оцінку ситуації в тодішніх тимчасово окупованих територіях. Вони наголосили, що зокрема моніторинг

захисту «караїмської та кримчацької мов, які знаходяться під загрозою зникнення», став неможливим, тоді як раніше українська влада докладала значних зусиль для збереження цих мов, зокрема для їх викладання [Третя періодична доповідь : 11; 19]. Далі автори зазначили, що чимало програм для «повернення, облаштування, соціальної адаптації та інтеграції кримських татар, а також депортованих болгар, вірмен, греків, німців» було згорнуто [14–15]. Вони вказали на суттєві зміни щодо ситуації кримськотатарської мови на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя [27; детальніше 48–53] та повідомили, що після анексії Криму українські заходи на захист і поширення кримськотатарської мови зосереджувалися на малій кримськотатарській спільноті в Генічеському районі Херсонської області та в Мелітополі. В окремому розділі вони подали «Інформацію (з відкритих джерел) стосовно вивчення і навчання кримськотатарською та українською мовами в анексованій Автономній Республіці Крим (станом на вересень 2015 року)» [181-182]; зокрема українські експерти вказали на різке скорочення навчання не лише кримськотатарської мови, а й української. У підсумку українська сторона зазначила, що «кримські татари та українці анексованого півострова перебувають в особливо складному становищі, а їхні мовні права взагалі не забезпечуються у відповідності до нормативно-правових актів та зобов'язань стосовно Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» [182].

Українська доповідь також містить «Інформацію з Донецької та Луганської областей стосовно заходів спрямованих на виконання положень Частини III Хартії станом на 01.07.2015 року» [172-180]. У ній зазначено, між іншим, що сепаратисти й окупанти припинили діяльність освітніх закладів, у яких навчалася іврити та культури єврейського народу; що з міста Донецька «керівництво регіонального товариства німців виїхало на постійне проживання до Німеччини» [174]; що припинилися польсько-українські програми обміну у навчальних закладах захоплених територій [175]. Стосовно російської мови на названих територіях автори доповіді нагадали, що в Донецькій і Луганських

областях вона була широко представлена в усіх сферах і до 2014 р., а на підконтрольних українській владі територіях надалі лишилася у доволі сильній позиції [176].

Загальний звіт про ситуацію російської мови в Україні був досить таки розлогим [127–152]. Із сьогоднішньої перспективи вражає той факт, що автори доповіді повторно згадували про попередню співпрацю України з низкою інституцій, які фактично були агентами російського агресора у культурній сфері: про «Русские культурные центры» у Рівному, Хмельницькому, Дніпрі та Херсоні [139, 143, 146], з поясненням: «Це міжнародний культурний проект, який реалізує російський фонд “Русский мир”» [143]; про співпрацю із представництвом Росспівробітництва [Россотрудничества] при Генеральному консульстві Росії в Одесі [149]; про «зустріч із письменником Полянським Сергієм» [насправді: Сергей Полонский], «який презентував свою книгу “Флот не дрогнет. Флот выстоит. Флот победит”» [143–144] у Кіровограді; про діяльність «Всеукраїнської громадської організації “Руський Рух України” [Русское движение Украины]» [144]; про участь чернігівської громадської організації «Русичі» [Русичи] у «VI Відкритому фестивалі традиційної слов'янської культури та бойових єдиноборств “Київська Русь”» [151], тощо.

У відповідь на звіт України Рада Європи запропонувала у вересні **2017 р.** свою «Третю доповідь Експертного комітету стосовно України», яка також наявна в неофіційному перекладі. На самому початку доповіді Експертний комітет зазначив:

У зв'язку з незаконною анексією Російською Федерацією Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, Експертний комітет не в змозі провести моніторинг застосування Хартії відносно болгарської, кримськотатарської, німецької, грецької, караїмської та кримчакської [так] мов у Криму. Теж [так] саме стосується мов меншин, які використовуються у регіонах Донбасу, що не перебувають під фактичним контролем української влади. Посилаючись на свою Заяву про становище в Україні від 16 травня 2014 р. [див. вище], Експертний комітет висловлює глибоке занепокоєння становищем носіїв мов меншин на цих територіях, на яких Хартія де-факто зараз не застосовується [Заступники міністрів : 5].

Таким чином, у 2017 р. Експертний комітет усе ще ані словом не згадував про долю української мови на тимчасово окупованих територіях попри те, що у звіті України про неї таки йшлося.

Натомість комітет у своїй доволі критичній доповіді порекомендував Україні застосовувати мовний закон 2012 р. не лише до кримськотатарської, болгарської, гагаузької, угорської, польської, румунської, російської та словацької мов, а також до білоруської, німецької, грецької та молдовської [там-таки]. Експерти також повторно критикували Україну за «відсутність структурованого підходу» до застосування всіх зобов'язань на підставі хартії [там-таки, 8 і деінде]. Загалом комітет вимагав значного поширення сфери вжитку фактично всіх регіональних і міноритарних мов в Україні, окрім російської (див. нижче). Чимало пропозицій експертів виглядають вкрай амбітно:

Що стосується організації освіти мовами меншин, то з боку органів влади зберігається пасивне ставлення. <...> [П]ропозиція в галузі освіти має випереджати попит, тобто освіта повинна бути організована (зокрема, підготовка викладачів, відбір шкіл, випуск підручників, фінансування), перш ніж батьки або учні звернуться до органів влади. Така пропозиція також повинна забезпечити безперервність від дошкільної до середньої та вищої освіти, включаючи професійно-технічну освіту у відповідних географічних районах [8].

Білоруська, болгарська, гагаузька, німецька, грецька, польська, словацька мови та ідиш досі не використовуються у судочинстві відповідно до зобов'язань України, передбачених Хартією. В цілому, носіїв мов меншин рідко заохочують (а іноді та зовсім можуть відраджувати) використовувати свою мову в ході судових розглядів [9].

Угорська та російська мови використовуються приватними радіо- та телевізійними компаніями. Деякі інші мови меншин (польська, румунська та словацька) використовуються лише на приватному радіо. Владі України необхідно стимулювати приватні радіо- та телемовні компанії з метою сприяння розвитку приватного радіо- та телемовлення білоруською, болгарською, гагаузькою, німецькою та грецькою мовами, а також запустити приватне телевізійне мовлення польською, румунською та словацькою мовами [10].

Газети видаються болгарською, угорською, молдовською, польською, румунською та російською мовами. Україна повинна також вжити заходів зі сприяння створенню принаймні однієї щоденної або щотижневої газети білоруською, гагаузькою, німецькою, грецькою та словацькою мовами [10].

Також Експертний комітет зазначив: «У зв'язку з дуже обмеженою інформацією, наданою українською владою, Експертний комітет змушений зробити висновок, що в економічному житті використовуються лише російська та угорська мови» [11]. Експерти не лише вважали, що «використання польської, румунської та словацької мов у транскордонних економічних відносинах з сусідніми державами, а також з Німеччиною в цілому є реалістичним і має активно заохочуватися українською владою» [там-таки], але й критикували відсутність використання фактично всіх інших регіональних і міноритарних мов в економічному й соціальному житті.

У цій доповіді Експертний комітет також повернувся до питань «русинської мови» (в англійських документах часто називаною «Ruthenian»), про яку вже у доповіді 2012 р. йшлося окремо попри те, що ця мова не захищається на підставі угоди про хартію, а потрапила до списку регіональних і міноритарних мов лише на підставі мовного закону 2012 р. Експертний комітет критикував, що «українська влада досі однозначно не ставиться до русинської мови як до самостійної», і наполягав, що «необхідно розробити структуровану політику популяризації русинської мови, оскільки в цей час русинська мова у більшості сфер суспільного життя відсутня» [13]. У цьому контексті варто згадати, що у Звіті 2015 р. українські органи влади подали доволі розлогий коментар стосовно питання «русинської мови» [Третя періодична доповідь: 6–8], наголошуючи, що з офіційної української перспективи «населення Закарпатської області України та прилеглих до неї регіонів Східної Словаччини є частиною українського етносу, а їхнє мовлення представляє собою українські говірки, пов'язані численними спільними рисами з іншими українськими говірками» [Третя періодична доповідь : 6]. Українська сторона тоді додала, що, попри все, «[щ]об уникнути можливих протистоянь на ґрунті політизації

мовного питання та загострення внутрішньоетнічних суперечностей та відповідно до букви й духу Європейської хартії регіональних або міноритарних мов в Україні створено умови для розвитку й використання цього регіонального різновиду української мови» [7]. Зрештою українська сторона навела чимало історичних та діалектологічних аргументів, посилаючись, між іншим, на експертизу Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні Національної академії наук України [7]. Експертний комітет 2017 р. доволі різко наполіг, що це «незрозуміла позиція», яка «завадила розробці структурованої політики популяризації русинської мови» [Заступники міністрів : 87].

У 2017 р. Експертний комітет позитивно оцінив, між іншим, заходи української влади щодо підтримки кримськотатарської влади у Генічеському районі та у Мелітополі [11, 30–31], однак наголосив, що «мережа закладів освіти, у яких викладають кримськотатарську мову, потребує розширення, зокрема, в районах, де знайшли притулок переміщені особи з-поміж представників кримськотатарської спільноти» [30], та аргументував, що «[у] зовнішній культурній політиці Україна не приділяє уваги кримськотатарській мові та культурі, яку вона відображає» [31].

Що ж до російської мови, Експертний комітет і в 2017 р. підтвердив, що «Україна виконала більшість своїх зобов'язань відповідно до Хартії», однак додав, що «високий рівень дотримання Україною своїх зобов'язань за хартією щодо російської мови частково є результатом того, що ратифікація для російської мови не відображає належним чином міцну соціолінгвістичну позицію цієї мови в Україні» [13; також 84].

На підставі рекомендацій Експертного комітету 12 грудня 2018 р. на 1332-му засіданні заступників міністрів була ухвалена стисла й загальна рекомендація міністрів: **«Рекомендація CM/RecChL(2018)6 комітету міністрів державам-членам щодо застосування Європейської хартії регіональних мов або мов меншин Україною»** [Рекомендація CM/RecChL]. У ній про анексію Криму та ситуацію на Донбасі взагалі не було згадано.

Наступний – і поки що останній – цикл моніторингу почався з **Четвертої доповіді України**, яка датується груднем 2018 р. й потрапила до Страсбурга 4 вересня **2019 р.**; вона доступна лише в англomовній версії [European Charter for Regional or Minority Languages]. У вступному розділі українська влада нагадала, що мовний закон 2012 р. втратив силу після того, як 28 лютого 2018 р. Конституційний Суд України визнав його неконституційним [там само: 5], і що мовні питання в освіті далі врегульовувалися ст. 7 українського закону «Про освіту» [5–6]. Далі українська сторона повідомила про Указ Президента України № 156/2018 «Про невідкладні заходи щодо зміцнення державного статусу української мови та сприяння створенню єдиного культурного простору України» та про підготовку закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» [6]. Згодом ішлося про зміни політичної ситуації в Україні, зумовлені анексією Криму та постанням ДНР-ЛНР [6–7], а також про те, що «анексія кримського півострова Російською Федерацією та бойові дії у Східній Україні» [«[t]he annexation of the Crimean Peninsula by the Russian Federation and the military actions in the Eastern Ukraine»] унеможливили моніторинг імплементації Хартії та забезпечення мовного законодавства на тимчасово окупованій території України » [7]. Далі українська сторона відзвітувала про фінансування заходів, пов'язаних із Хартією, не натякаючи, що виконання всіх рекомендацій Експертного комітету з 2017 р. навряд чи було сумісним із можливостями українського бюджету [7–9].

Автори доповіді згадали про те, що в Україні є передачі на телебаченні й радіо 10 регіональними й міноритарними мовами, «including Gagauz, Bulgarian, Moldovan, Romanian, German, Ruthenian, Gypsy, Russian, Hungarian and Slovak» [11; пор. 153: там ідеться про 11 мов, додано кримськотатарську], та оголосили, що українська сторона бачить «довгострокові перспективи» [«long-term perspectives»] для розвитку ЗМІ іншими мовами «(eg. – Polish, Czech, Greek)», бодай на регіональному рівні [153].

Доповідь містила оцінювання нових перспектив викладання регіональних і міноритарних мов на підґрунті ст. 7 закону «Про освіту» та ст. 11 закону

«Про повну загальну середню освіту» [12]. Автори наголосили на наявності приватних навчальних закладів, як-от «Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II» та «Бейт-Хана» [12–13], на функціонуванні навчальних програм в українських університетах [14], на міжнародній співпраці щодо захисту національних менших, нових міжнародних угодах [15–18], кооперації з представниками національних меншин, зокрема стосовно нових українських законів і створенні нових експертних рад щодо захисту національних меншин [19–22], тощо.

Стосовно звіту про російську мову варто мати на увазі, що доповідь 2019 р. ґрунтувалася ще на даних 2018 р., коли закон «Про освіту» ще не набрав чинності [123–126]. У звіті про ЗМІ вражає, що чимало із названих російськомовних програм та видань були присвячені кримськотатарській і єврейській тематиці, деякі в регіональному плані – тематиці Криму та Донбасу [126–128]. Водночас в описі культурних заходів надалі фігурували «русские центры» з типовими для них темами типу «Дня перемоги» [128], а також «Русское движение Украины» [130].

Не можна було не помітити, що у багатьох контекстах українська сторона наполягала на тих попередніх аргументах, проти яких Експертний комітет Ради Європи уже виступав раніше, вимагаючи чіткого «проактивного» підходу до розвитку регіональних і міноритарних мов. Наприклад, українська сторона і далі наголошувала на тому, що викладання білоруської мови у школах України не проводиться тому, що немає відповідного попиту, водночас вказуючи на те, що білоруську мову вивчають у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, а також існують недільні школи з викладанням білоруської мови [22–23]. Так само українська сторона вказала на чимало заходів на підтримку кримськотатарської мови, при цьому зізнавшись, що у вечірніх школах немає навчання кримськотатарської мови через брак попиту [36], однак додала, що у разі виникнення такої потреби це могло б змінитися згідно з українським законодавством, зокрема й з законом «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» [36]. Також у доповіді

йшлося про те, що регіональні й міноритарні мови застосовувалися у судочинстві згідно з українським законодавством, тобто в усних і письмових перекладах лише у разі потреби, тоді як першість належить державній мові [147–149]. Що ж до мововжитку в органах влади, українська сторона повідомила, що регіональні й міноритарні мови, зокрема російська, угорська й румунська, вживаються у різних регіонах поряд із державною мовою, однак не повідомила про подальші перспективи застосування інших регіональних і міноритарних мов [149–153]. Стосовно ролі регіональних і міноритарних мов в економічному й соціальному житті автори української доповіді зазначили, що в Україні немає жодних заборон їхнього ужитку [154], а про будь-яке заохочування для поширеного вжитку регіональних і міноритарних мов не йшлося.

Наступним кроком у спілкуванні навколо хартії стала **«Заява Комітету експертів про правову базу імплементації Європейської хартії регіональних мов або мов меншин»**, яка постала вже після 24 лютого 2022 р. Вона датується **26 червня 2023 р.** й була «одноголосно прийнята» Експертним комітетом «на його 76 пленарному засіданні у Страсбурзі» (що відбулося 12–16 червня 2023 р.). Ця заява доступна у неофіційному перекладі українською. У вступній частині цього тексту Експертний комітет висловився про повномасштабну російську війну в Україні:

Комітет експертів ще раз найрішучішим чином засуджує агресію Російської Федерації проти України та висловлює глибоку стурбованість і солідарність з усім народом України. Комітет експертів вважає неприпустимим застосування Російською Федерацією в якості приводу для агресії факту присутності [так] російської мови в Україні як однієї з мов меншин. Комітет готовий і надалі надавати підтримку українській владі щодо імплементації Хартії та вважає даний документ одним зі способів надання рекомендацій українським органам влади стосовно шляхів посилення захисту мов меншин у країні [Заява 2023: 2].

Далі Експертний комітет не залишив жодних конкретних коментарів щодо звіту української сторони, натомість відгукнувся на новації в українському мовному законодавстві, зокрема на Закон «Про національні меншини

(спільноти) України», що набрав чинності з 1 липня 2023 р., та на Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної», який діє з 16 липня 2019 р. Комітет зазначив, що «вітає висновок щодо Закону України про національні меншини (спільноти), прийнятий Венеціанською комісією на її 135-му пленарному засіданні (Венеція, 9–10 червня 2023 р.)» [2]. Ішлося про висновок, який містив доволі різку критику цього закону. Комітет знову наголосив на важливості преамбули хартії, яка «вимагає від держав вживати проактивних і позитивних заходів з метою просування мов меншин у суспільному та приватному житті, які відображають “сприяння та/або заохочення” такого використання (стаття 7.1. d) та “рішучі дії, спрямовані на розвиток регіональних мов або мов меншин з метою їх збереження” (стаття 7.1. c)» [2]. Зокрема, комітет виразив своє незадоволення з приводу того, що на підставі Закону «Про освіту» 2017 р. обсяг навчання мовами національних меншин скоротився, «особливо на рівні середньої школи» [2]. Комітет вказав, що «Україна не уточнила», яку модель викладання регіональних і міноритарних мов із Хартії вона використовуватиме, і зазначив: «Той факт, що освітні моделі не були визначені в ратифікаційному документі, не обов'язково має означати, що імплементація Хартії обмежується нижчим або найнижчим можливим варіантом» [3]. Очевидно, Експертний комітет вважав положення Закону «Про освіту» утіленням саме такого варіанту, тому експерти додали, «що у світлі положень Хартії після її ратифікації держава-учасниця не повинна запроваджувати менш сприятливий режим захисту мови, ніж той, що діяв у країні на момент ратифікації» [3], і критикували розрізнення положень найновішого українського мовного законодавства в залежності від того, чи конкретні регіональні й міноритарні мови є офіційними мовами Європейського Союзу, чи ні. Окрім того, комітет нагадав, що у сфері судочинства «використання мов меншин, відповідно до ратифікованих зобов'язань, має бути можливим незалежно від знання особою офіційної мови» [4], однак не вказав на конкретне порушення відповідних положень в Україні. Комітет також наголосив на далекосяжних зобов'язаннях, які, на їхню думку, Україна взяла на

себе стосовно використання регіональних і міноритарних мов у сфері «адміністративних та регіональних і місцевих органів влади» [4], та нагадав, «що Хартія ґрунтується на проактивному підході з боку органів влади до просування мов меншин, і це має бути відповідним чином відображено в законодавстві та на практиці» [5]. Експертний комітет критично оцінив фактично усі обмеження для використання регіональних і міноритарних мов щодо ЗМІ та публічних заходів, які виникають із Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» [5], схвалив, що «Закон про національні меншини (стаття 10.5) передбачає звільнення від 50-відсоткової квоти на видання українською мовою, визначеної статтею 26 Закону про державну мову, для видавництв і видань мовами меншин, а також спеціалізованих книгарень для національних меншин» [6], однак додав, що «слід відкрити більше простору для мов меншин» [6], наприклад, щодо «фільмів та пов'язаних з ними творів (стаття 23.6 Закону про державну мову), які мають бути українською мовою, за винятком «мов корінних народів»», або публічних заходів [6]. Стосовно ситуації регіональних і міноритарних мов в економічному й соціальному житті Експертний комітет зазначив: «У світлі законодавчої бази та її впливу на економічне та соціальне життя, важливо, щоб існували достатні гарантії того, що органи влади будуть протидіяти практикам, які спрямовані на перешкоджання використанню мов меншин у цій сфері. (Стаття 13.1. с Хартії)»; а також, що в деяких випадках «потрібні позитивні дії для забезпечення того, щоб мови меншин продовжували використовуватися» [6]. Завершуючи, Експертний комітет запросив українські органи влади «подати свій наступний періодичний звіт щодо застосування Хартії до 1 травня 2024 року» [6] – тобто, через 5 років після прийняття попередньої доповіді, а лише через менше, ніж рік після оприлюднення заяви Експертного комітету.

3. Спроба оцінювання. Спілкування України з Експертним комітетом Ради Європи навколо Європейської хартії регіональних і міноритарних мов упродовж останнього десятиріччя справляє враження, що погляди двох сторін дедалі більше розбіглися. Поки Україна, не останньою мірою внаслідок

російської військової агресії, переважно намагалася зміцнити позиції державної мови, експерти Ради Європи дедалі більше наполягали на збільшенні зусиль щодо сприяння розвитку регіональних і міноритарних мов в Україні, при цьому наполягали на власній інтерпретації Хартії, яка відзначалася певним максималізмом. Зокрема, експерти дедалі більше наголошували на статті 7 частини II Хартії, в якій ідеться, між іншим, про «необхідність здійснення рішучих дій, спрямованих на розвиток регіональних мов або мов меншин з метою їх збереження» [1c], про «сприяння використанню регіональних мов або мов меншин, в усній та письмовій формі, у суспільному та приватному житті і/або заохочення такого використання» [1d], та у загальному плані про «передбачення належних форм і засобів викладання і вивчення регіональних мов або мов меншин на всіх відповідних рівнях» [1f] [тут і далі див. Хартія 2003].

Водночас із доповідей Експертного комітету не можна зрозуміти, що в частині III, у якій ідеться про конкретні положення, Україна зобов'язалася застосувати заходи щодо використання регіональних і міноритарних мов у сферах дошкільної, початкової, середньої та професійно-технічної освіти лише «принаймні до дітей з тих сімей, які цього бажають і кількість яких вважається для цього достатньою» [ст. 1], що цілком узгоджується з аргументацією в українських доповідях, якою Експертний комітет, своєю чергою, так незадоволений. Щодо судової влади [ст. 9], українська сторона зобов'язалася, між іншим, «а) у кримінальному судочинстві: iii) передбачити, щоб клопотання і докази, у письмовій чи усній формі, не розглядалися як неприйнятні виключно на тій підставі, що вони сформульовані регіональною мовою або мовою меншини; і/або b) у цивільному судочинстві: iii) дозволяти подання документів і доказів регіональними мовами або мовами меншин; у разі необхідності із залученням усних і письмових перекладачів». Таким чином, Україна навряд чи зобов'язалася «проактивно» сприяти використанню регіональних і міноритарних мов у судочинстві. Далі, стосовно адміністративних органів та публічних послуг [ст. 10], у тексті хартії йдеться про те, що «Сторони

зобов'язуються дозволяти **і/або** заохочувати» використання регіональних і міноритарних мов на різних рівнях; при цьому українська сторона очевидно ставила наголос на сполучнику «або», тоді як Експертний комітет наполягав на читанні «і», не «або» – тобто на інтерпретації, що йдеться не лише про дозвіл, а й про заохочування до використання регіональних і міноритарних мов у судочинстві. Що ж до положень про ЗМІ [ст. 11], у хартії заздалегідь ідеться про їхнє застосування лише «в межах території», на яких регіональні й міноритарні мови використовуються, та «відповідно до стану кожної мови» у разі, «якщо органи державної влади, безпосередньо чи опосередковано, мають компетенцію, повноваження або відіграють певну роль у цій сфері, та із поважанням принципу незалежності і самостійності засобів масової інформації». Саме в таких умовах Україна зобов'язалася «вжити належних заходів для того, щоб радіо- і телеорганізації транслювали програми регіональними мовами або мовами меншин». Україна не зобов'язалася, наприклад, «і) забезпечити створення якнайменш однієї радіостанції і одного телевізійного каналу, які здійснюватимуть мовлення регіональними мовами або мовами меншин; або ii) заохочувати створення якнайменш однієї радіостанції і одного телевізійного каналу, які здійснюватимуть мовлення регіональними мовами або мовами меншин, і/або сприяти такому створенню»; однак саме на таких положеннях наполягав Експертний комітет. Також не зрозуміло заздалегідь, чому експерти були переконані, що Україна, в якій газети видаються болгарською, угорською, молдовською, польською, румунською та російською мовами, «повинна також вжити заходів зі сприяння створенню принаймні однієї щоденної або щотижневої газети білоруською, гагаузькою, німецькою, грецькою та словацькою мовами» [див. вище]—адже на питання, чи такі рекомендації дійсно сформульовані «відповідно до стану кожної мови», згідно з ратифікованим положенням хартії, навряд можна відповісти ствердно без застережень. Що ж до економічного й соціального життя [Хартія 2003: ст. 13], Україна зобов'язалася лише «заборонити застосування у внутрішніх правилах компаній і приватних документах будь-яких положень, що

виключають або обмежують використання регіональних мов або мов меншин, принаймні між особами, що вживають одну і ту ж мову», та «запобігати практиці, спрямованій на відмову від використання регіональних мов або мов меншин в економічній або соціальній діяльності»; Україна не погодилася на будь-які «заходи, які сприяють використанню регіональних мов або мов меншин», тощо.

Наостанок привертає увагу те, що Експертний комітет повторно наполягав на тому, щоб Україна визнала «русинську мову» регіональною або міноритарною, адже у статті 3 зазначено: «Кожна Договірна Держава визначає у своїй ратифікаційній грамоті або своєму документі про прийняття чи затвердження кожен регіональну мову або мову меншини чи офіційну мову»; таким чином, згідно із хартією визначення регіональних і міноритарних мов є справою лише держав-учасниць, а не Ради Європи.

Попри те, що Експертний комітет у справах хартії не є тією інституцією, в чій компетенції входить оцінювання російської військової агресії проти України – у Раді Європи це справа Парламентської асамблеї, яка реагувала на події вже з 2014 р. – , варто подивитися, як експерти висловлювалися про найновішу історію України та її значення для розвитку мовної ситуації України у своїх звітах. Ми побачили, що у першому документі з кінця березня 2014 р. взагалі не було згадки про окупацію Криму та події на Донбасі, а ще у середині травня Експертний комітет писав лише про «поточну ситуацію» та «нинішні умови» в Україні без будь-якої подальшої характеристики. Щоправда Експертний комітет тоді висловив свою глибоку «стурбованість» щодо розвитку регіональних і міноритарних мов у Криму, але не згадав про змінену ситуацію української мови у тимчасово окупованих територіях. З одного боку, це, мабуть, можна пояснити тим, що українська мова як така не є прямим предметом положень хартії стосовно України. З іншого боку, повне замовчування загрози української мови на тимчасово окупованих територіях з боку Експертного комітету хартії, яке триває до сьогоднішнього дня, усе ж таки дивує.

У січні 2016 р. українська сторона повідомила про наслідки «анексії Кримського півострова Російською Федерацією» та «бойових дій в зоні антитерористичної операції на територіях самопроголошених, так званих Донецької народної республіки та Луганської народної республіки».

У відповідь Експертний комітет у доповіді з вересня 2017 р. уже писав про «незаконну анексію Російською Федерацією Автономної Республіки Крим та міста Севастополя» та – менш чітко – про ті регіони Донбасу, «що не перебувають під фактичним контролем української влади», однак «глибоке занепокоєння» експертів усе ще стосувалося лише «носіїв мов меншин на цих територіях, на яких хартія де-факто зараз не застосовується», а не української, яка де-факто стала смертельно zagrożеною міноритарною мовою, хоча де-юре була «державною мовою» не лише у Криму (з травня 2017 р.), а також із травня 2014 р. до березня 2020 р. у самопроголошених Донецькій і Луганській «народних республіках» [Moser 2023]. Тим часом у рекомендації комітету міністрів з грудня 2018 р. про ситуацію у Криму та на Донбасі немає згадки.

У вересні 2019 р. українська сторона продовжила звітувати про наслідки «анексії кримського півострова Російською Федерацією та бойових дій у Східній Україні». Експертний комітет відповів заявою лише у червні 2023 р., тобто майже через півтора року після початку повномасштабного вторгнення. У ній Експертний комітет зазначив, що «ще раз найрішучішим чином засуджує агресію Російської Федерації проти України та висловлює глибоку стурбованість і солідарність з усім народом України». Водночас заява Експертного комітету не залишила жодного сумніву, що спілкування України з Радою Європи щодо хартії й надалі буде непростим.

ЛІТЕРАТУРА

Заступники міністрів. 1295-е засідання, 27 вересня 2017 р. 10 Юридичні питання. 10.4-Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин. b. Третя доповідь Експертного комітету стосовно України. Питання до розгляду GR-J на засіданні 14 вересня 2017 р. CM(2017)97. 24 серпня 2017 р.

Рекомендація CM/RecChL(2018)6 комітету міністрів державам-членам щодо застосування Європейської хартії регіональних мов або мов меншин Україною (Прийнята комітетом міністрів 12 грудня 2018 року на 1332-му засіданні заступників міністрів. 12 грудня 2018 р.

Сисак І., Степаненко З. «Відкладена русифікація»: як закон про нацменшини може змінити мовне законодавство та чому його ухвалення вимагає ЄС. 01 грудня 2023. <https://www.radiosvoboda.org/a/yak-zakon-pro-natsmeshynnu-mozhe-zminyty-movne-zakonodavstvo/32703127.html?fbclid=IwAR2bE8KnfZv4Dr266phQ2-7C4AXzPaAfq63cL5hr7oGmhD47PhB0K-ZyGC8>.

Третя періодична доповідь України про виконання Європейської хартії регіональних мов або мов меншин (надається у відповідності зі статтею 15 Хартії). Київ, вересень 2015.

CoE 2012/2014 – Council of Europe. Committee of Experts. Application of the Charter in Ukraine. 2nd monitoring cycle. ECRML (2014) 3. A. Report of the Committee of Experts on the Charter. Strasbourg, 15 January 2014.

CoE 2014 – Council of Europe. Committee of Experts. Report Reviewing the current situation of national minority languages in Ukraine. MIN-LANG (2014) 13. Strasbourg, 17 April 2014.

Council of Europe 2024: European Charter for Regional or Minority Languages. Reports and Recommendations. URL: [https://www.coe.int/en/web/european-charter-regional-or-minority-languages/reports-and-recommendations#{%2228993157%22:\[23\]}](https://www.coe.int/en/web/european-charter-regional-or-minority-languages/reports-and-recommendations#{%2228993157%22:[23]}) (дата звернення 11.03.2024).

European Commission 2023: European Commission. Commission Staff Working Document. Ukraine 2023 Report. SWD(2023) 699 final. Brussels, 8.11.2023.

Хартія 2003: Європейська хартія регіональних мов або мов меншин. Документ 994_014, чинний, поточна редакція – Ратифікація від 15.05.2003, підстава - 802-I.

URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_014#Text (дата звернення 11.03.2024).

Moser M. Language Policy and the Discourse on Languages in Ukraine under President Viktor Yanukovich (25 February 2010–28 October 2012). (Soviet and Post-Soviet Politics and Society, vol. 122). Stuttgart: ibidem-Verlag 2013.

Moser M. The Ukrainian Language in the Temporarily Occupied Territories (2014–October 2022). Kyiv-Mohyla Humanities Journal. 2023. Iss.10. P. 2–48.

European Charter for Regional or Minority Languages. Fourth periodical report presented to the Secretary General of the Council of Europe in accordance with Article 15 of the Charter. MIN-LANG (2019) PR 7. Strasbourg, 4 September 2019.

Statement 2014 – Statement by the Committee of Experts of the European Charter for Regional or Minority languages on the situation in Ukraine. MIN-LANG (2014) 42. Strasbourg, 16 May 2014.

Venice Commission 2019 – European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). CDL-AD(2019)032. Opinion No. 960 / 2019. Ukraine. Opinion on the Law On Supporting the Functioning of the Ukrainian Language as the State Language. Adopted by the Venice Commission at its 121st Plenary Session (Venice, 6-7 December 2019). On the basis of comments by Veronika Bílková (Member, Czech Republic), Herdis Kjerulf Thogeirsdottir (Member, Iceland), Jan Velaers (Member, Belgium), Rob Dunbar (Expert, DGII), Rainer Hofmann (Expert, DGII). Strasbourg, 9 December 2019.

Venice Commission 2023 – European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). CDL-AD(2023)021. Ukraine. Opinion on the Law On National Minorities (Communities). Adopted by the Venice Commission at its 135th Plenary Session (Venice, 9-10 June 2023). On the basis of comments by Veronika Bílková (Member, Czech Republic), Regina Kiener (Member, Switzerland), Janine Otálora Malassis (Substitute member, Mexico), Jan Velaers (Member, Belgium). Strasbourg, 12 June 2023.

Галина ЯВОРСЬКА

Національний інститут стратегічних досліджень, Київ, Україна

Електронна пошта: galina.yavorska@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7731-4786>

ДИСКУРС ВІЙНИ (КІЛЬКА МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПИТАНЬ)

Вступні зауваження

Війна породжує зміни в існуванні людей і спільнот, впливаючи на мову як один з основних вимірів індивідуальної та соціальної екзистенції. Змінюючи довкілля, сприйняття простору і часу, модифікуючи форми та способи задоволення базових людських потреб, воєнні дії безпосередньо позначаються на процесах пізнання та комунікації. Війна руйнує не лише людські життя, фізичне та культурне довкілля, а й концептуальні схеми розуміння подій, які також зазнають змін – від ледь помітних до радикальних. Водночас ситуацію війни супроводжують творчі сплески, оцінити наслідки яких можна буде в тривалій часовій перспективі. З одного боку, війна – це розрив тяглості. З іншого, вона оживлює архетипи та сплячі метафори, повертаючи їм буквальний сенс.

Поява нових мовних фактів і явищ під час російсько-української війни, а також способів і форм її дискурсивного представлення, створюють можливість сформулювати в зв'язку з цим кілька методологічних питань. Перше питання стосується оцінки зв'язку мови і культури в широкому розумінні, разом з її соціальною реалізацією. Друге пов'язане із можливостями і обмеженнями у застосуванні критичних підходів до вивчення дискурсивних практик, а саме Критичного аналізу дискурсу, і доцільністю ширшого використання у цій царині Теорії мовних дій (Speech Act Theory). І, нарешті третя проблема – це вплив війни на процеси когнітивної метафоризації, що дозволяє зафіксувати

нетривіальні семантичні зсуви, спричинені змінами тілесного досвіду в умовах війни.

Пропонований список зачіпає різні аспекти впливу цієї війни на динаміку мовної і соціокультурної реальності. У фокусі нашої уваги – процеси мовної (семіотичної) репрезентації фізичного й концептуального вимірів війни. Завдання цього насамперед – сформулювати питання і проілюструвати теоретичну та практичну доцільність їх постановки, а не подати готові відповіді.

Аксіологічна рамка зв'язку мови і суспільства: від золотої доби минулого до бажаного майбутнього

Зв'язок мови і соціокультурної реальності, як відомо, становить невичерпну тему. У найзагальнішому плані проблема полягає в тому, чи цей зв'язок працює в один бік – від дійсності до мови, чи йдеться насправді про двоспрямовану взаємодію. Сучасна наука схиляється до другої відповіді і намагається встановити, яким чином взаємодія відбувається, які тут існують можливості й обмеження.

До загальних проблем належить також оцінка взаємодії мови і культури, тобто чи є це явище позитивним чи негативним? Таке питання ставлять досить рідко, і воно може виникати лише за умови визнання наявності двоспрямованого впливу між мовою та культурою. Адже уявлення про мову як відбиток дійсності не передбачає застосування аксіологічного підходу в силу пасивного характеру такого процесу, що відбувається начебто поза участю суб'єкта. Якщо ж мова не просто відбиває соціокультурну реальність, а вибудовує і конструює її, оцінки, на нашу думку, доречні.

Позитивний погляд на зв'язку між мовою і культурою був засадничим для початкових стадій дослідження проблеми і базовим для формування культурної антропології та етнолінгвістики. Інтерес до реконструкції архаїки й опису традиційної культури переважав у дослідницьких парадигмах, що брали початок від доби Романтизму. Згодом ситуація змінилася, значною мірою

внаслідок розширення наукової перспективи в підході до культури. У фокус зацікавлення потрапили, разом із традиційними, також сучасні багатовимірні мікро- і макроспільноти, і крім архаїки та збереження культурної спадщини розпочався опис змін соціокультурних норм та практик відтворення суспільної тяглості (освіта, право та ін.). Відповідно до розширення предметної сфери та залучення нових соціальних і етнокультурних теорій поступово з'ясувалася невідповідність вихідної аксіологічної рамки, що передбачала, подекуди за замовчуванням, розгляд зв'язку мови і культури винятково в позитивних термінах.

Як зазначає Єжи Бартмінський, «ключовою ідеєю народної культури була ідея взаємної допомоги та підтримки, гармонійної взаємодії з людьми, тваринами, рослинами, з цілим усесвітом» [Bartmiński].

Натомість при переході до аналізу соціальних реалій сучасного світу такий погляд на традиційну культуру в дусі ностальгії за минулою «золотою добою» зіткнувся з суперечливими і далекими від гармонії явищами. Позитивну оцінку зв'язку мови і культури заступила критика, спрямована на реформування й покращення незадовільного стану справ. Позитив не зник, однак перемістився з минулого до бажаного майбутнього.

На цьому останньому постулаті ґрунтується діяльність у сфері мовної політики і мовного планування, спрямована на виправлення стану речей, наявних у мовних ситуаціях, та на розвиток літературного стандарту. Можна сказати, що ідеальний стан справ для соціолінгвістики посунутий здебільшого в майбутнє, що узгоджується, зокрема, з деонтичною модальністю норми.

У цьому пункті соціолінгвістика цілком корелює з так званими критичними підходами у соціології та соціальній філософії ХХ століття. Зокрема нормативна критична теорія Франкфуртської школи експліцитно спрямована на впровадження позитивних соціальних трансформацій [Horkheimer 1992], і на цій же теорії ґрунтується Критичний аналіз дискурсу (Critical Discourse Analysis), про який детальніше йдеться нижче.

Повертаючись до питання оцінки зв'язку мови і культури, підкреслимо, що світоглядний вибір між орієнтацією на традицію або на майбутнє у контексті реальної війни набуває нових, неочікуваних рис. В умовах, коли війна руйнує минуле, матеріальне і концептуальне, і різко обмежує плановане майбутнє, обидві орієнтації виявляються рівною мірою екзистенційно значущими. Показовим є приклад з підривом 6 червня 2023 р. російськими військовими дамби Каховської ГЕС, що мало катастрофічні наслідки для людей і для екології. Водночас у березні 2024 р. на цій території зафіксоване водопілля, що деякими дослідниками й екоактивістами усвідомлюється як повернення до традиційного, природного стану речей, і як відновлення історичного Великого Лугу.

Пор.: «За відсутності штучного регулювання рівня води, сьогодні ми можемо спостерігати на території колишнього Каховського водосховища ті самі процеси, що відбуваються на природних, незарегульованих людиною заплавах річок. Весняні водопілля відбувалися на цих землях ще до побудови ГЕС тисячі років» (експерт Української природоохоронної групи, молодший науковий співробітник Інституту зоології ім. І. Шмальгаузена НАН України Григорій Коломицев) [У Каховське водосховище...]. Наразі наслідки підриву дамби і знищення Каховського водосховища у фізичному та економічному вимірах оцінити важко, однак на рівні дискурсивного осмислення маємо, безперечно, наратив повернення до гармонійного ідеалу минулого.

Щодо ідеалу солідарності, то російсько-українська війна породила в українському суспільстві величезний волонтерський рух, як втілення взаємодопомоги і взаємної підтримки. Ми спостерігаємо, як цей ідеал, притаманний традиційній народній культурі, в умовах війни поширився в Україні на національний рівень, якщо скористатися пропонуваним Бартмінським [Bartmiński] розрізненням типів культур.

Відомо, що війна змінює не тільки природний, а й мовний ландшафт. Зміни мовної ситуації в Європі після Першої світової війни по гарячих слідах у монографії «Les langues dans l'Europe nouvelle» описував Антуан Мее,

пов'язуючи їх із виникненням нових державних утворень та нових літературних мов. Цікаво, що у першому виданні його книжки (1918) наведено деякі дані про мовну політику Української Центральної Ради щодо ролі української мови. Наскільки можна зрозуміти, цей фрагмент у другому виданні 1928 р. зник.

Загалом факт збільшення кількості літературних ідіомів внаслідок змін на політичній карті Мее оцінював скептично, вважаючи що воно, зрештою, стоїть на заваді цивілізаційній єдності Європи. Він підкреслював парадокс слов'янських мов, чия лінгвістична єдність вражає, а «цивілізаційна», тобто пов'язана з політичним статусом, майже не існує. У сучасних термінах ми б сказали, що це не стільки парадокс, як досить регулярний брак зв'язку між генетичними і соціолінгвістичними характеристиками.

Взагалі Мее відкидав спрощену слов'янофільську романтичну концепцію слов'янської єдності, підкреслюючи домінування соціально-політичних (цивілізаційних) факторів порівняно з власне лінгвістичними для долі споріднених мов [Vaillant]. Мабуть, у ті часи важко було уявити, що сучасний політичний проєкт єдиної Європи у галузі мовної політики, засновуватиметься на близьких до Романтизму засадах мовного розмаїття, а не на принципах раціоналізму доби Просвіти, яких сягає корінням ідея об'єднаної Європи [Kulesa].

Цей приклад здається нам важливим, оскільки праця Мее, яку нині згадують не часто, зачіпає деякі ключові моменти у становленні європейських поглядів на функціонування мов. І, крім того, ілюструє принципову нестійкість оцінок мовної і соціальної реальності в позитивних чи негативних термінах, їхню відносність та залежність від ширшого й неоднородного контексту і, зрештою, від *гранд-нарративів*, пов'язаних з універсальними парадигмами знання. Відносними виявляються й орієнтації на ідеали минулого й майбутнього, які теж здатні мінятися місцями у полі інтерпретацій.

Що таке дискурс війни?

Термін *дискурс війни* у цьому розділі вжито на позначення загальні конфігурації публічних дискурсивних протиставлень, що виникають і формуються в контексті російсько-української війни. Термін уводить війну як вимір комунікації і задає перспективу, тобто ракурс погляду на смисли війни як історичної, соціальної, екзистенційної події.

Дискурс війни став предметом вивчення відносно недавно і таких досліджень до останнього часу було небагато. Їхня кількість збільшилася після 2014 р., з початком російської агресії проти України, і помітно зросла, починаючи з 2022 р.

Цей факт, крім очевидного зв'язку з соціальним контекстом, на наш погляд, пов'язаний іще з двома чинниками, зовнішнім і внутрішнім. Перший чинник стосується способів кваліфікації мілітарних подій у сучасному світі (*збройний конфлікт, криза, війна*). І, в першу чергу, в міжнародному праві, яке обмежує застосування терміна *війна* набором конкретних ознак, уникаючи, за можливості, самої назви *війна* за суто лінгвістичними причинами, оскільки це слово багатозначне, легко метафоризується й тому породжує правові суперечності [Dinstein]. Тенденцію до юридичної заміни англ. war на international armed conflict ілюструють за допомогою назв ключових міжнародних документів, Женевських Конвенцій, у яких зафіксована ця заміна (Protection of War Victims 1949 р. перетворюється у 1971 р. на Protection of International Armed Conflict Victims в додаткових протоколах до того ж документу) [Dinstein: 5–6].

Загалом такі заміни і дискусії навколо них пов'язані з намаганнями правників і, частково, політиків, відокремити метафоричні та повсякденно-побутові вживання назви *війна* від термінологічних. Хоча межа між ними, навіть у праві, не така тривка: *війна з терором*, що вважалася метафорою, перетворилася після 11 вересня 2001р. на юридично визнану. Отже, як бачимо, руйнівний напад великого масштабу у фізичній реальності призводить до реалізації метафори, переносне значення стає буквальним і термінологічним. І відбувається ця семантична зміна у сполучі *війна з терором* внаслідок

конкретного нападу літаків терористів на території США, з великою кількістю жертв.

Другий чинник, назвемо його внутрішньонауковим, пов'язаний з аналізом дискурсу, дослідницьким напрямом, який виникає у 1960–1970 роки. Він спирається на ідеї Мішеля Фуко, застосовані ним і його послідовниками до опису інституційних соціальних практик (освіта, право, релігія, політика, тощо). Примітно, що аналіз дискурсу і соціолінгвістика виникають у руслі спільних ідей про характер зв'язку мови і суспільства як такого, що є незадовільним і потребує модифікацій.

Обидва чинники, зовнішній і внутрішній, мають, зрештою, термінологічну природу – і в першому, і в другому випадку йдеться про словесні позначення, за якими стоять принципи категоризації дійсності: соціально-історичної у її фізичному вимірі (*війна, збройний конфлікт* тощо), і теоретико-методологічної, або ментальної, коли йдеться про *дискурс*. Якщо ж узяти до уваги, що дискурс – це діяльність, яка наповнює реальність сенсом, то дихотомія фізичного виміру війни і її дискурсивного осмислення перетворюється на показник семіотичної сутності розглядуваного явища. Недарма війна підвищує семіотичне напруження, активізує процеси семіотизації, коли звичайні слова і предмети раптово перетворюються на символи і знаки.

Риторика війни

Дискурс війни розглядаємо далі як вид політичного дискурсу. Серед різновидів публічного політичного дискурсу дискурсивні практики країн, що перебувають у стані війни, раніше як специфічний предмет дослідження в лінгвістиці і соціальних науках не виокремлювали. При цьому вияви дискурсивної конфронтації неодноразово були і є предметом детального аналізу, насамперед у дослідженнях мови пропаганди і маніпуляцій. У рамках найбільш інструментально придатного і теоретично розробленого Критичного аналізу дискурсу (CDA) накопичена велика кількість праць, присвячених виявам гендерної, расової та інших видів дискримінації, доповнених описами мови ворожнечі.

Найбільш показовою і солідною, наскільки нам відомо, є книжка 2013 р. [Hodges], присвячена дискурсам війни та миру. До складників воєнного дискурсу у ній відносять риторику закликів до зброї, дискурсивне конструювання соціальних ідентичностей. Найбільшу увагу у дослідженнях дискурсу війни надають неправомірному використанню мовних засобів, за допомогою яких дії, пов'язані з війною, сприймалися як доречні, розумні і виправдані. Завданням авторів цієї та інших подібних праць було кваліфікувати такі мовні засоби як інструменти агресії, обмежуючи їх потенційний вплив і, згідно зі спрямуванням нормативних критичних теорій, намагаючись модифікувати ситуацію у бік досягнення миру.

Таке завдання можна розглядати як цілком гідне й правомірне, коли воно пов'язане винятково з риторикою агресора. Однак цей підхід втрачає виправданість і відгонить цинізмом, коли йдеться про сторону, що є об'єктом нападу в умовах масштабного воєнного конфлікту. Навіть більше, інверсія, спроба поміняти місцями нападника і жертву у цьому разі також не працює, оскільки від початку критичний аналіз декларує себе як спрямований на захист слабших. Однак, як показує збройне зіткнення між Ізраїлем і ХАМАС (2023 – цей час) питання моральної оцінки агресії загострюються в умовах браку однозначних критеріїв ідентифікації жертви. Очевидно, війна взагалі створює принципово інший контекст, порівняно з тими, що досліджуються в конфліктологічних студіях і працях, спрямованих проти дискримінації.

Попередній висновок полягає в тому, що в часи війни застосування CDA демонструє теоретичну й етичну обмеженість – логіка боротьби з дискримінацією, в умовах війни РФ проти України і масових зафіксованих російських воєнних злочинів, не спрацьовує, а начебто морально бездоганні орієнтації на пацифізм і ненасильство, від початку притаманні CDA, здатні парадоксально перетворитися на засоби підтримки агресора.

Натомість аналіз політичного дискурсу в рамках Теорії мовних дій (Speech Act Theory) дозволяє безоцінно розглянути специфіку дискурсивних вчинків в умовах війни, зокрема з погляду деяких комунікативних та когнітивно-семантичних ефектів.

Дискурсивні практики російсько-української війни (фактор перспективи)

Теорія мовних дій спирається на базову схему комунікативного акту як прототипового для опису мовної і, відповідно, дискурсивної, взаємодії. Головними чинниками комунікації, згідно зі схемою, є мовець (адресант) та слухач (адресат), а також зміст (тема) і мета повідомлення. Фізичний контекст і фактор часу впливають на варіативність та ефективність комунікативних практик, однак переважно не змінюють їхніх структурних, або інваріантних, ознак. Слід згадати і про фактор коду повідомлення, який є передумовою (не)розуміння між комунікантами і може спричинити розрив комунікації. На форми і зміст політичної комунікації і, загалом, на сферу публічного спілкування, яка нас цікавить, впливають цифрові технології й соціальні мережі – допис у соцмережах відомого політичного діяча миттєво перетворюється на факт офіційної політики, доповнюючи, а де в чому переважаючи за ефективністю інші жанри політичних висловів.

З погляду характеристики учасників, політична комунікація є асиметричною – індивідуальний (про)мовець (адресант) і колективний слухач (адресат). Мовець у політичному дискурсі індивідуалізований як політичний лідер або особа, що має право виступати від імені держави – уряду, парламенту, чи іншого інституту, який символізує і втілює державну владу в конкретній країні.

На відміну від індивідуального й індивідуалізованого політичного адресанта (президент, голова парламенту, очільник уряду та ін., кожен з яких має ім'я та портретні характеристики, постійно відтворювані ЗМІ), або політичних лідерів, що виступають як груповий адресант у разі спільних заяв, аудиторія, чи адресат – це сукупність людей, колективний суб'єкт (нація, народ, громадяни тощо). Фактично індивідуальний адресат у публічній політиці не існує.

Для дослідження політичного дискурсу, тобто дискурсу влади, за вихідний пункт беремо позицію адресанта як суб'єкта, що говорить від імені держави.

Говорячи як представник країни, він визначає перспективу бачення війни. Водночас, говорячи як конкретний індивід, такий адресант має прерогативу визначати модальність свого повідомлення, його зв'язок з дійсністю [Chilton], водночас репрезентуючи власний досвід, який є частиною його образу. Таким чином владний суб'єкт отримує право на судження про те, що є реальним, а що ні.

Дискурс війни структурований згідно з когнітивним фреймом бойового зіткнення (FramtNet), що складається з обов'язкових складників, таких як: 1. сторони конфлікту (противники), 2. предмет суперечки (проблема, яку передбачено розв'язати шляхом війни), 3. мета сторін, а також супровідних складників фрейму: 4. інтенсивність боротьби, 5. тривалість конфлікту, 6. інструменти, 7. способи та засоби ведення бойових дій, 8. просторова та часова локація і, нарешті, 9. кінцевий результат. Кожен з елементів цього фрейму в процесі конкретного конфлікту отримує кілька варіантів інтерпретації, при тому, що у фізичній реальності їм може відповідати один і той самий стан справ [Яворська 2016].

Конфлікт інтерпретацій: проблеми (не)розуміння

Події війни в Україні не завжди зрозумілі для зовнішнього спостерігача з огляду на її суперечливі трактування учасниками, задіяними у війні, або іншими сторонами, зі своїми інтересами та засобами розуміння реальності.

Основні варіанти у ставленні в світі до війни РФ проти України:

- (i) підтримка України,
- (ii) позірний нейтралітет,
- (iii) ворожість до України і підтримка РФ.

Учасники війни (агресор, об'єкт нападу, партнери/союзники України, позірно нейтральні) формують власні варіанти інтерпретації подій, які не зовсім збігаються або прямо суперечать одна одній.

Для України, починаючи з 2014 р., йдеться про міждержавний російсько-український конфлікт за участі регулярних збройних сил обох сторін (*війна*).

З лютого 2022 р. з початком повномасштабного вторгнення РФ маємо нову фазу війни, конвенційний збройний конфлікт високої інтенсивності на території України, або регіональну війну.

У 2014 р. незаконну окупацію Криму Росія подавала як «повернення території», яка належить їй за історичним правом. Натомість вторгнення і окупацію частини Донецької і Луганської областей Росія не визнавала, наполягаючи на версії «громадянського конфлікту» в Україні.

Починаючи з лютого 2022 р. РФ називає війну проти України СВО («Спеціальна військова операція»), всіяко уникаючи не тільки слова *війна*, а й позначення України як воєнного противника. З моменту вторгнення до України у 2014 р. РФ тлумачить свої дії в Україні як конфлікт зі США та НАТО, які начебто воюють з Росією «руками України».

Для Росії противник – це умовний Захід, який там розглядають як екзистенційну загрозу. Коли в Україні говоримо про *екзистенційну загрозу* з боку РФ, маємо на увазі російський намір знищити Україну. Коли те саме позначення звучить з боку РФ, воно має принципово іншу семантику. Під час війни семантику визначає когнітивна і комунікативна перспектива, бачення з погляду конкретного учасника. Позиції противників бойового зіткнення є гранично поляризовані. Водночас, всупереч очікуванням, тут не йдеться про симетричну протилежність, радше про принциповий незбіг змісту базових фреймів. Крім того, неприхований намір РФ знищити Україну парадоксальним чином знімає проблему розуміння щодо нашого противника – коли все очевидно, інтерпретації зайві, або, згідно з юридичним принципом, *interpretatio cessat in claris*.

Для партнерів і союзників України з НАТО та ЄС російсько-українська війна – це незаконна і неспровокована агресія РФ проти України, а також найбільш масштабний воєнний конфлікт у Європі після Другої світової війни.

Проте, зважаючи на статус РФ як великої ядерної держави, західні країни діють вкрай обережно, намагаючись уникнути ескалації конфлікту. Надто довгий час Захід тлумачив цю війну як «Putin's war» (війну Путіна), а інтенції

населення відокремлювали від намірів російської влади. Останнім часом стала зрозумілою помилковість такого підходу, бо в РФ населення підтримує війну.

Загалом розбіжності інтерпретацій російсько-української війни з боку союзників і партнерів України створюють серйозні проблеми розуміння, що негативно відбивається на військовій допомозі. Ще більшою мірою нерозуміння позначається на відносинах з позірно нейтральними країнами.

Проілюструємо цей пункт на прикладі розходжень у тлумаченні варіантів завершення війни Росії проти України.

Перемога України vs поразка Росії

Збройну агресію РФ проти України супроводжують розбіжності у розумінні опцій завершення конфлікту. Суперечливі інтерпретації перемоги/поразки сторін відбивають мінливу картину сучасних геополітичних розподілів і міжнародної нестабільності. Невизначені обіцянки партнерів підтримувати нас *for as long as it takes* змушують сумніватися, чи вповні усвідомлюють на Заході, що перемога або поразка у цій війні впливає на майбутнє Європи?

Різне розуміння перемоги залежить від цілей учасників конфлікту. Для України перемога – це звільнення окупованих територій і гарантії подальшої безпеки, право на самостійну зовнішню політику, включно з приєднанням до ЄС і НАТО. Для Росії – це знищення України як суверенної держави і намір обмежити вплив США і НАТО. Кінцевою метою Москви є повернення до складу глобальних суперпотуг, тобто переформатування міжнародного порядку на свою користь.

Для західних партнерів України мета – це недопущення прямого зіткнення РФ з країнами НАТО і елімінація можливості глобального ядерного конфлікту. Поразка Росії розглядається як стратегічна, така, що стримує можливість її входження до числа глобальних гравців, натомість ставлення до перемоги України зумовлюється поточними потребами деескалації.

Інтереси країн, що позиціонують себе щодо конфлікту як нейтральні (Китай, країни Глобального Півдня), варіюють, залежно від перспектив досягнення власних цілей у контексті російсько-української війни. Через це характер розв'язання воєнного конфлікту між Росією та Україною самостійного значення для них не має. Поза ризиками неконтрольованої ескалації, важить тільки час тривалості війни, чим довше – тим краще. Відповідно, для них на завершення війни прийнятна і перемога України, і її поразка, у діапазоні між компромісом і капітуляцією.

Залежність України від допомоги західних партнерів вимагає узгодити з ними власну стратегію перемоги. Проблеми (не)розуміння між Україною і партнерами стають ключовими. Головна перешкода полягає в тому, що партнери спираються на логіку врегулювання конфліктів, яка домінувала в НАТО після завершення холодної війни. Залагодження конфліктів, також і військових, передбачають винайдення компромісу, коли «переможцями» виявляються обидві сторони.

Для компромісу необхідні поступки обох сторін. Оскільки про поступки РФ у вигляді виводу військ з усієї міжнародно визнаної території не йдеться, про що Росія заявляє прямо, то компроміс звівся б до односторонніх поступок незаконно захопленими агресором територіями. Тобто він був би кроком до узаконення російських порушень міжнародних правил, уставу ООН і, зрештою, кроком у бік наростання глобального безпорядку.

Уявлення про те, що всі війни завершуються за столом переговорів, стосовно російської війни проти України помилкове. Воно базується на неправомірних аналогіях та нерозумінні сутності конфлікту як екзистенційного для України і такого, що зачіпає життєві інтереси РФ. Перемога України передбачає унеможливити виконання політичних вимог противника (позбавлення України права на вибір зовнішньополітичного курсу, мовна політика, роззброєння). Настанова на примирення та компроміс наближується до настанови на поразку та очікувано не отримує внутрішньої суспільної підтримки у жодної зі сторін.

Два роки повномасштабної фази війни супроводжувалися змінами у наповненні когнітивного фрейму військового конфлікту. Варіанти наповнення й інтерпретації облігаторних складників фрейму (учасники, мета тощо) розглянуто вище. Однак із плином часу на перший план виходять супровідні компоненти, зокрема тривалість війни, зброя, способи та засоби ведення бойових дій, просторова та часова локація і, зрештою, кінцевий результат.

У дискусіях навколо завершення російсько-української війни справжнім каменем спотикання є не українська перемога і способи її досягти, а поразка Росії. Намагання уявити поразку РФ, і тим більше майбутній світ без Росії, інколи постає як непосильне завдання, і це підриває тезу про перемогу України.

Якщо Україна програє, європейський та глобальний світоустрій зіткнеться з непередбачуваними наслідками. А за поразкою РФ маячить образ розпаду великої ядерної держави – цей страх Росія підживлює постійним ядерним шантажем. Російські погрози подальшої ескалації війни за рахунок застосування ядерної зброї сприяють уявленням про начебто непереможність РФ. До цього додається постійно повторюваний аргумент про невичерпність російських ресурсів – людських, природних, економічних і, відповідно, військових. На цьому тлі виникають похмурі повоєнні сценарії майбутнього, де авторитарна Росія цілковито зберігає або посилює роль у світі, нав'язуючи агресивні і терористичні методи. В інформаційному полі подібні сценарії стають інструментом для збільшення невизначеності і слугують конкретній меті – знизити рівень допомоги Україні і перешкодити вступу України до НАТО.

Цілі України і цілі РФ у війні є асиметричні. Україна воює за деокупацію власної території, а РФ має на меті продовжувати захоплювати і окупувати для того, щоб збільшити власну територію і розширити сферу впливу, та водночас зменшити геополітичну вагу Заходу.

Працюючі домовленості нинішній РФ не потрібні. Так само не мають сенсу сподівання на те, що чергове гальмування вступу України до НАТО можна буде використати для перемовин про мир. На сьогодні обом

противникам потрібна перемога, яка для протилежної сторони перетвориться на поразку. Жодної опції win-win solution ця війна не передбачає. Відповідно усім учасникам, включно з партнерами, марно сподіватися уникнути ризиків шляхом спроб уповільнити розвиток воєнних подій. Такі дії тільки підсилять руйнівні процеси у глобальному безпековому середовищі і збільшать ймовірність військового зіткнення країн НАТО з РФ.

Загалом у ході війни звужуються можливості раціональних дискурсивих інструментів інформаційної боротьби, таких як проблематизація ворожих наративів, спроба заміни їх власними наративами, тощо. Можна сподіватися на зміни у фізичній реальності війни на полі бою, які стимулюють далі зміни у світобаченні. Проте в ситуації зіткнення несумісних версій тих самих подій, факти втрачають роль остаточного доказу, а узгодженість з правдивим станом речей відходить на задній план. Тим часом, західні партнери, які солідаризуються з Україною риторично і практично, нерідко сфокусовані на Росії як на головному суб'єкті війни. Складається враження, що потрібно змінити усталені стереотипи сприйняття РФ у світі. Але задовільної відповіді на те, яким чином це можна зробити, наразі не існує.

Когнітивна метафоризація в умовах війни

Війна як особливий соціальний контекст очікувано здійснює вплив на процеси концептуалізації. Одним із нетривіальних прикладів такого впливу виявляються когнітивні метафори. У теорії концептуальної метафори прийнята загальна теза про конкретні значення як джерело для формування абстрактних, а буквальні, чи прямі, значення розглядають як основу для фігуральних. Останнім часом здійснено спроби переглянути в когнітивній метафоризації сфери буквального у бік її звуження [Kövecses]. Натомість деякі наші дані дають підстави висунути інше припущення – вплив війни на «втільний досвід» спричиняє рух у зворотному напрямку, внаслідок чого звужується сфера фігурального. Такий процес можна позначити як реактуалізацію метафор – фігуральні *ріки крові* і *гори трупів* в умовах війни перетворюються на

буквальні фізичні складники життєвої реальності та підсилюють дієвість архетипних символів.

Якщо звернутися до власне воєнних метафор, вони є дуже поширеними і належать до лінгвокультурних універсалій. *Напад, битва, удар, противник, вибух, зброя, стріляти* etc. регулярно вживають у переносному сенсі в політиці, медицині (*напад, удар*), при описі емоцій (*вибух гніву*), в економіці (*вибух цін*), у побутових ситуаціях (*відстрілятися* – завершити справу). Зміна у сприйнятті таких метафоричних висловів в Україні розпочалася після 2014 р., і тим більше після 22 лютого 2022. З'явилося відчуття, що неправильно говорити про вибухи у переносному сенсі, коли їх буквально чути, а спалахи від ракет видно у небі за вікном. Полеміка у соціальних мережах про доречність/недоречність метафор війни, зокрема слова *фронт*, показує порушення автоматизму сприйняття та їхнього вживання в дискурсі.

Інший аспект – людське тіло, що в умовах війни найбільш вразливе. Тому особливо підкресленою стає увага до тіла, конкретний «втілений досвід» (embodiment). Досвід війни – це поранені військові в госпіталях, ампутації кінцівок, основи тактичної медицини (як правильно накласти джгут, зупинити кровотечу, що робити при осколкових пораненнях). Це поранення не тільки військових на фронті, але й цивільних, у містечках і містах.

На сайті Київської міської адміністрації розміщена сторінка під назвою «Що робити у разі ушкодження кінцівок та при кровотечі?». Там написано, як розрізнити артеріальну кровотечу (*кров яскраво-червоного кольору «б'є фонтаном»*) і венозну (*колір крові темніший*), і як їх зупинити [Що робити...].

Ці речі нині перейшли до категорії повсякденних, і сприймаються конкретно.

Складається також враження, що під час війни тіло описують як фрагментоване – *кров, м'ясо, кістки*. *М'ясо* – це тіло, плоть. Нові вторинні номінації – *м'ясні штурми*, рос. *мясные штурмы* (ВВС) – штурми, коли людські втрати не рахують. Пор. нім. *Kanonenfutter* (*гарматне м'ясо*) – *корм для гармат*.

Після обстрілу селища Гроза 6 жовтня 2023 р. українська служба ВВС писала:

«Сусідній ігровий майданчик, де було найбільше тіл, усяний гумовими рукавичками медичних бригад. На землі все ще видно плями крові».

Ракетний обстріл після похорону – 52 людини загинули, серед них діти. Цілили в цивільних, як визнала ООН.

У репортажі *плями крові на землі* вжито в прямому значенні, метафоричний образ землі, политої кров'ю, стає буквальним.

Кореспонденти європейської служби ВВС повернулись туди 22.02.2024 і написали: «Many who died there were parents, and Hroza now is known as a village of orphans» (Серед тих, хто загинув, у багатьох були діти. Гроза тепер відома як *село сиріт*) [Ukraine war...].

Висновки. Драматичні зміни фізичної і соціально-дискурсивної реальності під час війни позначаються на когнітивній діяльності людей, також у частині когнітивної метафоризації. Досвід сприйняття вразливості людського тіла – індивідуального і колективного – змінюється. Загострюються механізми, пов'язані із сенсорним сприйняттям. на рівні когнітивної метафоризації тіло втрачає цілісність, постає фрагментованим. Людське тіло уподібнюється розчленованому тілу тварин. І корму для гармат. Втрата автоматизму у використанні воєнних метафор приводить до усвідомлення первісної мотивації, часткового відкидання фігуральних назв, що раптово перетворюються на буквальні.

ЛІТЕРАТУРА

У Каховське водосховище повертається вода. Супутникові знімки. URL: https://texty.org.ua/fragments/111993/kahovske-vodoshovyshe-znovu-napovnyuyetsya-vodoyu/?fbclid=IwAR1ELuGJ3q0uiufw8rwWaY1pNnSFyPa1Rch6fjgdYvCOyAd-_8JQsqHi94 (дата звернення 14.03.2024).

Яворська Г. М. Гібридна війна як дискурсивний конструкт. *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 4. С. 41–48.

- Що робити у разі ушкодження кінцівок та при кровотечі. Офіційний портал Києва. Київська міська рада. Київська міська державна адміністрація. URL: https://kyivcity.gov.ua/likarni_ta_medytsyna/persha_dolikarska_dopomoha/scho_robiti_u_raz_i_ushkodzhennya_kintsivok_ta_pri_krovotechi/ (дата звернення 12.03.2024).
- Bartmiński J. Bardziej nas łączy kultura ludowa niż narodowa. 26 września 2016. URL: <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/ludzieistyle/1676930,1,prof-jerzy-bartminski-bardziej-nas-laczy-kultura-ludowa-niz-narodowa.read> (дата звернення 02.05.2023).
- Chilton P. Deictic Space Theory: Integrating language, discourse and cognition (unpublished). URL: https://www.academia.edu/32375854/Deictic_Space_Theory_Integrating_language_discourse_and_cognition (дата звернення 15.03.2024)
- Dinstein Y. War, Aggression and Self-Defence. 6th ed. Cambridge : Cambridge University Press, 2017. 438 p.
- Hodges A. (ed.) Discourses of War and Peace. Oxford University Press; 2013. 304 p.
- Horkheimer, M. *Critical Theory: Selected Essays*, New York, 1972. 290 p.
- Kövecses Z. Extended Conceptual Metaphor Theory. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. xiii+196 p.
- Kulesa R. von, Seth C. L'idée de l'Europe: Au Siècle Des Lumières. *Open Book Publishers*. 2017. 174 p. URL: <https://www.jstor.org/stable/j.ctt1sq5vcp> (дата звернення 12.03.2024).
- Ukraine war: Village children of Hroza orphaned by Russian missile. *BBC Monitoring*. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-68346891> (дата звернення 02.05.2023).
- Vaillant A. Le slaviste. *Revue des Études Slaves*. Année 1936. 16-3-4 p. 198–205. URL: https://www.persee.fr/doc/slave_0080-2557_1936_num_16_3_7622 (дата звернення 12.03.2024).

Надія КІСС

Інститут славістики Гіссенського університету імені Юстуса Лібіха,
м. Гіссен, Німеччина

Електронна пошта: krasiya@yahoo.com

<http://orcid.org/0000-0002-2077-7605>

Іванна ЦАР

Інститут української мови НАН України, м. Київ, Україна

Електронна пошта: tsar.ivanna5@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-9764-5758>

КРИМСЬКІ ТАТАРИ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ВИМУШЕНОЇ МІГРАЦІЇ: МОВНА ПОЛІТИКА ТА МОВНА ПОВЕДІНКА

1. Вступ

Українські дослідження, у центрі уваги яких перебувають кримські татари, є переважно культурно-історичного та соціально-політичного спрямування. У них порушено проблеми ідентичності, релігії, депортації кримських татар, їх репатріації, інтеграції в українське суспільство чи соціокультурної адаптації в ньому [Муратова 2017; Семусєва 2013; Каджаметов 2009]. Здебільшого праці, присвячені кримськотатарській тематиці, не стосуються виключно мовної ситуації в Криму чи мовної поведінки кримських татар. Питання мовної ситуації на Кримському півострові, мовної поведінки та ідентичності кримських татар висвітлені насамперед у дослідженнях журналістів та низці інтерв'ю з відомими представниками кримськотатарської спільноти [Абібулла 2023; Чауш 2014] і ще не були об'єктом окремого соціолінгвістичного аналізу.

Згідно зі шкалою загрозованих мов ЮНЕСКО кримськотатарська мова перебуває під загрозою зникнення, оскільки переривається передавання цієї мови від старшого покоління до молодшого [Загрожені 2016].

Однак, незважаючи на важливість глибокого розуміння психо- та соціолінгвістичних процесів мовної поведінки молоді задля усвідомлення шансів кримськотатарської спільноти зберегти чи відродити свою мову, сьогодні бракує досліджень мовної поведінки кримських татар, зокрема в білінгвальному середовищі та під впливом анексії Криму і повномасштабної російсько-української війни. Такі наукові розвідки складно здійснити через окупацію півострова і фактичну неможливість проводити там опитування (зрозуміло, що інформацію, опубліковану російською владою, необхідно сприймати критично). Водночас на материковій території України кримські татари проживають некомпактно, що своєю чергою ускладнює проведення масових опитувань. Частково про адаптацію кримськотатарської молоді в м. Києві після подій 2014 р. згадано в колективній монографії соціолінгвістів Інституту української мови НАН України [Територіальні 2023]. Проте з лютого 2022 р. навколомовний дискурс в Україні, безумовно, змінився, про що свідчать соціологічні дослідження [Кулик 2022], а отже, постає необхідність проаналізувати мовну поведінку кримських татар у контексті нових соціополітичних обставин.

2. Контекст дослідження

Аналізуючи мовні ідеології в Україні під час війни, культурний антрополог Л. Біланюк виокремлює дві головні: *мова має значення* та *мова не має значення* [Bilaniuk 2016]. Стосовно кримськотатарської мови як українські урядовці, так і суспільство, тим паче і самі кримські татари, надають перевагу першій ідеології – *мова має значення*. Після анексії Криму у світі й українському суспільстві зокрема зросла увага до проблем кримських татар. З міркувань безпеки значна частина кримських татар, особливо молоді й представників інтелігенції, була змушена виїхати на материкову Україну або емігрувати до Туреччини та країн Європейського Союзу. Ці події, а також масштабна агресія Росії у 2022 р. стали поштовхом до активізації в Україні громадських та державних ініціатив для підтримки кримськотатарської мови і культури.

У вересні 2021 р. на платформі Prometheus громадські діячі представили безплатний курс «Qırım: Крим – це ми», в якому у форматі відеолекцій і тестових завдань висвітлено різні аспекти, пов'язані з Кримом і кримськотатарською мовою. Український католицький університет запровадив курс із вивчення кримськотатарської мови, а в Міжнародний день рідної мови активісти щорічно організовують онлайн-диктант кримськотатарською. 23 лютого 2022 р. Кабінет Міністрів України схвалив Стратегію розвитку кримськотатарської мови на 2022–2032 роки [Про схвалення...]. У документі констатовано загрозу збереженню кримськотатарської мови та культури через цілеспрямовану політику Російської Федерації та вимушену еміграцію кримських татар з півострова, а також розроблено комплекс заходів щодо розширення сфери функціонування кримськотатарської мови. Серед найвагоміших проблем, що потребують розв'язання, названо втрату мовних навичок представниками молодших поколінь; формування російського монолінгвізму в тимчасово окупованому Криму; відсутність кримськотатарських підручників, словників, галузевої термінології; недостатність наукових і педагогічних працівників; брак можливостей для вивчення кримськотатарської мови тощо. У січні 2023 р. уряд створив Національну комісію з питань кримськотатарської мови, основним завданням якої є збереження цієї мови і її популяризація серед молоді. У листопаді 2023 р. презентовано Національний корпус кримськотатарської мови – важливий інструмент для дослідження кримськотатарської мови та її подальшого впровадження в програмне забезпечення. Серед інших планових ініціатив української влади є також розроблення правопису кримськотатарської мови на основі латиниці та запровадження відзнаки за особливий внесок у розвиток кримськотатарської мови.

Натомість ситуація з функціонуванням кримськотатарської мови і дотриманням прав кримських татар в окупованому Криму є критичною. Кримським активістам фактично доводиться діяти в підпіллі, фіксуючи інформацію про порушення прав кримських татар як корінного народу [Беліцер

2017 : 94]. Показовою є мовна ситуація у сфері освіти: лише за період з 2013/2014 н.р. до 2017/2018 н.р. кількість учнів, які вивчають кримськотатарську мову, скоротилася в 10 разів [Територіальні 2023 : 527]; зараз 95% кримських татар не мають можливості ходити до кримськотатарської школи, а в російській школі право вивчати кримськотатарську мову надається лише 30% і його ще треба вибороти [Абібулла 2023]. Крім того, доступ до інформації з неофіційних джерел у Криму суттєво обмежений. Усе це, по суті, робить кримських татар заручниками російської влади.

Варто згадати й про зовнішні впливи на навколомовні питання в кримськотатарському середовищі, зокрема з боку Туреччини, яка намагається поширювати думку про те, що саме турецька мова з її статусом та комунікативними функціями здатна врятувати кримських татар від асиміляції з росіянами, а кримськотатарська мова є лише символом етнічної ідентичності [Римаренко 2008 : 268].

3. Методологія дослідження

Через низку об'єктивних причин проводити кількісні соціолінгвістичні дослідження на окупованих територіях, зокрема в Криму, дуже складно. Труднощі полягають і в тому, що кримські татари на території материкової України живуть некомпактно, отже важко сформувати статистично репрезентативну вибірку. Питання національних меншин в Україні загалом важко дослідити, спираючись суто на кількісні методи, згідно з даними національного перепису 2001 р. та сучасних соціологічних опитувань, кількість респондентів, які визначають рідною іншу мову, окрім української та російської, становить 2–3 % від загального населення України. За таких умов доцільно застосовувати якісні методи аналізу мовної ситуації. Особливо корисним видається метод мовної біографії, який активно використовують зарубіжні лінгвісти. Метод був розроблений швейцарськими лінгвістами І. Верленом та Р. Франческіні на початку 1990-тих, пізніше набув популярності

й активно використовується для дослідження меншинних та мігрантських спільнот, особливо популярним цей метод є серед німецьких, чеських та польських соціолінгвістів [про різні підходи до методу, дефініції поняття мовної біографії та його застосування в українському контексті див. детальніше Кісс, Шумицька 2023]. Як зазначає одна з розробниць методу: «Мовні біографії захоплюють багатством деталей і надають дослідникам неочікувані інсайти про справжній розкішний мовний універсум людини та її суспільного середовища» [Franceschini 2022 : 76].

Запропоноване дослідження передбачає аналіз 11 мовних біографій (деталізованих інтерв'ю) кримських татар. Аналізуючи мовні біографії, маємо змогу не тільки схарактеризувати низку актуальних питань, що хвилюють інформантів, а й помітити особливості їхньої вимови, перемикування кодів та інші лінгвістичні аспекти, які неможливо виявити за допомогою анкетування. Прикметно, що 5 із 6 інформантів, опитаних в Україні, давали інтерв'ю українською мовою, хоча для декого це було складно. Лише один респондент, найстарший (53 р.), розмовляв російською, частково перемикаючись на українську. Стосовно респондентів, які вимушено мігрували за кордон, теж переважна більшість спілкувалася під час інтерв'ю літературною українською мовою, тільки 1 з 5 респондентів використовував виключно російську, проте інформував також про добре володіння іншими мовами – кримськотатарською, українською, турецькою, англійською та німецькою (за фахом – викладач англійської мови). Додатковим методом для нашого дослідження є також аналіз законодавства та публічного дискурсу.

4. Результати дослідження

Далі представляємо результати нашого дослідження, де ми порівнюємо перспективу «зверху-вниз» (дискурс щодо кримськотатарської владних та освітніх інституцій, публічних інтелектуалів, культурної еліти та бізнесу) і «знизу-вгору» (розуміння проблем кримськотатарської мови та культури самими представниками корінного народу). У розвідці аналізуємо тексти нещодавно ухвалених законопроектів, постанов, стратегій та указів щодо

кримськотатарської мови й публічні виступи політиків та правозахисників, також подаємо деталізований аналіз текстів мовних біографій з кримськими татарами, які залишаються на тимчасово окупованому півострові, змушено мігрували у материкову Україну чи за кордон. Порівняння різних перспектив уможлиблює виявлення розбіжностей, конфліктних моментів і водночас можливостей для взаємодії та поліпшення мовної ситуації, адже «успіх або невдача будь-яких управлінських зусиль чи політики в будь-якій сфері всередині спільноти значною мірою залежить від їхньої відповідності домінантним мовним ідеологіям, що перебувають в обігу» [Aisic, McGroarty 2015 : 182].

4.1. Кримськотатарська мова на рівні мовної політики та політичного дискурсу

Заходи щодо покращення ситуації з кримськотатарською мовою посідають чільне місце серед рекомендацій, що їх надають експерти щодо мовної політики в Україні в часи війни. Так, у публікації «Обпалені війною: звіт щодо поточної мовної ситуації в Україні» автори радять такі мовно-політичні стратегії: «1. Надалі підтримувати роботу українських державних мовних інституцій. 2. Активізувати підтримку меншинних мов, включно із захистом та розвитком кримськотатарської мови. 3. Підтримувати та захищати розвиток кримськотатарської мови як мови корінного народу України, згідно з українським законодавством та в контексті *Міжнародного десятиріччя мов корінних народів*, проголошеного Генеральною Асамблеєю ООН на період 2022–2032 років. 4. Зробити слов'янські студії в західних освітніх та дослідницьких інституціях менш русоцентричними» [Lönngren, Rosén, Yurchenko 2023].

Нове законодавство щодо національних меншин в Україні підкреслює роль кримських татар в історії та сьогоденні України й посилює їхні мовно-культурні права. Закон України «Про корінні народи» (2021), який, зокрема, було ухвалено задля «сприяння консолідації та розвитку української нації, а

також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів України» (Преамбула), визначає три корінні народи в Україні – кримські татари, караїми та кримчаки (Стаття 1), всі вони сформувалися і здебільшого мешкають на території тимчасово окупованого Криму. Слід враховувати, звичайно, і ситуацію вимушеної міграції – через політичні переслідування, багато кримських татар були змушені покинути півострів і переїхали на материкову Україну (зокрема, новими місцями компактного проживання стали Львів та Чернівці), в країни Європейського Союзу і в Туреччину. Інформуючи суспільство про новий закон, журналісти «Радіо Свобода» зокрема вказують на те, що корінні народи є важливим чинником цілісності української ідентичності: «Вони жили поруч з українцями століттями, але тільки тепер їх визнали “своїми”. 23 липня набрав чинності закон Про корінні народи України». Вперше такий статус, офіційно, отримали кримські татари, караїми і кримчаки як народи, сформовані в Криму. Вони мають право на самоврядування й можуть бути представлені у Верховній Раді. Україна зобов’язується захищати та розвивати їхню культуру і мову та гарантує їм захист від геноциду» [Євчин 2021].

Закон запроваджує класифікацію прав корінних народів і їхній поділ на 1) основоположні, 2) культурні, 3) освітні та мовні, 4) інформаційні, 5) право на сталий розвиток. Держава гарантує представникам корінних народів низку **основоположних прав**, зокрема, функціонування правових, соціальних та культурних інститутів (Стаття 2), захист від дискримінації, примусових переміщень та асиміляції, право на національну символіку та її використання, право на розвиток історії, мови, традицій, писемности, літератури (Стаття 3). До **культурних прав** Закон зараховує відновлення та збереження матеріальної та нематеріальної культурної спадщини, право на дотримання, відродження та розвиток своїх духовних, релігійних та культурних традицій і звичаїв та право на відновлення історичної топоніміки (Стаття 4). Стверджучи **освітні та мовні права**, держава гарантує дослідження, збереження та розвиток мов корінних народів України, корінні народи також мають право на створення власних

закладів освіти (Стаття 5). Отримуючи **інформаційні права**, корінні народи можуть створювати свої медіа (Стаття 6), а право на сталий розвиток означає насамперед участь у розробці та реалізації державних та регіональних програм (Стаття 7).

Варто відзначити політичну природу Закону «Про корінні народи»: ухвалений у липні 2021 р., за півроку до повномасштабного вторгнення, він насамперед окреслив важливість деокупації Криму та корінних народів, котрі мешкають на території півострова. Більшість положень Закону неможливо втілити через тимчасову окупацію Криму і провадження дискримінаційної, репресивної та асиміляційної політики РФ на його території. Проте окремі положення Закону все ж вдалося зреалізувати, розглянемо їх далі в статті на прикладі кримських татар.

Іншим важливим документом є Закон України «Про національні меншини (спільноти) України» (2022). У його преамбулі вказано, що закон ухвалений через «прагнення до створення належних умов для реалізації і захисту прав усіх осіб, які належать до національних меншин (спільнот) України, збереження і розвитку їх мовної, культурної, етнічної, релігійної самобутності, забезпечення повноцінного розвитку як частини українського суспільства». Закон є також важливим кроком та однією з ключових передумов на шляху інтеграції України в ЄС. Цей закон є важливим для розуміння загального контексту мовної політики сьогоденної України, особливо для аналізу розподілу владних ресурсів для, з одного боку, підтримки поширення державної української мови та зростання мовного переходу, з іншого – захисту меншинних загрожених мов. Проте не будемо детальніше зупинятися на аналізі цього закону, оскільки кримськотатарське питання все ж перейшло на інший рівень, завдяки тому, що кримські татари отримали статус одного з трьох корінних народів України. Питання статусу кримських татар – це наслідок не тільки багаторічних громадських дебатів та ініціатив, а й наукових дискусій, зокрема в політико-правовому полі [див. напр. Вітман 2009].

У лютому 2022 року було ухвалено Стратегію розвитку кримськотатарської мови на 2022–2032 роки. У документі підкреслено: «Кримськотатарська мова як мова одного з корінних народів України є невід’ємним елементом ідентичності та етнокультурної цілісності української нації» [Стратегія... 2023]. Документ засуджує окупаційну політику РФ на території Криму, яка виливається зокрема в суттєве зменшення можливостей викладання кримськотатарської мови на півострові та вказує на зниження мовного потенціалу кримських татар у зв’язку з вимушеною міграцією. Стратегія також концептуалізує кримськотатарську мову як «розділену», окреслюючи такі чинники: 1) різна мовна політика щодо кримськотатарської мови з боку української держави та з боку окупаційної російської влади на півострові; 2) різні графічні підходи до алфавіту кримськотатарської мови (кирилиця та латиниця); 3) відмінності у мовному вжитку серед різних поколінь; 4) різні підходи до вивчення та викладання [Стратегія... 2023].

У публічних промовах питання репресії кримських татар та потреби в підтримці кримськотатарської мови та культури неодноразово підкреслював Президент України Володимир Зеленський. У лютому 2021 року Президент підписав Указ «Про окремі заходи, спрямовані на деокупацію та реінтеграцію тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя», яким започаткував створення Кримської платформи – ініційований Україною міжнародний консультативно-інформаційний формат, та анонсував Стратегію розвитку кримськотатарської мови [див. Указ 2021].

Попри складність втілення змін та імплементації законодавства в часи війни спостерігаємо важливі зрушення щодо розвитку кримськотатарської мови. Зокрема важливі зміни відбулися щодо розвитку кримськотатарської мови на мовно-політичному рівні:

- 1) У січні 2023 року створено мовно-політичну інституцію, відповідальну за втілення Стратегії розвитку кримськотатарської мови – Національну комісію з питань кримськотатарської мови.

До складу комісії ввійшли як мовознавці-україністи, так і тюркологи, а також представники Уряду та Меджлісу. Це друга мовно-політична інституція після Національної комісії зі стандартів державної мови (створена в листопаді 2019 року), таким чином держава приділяє значну увагу кримськотатарській мові як мові корінного народу України. Важливим кроком Комісії стало рішення про повернення географічним назвам у Криму історичних найменувань кримськотатарською мовою.

- 2) У листопаді 2023 року оголошено запуск Національного корпусу кримськотатарської мови (НКММ). Корпус налічує 900 літературних текстів (для порівняння корпус української мови ГРАК охоплює 130 тис. текстів), проте це початок для розвитку і важлива складова для дослідження кримськотатарської мови, її вивчення та підтримки автоматизованих систем онлайн-перекладу. До розробки і запуску корпусу долучилися низка національних та міжнародних інституцій та організацій, як зазначено на сайті корпусу: «Проект Національного корпусу кримськотатарської мови було ініційовано Мініреінтеграції у межах реалізації Стратегії розвитку кримськотатарської мови на 2022–2032 роки. Проект реалізовує громадська організація QIRI'M young за підтримки швейцарсько-української Програми EGAP, що виконується Фондом Східна Європа, та Київського національного університету ім. Тараса Шевченка» [Національний... 2023].

4.2. Кримськотатарська мова на рівні публічного та культурного дискурсу

Кримські татари є активними представниками культурної еліти України – для прикладу, політики та громадські діячі Мустафа Джемільєв, Еміне Джапарова й Рефат Чубаров, співачка Джамала, музикант Інвер Ізмайлов, актор та режисер Ахтем Сеїтаблаєв, режисер та сценарист Наріман Алієв, журналісти Осман Пашаєв та Севгіль Мусаєва, перекладачка Мамуре Чабанова. Усі вони докладають чимало зусиль для популяризації кримськотатарської мови та культури. Так у травні 2023 року Джамала випустила альбом традиційних

кримськотатарських пісень QIRIM. Літературно-мистецький фестиваль «Кримський інжир», започаткований журналістом та правозахисником кримськотатарського походження Алімом Алієвим та Кримським домом у 2018 році, проводиться щорічно й відзначає кращі літературні тексти кримськотатарською мовою та українсько-кримськотатарські й кримськотатарсько-українські переклади. До складу журі конкурсу входять чимало кримських татар, зокрема Бекір Мамутов – к.філол.н., доц., Майє Сафет – поетка, перекладачка, Джеміль Сулейманова – експертка з кримськотатарської літератури. Під час фестивалю проходять дискусії на важливі суспільно-мистецькі теми, за підсумками конкурсу виходять українсько-кримськотатарські антології «Кримський інжир» у Видавництві Старого Лева.

2022 року у видавництві «Лабораторія» побачив світ кримський роман «За Перекопом є земля» Анастасії Левкової. Значну увагу в тексті приділено кримськотатарській мові та культурі, український текст густо пересипаний кримськотатарськими висловами, фразами, уривками пісень, детально описані звичаї та обряди. У діалогах персонажів підкреслено важливість вивчення кримськотатарської мови в школах. Остання частина роману відбувається під час подій анексії Криму 2014 року, тож детально описані політичні проблеми – пам'ять депортації, репресії та переслідування політичних активістів [Див. Левкова 2022]. Книжка стала бестселером на Книжковому арсеналі і була тричі перевидана, що свідчить про високу зацікаленість українського суспільства темою Криму та кримських татар.

Проблеми кримських татар, потреби захисту їхньої культури та мови часто порушують правозахисники. У промові Олександри Матвійчук на врученні Нобелівської премії миру, яке відбулося в м. Осло (Норвегія) в грудні 2022 року, наголошено на ролі кримських татар для цілісності української громадянської ідентичності: «У цій війні ми боремося за свободу у всіх її сенсах. І платимо за це найвищу ціну. Ми, громадяни України всіх

національностей, не маємо обговорювати своє право на суверенну та незалежну українську державу і розвиток української мови та культури. Як люди, ми не маємо узгоджувати право визначати свою ідентичність та самостійно робити свій демократичний вибір. Кримські татари та інші корінні народи не мають доводити своє право вільно жити на рідній землі у Криму» [Промова... 2022].

Питаннями збереження та розвитку кримськотатарської мови цікавляться й бізнесові кола. Так у вересні 2023 року український стартап Respeecher оголосив збір аудіозаписів кримськотатарською мовою з метою навчити штучний інтелект розпізнавати та аналізувати її. Для успішного виконання проекту потрібно 1000 аудіозаписів тривалістю від 30 до 60 хвилин, ініціатори проекту гарантують респондентам анонімність, що надзвичайно важливо в період репресій та війни [Камінський 2023]. У часи, коли через окупаційну політику Російської федерації на Кримському півострові можливості для викладання і відповідно вивчення кримськотатарської мови катастрофічно зменшилися, все більше таких ініціатив лунає у материковій Україні. Вивчати кримськотатарську мову можна, наприклад, в Українському католицькому університеті (м. Львів), курс у гібридному форматі зібрав понад 90 учасників з України та ЄС, як зазначив Мирослав Маринович: «Навіть найменші наші зусилля, спрямовані на підтримку кримськотатарської мови, є нашим власним духовним фронтом проти зловісних намірів кремля. Тому я передусім вдячний вам – учасникам курсу, бо своїм прагненням вивчити кримськотатарську мову ви допомагаєте цьому народові вийти з особливої зони ризику» [Вивчення... 2024]. 2022 року Український Інститут опублікував оглядовий звіт «Українські і кримськотатарські студії за кордоном. Дослідження стану і потреб», таким чином підкресливши роль мови корінного народу і приділивши їй увагу на рівні з державною мовою [Див. Коваль та ін. 2022]. Більше того, Національний університет «Києво-Могилянська академія» анонсував відкриття міждисциплінарної програми «Кримські студії», серед навчальних дисциплін якої буде й кримськотатарська мова.

4.3. Кримськотатарська мова на материковій Україні та окупованому Криму під час війни

Мовні біографії тих кримських татар, які залишилися в окупованому Криму, і тих, які переїхали на материкову Україну, виявляють основні спільні та відмінні проблеми, що хвилюють інформантів, й дають змогу глибше зрозуміти причини мовної поведінки опитаних.

Передусім варто зазначити, що наскрізним об'днанчим чинником для кримських татар є усвідомлення своєї ідентичності. О. Михальчук зазначає, що «мовна ідентичність невеликих етнічних спільнот найчастіше ґрунтується на ставленні до мови як до лінгвокультурної цінності, джерела етнічної ідентичності» [Михальчук 2021 : 44]. Респонденти не вагалися, відповідаючи на запитання про свою рідну мову, національність та релігію: мова – кримськотатарська, національність – кримський татарин (татарка), релігія – іслам. Їхні визначення того, що таке рідна мова, і відповіді на запитання, де вони її використовують, пов'язані з вузьким родинним колом, традиціями, вірою, історією, укоріненими переконаннями:

С. Рідна мова / це мова/ яку я використовую/ коли е-е-е коли це стосується якихось дуже інтимних моментів// Наприклад/ коли ти хочеш помолитись або щось... тобі важко/ або ти хочеш звертатись цією мовою до батьків/ до мами/ до своєї дитини в першу чергу/ напевно// (С., 26, ж, Херсонська обл.)

Для них рідна мова – це насамперед про повагу до старших, адже саме дідусі та бабусі більшості опитаних були тими, хто вільно розмовляв кримськотатарською мовою й прищеплював їм любов і пошану до неї.

*Р. В нас така ситуація виходить/ що ми рідну мову знаємо часто гірше/ ніж усі інші мови/ якими ми говоримо/ от// І це іноді викликає такий собі/ можливо/ когнітивний дисонанс в голові/ але все одно для мене це залишається рідною мовою// **Це мова мого дідуся// Це мова моєї мами//** Навіть якщо ми десь можемо навіть не кримськотатарською завжди спілкуватись/ але все одно є ці намагання і/ не дивлячись ні на що/ це сприймається як рідна/ тому що **це коріння/ це історія//** (Р., 30, ж, Київ)*

Отже, саме старше покоління відіграє важливу роль у вихованні мовної свідомості кримськотатарської молоді. Проте мовне середовище в тимчасово окупованому Криму й на підконтрольній українській владі території не сприяє послідовній практиці навичок розмовної кримськотатарської мови. Для багатьох кримських татар є звичними два мовні середовища: родина, де можливе спілкування кримськотатарською (інколи лише з бабусею і дідусем), і зовнішній світ, у якому вони комунікують російською (Крим), українською чи обома цими мовами (інші регіони України). Інформанти з Криму зазначали, що настільки звикали розмовляти російською «зовні», що, повертаючись додому, могли не перемикати код на кримськотатарську, через що старші їх інколи картали:

А. Я з самого дитинства пам'ятаю/ як і бабуся мене привчала до цього// І вона... І це ніколи/ Ви знаєте/ не було м-м-м/ як то мовити/ як (пауза) по принужденню// Такого не було// Це було настільки природньо/ легко// Так/ звичайно/ нам інколи казали про те/ що... коли ми там/ ми/ мабуть/ повертаємось у родину з зовнішнього середовища/ заходимо до свого середовища/ нас деінколи батьки та дідусь з бабусею в особливості/ вони нам казали/ «Так! Переключайтесь! Не забувайте рідну мову!» (А., 30, ж, Феодосія)

Рис. 1. Мовна компетенція кримських татар залежно від віку

Найбільша спільна проблема, що хвилює кримських татар і в тимчасово окупованому Криму і на материковій Україні, – **втрата мови**. Інформанти зазначають, що з кожним поколінням кримські татари все гірше володіють кримськотатарською мовою і зараз дуже мало молоді її знає (див. Рис. 1). Скажімо, якщо дідусі і бабусі тих інформантів, яким зараз близько тридцяти років, спілкувалися кримськотатарською і не знали російської, то батьки опитаних переважно спілкуються російською, як свідчать самі мовці, через небажання виділятися і нав'язаний комплекс меншовартости, а кримськотатарську знають гірше і використовують лише зі своїми батьками. А вже їхні діти, нинішнє молоде покоління, або взагалі не володіють кримськотатарською, або знають її на гіршому рівні, ніж інші мови, а здебільшого розмовляють російською чи переходять на українську (зокрема на материковій Україні), проте, особливо під впливом війни, починають більше цікавитися рідною мовою. Звісно, є й молоді люди, які дуже добре володіють кримськотатарською, як, наприклад, респонденти А. і Р., однак вони самі констатують, що загалом молодь здебільшого забуває рідну мову.

Крім того, відповідаючи на запитання «Чи розумієте Ви, що таке суржик», інформанти вказали на руйнівний вплив російської мови на структуру кримськотатарської мови – **формування своєрідної мішанини кримськотатарської та російської мов**:

Р. Через російський вплив на певних територіях/ як на мене/ сформувався суржик// Так само як в нас в кримськотатарській мові... Ну наведу дуже яскравий приклад// Пішли в гості на свято до бабусі/ яка живе в нас на вулиці// Прийшли наша сім'я/ я і мама/ і через деякий час після нас зайшли ще одні гості привітати зі святом// Ми спілкувались кримськотатарською/ і в старих іноді таке буває/ «О! Які ви молодці! Ви знаєте кримськотатарську так гарно/ що ви нею говорите! У нас оно онуки! Коли діти були/ отак щебетали кримськотатарською/ а зараз все позабували!» От// Я там/да/ там/ яка в принципі технічно ж/ може/ молода вважалась// «А ти знаєш кримськотатарську мову і дома спілкуєтесь?! Да?» «Да»// І наші питають в другій родині кримськотатарською...

Я скажу це кримськотатарською просто/ щоб Ви зрозуміли контекст// «Ясизи веде

татарча лі пебесезима?³¹» «Івет! Ібє то-олька кримтатарчє разгаваріваєм!»
От// Ну це теж певною мірою суржик/ як є балачка/ є суржик/ є цим... білоруси теж/ як називається я забула//

І. Трасянка//

Р. Це в кримськотатарській мові ніяк не зветься/ але суть все ж таки/ да/ що під впливом оцієї мови агресора/ ну сьогодні ми вже її так називаємо/ формується оця нова версія якась/ новий діалект// (Р., 30, ж, Євпаторія – Київ)

Однією з найбільших проблем, які хвилюють інформантів з окупованого півострова, є **відсутність свободи самовираження**. Кримські татари можуть зазнавати дискримінації за спілкування рідною мовою (навіть між представниками своєї національності) в публічних місцях. Тож інколи спілкування кримськотатарською зводиться до сімейного кола не лише через брак знань кримськотатарської, але і як вимушений захід безпеки:

А. Ви знаєте/ в побуті простий приклад/ їдеш в маршрутці/ розмовляєш з представником свого народу на рідній мові/ і тут в ваш діалог вривається третя особа і каже таким дуже нетерпимим/ да/ тоном/ що розмовляйте іншою мовою/ розмовляйте на зрозумілій мові/ або розмовляйте тихіше/ не заважайте! Не заважайте переміщатись людям в транспорті// Ця нетерпимість вона відчувається і зараз// Вона є дуже багато це// і/ Ви знаєте/ е-е-е певний час оця історія і ця пропаганда/ вкладавалась в цих людей/ вона певним чином і в нас/ як то кажуть/ **выработала вот этот вот код/ не код/ выработала такое ощущение/ что говорить на своем языке это непрестижно/ это не актуально/ это какой-то/ как би сказать/ это второй сорт**³²// Оцей комплекс/ який був нав'язаний з радянських часів/ а потім продовжувався і в наступні роки/ це давало і такий... таке відчуття// І багато людей не розмовляли рідною мовою через це// (А., 30, ж, Феодосія)

На теми, пов'язані з війною в Україні, узагалі небезпечно говорити, тому часто кримські татари використовують рідну мову як таємний код. Під час інтерв'ю дехто з інформантів, які на момент запису перебували в Криму,

³¹ Розшифрування може бути не зовсім коректним, оскільки інтерв'юер не володів кримсько-татарською.

³² Зверніть увагу на перемикання кодів у мовленні інформантки.

настільки боявся, що впродовж усієї розмови жодного разу не вжив слова «війна», замінивши його в різний спосіб або жестами давши зрозуміти інтерв'юєру, що не може відповісти:

А. Ну мені здається/ останнім часом кримськотатарська мова набуває певну популярність і люди хочуть знайомитись/ знати іншу культуру// **До цього/ до останніх років/ так скажемо/** ця ситуація була як... все було дуже опосередовано/ отделено как-то// Мені здається/ щодо кримськотатарської в Україні мало чули/ мабуть/ мало знали... Ну і тут не треба... треба ще сказати/ що до певної ситуації/ яка склалась/ **Ви розумієте/ що я не можу деякі моменти проговорювати/ до подій/ які відбулися/** і представники нашої... нашого народу не так були/ можна сказати/ розсипані по всій Україні// (А., 30, ж, Феодосія)

Унікаючи використання слів «війна», «анексія» тощо, респондентка А. під час інтерв'ю вживала такі фрази: *велика, дуже велика трагедія; ці події; певні ситуації; певні речі; оці відправні точки; ви розумієте мене, про що; вся ця ситуація; період певних трагічних ситуацій; у зв'язку з тим, що все так складається.* Інколи, щоб звернути увагу інтерв'юєра на неможливість відкрито говорити, вона використовувала невербальні засоби: паузи, жести, міміку.

Усі опитані, які зараз проживають у Криму, зазначають, що відчувають **відсутність підтримки кримськотатарської мови з боку російської влади.** Навіть єдиний на тиждень урок кримськотатарської мови є факультативним і якщо є, то навмисне відбувається в максимально незручний час, ввечері, після уроків, коли відвідувати його фактично неможливо. Інформанти також скаржаться, що **молодь у Криму забуває українську**, тому що не вивчає й не чує її ніде. Зауважте, що формально в Криму і кримськотатарська мова, і українська вважаються офіційними мовами, тоді як насправді єдиною «дозволеною» мовою є російська.

Натомість на території материкової України ситуація дещо інша. Інформанти вказують на **пробудження національної і мовної свідомости**

серед кримськотатарських татар, зокрема молоді. Респонденти С. і М. з Києва так описують мовну ситуацію в місті щодо кримськотатарської мови:

С. В мене є знайомі/ дуже багато знайомих з мого району/ і мені здається/ що вони начебто ближче до Криму/ але все ж таки володіють мовою і прагнення знати мову нижчі/ аніж на Київщині// **Це дивовижно/ що кримські татари в Києві вони більш прагнуть до спілкування своєю мовою рідною//**

І. А чому так/ не знаєте? Не задумувались?

С. Я думаю/ що це люди... Зазвичай люди/ які в Києві/ знаходяться чи там з 14-го року/ це... зазвичай це прогресивна молодь/ яка виїхала і відстоює свою позицію/ тобто вони вже зробили цей крок/ вони виїхали з Криму/ вони мають свою позицію/ і це все пов'язане між собою// Тому вони вивчають і свою рідну/ і українською розмовляють// Багато хто з кримських татарів теж перейшли на українську// (С. 25, ж, Херсонська обл. – Київ – Німеччина)

М. Молодь і до повномасштабної війни/ і під час іноді спілкується [кримськотатарською]/ тому що це показник ідентичності// Це бувають такі сплески/ коли починаються/ скажімо так/ між собою розмови і так далі// **Мої друзі спілкуються зі своїми дітьми кримськотатарською/ чого я не побачив/ наприклад/ навіть в своїх родичів в Криму// Тут вони це роблять// Ходять на курси// При тому/ що це не... не ареал обитання/ да/ як то кажуть// Ну/ напевно/ життя/ умовно кажучи/ діаспори/ хоч ми не діаспора в Києві/ да/ батьківщина/ Україна/ вона трохи інакше ставиться до кримськотатарської мови// Тут я бачу трошки інше/ ніж я бачив в Криму// Що я побачив теж/ що кримські татари на материковій частині України переходять з російської/ між собою навіть/ на українську/ хоча я на це дивлюсь 50 на 50/ і з негативом/ і з позитивом// Тобто з негативом чому? Тому що все одно більшість не переходить на кримськотатарську/ а просто обирає іншу мову// З позитивом тому/ що це маркер політичної нації// (М., 29, ч, Євпаторія – Київ)**

Крім того, за словами інформантів, на материковій Україні є більше приватних і державних ініціатив для вивчення кримськотатарської мови і культури. Проте, на відміну від Криму, кримські татари тут розпорошені, не живуть так компактно, як на півострові. До того ж значна кількість кримських татар, які зараз перебувають на підконтрольній Україні території, – це ті, хто переїхав сюди з півострова внаслідок окупації чи з інших причин. Відповідно вони мають менше можливостей часто контактувати з представниками своєї національності, що переважно добре володіють кримськотатарською – старшим поколінням. Водночас дослідження, проведені до 24 лютого 2022 р. свідчать про намагання кримських татар, особливо молоді, якомога краще адаптуватися в новому мовному середовищі, а також про суттєву залежність мови їхнього повсякденного спілкування від мовної ситуації в населеному пункті, де вони проживають, і від безпосереднього мовного оточення [Цар 2022].

Початок повномасштабної російсько-української війни вплинув на мовну свідомість і мовну поведінку кримських татар як в Криму, так і на материковій Україні (див. Табл. 1). Через усвідомлення спільного ворога вони почали більше цікавитися не тільки рідною мовою, історією та культурою, а й українською:

Р. На мою думку/ історія і мова завжди дуже сильно пов'язані/ і для мене це навіть такий внутрішній супротив російській мові// (сміється) Можливо/ це не завжди так от усвідомлено було// Це просто було «ну/ ну да/ кримськотатарська і все»// Але з часом/ після повтору там агресії/ це... Для мене просто іноді було простіше зрозуміти українців/ які відстоюють своє право на мову/ тому що я знаю/ що російська зробила з моєю мовою/ моєю рідною мовою// І тому це трошки по-іншому може сприйматися// (Р., ж., 30, Євпаторія – Київ)

**Спричинені війною зміни мовної свідомости та мовної поведінки
кримських татар**

В окупованому Криму	На материковій території України
почали більше цікавитися українською мовою, історією та культурою ³³	
почали вважати українську своєю другою мовою, замість російської	
перестають переходити на російську в деяких комунікативних ситуаціях	
намагаються більше спілкуватися кримськотатарською мовою	
відмовляються сприймати інформацію російською мовою	
стикалися з мовною дискримінацією	відчувають відразу до російської мови
не відчувають підтримки кримськотатарської мови з боку влади	перейшли на українську
бояться вільно говорити на теми війни чи про анексію півострова	змушені повернутися до спілкування російською на новоокупованих територіях
використовують кримськотатарську мову як таємний код	використовують кримськотатарську мову як таємний код у розмовах з родичами з Криму

Уривок мовної біографії Б. із Севастополя ілюструє зумовлену повномасштабною війною зміну мовної свідомости та мовної поведінки інформанта:

І. Як Ви думаєте/ чи змінила війна мовну ситуацію в Україні от і у Вашому регіоні? Наскільки Вам відомо от в Україні/ і от саме в Криму?

Б. Звісно/ звісно/ змінила// Знаєте/ от я казав/ що про мову не... раніше нічо не думав/ от тільки користувався/ коли якою потрібно і все// А зараз є ну перефразоване таке прислів'я «**Я русский бы выучил только за то/ что им разговаривал Ленин**» [І. Ага] Зараз трохи по-іншому ми кажемо тут/ «**Я русский забыл бы только за то/ что им разговаривал Путин**» // Пробачте/ ну так/ зриваюсь//

І. Добре/ тобто змінилася мовна ситуація// А от що саме змінилося? Більше стало української чи як? Чи люди більше зацікавлені стали?

³³ Спочатку в таблиці подано зміни, спільні для тих, хто залишився в Криму, і тих, хто перебуває на материковій Україні.

Б. Ні ні тому/ що стала більше// Навпаки/ її стало менше// Але потреба в українській стала більше//

І. Більше// А по чому Ви то бачите?

Б. А-а ну мої близькі/ ну не тільки кримські татари/ котрі раніше українською мовою зовсім не спілкувалися/ тепер частіше переходять на українську мову// Навіть...

І. А як вони? Вони ж не можуть якось/ напевно/ на публіці переходити/ та?

Б. Ні/ я не-е... Коли буває там якась ситуація і я вистосовую/ використовую ще й українську/ серед них// Нехай звикають// (Б., 58, ч, Севастополь)

Багато опитаних, їхніх рідних та знайомих почали вважати українську своєю другою мовою, замість російської. Крім того, агресія Росії зумовила певні психологічні зміни в ставленні кримських татар до російської мови, а також до тих, хто нею спілкується:

С. Тому що після вторгнення я-я-я тобто ще раз замислилась/ а яка ж/ да/ друга мова все ж таки/ тому що я думаю/ що це обов'язок кожного громадянина знати свою мову і використовувати/ і це теж повинно бути усвідомлено/ і мені було важко/ але я все ж таки цуралася розмовляти вже російською мову і цураюся й зараз// **Тобто я приходжу на майданчик/ де я чую російську мову/ і я вже насторожено дивлюсь на людей і вже їм не довіряю**// (С. 25, ж, Херсонська обл. – Київ – Німеччина)

Варто зауважити, що перехід на українську мову багатьом кримським татарам дається важче, ніж українцям. По-перше, кримські татари не завжди мали змогу вивчати її, особливо старше покоління, що пережило депортацію, та наймолодше, яке виросло за часів окупації півострова. По-друге, навіть ті інформанти, що перебувають на підконтрольній території України, є вихідцями з Криму, підтримують зв'язок з рідними та друзями звідти, які часто не володіють українською на достатньому рівні або й узагалі не знають її, а отже, коло близького спілкування цих респондентів здебільшого російськомовне. Проте є респонденти, які навіть у Криму, у тотально російськомовному середовищі, свідомо перейшли на українську в сімейному спілкуванні (наприклад, Б. із Севастополя). Вік є важливим чинником адаптації до нового

мовного оточення. Скажімо, діти респондента Ф. (53, ч, Саки – Львів), який з 2014 р. живе у Львові, ходять до львівської школи – і добре володіють українською та навіть поза навчанням, в особистій комунікації можуть послуговуватися цією мовою. Натомість їхньому батькові дуже складно спілкуватися українською, навіть незважаючи на те, що він понад 9 років прожив у Львові.

Зафіксовано випадки, коли під впливом своїх дітей, які перебувають у вільній Україні й перейшли в побуті на українську, їхні батьки, що зараз у Криму, теж намагаються вивчити цю мову або принаймні якомога більше обмежити використання російської:

Р. Ми зараз навіть з мамою майже не спілкуємося російською// Це або кримськотатарська/ або українська// Хоча їй там важче/ вона те саме речення може говорити довше/ тому що вона згадує/ як перекласти якесь там слово на українську// Ми сміємося/ коли я їй кажу/ «Так/ що в тебе за азіровка включилась?» Тому що в неї там якісь... просто така азірівська (сміється) вимова випадає// Вона така/ «Ну я тиждень з тобою не говорила і там тепер не можу згадати»// Практики нема/ бо там якийсь серіал/ який вона дивиться/ вона не знайшла в українському перекладі// Доводиться дивитись російською// Але ж вона в окупованому Криму/ і відповідно в неї нема мовної практики наживо// В неї мовна ця пратика наживо оце тільки/ коли вона звідти виїжджає або спілкується зі мною там по телефону/ мейл і так далі// (Р., 30, ж, Євпаторія – Київ)

Респондентка Р. не лише перейшла на українську відразу після початку повномасштабної війни – за прикладом дівчини (Р. є керівником команди маркетологів) майже всі її колеги в офісі також поступово перейшли на українську. Крім того, Р. намагається популяризувати кримськотатарську мову: організовує невеликі розмовні клуби для своїх знайомих, принципово вживає питомі кримськотатарські топоніми з просвітницькою метою тощо:

Р. Я іноді свідомо кажу **Кезлєв**/ а не Євпаторія/ тому що в кримськотатарській мові моє місто це Кезлєв// Ну і не просто так для мене це звична назва// Звідки ти? З Кезлєва//

Навіть якщо це кримськотатарською// І зараз я навіть з Вами спілкуюсь/ Вам/ можливо/ знайоме/ не знайоме це місто/ але Ви вже знаєте/ що Кезлев/ це Євпаторія/ і я така тіпа/ «Я могутня! У мене є зв'язки! За декомунізацію і декатеринізацію Криму!» (сміється)//

Кримські татари під впливом війни намагаються більше розмовляти рідною кримськотатарською або принаймні вивчати її, відмовляються сприймати інформацію російською мовою:

Б. Я ну раніше там міг дивитися фільми/ радянські фільми/ тепер... З 14-го року в мене ефірного телебачення зовсім нема/ не разу не вмикав// А-а і ні пісні їх/ ні нічого не хочеться// (Б., 58, ч, Севастополь)

Проте, наприклад, на нещодавно окупованих територіях Херсонщини на півдні України вони змушені повернутися до використання російської мови:

С. Зараз на Херсонщині знов/ саме в моєму селищі/ це превелює російська мова і взагі ну української такої немає/ **тому що окупація/ і все російською мовою**// Тобто вже/ я знаю/ що діти/ які молодші за мене/ там мої племінники/ яким зараз по п'ятнадцять років і молодше/ вони гарно знали українську/ знають/ ось/ але їм... вони вимушено зараз перейшли знов на російську/ знов туди/ назад// (С. 25, ж, Херсонська обл. – Київ – Німеччина)

Отже, повномасштабна війна актуалізувала питання мови й ідентичности в середовищі кримських татар. Можемо припустити, що описані в цій науковій розвідці зміни мовної свідомости та мовної поведінки кримських татар сприятимуть покращенню становища кримськотатарської мови. Сподіватись на це дає підставу й бажання кримськотатарської молоді, щоб її діти володіли рідною мовою, і свідомий вибір цієї мови як першої для них:

С. Але коли вже дитина народилась/ тоді це питання стало гостре//

І. А чому саме коли дитина народилась?

С. Тому що це відповідальність// І я філолог/ і/ напевно/ через те ще більше я дуже/ як можна сказати/ обережно ставлюся до мови/ до будь-якої/ яку я використовую/ яку я чую// І тому я обирала... Зараз... (пригадує слово) усвідомлено обирала мову/ якою я буду перші слова казати своїй дитині// (С. 25, ж, Херсонська обл. – Київ – Німеччина)

4.4. Кримськотатарська мова в Європі та Туреччині як наслідок вимушеної міграції

З 2014 р. кримські татари, їхня мова та культура отримали значне висвітлення і в англійській науковій літературі, особливо політологічно-соціологічного спрямування. Е. Муратова висвітлює трансформацію структур громадянського суспільства та релігійних інституцій кримських татар на півострові після анексії Криму в 2014 р. [Muratova 2019], А. Зубкович стверджує, що кримські татари використовують різні чинники та досвіди для конструювання своєї ідентичності, такі як національність, мова та досвід освіти [Zubkovych 2019]. Літературознавець Р. Фінін, директор Українських студій в Кембридзькому університеті, присвятив темі кримськотатарської культури монографію «Кров інших. Сталінський кримський злочин та поетика солідарності» (2022). У вступі до книжки він стверджує: «Модерна історія кримськотатарської *Vatan* (Батьківщини) – це історія циклів переміщення, вигнання та опору» [Finin 2022 : 13].

У згаданому дослідженні Українського інституту зазначено осередки, де можна вивчати кримськотатарську мову за кордоном – це дві інституції в Німеччині: кафедра тюркології Гіссенського університету імені Юстуса Лібіха та Інститут кавказьких, татарських та тюркських студій у м. Магдербург, а також три заклади в Туреччині: відділи сучасних тюркських діалектів та літератур в Університеті Хаджи Байрам Велі в Анкарі та в Університеті Кастамону, відділ турецької мови та літератури в Університеті Орду, Генеральний центр культури та взаємодопомоги кримських тюрків у м. Анкара.

Щодо точних кількісних даних про вимушених мігрантів, то встановити їх важко через те, що міграція відбувається переважно з окупованої території півострова, проте певні дані все ж є у відкритому доступі: зокрема, в інформаційному повідомленні Укрінформ йдеться про 30 тис. вимушених мігрантів з Криму (більшість із них становлять кримські татари) з початку війни 2014 р. – дані базуються на запиті до прокуратури Автономної республіки Крим та м. Севастополь. Схожу цифру – 35 тис. вимушених переселенців озвучує в інтерв'ю Мустафа Джемільєв – політик та громадський лідер кримськотатарського народу. Для кримських татар це досить висока цифра, враховуючи, що для збереження ідентичності та розвитку мови та культури для них надзвичайно важливим чинником є компактне проживання.

У цій частині дослідження зосередимося на аналізі 5 інтерв'ю з кримськими татарами – вимушеними мігрантами до Польщі, Нідерландів, Німеччини та Туреччини. Для більшості респондентів це була повторна вимушена міграція – спершу з початком війни 2014 р. вони мігрували на материкову Україну, згодом через повномасштабне вторгнення – спочатку у відносно безпечніші регіони материкової України, а згодом за кордон. Для деяких респондентів перша міграція була не вимушеною, а пов'язаною з навчанням, проте вони відчували на собі всі чинники окупації та анексії – неможливість відвідувати родичів на окупованому півострові тощо. Для однієї респондентки це була повторна міграція – з початком повномасштабного вторгнення вона вимушено мігрувала в Бельгію з Києва, де здобувала вищу освіту та працювала, а згодом через мовний бар'єр, проблеми з пошуком роботи та особисті стосунки переїхала в Нідерланди. Один з респондентів мігрував у Туреччину через навчання у виші, потім повернувся в Крим, після повномасштабного вторгнення знову мігрував у Туреччину.

Політичні переслідування теж є фактором міграції – так одна з респонденток через обшуки і погрози змушена була мігрувати з Сімферополя до Києва на навчання у виші, згодом повернулася до Сімферополя, мешкала там із чоловіком та дитиною, проте вирішальним чинником стала мобілізація,

оголошена РФ восени 2022 р., це змусило родину мігрувати до Німеччини. Якщо до того моменту попри повномасштабну війну їм важливо було залишатися в Криму, підтримувати тісні родинні зв'язки, то після цього це стало неможливим: *Е. Ми переїхали з Криму/коли почалася мобілізація... / почали забирати чоловіків/ми довго думали/коли почалася повномасштабна війна/ми ще тоді планували переїзд/але довго думали і подумали/ що ми краще залишимося в Криму/ось тому що там батьки і так далі/ але потім коли почалася мобілізація/ зрозуміли/ що просто неможливо залишатися* (Е., 26, ж, Сімферополь – Німеччина). Для одного з респондентів вирішальним чинником стали повномасштабне вторгнення та проблеми з керівництвом через його політичну позицію – його шлях вимушеної міграції був складним – через Кавказ, Туреччину, Румунію, Угорщину до Німеччини. Для однієї з респонденток вирішальним фактором міграції стали проблеми зі здоров'ям через відсутність опалення та часті перебої з електроенергією в будинку в Києві (на материкову Україну вона мігрувала ще до анексії у зв'язку з навчанням).

Рис. 2. Чинники міграції кримських татар у Європу та Туреччину.

Поняття рідної мови для респондентів в основному пов'язано з мовою роду та етнічності: *Е. мова твоїх дідусів/ твоїх батьків/ це мова твоїх пращурів/ це мова яку ти повинен знати/ якою написані кримськотатарські твори/ мова яка повинна використовуватися в побуті/ мова яку... як сказати/беремо від батьків/від початку дитинства//* (Е., 26, ж, Сімферополь – Німеччина); *Г. Рідна мова для мене / і з того що я читала/ це пов'язано насамперед з етнічним походженням/ і з тим як ти себе.../ в моєму випадку/ це історія моїх предків/мова матері/ тому що коли я була зовсім маленька/ я набагато вільніше розмовляла кримськотатарською/ до того як я пішла в школу* (Г., 29, ж, Ташкент – Сімферополь – Київ – Польща); *Л. Крымскотатарский это родной язык/который помогает мне/идентифицировать себя как личность/как человека/представителя национальности/... это скажем так тоже связь с моим прошлым/ поэтому знать этот язык/он какбы/помогает сохранить эту связь/с моим прошлым//* (Л., 29, ч, Сімферополь – Туреччина). Проте деякі респонденти розуміють поняття рідна мова більше як мову свідомого вибору, який може змінюватися впродовж життя:

Н. Яка мова є для Вас рідною?

А. Моя рідна мова/скажемо так/**етнічно рідна мова кримськотатарська/але більшості середовища/це була російська/а потім/ну зараз/тепер ідеологічно моя рідна мова/це українська.**

Н. Як Ви загалом розумієте поняття «рідна мова»? Ну Ви вже так окреслили – етнічна, ідеологічна...

А. Для мене/поняття рідна мова означає/**мова країни/моєї Батьківщини/в якій я народилася/і мова суспільства/політичної нації/в якій... /частиною якої я є//** (Е., 24, ж, Євпаторія – Київ – Бельгія – Нідерланди).

Відповідаючи на запитання, про бажану мову спілкування для майбутніх дітей, респондентка, яка перебуває в стосунках з голландцем, зазначає, що бачить мовне майбутнє своїх дітей білінгвальним – зі вжитком нідерландської

та української мов у родині. Респондентка, яка мешкає в Польщі, хотіла б що її майбутні діти спілкувалися кримськотатарською. Респондент, який мешкає в Туреччині, наголошує на тому, що його мовна свідомість і відповідно розуміння поняття рідна мова формувалося на межі різних культур – кримськотатарської, української та російської: *Л. Мое поколение крымских татар/оно включает в себя/несколько культур одновременно/в силу того/ в какой среде мы росли//* (Л., 29, ч, Сімферополь – Туреччина). Таку ситуацію він вважає позитивною, оскільки, на його думку, ті люди, які в дитинстві спілкувалися кількома мовами, легше вивчають нові мови пізніше в житті і загалом легше адаптуються в нових ситуаціях.

Згадуючи своє дитинство, респонденти стверджують, що багатонаціональний Крим був русифікований, поодинокими випадками в оточенні було як спілкування кримськотатарською, так і українською: *Е. Середовище/ де я проживала/ це були українці/ це були чехи/ це були вірмени/ ізиди кримські татари цигани були/ ... багато різних національностей/ але на жаль багато хто був русифікований//* (Е., 26, ж, Сімферополь – Німеччина). Частими були випадки дискримінації, насмішок та проявів шовінізму в стосунку до кримських татар, їх засвідчують більшість респондентів: *М. Ну були такі випадки постійні/були сварки в транспорті/у тролейбусах/якщо хтось щось чув/як я наприклад з бабусею розмовляю рідною мовою/були якісь погляди/ якісь погрози/прокльони/виїжджайте звідси куди завгодно/і одного разу навіть висадили/із переповненого останнього тролейбусу/ну виштовхали/через те що ми говорили рідною мовою//* (М., 28, ч, Сімферополь – Німеччина).

До мовного репертуару сімейного середовища респондентів, окрім кримськотатарської, української та російської, входили також інші мови, наприклад узбецька, засвоєна старшим поколінням у період депортації з Криму до Узбекистану, одна з респонденток народжена в Узбекистані. На думку респондентів, депортація значною мірою позначилася на зниженні комунікативного потенціалу кримськотатарської мови, оскільки основним

завданням кримських татар тоді було вижити. Щодо шкільної ситуації, то можливість вивчати кримськотатарську мову та літературу переважно була надана тільки на факультативах, а неформальне спілкування між школярами відбувалося російською мовою. Один із респондентів так описує факультативні уроки кримськотатарської мови: *М. Я не можу сказати/що це було щось ефективно/це було після закінчення всіх уроків/коли всі діти гралися/була якась цікава програма/ в дітей/чи казки чи малювання чи щось інше/в цей час приходила якась жіночка/я не знаю ким саме вона була/напевно прибиральницею чи кимось/вона в дуже такій грубій формі/збирала всіх дітей/татар/на уроки «татарська мова»/вона так заходила/і було видно/що їй це не подобається//в такій зневажливій формі/всіх збирала/і це було для мене стресом// (М., 28, ч, Сімферополь – Німеччина).* Респонденти також засвідчують, що на цих уроках було зовсім мало дітей, це були групи змішаного віку, а часом для відвідування таких курсів потрібно було добиратися на інший край міста чи наймати репетитора, бо школа їх не надавала. З іншого боку, для одного з респондентів ці факультативні уроки були дуже позитивним досвідом через високий професіоналізм вчителів. Для двох респонденток важливим авторитетом у дитинстві стали вчителі української мови – їхня любов і захоплення рідною мовою стало для них моделлю для наслідування і прагненням глибше вивчати рідну кримськотатарську.

Чинники, які допомагають кримським татарам зберігати етнонаціональну ідентичність і в умовах вимушеної міграції – це релігія, мова, речі матеріальної культури, як-от національні прикраси, витвори українського та кримськотатарського мистецтва, українська та кримськотатарська музика, спогади та розповіді дідусів та бабусь про життя кримських татар на Батьківщині та у висланні після депортації, про свята кримськотатарської громади, карта Криму зі старою кримськотатарською топонімією, кримськотатарська кухня. Кримські татари підтримують зв'язок одне з одним за кордоном, спілкуються в соціальних мережах, є віртуальні спільноти в телеграмі, підтримувати та розвивати знання рідної мови їм також допомагає

участь в онлайнних курсах. Один із респондентів заснував громадську організацію з ці збереження та поширення кримськотатарської культури за кордоном, через інформаційні брошури та участь у культурних фестивалях він інформує європейців про кримськотатарську культуру та становище його народу в Криму.

Респонденти здебільшого також активно залучені до спільнот українців за кордоном, беруть участь у волонтерських ініціативах та зборах коштів для України. Наприклад, респондентка яка мешкає в Польщі, створила календар акварельних скетчів «Кримські мрії», частину коштів із продажу передає українським захисникам. Власна творчість та календар як збереження ідентичности цінний не тільки з мистецького погляду, а й мовного – назва календаря звучить двома мовами – українською та кримськотатарською (див. Іл. 1), так само як і назви місяців, підписи під фото також містять назви автентичної кримськотатарської топоніміки; це певна спроба зафіксувати свою Батьківщину в просторі і часі; мисткиня описує скетчі українською мовою, але обігрує в них і кримськотатарські слова: *«Сторінки цього календаря – це моя спроба відтворити в кольорових скетчах пейзажі та будинки моєї Vatan (Батьківщини) з чорно-білих світлин першої половини ХХ століття, які я знайшла у відкритому доступі»*.

Кримські мрії Qırım Hayatlarım
Календар на 2024 рік

Іл. 1. Мистецтво та мова як чинники збереження ідентичності кримських татар за кордоном.

Дещо відмінною є ситуація в Туреччині, де кримські татари ще до війни сформували діаспору. Таким чином через близькість культур і мов, а також через наявність осередків кримських татар, де можна знайти допомогу, спілкування рідною мовою для збереження ідентичності, процес міграції та інтеграції в цій країні проходить легше. Звісно, виникають певні труднощі і культурні розбіжності: *Л. Определенная дистанция есть/с чем она связана/с теми меньшими отличиями/которые в нас есть/с прожитым опытом/с языками//* (Л., 29, ч, Сімферополь – Туреччина). Важливим є питання взаємодії кримськотатарських та турецьких спільнот в інших країнах міграції. Для однієї респондентки, яка вимушено мігрувала до Німеччини – турецькі спільноти в

Німеччині є також групою, де вона шукає підтримку та допомогу (через належність мов до однієї мовної групи є можливість взаєморозуміння). Для іншої респондентки, яка мешкає в Нідерландах, це питання політичного вибору і тому вона не асоціює себе з турецькою спільнотою, а навпаки відмежовується від них; ще одна респондентка з Польщі також наголошує, що відмежовується від турецької політичної культури, проте вивчала мову в університеті, іноді переглядає серіали турецькою. Щодо вивчення мов країн міграції (польської, німецької, нідерландської), респонденти радо долучаються до державних, волонтерських та приватних ініціатив із вивчення мови, проте скаржаться на бюрократію та великі черги в записі на мовні курси. Перешкодою до вивчення мови є також невизначеність перспектив, пов'язана з труднощами в прогнозуванні перебігу війни і відповідно планування власного майбутнього: *Г. Просто ця тимчасовість/ яка сидить в мене в голові/ вона не дає мені нормально мотивації/я взяла і пішла б вчитися* (Г., 29, ж, Ташкент – Сімферополь – Київ – Польща).

Респонденти наголошують на тому, що для розвитку кримськотатарської мови потрібно докладати зусиль – як і для того, щоб підтримувати комунікацію на побутовому рівні, так і для підвищення мовленнєвих компетенцій – освоєння абстрактної лексики, розмови кримськотатарською в різних сферах життя. Розвиток кримськотатарської, на думку респондентів, має відбуватися за рахунок витіснення і скорочення обсягів спілкування російською, яку часто сприймають як мову агресора та колонізатора: *Г. Я вважаю/що нам/як кримським татарам/просто необхідно докласти зусиль/і вивчити власну мову/тому що/ми послуговуємося мовою агресора/причому мовою агресора не сучасного/а якби трьохсотрічної давнини/по суті/і це в мене особисто/викликає сором* (Г., 29, ж, Ташкент – Сімферополь – Київ – Польща), особливо спротив говорити російською респондентка відчуває в комунікації з росіянами. Поштовхом до переосмислення вжитку мов також стає ситуація вимушеної міграції, аналіз того, як виглядає мовна ситуація в країні міграції та яким мовам потрібно надавати пріоритет у щоденному спілкуванні: *А. Я взагалі*

планую/ зробити у сім'ї так щоб ми/ взагалі російську мову не використовували/ **тим паче ми зараз у Німеччині/ вона взагалі тут не потрібна/** але для цього треба і самій вивчати більш досконало мову/ щоб у сім'ї всі розмовляли (А., 26, ж, Сімферополь – Німеччина).

Під час війни питання вибору мови набуло особливої актуальності та чутливості: *Е. Коли людина зі мною розмовляє українською мовою/ я не можу перейти на російську/ тим паче зараз/ розумію все те/ що відбувається/ я думаю/ що це буде неповага з моєї сторони/ розмовляти з людиною російською мовою/ коли вона говорить українською/ і робить це принципово//* (Е., 26, ж, Сімферополь – Німеччина). Проте з іншого боку, респондентка вбачає в російській мові засіб донесення інформації до ширших кіл, за фахом вона – історикиня і свій блог про історію кримських татар веде російською мовою, таким чином намагаючись «достукатись» до представників інших пострадянських країн, з часом хоче перейти у веденні блогу на кримськотатарську мову, але для цього потрібна більш розвинена історична термінологія, паралельно респондентка веде тик-ток про кримських татар українською, який викликав чималий інтерес – 30 тис. підписників. Інша респондентка зазначає, що зміни в її мовній свідомості відбувалися поступово з 2014 р., проте визначальним чинником стала саме повномасштабна російська агресія, болючою для неї теж є ситуація, коли українці за кордоном спілкуються російською: *А. Фінальним гвіздком/в труну російської мови/стало повномасштабне вторгнення/і навіть скажемо/може за півроку до повномасштабного вторгнення/я відчуваю повну відразу/ненависть і презріння/до російської мови/і стараюся її уникати/дуже сильно травмуюся/коли її чую/від українців/які виїхали/або українців/які зараз в Україні//* (А., 24, ж, Євпаторія – Київ – Бельгія – Нідерланди).

Респонденти підтримують ініціативи української влади щодо розвитку кримськотатарської мови, відзначають позитивні зрушення в цій сфері, проте наголошують на важливості для кримських татар національно-територіальної автономії, права голосу кримських татар в ініціативах на

загальнонаціональному українському рівні, про що діалог з українськими посадовцями триває уже впродовж багатьох років, і сподіваються, що такі ініціативи не залишаться порожніми деклараціями, що надалі кримськотатарська мова буде стандартизована і матиме свої потужні словники та буде поширюватися у різні сфери суспільної комунікації.

5. Висновки

Повномасштабна російсько-українська війна вплинула на функціонування мов у середовищі кримських татар. З одного боку, зростає зацікавленість у вивченні кримськотатарської та української мов і спілкуванні ними. Проте, з іншого боку, кримські татари не завжди мають можливість задовольнити свої потреби і вимушені пристосовуватися до обставин – політичної ситуації, мовного оточення, наявності освітніх ініціатив тощо. Згідно з проаналізованими мовними біографіями, інформантів найбільше турбують проблеми збереження рідної мови, передавання її молодшому поколінню, руйнівний вплив російської мови на побутування і саму структуру кримськотатарської, неможливість вивчати українську мову в Криму та комунікувати нею, порушення прав кримських татар як корінного народу на території півострова. Під впливом повномасштабної війни кримські татари, зокрема молодь, у різний спосіб активізують громадську діяльність на підтримку рідної мови й культури, навчають своїх дітей кримськотатарської мови й самі вивчають її. Проте, оскільки виконане дослідження не є кількісним, на жаль, не можемо констатувати, наскільки масовим є таке пробудження національної й мовної свідомості в кримськотатарській спільноті, а отже, зміни мовної поведінки кримських татар потребують подальшого аналізу з використанням різних методів соціолінгвістичних досліджень. Аналіз мовних біографій тих кримських татар, які вимушено мігрували за кордон, показав, що вони стикаються з новими проблемами: окрім збереження власної ідентичності, мусять адаптуватися до нових реалій і в мовному плані, розширюючи свій мовний репертуар та поповнюючи його новими мовами –

державними мовами країн міграції. Поглиблене дослідження мовних біографій кримських татар різних цільових груп (передусім за віком та регіоном проживання), а також компаративні розвідки проблеми мовної адаптації кримських татар у різних середовищах є актуальними завданнями для подальших соціолінгвістичних студій. Важливим аспектом також є розуміння й подальший аналіз чинників формування ідентичності для кримських татар і її видозмін в умовах війни та вимушеного переміщення.

ЛІТЕРАТУРА

- Абібулла С-Д. Про статус і майбутнє кримськотатарської мови в Україні. *Суспільне культура*. URL: <https://suspilne.media/culture/459395-abibulla-seit-dzelil-pro-status-i-majbutne-krimskotatarskoi-movi-v-ukraini/> (дата звернення: 07.01.2024).
- Беліцер Н. Кримські татари як корінний народ. Історія питання і сучасні реалії. Київ : ДП «Національне газетно-журнальне видавництво», 2017. 120 с.
- Вітман К. *Кримські татари – національна меншина чи корінний народ? Держава і право*, 2009. № 45. С. 563–571.
- Євчин Д. «Свої» в Україні. Хто такі кримські татари, караїми і кримчаки? *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/svoiyi-v-ukrayini-khto-taki-kryms%CA%B9ki-tatary-karayimu-i-krymchaku/31520727.html> (дата звернення: 07.02.2024).
- Вивчення кримськотатарської мови – інвестиція в майбутнє українського Криму та України. *Український Католицький Університет*. URL: <https://ucu.edu.ua/news/vyvchennya-krymskotatarskoyi-movy-investytsiya-v-majbutnye-ukrayinskogo-krymu-ta-ukrayiny/> (дата звернення: 14.02.2024).
- Загроженої мови. Кримськотатарська та інші тюркські мови в Україні : збірник наукових праць / НАН України, Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України. Київ, 2016. 344 с.
- Закон України «Про корінні народи». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text> (дата звернення: 07.02.2024).
- Закон України «Про національні меншини (спільноти) України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/224-2022-p#Text> (дата звернення: 07.02.2024).
- Каджаметов Л. Р. Основні характеристики соціокультурної адаптації кримських татар. *Український соціум*, 2009. № 3. С. 7–14.

- Камінський Б. Respeecher збирає голоси 1000 кримли для розпізнавання кримськотатарської мови. *Speka Media*. URL: <https://speka.media/respeecher-zbiraje-golosi-1000-kirimli-dlya-rozpoznannya-krimskotatarskoyi-movi-9g73n9> (дата звернення: 14.02.2024).
- Кісс Н., Шумицька Г. Соціолінгвістичний метод мовної біографії та практика його застосування на Закарпатті, Соціальне у мові та мова в соціумі: монографія на пошану доктора філологічних наук, професора Лариси Масенко / О. Доценко, М. Жуйкова, Н. Кісс [та ін.]; наук. ред. Та упоряд. Н. Ясакова; Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2023. С. 83–133.
- Коваль Н. та ін. Українські та кримськотатарські студії за кордоном. Дослідження стану і потреб. *Український інститут*. 2022. 112 с.
- Кулик В. Мова та ідентичність в Україні на кінець 2022-го. *Zbruch*. URL: https://zbruc.eu/node/114247?fbclid=IwAR0NaHe4BHvMqqA96nN_87TyTsQ_M0sgn0Gb zDZCKxXDq0PU7Pna4Zjf96Y (дата звернення: 07.01.2024).
- Левкова А. За Перекопом є земля. Київ : Лабораторія, 2022. 392 с.
- Михальчук О. Мовна ідентичність етнічних спільнот у контексті української мовної ситуації. *STUDIA UKRAINICA POSNANIENSIA*. 2021. Vol. IX/2. Київ. 2021. С. 37–49. DOI: 10.14746/sup.2021.9.2.03.
- Муратова Э. Крымские мусульмане во Львове: анализ феномена вынужденных переселенцев. *Релігієзнавчі нариси*. 2017. № 7. С. 87–105.
- Промова Олександри Матвійчук на врученні Нобелівської премії миру. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2022/12/12/162157> (дата звернення: 14.02.2024).
- Національний корпус кримськотатарської мови. URL: <https://ctcorpus.org/index.php/uk/> (дата звернення: 14.02.2024).
- Постанова Про утворення Національної комісії з питань кримськотатарської мови. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/19-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 14.02.2024).
- Про схвалення Стратегії розвитку кримськотатарської мови на 2022–2032 роки. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/224-2022-%D1%80#Text> (дата звернення: 14.02.2024).

- Римаренко С., Заремба О. *Роль зовнішніх чинників у політизації мовних проблем. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом в консенсусом*. Київ : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 258–280.
- Стратегія розвитку кримськотатарської мови на 2022–2032 роки. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/224-2022-%D1%80#Text> (дата звернення: 14.02.2024).
- Семусєва Д. Проблеми національної ідентичності кримських татар та їх інтеграція в українське суспільство. *Наукові записки. Серія «Культурологія»*. 2013. № 11. С. 402–407.
- Соколова С. О., Гонтар М. О., Данилевська О. М., Залізняк Г. М., Масенко Л. Т., Руда О. Г., Труб В. М., Цар І. М.; відп. ред. Соколова С. О. *Територіальні та соціокультурні умови функціонування української мови в Україні: монографія*. Київ, 2023. 786 с. URL: <https://drive.google.com/file/d/11qazzxXuQ-AVcrUzH9YFFfmfZDQ1BxrO/view?usp=sharing> (дата звернення: 07.01.2024).
- Указ Президента України №78/2021 Про окремі заходи, спрямовані на деокупацію та реінтеграцію тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/782021-36853> (дата звернення: 12.02.2024).
- Цар І. М. Мовна адаптація молодих кримських татар у білінгвальному місті. *Актуальні аспекти міжмовних відносин у сучасній науковій парадигмі: збірник тез доповідей учасників Міжнародної наукової конференції*. Київ. 2022. С. 73–76.
- Чауш М. Ідентичність кримських татар після анексії Криму: захисна реакція замість діалогу. *Крим. Реалії*. URL: <https://ua.krymr.com/a/26685723.html> (дата звернення: 07.01.2024).
- Шумицька Г., Кісс Н., Гечко Р. Угорці та кримські татари в Україні: мовна поведінка та міграційні процеси в умовах війни. *Мовно-літературна освітня галузь: розроблення, впровадження нових методик та практик навчання*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. 2023. С.169–176.
- Aisic A., McGroarty N. Mapping language ideologies. *Research Methods in Language Policy and Planning: A Practical Guide*. John Wiley & Sons, Inc., 2015. P. 181–192.
- Bilaniuk L. Ideologies of Language in Wartime. *Revolution and War in Contemporary Ukraine: The Challenge of Change* / Ed by O. Bertelsen. Stuttgart : Ibidem Verlag, 2016. P. 139–160.

- Finin R. *Blood of Others. Stalin's Crimean Atrocity and the Poetics of Solidarity*. Toronto : Toronto University Press, 2022. 252 p.
- Lönngren T., Rosén T., Yurchenko O. Scorched by War: A Report on the Current Language Situation in Ukraine. *SCEEUS Report Series on Ukrainian Domestic Affairs* 11. 2023. URL: <https://sceeus.se/en/publications/scorched-by-war-a-report-on-the-current-language-situation-in-ukraine/> (дата звернення: 07.01.2024).
- Muratova E. The Transformation of the Crimean Tatars 'Institutions and Discourses After 2014. *Journal of Nationalism, Memory & Language Politics* 13 (1), 2019. P. 44–66.
- Zubkovych A. Crimean Tatars and the question of national and ethnic belonging. *Shelest H., Rabinovych M. (eds.). Decentralization, regional diversity and conflict*. Palgrave, 2020. P. 81–104.

Тетяна ЧЕРНИШ

Навчально-науковий інститут філології, Київський національний університет

імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна

Електронна пошта: tatiana.czernysz.70.1@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2761-5617>

Сергій ЄРМОЛЕНКО

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, м. Київ, Україна

Електронна пошта: signum70.1@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1340-0444>

НАУКИ Й ДИСЦИПЛІНИ ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ЦИКЛУ В ДОБУ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ

0. Новітня лінгвістика не є вже переважно історичною дисципліною, якою вона була до Фердинанда де Соссюра й до тих змін, що він їх уніс у теоретико-методологічну парадигму мовознавчих студій. Однак є всі підстави вважати, що, попри ці зміни, викладання мовноісторичних дисциплін у вишах і розробка істориколінгвістичної проблематики в науково-навчальних і навчально-наукових закладах та установах зберігають своє традиційне, як власне лінгвістичне, так і загальнокультурне значення, зокрема через те що відповідні знання відіграють істотну роль у нашому розумінні явища природної мови, її виникнення і закономірностей подальшої еволюції та функціонування. Водночас, і саме завдяки цьому, науки історико-філологічного циклу, особливо ті, об'єкт і предмет яких є тією чи іншою мірою й у той чи інший спосіб є пов'язаними з походженням та історією рідної мови, – такі науки є актуальними й у ширшому, суспільно-культурному плані. Для України у час

Великої війни ця актуальність є особливо значущою, а зменшення державної підтримки діяльності науковців та вишівських працівників у цій царині можна оцінювати як політику, що є недалекоглядною і в кінцевому наслідку шкідливою, ба навіть деструктивною.

Завданням нашої розвідки є привернути увагу, причому не лише фахівців у відповідних галузях, а й ширшої громадськості, до того значення, що його мають для сучасного українського суспільства – і не лише для нього – точні наукові знання про те, як виникла й розвивалася рідна мова. З цією метою ми розглянемо такі питання, як місце діяхронічно орієнтованих досліджень студій у постсоссюрівській лінгвістиці й оцінка потенційної утилітарно-практичної значущості теоретичних розвідок в науці взагалі й лінгвістиці зокрема, а також роль цієї значущості як критерію оцінки зазначених розвідок. Після цього ми наведемо кілька конкретних прикладів того, що можна назвати російським філологічним і мовним імперіалізмом, протистояти якому й покликані наші спеціалісти з наук історико-філологічного циклу, здійснюючи в цей спосіб свій внесок у спільну справу перемоги над рашистською агресією.

1. Нашій головній тезі тезі про особливе значення, що його історична філологія набуває в нинішній соціокультурній ситуації в Україні, позірно суперечить той факт, що об'єкт істориколінгвістичних студій є віддаленим у часі від сучасного періоду в еволюції й функціонуванні мов, зокрема української, а здобутки в цій галузі багато в чому мають характер гіпотетичних реконструкцій, які можуть отримувати наукову оцінку й верифікуватися (виходячи, скажімо, з типологічних міркувань, таких, як закономірності й моделі, встановлені в межах історико-діяхронічної типології), але для яких із об'єктивних причин безпосередня верифікація є виключеною.

У нинішню добу з її дедалі швидшими й глибшими змінами в соціальному, культурному й природному доквіллі свідомість сучасного суспільства є прямо протилежною пасеїзму й традиціоналізму. Істотно змінилась і сама філософія бачення й оцінювання минулого, як суспільно-культурного, так і мовного: історія вже не оцінюється, згідно з І. Гердером, як базис усієї культури [Watson

2010 : 575–576]. Інші зміни й переорієнтації, які тут відбулися, заторкнули, серед іншого, культурні та естетичні оцінки, отримані класичними мовами й створеними на них текстами ще за доби класицизму³⁴ та іншими давніми індоєвропейськими мовами в часи романтизму [Ibid. : 421–429]. Зокрема, ті індоєвропейські явища й риси, що їх однодумці Ф. Шлегеля та Я. Грімма з пієтетом характеризували як найвищий прояв та ідеал сили, краси й органічності мовної структури, з точки зору новітніх концепцій постають як щось прямо протилежне критеріям природності у граматиці [Ермоленко 1991 : 351].

Через це все історична філологія може сприйматися як наука, неактуальна з точки зору практичних потреб сьогодення, а її положення можуть розглядатися як непевні, хиткі побудови на рівні здогадів і припущень про всіма забуте, темне й узагалі нікому не потрібне віддалене минуле. Популярності історичної лінгвістики не сприяє і той факт, що серйозні заняття нею потребують ґрунтовних знань багатьох мов (причому не лише сучасних, але й давніх) і, крім того, досконалого володіння складним теоретико-методологічним апаратом компаративістики, що своєю чергою вимагає значних витрат часу й коштів і максимального зосередження зусиль.

Такій ситуації не в останню чергу сприяли теоретичні побудови Фердинанда де Соссюра, зокрема запроваджені ним категорії синхронії та діячронії. Нагадаємо, що діячронія визначалася ним як вимір послідовності, у якому ніколи не можна побачити більше ніж одне явище відразу і в якому розташовуються всі окремо взяті явища синхронії з усіма їхніми змінами. Саме в такий спосіб розуміючи співвідношення синхронії й діячронії, видатний швейцарський лінгвіст також стверджував евристичну несумісність відповідних аспектів дослідження – синхронічного і діячронічного (пор. [Saussure 87–109]; див. також [Normand : 93–95]). Науковий спадок женецького мовознавця, зокрема запроваджені ним протиставлення фундаментальних категорій у

³⁴ Утім, можна згадати оптимістичну оцінку кембридзької професорки М.Бірд, згідно з якою її історико-гуманітарний фах, антикознавство (classic studies), «...є видом, загроза існуванню якого є далеко меншою, ніж вас, безсумнівно, змусили в це повірити» [Beard : 31].

теоретико-методологічному апараті лінгвістики, давно вже зазнали суттєвої критичної переоцінки й водночас плідного творчого розвитку (варто зосібна згадати книгу Е. Косеріу «Синхронія, діахронія та історія. Проблема змін у мові» (1957 р.) [Coseriu]). Водночас гіпертрофовано різкому розмежуванню синхронії та діахронії в сучасному їхньому витлумаченні немало сприяє й та обставина, що під діахронією, як правило, розуміють саме мовну історію, хоча в історії мови можна виділити й відповідним чином досліджувати різні синхронні зрізи, у тому числі й відмінні від сучасного, і таке дослідження матиме водночас і синхронний, і історичний характер. Крім того, згідно з тим же де Соссюром, діахронія як вимір послідовності присутня не лише в об'єктах, що мають відношення до історичної еволюції; у своєму логічно вихідному пункті діахронія присутня вже безпосередньо в процесі мовлення, який розгортається в часі й у якому через це мовні одиниці та явища виступають у часовій послідовності [Saussure : 150–169].

Так чи інакше, надміру жорстке й недіалектичне протиставлення діахронії й синхронії зберігається – і в окремих теоретичних побудовах, і в дослідницькій практиці тих чи інших лінгвістів – і далі, причому, сказати б, у несиметричній формі, а саме у формі пріоритетності синхронії, у наданні (часом неусвідомлюваному, а часом і принциповому й цілеспрямованому) саме синхронії, і виключно їй, першого, центрального місця. Цьому, з іншого боку, сприяє погляд на історичну діахронію як на щось другорядне і неістотне, як на зайве ускладнення. Звідси випливають і погляди деяких фахівців, у яких стверджується остаточна перемога синхронії над діахронією, що, мовляв, знаходить свій вияв у зменшенні кількості наукових публікацій і взагалі занепаді інтересу до історико-діахронічної проблематики як серед науковців, так і громадськості взагалі, і що у свою чергу пов'язується зі збільшенням ваги практичного володіння мовами, узагалі практичних аспектів функціонування мови і, відповідно, зростанням ваги суто утилітарних аспектів лінгвістичних розробок (про такі погляди та їх критику див. [Черниш 2019 : 392–393]). Не можна тут виключати й вплив такого істотного чинника функціонування

соціокультурних механізмів, яким є мода. Так, видатний український мовознавець – фахівець у галузі класичної філології, елліністики й теоретичної лінгвістики А. Білецький іще в 70-х роках минулого століття згадав у розмові (при якій був присутній один із авторів нинішньої розвідки) про те, як він спитав в одного з авторів списку пріоритетних дослідницьких тем, підготовлених московським Інститутом мовознавства АН СРСР, чому у цьому списку бракує певних позицій, пов'язаних із істориколінгвістичною проблематикою; відповідь, яку він отримав тоді, була: «зараз це не модно».

2. На нашу думку, такому утилітарно-прагматичному підходові до оцінювання загального спрямування й конкретної тематики наукових досліджень, а також до доцільності й визначення обсягу викладання відповідних вишівських дисциплін, можна протиставити інший, згідно з яким, говорячи у загальному сенсі, об'єктом наукового вивчення може бути будь-яка предметна область, яку можна вивчати науковими методами. Такий підхід можна сформулювати й у радикальніший спосіб: усе, що може бути об'єктом наукового вивчення, також може вивчатися наукою, причому безвідносно до того, наскільки актуальним й утилітарно важливим це вивчення може бути – чи виглядати. Часом практична значущість наукових знахідок є очевидною одразу, а часом так не є, тож результати досліджень можуть чекати довго, ба навіть дуже довго, на відповідний соціокультурний контекст, який уможливить їх практичне прочитання й використання й у якому вони набудуть відповідної ваги, пор. ситуацію в математиці, де ті об'єкти, що їх конструює та вивчає ця наука, зовсім не обов'язково мають кореляти в матеріальній дійсності, а розвиток наук, що використовують математичний апарат, показує, що одні з абстрактних математичних побудов можуть за відповідних умов знаходити для себе матеріальне втілення й відповідне застосування, натомість інші так і залишаються суто віртуальними за своїм характером (як жартують фізики, в разі, коли якась особа дає на питання відповідь, що є дуже точною й водночас цілковито некорисною, то цією особою має бути математик [Urbanek : 37]).

Прикладом із природничих дисциплін може слугувати випадок, коли за часів Хрущова було піддано критиці, як нікому не потрібне, детальне вивчення певної маловідомої пташки – аж доки не з'ясувалося, що ця пташка може бути переносником збудників смертельно небезпечної інфекції, через це всі відомості про неї, її ареал та поведінку, є гранично важливими у якнайпрактичнішому плані.

Слід підкреслити, що ініціатива та джерело таких негативних оцінок наукових розробок і відповідних «організаційних» та/чи фінансових висновків для розробників відповідної проблематики не обов'язково є за своїм походженням «зовнішніми» щодо наукових інституцій; подібні оцінки й висновки, звісно ж, можуть виходити й із середовища власне наукового й бути спричиненими такими, приміром, чинниками, як уже згадана мода в науці; або у гру тут можуть входити позанаукові за своєю природою мотиви, такі як конкуренція й пов'язані з нею заздрість і марнославство та інші негативні вияви «людського фактора».

2.1. Говорячи про філологію, зокрема історичну, у воєнному контексті, можна пригадати досвід роботи британських та американських лінгвістів як криптоаналітиків у розвідувальних структурах. Ця робота почалася ще у Першу світову війну, а під час Другої світової війни набула особливої інтенсивності. У Великій Британії її осередком була т. зв. Урядова школа кодування й шифрування, розташована у маєтку Блечлі-Парк, і це ім'я стало її неофіційним найменуванням. Провідну роль за часів Другої світової тут відігравали математики, такі як А. Т'юрінг, Г. Велчмен і В. Т. Татт, а також історик Г. Гінслі й кілька видатних шахістів; однак не менш важливе значення належало й роботі лінгвістів, у тому числі спеціалістів не лише з німецької та (пізніше) японської мов, але також, серед інших спеціальностей, і з класичної філології та історії стародавнього світу (останніх в Оксфорді й Кембриджі спеціально вибирали провідні викладачі з цього фаху) [Turing; Haufler 329-632; Andrews]). Одним із них був кембридзький фахівець із класичної філології Дж. Чедвік, якому вишкіл, здобутий у дешифруванні закодованих японських

повідомлень, став пізніше в нагоді, коли він співпрацював із М. Вентрісом у прочитанні критського лінійного письма Б. З іншого боку, серед істориків-філологів, залучених до праці в Блечлі-Парку, були єгиптологи й спеціалісти з дешифрування та прочитання написів і текстів невідомими писемностями й мовами [McCaу : 336]. Крім того, інтерес у розрізі дешифрування для керівництва Блечлі-Парку становили і літератори, зокрема поети, а також і музиканти з їхньою підвищеною здатністю до сприйняття тонкощів ритмічної організації знакових структур, музичних чи мовних, причому не лише в німецькій чи японській, чи якійсь іншій мові, але й у мові взагалі [McCaу : 6, 100]. Узагалі криптоаналітиками стала тоді ціла низка британських поліматів – всебічно обдарованих людей із фундаментальною підготовкою в царині як точних, так і гуманітарних наук, у тому числі й з блискучою традиційною, тобто історично орієнтованою, філологічною освітою. Серед них були й ті, хто у своїй попередній діяльності був дуже далеким від усякого роду математики; як зауважує М. Сміт, ці останні дивилися на математиків-криптологів як на якихось дуже дивних створінь, і довелося докласти певних зусиль, щоби переконати їх, що і їхні знання й професійні навички також знайдуть практичне застосування й принесуть допомогу [Smith : 49–51]. Цікаво відзначити, що за Першої світової війни та в міжвоєнний час керівництво дешифрувальних служб навіть віддавало перевагу лінгвістам, історикам та антикознавцям із їхнім досвідом роботи зі складними текстуальними джерелами, натомість професійних математиків воно вважало ще менш практичними й далекими від реального життя інтровертами, ніж гуманітарії (art graduates) [Erskine, Smith : 78–79].

У статті Н. Вінсента й Г. Воллес під назвою «Втрачене без перекладу: чому дешифрування – це не лише гра з числами», опублікованій в «Бритиш Академі Рів'ю»³⁵, її автори спеціально підкреслюють, що успішна діяльність Блечлі-Парку забезпечувалася спільними зусиллями математиків, інженерів, аналітиків

³⁵ Заснована 1902 р. Британська академія (повна назва «Британська академія для сприяння розвитку історичних, філософських та філологічних студій») є незалежною організацією, що, однак, фінансується державою.

та лінгвістів, і деякі з цих гуманітаріїв-філологів, повернувшись після війни до своєї попередньої університетської діяльності, уславилися як видатні науковці у своїх галузях. У цій же статті згадано, що в США до робіт над дешифруванням японських кодів в американській службі радіорозвідки залучали працівників, які спеціалізувалися б у математиці та в лінгвістиці. У своїх висновках автори наголошують, що, становлячи значною мірою науково-математичний та інженерно-технічний проєкт (те, що англійською мовою зараз звуть *STEM*, тобто *science, technology, engineering and mathematics*), діяльність Блетчлі-Парку дуже істотним чином спиралася на ідеях і концепціях мовознавців, а також і інших представників гуманітарних дисциплін (серед цих останніх вони спеціально згадують Дж. Л. Остіна, видатного представника т. зв. лінгвістичної філософії). Думку про важливість мовознавства та діяльності лінгвістів у царині криптоаналітики образно передає і назва цієї статті, де перша її частина, *Lost without translation*, є, наскільки можна судити, алюзією до назви *Lost in translation*, що її мають кілька культурних артефактів, серед яких найвідомішим є однойменний фільм С. Коппола 2003 р. з Бобом Гаррісом у головній ролі. Однак водночас, наскільки можна судити, ця назва непрямим чином посилається на підготовлений Британською академією аналітичний огляд 2013 р., що мав назву «Коли бракує слів. Мовний дефіцит британської дипломатії й служб безпеки), у якому зазначено недостатнє лінгвістичне забезпечення різних міжнародних урядових програм у цій країні³⁶. Що ж до Блетчлі Парку, то, як стверджують історики, істотним внеском британських криптоаналітиків у перемогу антигітлерівської коаліції у Другій світовій війни стало те, що ця війна закінчилася на кілька років раніше, ніж це могло б бути в протилежному випадку (і то за найкращого сценарію розвитку подій у такому варіанті).

Інший сюжет із часів Другої світової війни, який ми тут згадаємо, не стосується, строго кажучи, мовної минувшини, але теж має відношення до

³⁶ У цьому зв'язку можна з жalem згадати скорочення або й припинення вивчення західно- та південнослов'янських мов на філологічних факультетах вишів нашої країни.

лінгвістико-філологічних відомостей і мовних компетенцій, що знайшли собі тоді несподіване й дуже істотне тактичне застосування. Отож історія криптоаналітики й криптографії (можливо, у такому випадку краще говорити про криптофонію) знає також приклад, коли маловідомий ідіом за обставин воєнного часу набув непересічної, ба навіть критично важливої суспільної значущості в цьому плані, а брак відповідного лінгвістичного забезпечення в царині декодування, тобто відсутність як належних даних, так і фахівців чи просто мовців, мав катастрофічні наслідки для однієї зі сторін тодішнього збройного конфлікту. Щоправда, у цьому випадку обізнаність протилежної сторони була мінімальною, але все ж достатньою, щоб звернути увагу на потенційні можливості використання певної дуже екзотичної мови у ролі, як виявилось, неоціненого ресурсу кодування. На цей раз ідеться уже про сучасний, тобто приналежний до живих мов ідіом, який попередньо мав негативну соціальну конотацію в суспільстві, не привертав до себе значної уваги дослідників і навіть не мав писемності, а через те був дуже мало відомим поза безпосередніми межами свого побутування. І тут слід одразу підкреслити, що ця мала обізнаність виявилася амбівалентною у плані її нового використання: якщо для одних вона мала безперечно позитивні наслідки, то для інших ці наслідки були прямо негативними. Йдеться про навахо, мову однойменного індіанського народу Північної Америки, що належить до атабасканської групи сім'ї на-дене³⁷. Ще під час Першої світової війни один із ідіомів корінного населення цього континенту успішно використовувався в ролі усного коду для передавання секретних повідомлень телефоном чи радіо (ті, хто надавав і приймав такі повідомлення, отримали відтоді найменування «кодомовців», англ. *code talkers*). Перед Другою світовою війною соціальний статус мови навахо, як і інших америндських мов, був низьким, кількість їхніх носіїв дедалі зменшувалася, а їхня акультурація передбачала, хай навіть із найкращими намірами, примусовий перехід їх носіїв на англійську мову,

³⁷ Іншими америндськими мовами, що теж використовувалися американськими «кодомовцями», були сіу та команч [Walker 1982; Walker 2000; Meadows; Page]

зокрема шляхом освіти (школярів, які спілкувалися між собою навахо, навіть карали)³⁸. Інакше кажучи, у широких суспільних рамках ставлення до цієї мови зводилося до того, що її хотіли були позбутися [Reyhner : 421–422; Fox]. Мінімальним було й число англомовних американців, які бодай більш-менш могли спілкуватися цією мовою. Сталося, однак, так що один із цих останніх, син місіонера, що виріс в оточенні індіанців навахо, володів піджінізованим варіантом їхньої мови і виявився здатним належним чином оцінити можливість її застосування як секретного ідіому у фронтовому радіообміні, чому водночас посприяло й те, що серед військовиків були й індіанці навахо [Gilbert; Watson 2011].

За таких умов брак у цієї мови писемності й практична відсутність будь-якої обізнаності з цією мовою у фахівців держав осі Рим-Берлін-Токіо стали причиною того, що мова індіанців навахо, які служили в морській піхоті США, стала «незломним» військово-морським кодом, з яким ані японські, ані німецькі дешифрувальники так і не змогли впоратися до самого кінця війни. Іншим дуже істотним складником ефективності цього незвичного уснорозмовного коду було те, що він не потребував застосування шифрувальних машин, що дуже скорочувало час передавання й приймання повідомлень із секретною тактичною інформацією, а ця обставина мала критичне значення в умовах ведення бойових дій. Але ще одною рисою мови навахо, яка ставила непереборні труднощі перед ворожими дешифрувальниками, була її складність, тобто істотна структурно-типологічна відмінність чи навіть віддаленість від мов індоєвропейської сім'ї, а також і від японської. Фонетично навахо належить до тональних мов, тобто до таких, у яких різниця у тоні (цих тонів тут чотири) виконує роль фонологічної диференційної ознаки. Іншою типологічно

³⁸ Підґрунтям таких поглядів і практик було ставлення до індіанських мов як до варварських ідіомів, нездатних передавати складні сучасні поняття. Згідно з тодішньою офіційною позицією щодо цих питань, різниця між мовами білих та індіанців не давала їм змоги порозумітися, натомість тотожність мови розглядалася як запорука однаковості у відчуттях і думках, а, отже, і цивілізаційної, національної та суспільної єдності. Як зауважує з цього приводу сучасний дослідник, ті, хто тоді дотримувався таких поглядів, схоже, не брали до уваги, що у нещодавній кривавій громадянській війні між Північчю та Півднем США обидві сторони цього запеклого конфлікту говорили тією самою англійською мовою [Reyhner : 421].

незвичною ознакою вокалізму цієї мови є протиставлення за трьома ступенями довготи (див. [Gui : 10–13]. Сприйняття й виокремлення цих звукових рис особами, що не належать до мовців даного ідіому, вимагає відповідного попереднього тренування й узагалі навичок польових фонетичних спостережень. Крім того, і це найголовніше, для тих, хто зовсім не знає цієї мови, найбільша складність полягає не лише в диференціації відповідних фонетичних варіантів самих по собі, а у знанні чи вставленні того, які з цих варіантів виконують функцію розрізнення смислу, а які ні: адже всяке дешифрування невідомої мови починається з того, що встановлюється інвентар її знакових елементів, а це свою чергою передбачає ототожнення знаків, що становлять реалізацію тієї самої мовної одиниці, і їх відокремлення від знаків, що реалізують інші одиниці. Граматично навахо належить до полісинтетично-аглютинативних мов, виявляючи також і помітну схильність до фузії. Стосовно дієслова, як зазначає вже цитований автор, непомітні для індоєвропейського сприйняття відмінності у вимові різних граматичних форм можуть передавати несподівано великий діапазон значень, причому таких, які цілком можуть виступати в тому самому контексті, що у свою чергу нейтралізує функцію останнього як індикатора належного «прочитання». Нарешті, ще однією рисою, що сприяла езотеричності навахо, була схильність її мовців уникати запозичень, передаючи натомість нові для них реалії шляхом використання лексичних ресурсів власної мови.

Таким чином, для дешифрування повідомлень, «закодованих» такою маловідомою і дуже складною мовою, як навахо, для криптоаналітиків доконче була потрібною, серед іншого, наявність у них типологічної моделі, яка охоплювала б і відповідні «екзотичні» ознаки й властивості, тобто незвичні й нетривіальні риси мов інших, мало- чи зовсім незнайомих генетичних угруповань та докорінно іншого структурно-типологічного характеру. Пам'ятаючи про досвід «кодового» використання індіанських мов союзниками у Першу світову війну, відповідні інституції в Німеччині та Японії намагалися провести відповідні польові лінгвістичні дослідження на америндських теренах,

але виконати ці програми в належному обсязі й належному рівні завадив початок наступної війни. Таким чином, відомості (і, відповідно, брак таких відомостей) про мало кому відому (окрім автохтонних мовців) і, здавалося б, мало кому потрібну (у тому числі й самим цим мовцям) безписемну мову відіграли надзвичайно важливу роль у розвитку й кінцевому результаті військового протистояння на Тихоокеанському театрі бойових дій. А негативне значення цих, здавалося б, суто філологічних відомостей виявилось за своєю вагою для Японії та інших держав осі сумірним із позитивними результатами роботи британських та американських криптоаналітиків по дешифруванні німецьких та японських кодів.

3. Додатковою соціокультурною обставиною, істотною щодо наслідків обмежень дослідницьких та викладацьких у плані тих чи інших наукових галузей, напрямків і сфер, є та, коли одночасно відповідними галузями знання, об'єктами й предметними сферами починає посилено цікавитися псевдо- чи антинаука, розглядаючи їх як свою «канонічну територію» і претендуючи на безроздільне й ексклюзивне право на істину щодо них. Під псевдо- та антинаукою ми розуміємо не аматорство (любительство) як альтернативу інституціоналізованій («офіційній») науці, а такі форми й різновиди пізнавальної діяльності, що знаходяться на периферії науки *sensu stricto* або ж і взагалі поза її межами через те що їх прихильників не вдовольняють вимоги наукового методу як такого взагалі й конкретних наукових методик зокрібно. При цьому, з одного боку, ентузіазм псевдонауковців, їхній запал та агресивність щодо власне науки можуть бути такими, що цілком компенсують цим аматорам брак матеріальної мотивації та підтримки з боку офіційних інституцій і тим більше «державної» науки. З іншого боку, така антинаукова діяльність може й отримувати підтримку з боку індивідуальних, громадських чи державних спонсорів, ба навіть інституціоналізуватися, і то власне через те, що цих спонсорів теж не задовольняють вимоги наукового методу і результати, здобуті власне науковим шляхом. Найгіршою ж ситуація є тоді, коли «методи» й «здобутки» псевдонауки починають використовуватися суспільними й

державними, у тому числі й власне науковими, структурами, які роблять це, переслідуючи свої власні, позанаукові та, як правило, негідні й навіть злочинні цілі. Водночас і самі аматори можуть керуватись у своїй діяльності такими цілями й спрямуваннями, які є суспільно та культурно деструктивними й злочинними (див. докладніше далі). Нехтування такими практиками, відсутність у такому випадку системної реакції з боку авторитетних фахівців створюють сприятливе суспільно-культурне тло для поширення антинаукових концепцій і методів із усіма негативними наслідками цього. Один із авторів збірника «Новітні міфи і фальшивки про походження України» мав певну рацію, коли твердив, що науковці не дискутують із фантастами [Галушко : 18]; звісно, діалог у контексті такого дискурсу, власне кажучи, і не може бути дискусійним, оскільки аргументація, використувана тут кожною зі сторін, є цілковито відмінною й по самій своїй природі суперечить одна одній, так що не лише практично неможливо довести щось комусь, а й репліки кожної зі сторін фактично залишаються без відповіді. Проте можливою й доцільною є просвітницька робота серед «пасивних» споживачів псевдонауки, які сприймають її твердження й постулати *bona fidae*, причому не в останню чергу через апелювання їх творців до почуттів патріотизму й національної гордості та їхнє недобросовісне маніпулювання відповідною риторичною фразеологією.

Але водночас треба підкреслити й інше: є випадок, коли фахівцям доводиться вести дискусії щодо положень антинауки в контексті саме наукового дискурсу й у прийнятих у науці формах і форматах цієї діяльності (адже дискусія – це важливий різновид творчої інтелектуальної, у тому числі й наукової діяльності). Потреба таких дискусій постає тоді, коли саме науковці скочуються до рівня антинауки й застосовують у своїй діяльності відповідні методи й засоби, підпорядковуючи їх завданням, що не мають із наукою нічого спільного. Щонайактивніша участь у таких власне суперечках є не тільки можливою, а й необхідною – бо їхньою аудиторією є в такому випадку широка наукова громадськість, у тому числі й міжнародна.

4. І від цих міркувань доцільно перейти до ситуації, яка склалася довкола вишівських дисциплін і наук історико-філологічного циклу в Україні за останній час, ще до початку агресії рф проти України, і яка тривала й триває й надалі – спершу після початку т. зв. гібридної війни, а згодом і в час повномасштабної агресії. Є підстави твердити, що в нашому випадку важливість історичної філології навіть не потребує узагальнено-теоретичної апології й аргументації, оскільки зараз в Україні, у контексті протистояння московській навалі не зменшується, а, навпаки, зростає суспільно-культурна актуальність і важливість цих студій, вага їхнього подальшого розвитку й поглибленого чи принаймні більш-менш адекватного вишівського вивчення.

Водночас увага до цих наук і дисциплін на державному рівні продовжує залишатися кричуще неадекватною. У системі Національної академії наук це виявляється у постійному – сказати б хронічному – недофінансуванні діяльності відповідних інститутів і дослідницьких проєктів та програм. Але в системі вищої освіти ця ситуація є ще гіршою, бо тут, крім проблем, пов'язаних із оплатою праці викладачів, і кількість годин, які відводяться для історико-філологічних курсів і спецкурсів, дедалі зменшується, а в низці випадків викладання таких дисциплін узагалі припиняється. На цю сумну й недалекоглядну практику вказав у своєму виступі на засіданні вченої ради Інституту мовознавства імені О. О. Потебні Національної академії наук України один з наших провідних фахівців з історичної лінгвославістики й україністики академік Г. Півторак [Півторак]. Зі скороченого викладу змісту його доповіді, який було оприлюднено (поряд із її відеозаписом) на сторінці Інституту мовознавства у соціальній мережі Фейсбук, пряме відношення до порушених нами питань мають положення, висловлені доповідачем на самому кінці цього тексту. Проте не менш важливими є думки й міркування, які він висловив на самому початку своєї промови. Тут акад. Півторак вказав на тривожні тенденції, що спостерігаються у викладанні української мови, а конкретніше, історичної граматики української мови, в наших вишах. Як відомо, в цій дисципліні чільне місце відводиться історичній фонетиці (нагадаємо також, що,

крім вчення про словозміну й синтаксис, термін *граматика*, особливо стосовно історичного різновиду останньої, також включає й вчення про звуки мови). Як підкреслив доповідач, складність цього курсу завжди відлякувала не лише студентів, а й викладачів, через що тут завжди відчувався брак фахівців, а зараз у деяких університетах її взагалі припинили викладати – не лише через те, що її нема кому викладати, а й через те, що молодь у вузівській освіті й науці цікавлять сучасніші речі, аніж давні фонетичні альтернації чи архаїчні граматичні категорії. Але, на думку доповідача, нинішній критично низький рейтинг історичної філології зумовлений не лише цим, а й нераціональним розподілом пріоритетів в освітній системі: наслідком цього хибного розподілу є брак ґрунтовної історичної та філологічної підготовки, яка б дозволяла досліджувати історію мови в нерозривному зв'язку з історією її носіїв. Прорахунки в цій системі неминуче відображаються на рівні студій у відповідних галузях, виливаючись, зокрема, в антинаукових твердженнях про спільноруську народність та руську народну мову на всьому просторі Київської Русі та про початки української мови в XIV ст. тощо.

Що ж до висновків, яких доходить Г. Півторак, то для нас особливо важливими є перший та останній: «1. Для поповнення й удосконалення наукової бази подальших досліджень історії української мови необхідно відновити навчальний курс історії України з найдавніших часів у всіх гуманітарних вишах України. <...> 5. При оцінці історичних і мовних фактів, подій і явищ необхідно керуватися лише реальною і достовірною науковою базою, а не усталеними імперсько-шовіністичними стереотипами, політичною доцільністю та поточними ідеологічними настановами можновладців» (у тексті усної доповіді тут згадуються й дилетанти-фантасти, які заперечують існування української мови до XIV ст. або, навпаки, відносять її виникнення до кам'яного віку).

Ці тези тоді ж дістали розвиток у промові О. Скопненка, опонента (чи, краще сказати, співдоповідача) Г. Півторака. Зі сказаного ним варто підкреслити встановлення зв'язку між антинауковими твердженнями у галузі

глотогонії слов'янських мов (доповідач згадав тут брошуру О. Трубачова «В поисках единства. Взгляд филолога на проблему поиска истоков Руси»), антиукраїнською одержимістю московської гуманітаристики, ідеологією «русского міра» і одіозним опусом «Об историческом единстве русских и украинцев», який вивчали (може, й далі вивчають) у війську агресора і який став обґрунтуванням і виправданням не лише загарбницької війни проти України, а й нелюдського поводження загарбників на окупованій території: за словами О. Скопненка, цей останній опус на рівні образів і ментальних практик започаткував Бучу. Як казали давні римляни, *habent sua fatua libelli*: таку свою негідну, злочинну долю отримала книжка чільного московського славіста.

О. Скопненко порушив також і питання про те, яким має бути філологічне реагування на моральні й професійні переступи в таких творах, і принагідно застеріг: «Нам треба підготуватися до зниження рівня компетентності майбутніх випускників університетів, оскільки в багатьох чи навіть більшості вишів тотально скоротили викладання історико-філологічних дисциплін. Більшість випускників не знає, що таке граматики або історія літературної мови, – цих дисциплін їм просто не викладали». Водночас, як впливає зі слів доповідача, важливість зазначеного реагування має, взагалі кажучи, європейський, ба навіть світовий рівень, враховуючи традиційний москвоцентризм західної славістики.

5. Однак питання про згадане реагування та його потребу можна поставити й ширше – з огляду на притаманне російському національному характерові за давнине й ірраціональне за своєю природою вперте неприйняття українського³⁹. Ця риса національної психології, конкретніше, національно-стереотипного сприйняття української мови, маніфестуючись у російському дискурсі з того чи іншого приводу, може отримувати раціоналізацію, яка, звісно, *ipso facto* виявляється позбавленою логічного сенсу. Кожен, хто відчуває чи відчував цю тенденцію як щось негативне, може навести дуже багато фактів

³⁹ Одного з авторів цієї розвідки в дитинстві вразили слова його однокласника в київській школі (етнічного росіянина з сім'ї офіцера-військовослужбовця) про те, що його, мовляв, бісить усе українське.

її прояву, і то з найрізноманітніших сфер життя й дискурсу, як публічного, так і приватного. Приміром, в пам'яті одного з авторів цієї статті залишилося почуте від однієї старенької жінки в Центральному гастрономі Києва в кінці 60-х років: ця старенька, з вигляду цілком інтелігентна, спитала тоді, ні до кого конкретного, утім, не звертаючись у гастрономному натовпі, мовляв, звідки тут узялася українська мова написів, адже «Київ всегда был русским городом». Це «всегда», по своїй модальній суті не аргумент, а прихована (і, швидше за все, неусвідомлена) констатація бажаного стану речей, значно пізніше знайшло відлуння в питанні кореспондента російського телебачення до тодішнього посла України про автокефальність Української православної церкви: адже, за словами кореспондента, ця церква теж «всегда» підпорядковувалася Московському патріархатові.

За радянських часів офіційна мовна політика була спрямована на нівелювання відмінностей між українською й російською, але водночас на рівні побутової свідомості росіян цій політиці відповідало розповсюджене сприйняття таких відмінностей як чого штучного й зловмисного, свідченням чого було їхнє реагування на відповідні мовні факти. На жаль, це, очевидно, пройшло повз увагу соціолінгвістів (нам не доводилося зустрічати в науковій літературі чи публіцистиці відповідні згадки чи посилання), і через це наведемо два відомі нам особисто випадки такої реакції; віддалені один від одного в часі й просторі, вони, ці випадки, на наш погляд, є надто показовими, щоб їх ігнорувати. Про перший із них розповів одному з нас уже згаданий тут професор Київського університету А.О. Білецький (в особі якого, додамо, всесвітньо-культурна й мовна відкритість і сприйнятливість поєднувалися з виразними проукраїнськими почуттями). Він став очевидцем того, коли на вулиці Хрещатик у Києві дві приїжджі росіянки з тодішнього Ленінграда висловлювали своє здивування й обурення написом «Сир» на одній з крамниць: мовляв, навіщо це й кому це потрібно, цей *cir*, – хіба що лише для того, щоби було не так, як російською. А потім аналогічну оцінку української мовної специфіки у порівнянні з російською, озвучену з почуттям не лише цілковитої

впевненості, й зверхності, ми почули вже на початку 90-х від одного з російськомовних жителів м. Ірпінь (судячи з вимови, етнічного росіянина): на його думку, ця різниця становила щось штучне й навмисне, і теж створеною лише для того, щоб було не так, як у російській. Тут можна додати, що вже в нові часи такі відчуття й сприйняття штучно посилювалися кремлівською та (в Україні) проросійською пропагандою шляхом розповсюдження історій про те, що окремішність українців як етносу було вигадкою поляків та австрійців, застосованою ними в їхній боротьбі з Росією.

Стосовно артефактів української культури і явищ української мови ця риса, присутня в масовій національній свідомості, а також, очевидно, і в підсвідомості росіян, знаходить свій дискурсивний вияв у тому, щоби привласнювати у мовному й культурному плані, те, що можна привласнити, а якщо це з тих чи інших причин є неможливим, то ігнорувати це чи принаймні замовчувати, і в цей спосіб робити його таким, що ніби не існує. І хоча за часів СРСР існування українців як окремого етносу, а також й української мови й культури як чогось окремого, визнавалося в офіційному владному дискурсі (зрештою, Українська Радянська Соціалістична Республіка була не лише частиною СРСР, а й членом ООН), але й тоді, скажімо, на конверті платівки (яка була випущена підмосковним Апрелевським заводом грамплатівок і містила записи, серед іншого, українських композиторів М. Березовського, Дм. Бортнянського й А. Веделя) було вміщено світлину церкви в російському місті Ростові Великому й напис «Русская духовная музыка» (такі факти, *mutatis mutandis*, можна порівняти, скажімо, з тим, як уже за нових часів спортивні коментатори на російських каналах, повідомляючи про успіхи українських спортсменів, уникали називати їх як саме українських, а натомість вказували, приміром, лише місто їхнього перебування).

5.1. Надто добре відомо, що за часів майже усього періоду існування СРСР українська мова разом із мовами інших народів Радянського Союзу (зрозуміло, з винятком російської) зазнавала явної та прихованої дискримінації, причому не лише у плані суспільного функціонування; обмеження стосувалися і наукового

опрацювання й представлення, зокрема масштабів цього представлення. В останньому випадку форми такої дискримінації могли бути більш або менш експліцитними.

Так, у колективній монографії «Системы личных имен у народов мира», створеній в Інституті етнографії імені М.М. Миклухо-Маклая АН СРСР і виданій 1986 р. [Системы личных имен у народов мира], бракує розділу, присвяченого іменам українців – одного з найбільших етносів СРСР. Попри неминучу вибірковість, властиву опрацюванням такого типу, зазначена відсутність усе ж впадає в око – понадто ж у порівнянні з наявністю розділів про імена інших народів СРСР (таких, як росіяни, грузини, вірмени, латиші, таджики тощо), а також про імена інших слов'янських народів (уже згаданих росіян, а також білорусів, поляків, лужичан, болгар, македонців і сербів).

Іншим прикладом у цьому ж плані може слугувати колективна праця «Языки народов СССР», спеціально створена до 50-річчя більшовицької революції («Языки народов СССР»). П'ять томів цієї праці містить описи (на сучасному синхронному рівні, але й з істориколінгвістичними відомостями) 127 мов народів Радянського Союзу. Кожен із цих томів присвячено мовам окремих сімей і груп (таких, як індоєвропейські, тюркські тощо). Із них перший том присвячено саме мовам індоєвропейської сім'ї, з-поміж яких першими ідуть східнослов'янські, а серед цих останніх першим подано розділ про російську мову. Як російська, так і українська мова історично виводяться із загальносхіднослов'янської, але якщо поява української як окремого ідіому датується XIV ст. (хоч і зі згадкою про те, що деякі специфічно українські риси існували й раніше), то витoki російської висвітлюються в праслов'янському контексті, і то так, що саме російська мова постає як єдиний прямий спадкоємець праслов'янської й спільносхіднослов'янської. Такій трактовці сприяє й те, що альтернативним позначенням спільносхіднослов'янської є давньоросійська (*древнерусский язык*): саме така вербалізація відповідного поняття досить прозоро натякає на те, що йдеться про одну й ту саму мову, тобто російську, тільки в її давнішому варіанті.

Принадно зауважимо, що саме співвіднесення прикметника рос. *русский* з іменниками *Русь* и *Россия* є для російського мовленнєвого й позамовленнєвого мислення і для історичної суспільної свідомості росіян додатковою, але водночас дуже істотною підставою для того, щоб розглядати обидва ці іменники як тотожні. Цьому глибоко антиісторичному ототожненню власних назв, а також і денотатів, які за ними стоять, безсумнівно, сприяє і їх спільне походження, і значна звукова подібність. Це відбувається внаслідок дії психосеміотичних (а також властивих архаїко-міфологічному баченню мови й світу) закономірностей сприйняття фонетичної подібності слів як свідчення їх смислової тотожності (про це див. [Єрмоленко 2006 : 66–67]). Таким чином, однокореневість цих слів і зумовлена цим їхня зовнішня подібність виступає для росіян як вагома підстава вважати, нехтуючи при цьому історичною динамікою й узагалі плинністю значень власних назв, східнослов'янські народи та їхні землі «єдиною і неподільною» Руссю, цілісним етносоціумом, об'єднаним і ствердженим саме цією спільною назвою. Через те, як один із авторів мав нагоду свого часу зазначити, опрацювання проблеми походження слова *Русь* має значення, яке далеко виходить за межі суто наукових дискусій, оскільки може набувати характеру аргументу в сучасних геополітичних концепціях та дискусіях і викликаних ними територіальних контроверзах і претензіях. Це добре усвідомлював польський славіст А. Брюкнер, котрий уважав, що з'ясування етимології слова *Русь* має ключове значення і для висвітлення історії самого денотату цієї назви. Це також надає виняткового значення дослідженням В. Складенка в цій царині (див. [Складенко : 9–158; Єрмоленко 2018 : 63–64]).

Повертаючись до колективної монографії «Мови народів СРСР» та представлення в ній української та російської мов, зазначимо, що якщо згадані оцінки еволюції історичного статусу цих мов у колишньому СРСР мають тут концептуальний (хоч і не позбавлений маніпулятивності й перекручень) характер, то в цьому ж джерелі можна знайти й вказівки в цьому плані, маніфестовані істотно іншими мовно-семіотичними засобами. Так, сам факт

зазначеного порядку представлення окремих мов іконічним чином недвозначно вказує на те, яка з них посідає головне місце. Але про те саме, і так само іконічно, говорить і розмір відповідних розділів: у передмові до цього видання зазначено, що «обсяг нарисів з окремих мов – від 1,5 до 2–3 авторських аркушів, а нарис з сучасної російської національної мови – мові міжнаціонального спілкування народів СРСР – біля 6 авторських аркушів» [Язyki народів СССР I : 5]. І справді, у даному виданні розділ «Російська мова» (автор М.В. Панов) займає місце на сторінках 55–122, натомість «Українська мова» (автори І. Білодід, М. Жовтобрюх), що йде одразу після цього розділу, міститься на сторінках 123–153 і, отже, є майже вдвічі меншим – різниця дуже промовиста. Але ніде більше у передмові така непропорціональність не коментується. Що ж стосується вказівки на роль цієї мови як «мови міжнаціонального спілкування», то хоча ця вказівка тут подана, щоби виправдати (щоправда, суто імпліцитно, тобто без жодних доказів та аргументів) значно більшу увагу до російської, але є підстави припускати, що для московських редакторів тому саме така увага була сама по собі цілком зрозумілою й узагалі такою, що й не потребувала додаткового коментування чи обґрунтування (див. [Yermolenko]).

Водночас заслуговує на увагу і те, що в підрозділі, в якому йдеться про розвиток мов народів СРСР у радянську епоху, у тому його фрагменті, де говориться про роль російської мови як засобу міжнаціонального спілкування, сказано й таке: «Водночас російська мова не є обов'язковою державною мовою СРСР. Як відомо, державної мови СРСР немає. Радянський Уряд, великий Ленін уважали цілковито неприйнятним, щоб російську мову примусово нав'язували іншим народам у ролі обов'язкової державної мови» [там само : 25]. Із цього всього можна зробити, серед іншого, і той висновок, що становище російської мови як *prima inter pares*, хоч і не закріплене законодавчо, було водночас наявне *de facto* і послідовно реалізовувалося у відповідних мовно-дискурсивних практиках, у тому числі й у лінгвістичному та лінгводидактичному представленні фактажу відповідних мов.

До сказаного можна додати, що спроби поширення практичного володіння українською поза межами України й СРСР шляхом розповсюдження знань про українську у формі лінгводидактичної літератури були за часів СРСР практично неможливими, про що, зокрема, говорить досвід видання видавництвом «Вища школа» підручника з української мови для англомовних, що його уклав відомий український лінгвіст-дослідник у царині германістики й лінгвоконтактології Ю. Жлуктенко разом із Н. Тоцькою та Т. Молодід [Жлуктенко]. Про штучні утруднення, які постали перед цим виданням, можна дізнатися з листування професора Жлуктенка із його тодішньою дисертанткою Р. Зорівчак [Зорівчак; Yermolenko]. Ситуація в цій галузі перемінилася лише за часів «перебудови», коли вже за ініціативою ЦК Компартії України було створено науковий граматичний опис української мови, який був призначений для російськомовних читачів поза межами, України. Це ґрунтовне й водночас компактне видання, що поєднувало як наукову, так і лінгводидактичну спрямованість, водночас мало представити, крім української літературної мови, ще й українську літературу й культуру – останні, втім, у звичній комуністичній і радянській перспективі (для чого використовувався передусім відповідний підбір ілюстративного матеріалу). Видання містило бібліографічний розділ, що складався зі списку цитованих в ілюстраціях авторів і в цей спосіб представляв офіційний канон корпусу української літератури; а у вступі як зразок для «Украинской грамматики» названо російське видання [Украинская грамматика : 3; Yermolenko]. Мало також вийти й англомовне видання цієї граматики, але на той момент, коли роботу з її перекладу англійською було завершено, відбувся розпад СРСР, компартія України припинила своє існування як владна структура й уже ніхто більше не був зацікавлений у подальшій реалізації цього комплексного проєкту, який, згідно зі своїм первісним задумом, мав виконувати не лише суто науково- й культурно-інформативні завдання, а й слугувати ідеологічно-пропагандистській меті.

Повертаючись до видання, присвяченого мовам народів СРСР, і про місце, яке у ньому було відведено російській та іншим мовам, видається необхідним

підкреслити, що нерівномірність уваги до цих мов на сторінках цього видання, є явищем, яке заслуговує радше на науково-етичну оцінку, натомість концептуальний бік справи, зокрема питання, пов'язані з виникненням і подальшим розвитком східнослов'янських мов, мають відповідним чином отримувати саме концептуальний коментар, який, серед іншого, знаходимо у працях акад. Півторака. Це вказує на необхідність використання цих та інших подібних праць у викладанні вишівських історико-філологічних дисциплін, що у свою чергу говорить про неодмінність викладання цих дисциплін, про потреби їхньої обов'язкової присутності серед навчальних програм.

б. Таким чином, є підстави стверджувати, що в завдання історико-філологічних студій в сьогodнішній Україні входять і ті, що є пов'язаними з протидією не лише мовному, а й філологічному й культурологічному імперіалізму, традиційно присутньому в російському метамовному й метакультурному дискурсі, як інституційно-офіційному, зокрема науковому, так і повсякденно-побутовому. Ідеться про потребу протистояти російським намаганням позбавити українську її статусу як однієї зі слов'янських мов, звівши її на рівні діалектної диференціації до регіональнодіалектного, а в соціолінгвістичному плані – суто провінційного та рустикального різновиду російської, принагідно позбавивши її належного їй культурного статусу.

Слід підкреслити, що такі спроби мають послідовний, систематичний і, сказати б, навіть системний характер, виступаючи не лише в контексті обговорення таких глобальних проблем, як місце української мови серед інших слов'янських чи час і обставини її зародження. Замовчування українських мовних та мовнокультурних явищ, рис та ознак, тобто ненадання їм відповідної кваліфікації та/або, навпаки, надання їм такої характеристики й оцінки, які є неправдивими, має далеко ширший характер, стосуючись також і окремих більш конкретних пов'язаних із українською мовою та культурою сюжетів і деталей, які згадуються й коментуються в тих чи інших різновидах російського публічного дискурсу. Користуючись тим, що ці оскільки вони є мало- чи

взагалі невідомими масовій аудиторії, коментатори, не надаючи адекватної інформації, вдаються до перекручень, а також й умовчань.

При цьому раніше вони не обов'язково вдавалися до прямої неправди, повідомляючи натомість щось розпливчате й амбівалентне. За умов СРСР, тобто при формальному визнанні окремішності української мови й культури, раціоналізація такого хтонічного несприйняття українського приводила до того, що її конкретні маніфестації набували більш-менш прихованого характеру (позірно – але лише позірно – згідно з засадою *sapienti sat*), унаслідок чого аргументація в таких випадках виглядала радше як натяк, що, звісно, утруднює як встановлення таких випадків, так і їхню інтерпретацію.

Далі ми обговоримо кілька прикладів таких спроб уникнути об'єктивного представлення пов'язаних із українською мовою фактів. Ці приклади стосуються коментарів у російських виданнях творів А. Чехова та І. Буніна, двох російських письменників, чия творчість і життєвий шлях були тісно пов'язані з Україною.

Одним із творів Чехова, у якому знайшли відображення українські реалії, як екстралінгвістичні, так і мовні, була його повість «Степь». У цьому реалістичному творі тлом оповідано є таврійські степи, добре знайомі письменникові ще з часів його таганрозького дитинства. Примітки до цієї повісті в повному академічному (1970–1980, видавництво «Наука») зібранні його творів та листування (автор коментарів М. Громов) містять, серед іншого, зауваги до двох слів, *шибеница* та *клуня*. Щодо останньої лексеми цікаво зауважити, що *клуня* зустрічається у Чехова і деінде, у тому числі й у творах, які хронологічно передують цій повісті і через це розміщені у цьому зібранні попереду неї, однак пояснюється вона лише стосовно її вживання у «Степи». Обидва слова отримують у коментарях однотипне пояснення: «Стр. 69. *клуня* – на юге России так называется рига, т.е. постройка для сушки и хранения зерна»; «Стр. 76 – *шибеница* на юге России название виселицы, дыбы». Показово, що коментатор уникає прямої вказівки на мовну приналежність обох слів, замінюючи її вказівкою (навмисно, можна припускати, двозначною) на їхню

територіальну віднесеність до півдня (тодішньої, а частково і теперішньої) Росії⁴⁰. Тимчасом перше з цих слів, наявне в реєстрі Етимологічного словника української мови за ред. акад. О.С. Мельничука оцінюється там як балтизм – запозичення з балтійських мов [Етимологічний словник української мови 2 : 467]. Ця ж лексема згадується в монографії А.П. Непокупного «Балто-північнослов'янські мовні зв'язки» (глава «Східнобалтійська лексика в північнослов'янських мовах», розділ «Апелятиви», підрозділ «Україна», рубрика «Будівництво»), де зазначено, що цей літуанізм (пор. лит. *klūonas* 'те саме') фіксується в українському мовному ареалі з другої половини XVI в. [Непокупний : 174] М. Фасмер у відповідній статті свого словника [Фасмер 2 : 255] подає, як російський відповідник, *клуня*, зареєстроване у В. Даля, де воно, як і *шибеница* (*шибелица*) кваліфікується як «південне й західне» [Даль 2 : 121] (нагадаємо, що у Даля саме так окреслюються українські та білоруські слова). У повісті «Степь» *клуня* виступає в оповіді персонажа – місцевого мешканця на ім'я Пантелей, наскільки можна судити, етнічного росіянина. Це, а також характер уживання цього ж слова в інших творах Чехова, причому в авторському наративі, дає підставу припустити, що цей українізм, узагалі кажучи, був частиною активного словникового запасу й самого Чехова, а це є цілком закономірним, якщо взяти до уваги його походження з південноукраїнського мовно-етнічного ареалу, а також і наявність українців серед його предків [Rayfield : 111].

Що ж до слова *шибеница*, то воно вживається (наскільки можна судити, єдиний раз у всьому корпусі чехівських текстів) у мові персонажа, українську етнічну приналежність автор спеціально підкреслює: *Это был высокий хохол, длинноносый, длиннорукий и длинноногий; вообще всё у него казалось длинным и только одна шея была так коротка, что делала его сутуловатым. Одет он был в чистую белую рубаху с шитым воротом, в белые шаровары и новые*

⁴⁰ Аналогічним прикладом такої двозначності щодо приналежності до української мови (а також і культури) може слугувати випадок, коли на російському телебаченні виконання хором кубанських козаків української народної пісні «Ти ж мене підманула, ти ж мене підвела» супроводжувався виведеним на екран поясненням: «Исполняется на диалекте».

сапоги и в сравнении с подводчиками казался щеголем. Не можна не помітити, наскільки симпатичним є цей українець авторові, про що говорить фрагмент, який безпосередньо передує щойно наведеному: *Огонь ли так мелькнул, или оттого, что всем хотелось разглядеть прежде всего лицо этого человека, но только странно так вышло, что все при первом взгляде на него увидели прежде всего не лицо, не одежду, а улыбку. Это была улыбка необыкновенно добрая, широкая и мягкая, как у разбуженного ребенка, одна из тех заразительных улыбок, на которые трудно не ответить тоже улыбкой. Незнакомец, когда его разглядели, оказался человеком лет тридцати, некрасивым собой и ничем не замечательным* (утім, окреслення ничем не замечательным слід, очевидно, все ж приймати *сunt grano salis* у світлі порівняння його ошатного одягу з одягом мандрівників, на тлі яких українець виглядав чепуруном)⁴¹.

Додамо у порядку невеликої дигресії, що схоже враження від усмішки українця залишилося у В. Набокова, який у своїй белетризованій автобіографії «Другие берега» говорить про це так: *Следующим нашим губернатором – зимой 1907 года – был украинец, симпатичный человек с темными усами и светлой улыбкой*; пор. також у англійському варіанті цього твору: *Next came a Ukrainian, an exuberant mathematician with a dark mustache and a sparkling smile.*

Повертаючись до того українця, що його чехівські мандрівники зустріли у степу, слід згадати, що у прямій мові цього персонажа (який говорить російською) подибуємо риси, які знову підкреслюють його українськість, пор. суто українську вимову ним свого прізвища (*Я тебя спрашиваю: ты кто? – повторил Дымов. – Я-то? – встрепенулся неизвестный. – Константин Звоник, из Ровного*) та деякі інші фонетичні, а а також і лексичні елементи у його оповіді (*Три года с ней бился! Увидал я ее на ярмарке в Калачике, полюбил до смерти, хоть на шибеницу полезай... <...> Я в Ровном, она в Демидовом, друг*

⁴¹ Наведемо (без коментарів, які тут є зайвими) інший фрагмент із цієї повісті, де йдеться вже про російське: *«Наша матушка Расия всему свету га-ла-ва!» — запел вдруг диким голосом Кирюха, поперхнулся и умолк. Степное эхо подхватило его голос, понесло, и, казалось, по степи на тяжелых колесах покатила сама глупость.*

от дружки за двадцать пять верст, и нет никакой моей возможности. Засылаю к ней сватов, а она: не хочу! Ах ты, сорока! Уж я ее и так, и этак, и сережки, и пряников, и меду полпуда – не хочу! Вот тут и поди. <...> – Гляжу, она с парубками около речки, – продолжал он.

Ці безперечно українські мовні риси, однак, не отримують у коментатора жодної згадки й кваліфікації; можна сказати, що, всупереч їхньому яскраво помітному неросійському характеру, коментатор воліє їх просто «не помічати». Що ж до *шибениці*, то вона, як і *клуня*, з дуже високою ймовірністю теж є у Чехова українізмом, причому його власним, властивим його ідіолектові. Варто пригадати, що бабуся письменника по лінії батька була українкою, а він сам, за власним свідченням, у дитинстві розмовляв українською [Rayfield : 101], місто, де народився, уважав за таке, що знаходиться в «Хохландии»⁴² (пор. у його листі від 15 лютого 1888 р. до О.С. Кисельова: «Но мать и батька, как дети, мечтают о своей Хохландии. Отец ударился в лирику и категорически заявляет, что ему ввиду его преклонных лет хотелось бы “проститься” с родными местами...»), а сам себе у листуванні називав *хохлою*. Таким чином, письменник не цурався своїх українських коренів, а Україною (як і його молодший друг І. Бунін) захоплювався [Rayfield : 111, 151, 1531]. Але авторіві коментарю згадка про українське походження певних рис мови Чехова видавалася, очевидно, недоцільною чи небажаною, попри, здавалося б, самоочевидну важливість цих рис не лише для характеристики художньої мови письменника, а й для його мовного портрета в цілому, зокрема для вивчення джерел формування його мовної й творчої особистості.

Подібне ставлення до українського фактажу, *mutatis mutandis*, траплялося й у російській рецепції деяких закордонних праць, присвячених Чехову. Так, у російському перекладі згаданої нами вище у покликаннях біографії цього письменника, яка належить англійському літературознавцеві Доналду Рейфілду (перше видання 1997 р., перекладачка Ольга Макарова), український читач не

⁴² Як саме локалізував Чехов південь України, показує інший фрагмент його листування: *...попутешествовать с Вами вдоль и поперек Хохландии, от Дона до Днепра* (лист до Я. П. Полонского від 25 березня 1888 р.)

без здивування зустріне такий фрагмент: «Прадед писателя, Михаил Чехов (1762–1849), всю жизнь был крепостным. Своих пятерых сыновей он держал в строгости – даже взрослыми они называли его *Паночи*» [Рейфилд : 51]. Жодного коментаря щодо *Паночи* перекладачка не подає. Варто зауважити, однак, що в російськомовному виданні цієї біографії, яким ми користувалися, є анотація, де зазначається: «На русский язык она была впервые переведена в 2005 г. и вызвала большой интерес и немало споров среди литературоведов и любителей мемуарного жанра. В текст настоящего издания автором и переводчиком внесены существенные изменения» [там само : 1]. Тут досить дивним, звісно, виглядає віднесення біографії до мемуарного жанру, але в кожному разі процитований фрагмент дає підстави вважати, що *паночи* й раніше, тобто не лише в цьому виданні, лишалося непоясненим. Однак навіть і той російськомовний читач, який не знає української мови, але пам'ятає, приміром, «Ніч на Івана Купала» М. Гоголя, можливо, пригадає і такий уривок із цього тексту: *В селе была церковь, чуть ли еще, как вспомню, не святого Пантелея. Жил тогда при ней иерей, блаженной памяти отец Афанасий. Заметив, что Басаврюк и на Светлое Воскресение не бывал в церкви, задумал было пожуричь его – наложитъ церковное покаяние. Куда! насилу ноги унес. «Слушай, паноча! – загремел он ему в ответ. – Знай лучше свое дело, чем мешаться в чужие, если не хочешь, чтобы козлиное горло твое было залеплено горячею кутею. Отже, це загадкове паночи в російському перекладі Д. Рейфілда – це насправді укр. паноча < панотче, пане отче, традиційне українське поштивне звертання до священника чи поважної особи старшого віку, пор. відповідну статтю в академічному Словнику української мови в 11 т.: панотець заст. 1. 'батько стосовно до своїх дітей' – Ей, Хведьку, вчись! Ей, схаменись! – Так панотець казав своїй дитині (Гулак-Артемівський, Байки..., 1958, 78); Жив тоді у нас старий дід, батьків панотець (Данило Мордовець, I, 1958, 41); 2. 'церк. священник, піп'. Не торгувались з старостами, Як те бува з багатириями; Не торгувавсь і панотець (На диво людям та на чудо), За три копи звінчав у будень (Тарас Шевченко, II, 1963, 269); Панотець повчає любити*

навіть своїх ворогів і останнім ділитися з людьми, а коли малим Напар Булат заліз у сад до попа і його там спіймали, то трохи не повідбивали печінок (Панас Кочура, Золота грамота, 1960, 15); 3. 'ввічлива форма звертання до старих поважних чоловіків'. – *А котра то канарейка защебетала? – шукаючи очима винувату, пита Колісник. – Се я, панотче, кажу, – сміло виступила вперед ще молода молодиця* (Панас Мирний, III, 1954, 308); [*Матрона (до старого патриція):*] *Подивись лишень, панотче, – се що за знак? Плебеї всі стоять і ні один не йде прощатися з ними, а тільки Люцій підійшов близьенько до варвара...* (Леся Українка, II, 1951, 538) [Словник української мови 6 : 48].

Але найголовніше тут є те, що слово не було, наскільки можна судити, незрозумілим для англійського дослідника, оскільки вже у першому видання його праці *Ranochi* супроводжувалося, хоч і без вказівки на його україномовний відповідник-оригінал, цілком правильним перекладом *Lord father* 'пан отець'. Отже, про те, що таке *ranochi*, не могла не знати і російська перекладачка – хоча б і від самого Рейфілда. Хто вирішив усунути це тлумачення й лишити це слово непоясненим, ми, звичайно, не знаємо (напевно, не автор); натомість цілком очевидно, що й тут мало місце рішення не згадувати про щось таке, що має стосунок до України та її мови та культури – тим паче коли в результаті адекватного коментування стає ясно, що батько класика російської літератури, а також і його дядьки зверталися до свого батька (й діда письменника) за допомогою старосвітського українського звороту.

Mutatis mutandis, це стосується коментаря до одного фрагмента у прозі І.А. Буніна. Як відомо, Бунін належав до тих дуже нечисленних представників російської літератури й, ширше, культури, які, так би мовити, «бачили» Україну та її мову й культуру, і то в позитивному світлі, із симпатією й пошаною ставилися до них й узагалі добре розуміли, що «Україна – не Росія», (іншим, на жаль, теж рідкісним прикладом тут був М. Лесков) (про українську складову у літературній особистості Буніна та про оцінку її, серед інших, Є. Маланюка, див. [Панченко]). Можна додати також, що Бунін перекладав

російською мовою Шевченка (у тому числі «Заповіт»), називав Кобзаря геніальним поетом, а про українців говорив як про окремий народ – народ України.

В оповіданні Буніна «Чаша життя» є дійова особа на прізвище Горизонтов, що його автор характеризує, серед іншого, у такий спосіб: *Горизонтов кончил семинарию, кончил академию. В молодости он обладал сверхъестественной памятью, необыкновенными способностями и прилежанием. Голос у него был такой, что, напевая свое любимое: «Et tonat, et sonat, et fluvium coelum dat...», он потрясал, как говорится, стекла.* У примітках до цього уривка з улюбленої пісні Горизонтова подано лаконічний коментар у вигляді його перекладу російською мовою: «И шумит, и гремит, и разверзаются небеса (лат.)»

Підставою для використання в цьому перекладі, як еквівалента, церковнослов'янізму *разверзаются небеса*, могла бути саме згадка про релігійний вишкіл Горизонтова. Але можна водночас припустити, що упорядник видання Буніна й автор коментарів, літературознавець і письменник О. Михайлов⁴³ знав і про українське походження і латинського тексту. Якщо це справді так, то в такому разі коментатор, обмежившись перекладом і вказівкою на мову оригіналу, не додав, що цей рядок, дарма що латиномовний, не є власне латинського походження, оскільки у свою чергу він становить переклад із українського оригіналу, а саме відомої народної пісні «І шумить, і гуде, дрібен дощик іде» (*І шумить, і гуде, дрібен дощик іде. А хто ж мене, молодую, та й додому проведе?*). Переклад цей було створено у середовищі студентів Києво-Могилянської академії, які слухали тут лекції латиною, опанувавши її перед цим у семінарії, і які співали цю пісню в такому жартівливому макаронічному варіанті: *Et sonat, et tonat, pluviumque coelum dat, А хто ж мене, молодую, теит dotum reducat? Обізвався козак на солодкім меду: – Гуляй, гуляй, теа сапра, я*

⁴³ Цей видавець творів І. Буніна та І. Шмельова був відомий також своїми шовіністичними й просталінськими поглядами й почуттями, що, очевидно, і вплинуло на те, що в кінці свого життя він, видавець творів двох згаданих еміграційних письменників, вище від них ставив О. Купріна — чи не через те, що останній перед смертю повернувся до сталінського СРСР і встиг ще написати (чи підписати) текст, в якому виславляється нова, радянська Росія; тим часом Шмельов й Бунін категорично відмовилися і від повернення, і від співробітництва з радянським тоталітарним режимом.

додому *проведу* (про цей текст та його культурно-історичний контекст див. [Попович : 190–207]). У контексті такого пояснення стало б цілком зрозумілим те, чому Бунін згадав саме про цю улюблену його героєм пісеньку разом зі згадкою про те, що той у молодості закінчив семінарію, а потім академію: адже з високою вірогідністю можна припустити, що Бунін (хоч і не зазначив цього експліцитно) мислив свого героя як випускника Київської духовної академії, котру було відкрито 1819 р., два роки після того, як російським Синодом було закрито Могиллянську академію. У контексті попередньо наведених спостережень і міркувань є підстави оцінити таке умовчання в коментарі до наведеного фрагмента як свідоме й цілеспрямоване приховання істотного історичного сюжету, в якому український культурний – фольклорний – текст виступає як об'єкт перекладу престижною міжнародною *lingua franca*, латиною.

Стосовно Києво-Могиллянської академії таке дезорієнтаційне умовчання цілком можна зіставити з іншим фактом, а саме, з тим, що на меморіальній дошці, створеній уже за радянських часів і присвяченій перебуванню в цій академії Михайла Ломоносова (в майбутньому вченого), було цілком безпідставно зазначено, що той (на відміну від Григорія Сковороди) в цьому вищому навчальному закладі не вчився, а «працював», – адже згадка про те, що «геніальний російський учений» опановував науку в українському вищому навчальному закладі, була неприйнятна не лише для радянської ідеології, а й для ментальності панівної нації (відповідним чином дошка, присвячена Ломоносову, і просторово була розташована найвище). Тут теж, як і в численних інших випадках, мала місце типова для російського культурного дискурсу реакція на певну престижну обставину чи артефакт, пов'язані з українською культурою: така обставина чи артефакт або ж беззастережно приписуються російській культурі, або ж, якщо така культурна анексія з тих чи інших обставин не є можливою, то престижний для української культури факт просто замовчується.

У коментарі-перекладі, про який тут говориться, варто звернути увагу на вжиту в ньому лексему піднесеного стилю, церковнослов'янським *разверзаются*,

для вжитку якого тут, строго кажучи, немає стилістичних, ба навіть і відповідних семантичних підстав, оскільки в Біблії відповідні лексеми вжито в описі всесвітнього потопу (Буття, 7, 11), пор.: **Въ** шестьсо́тное лѣто въ житїи ноеѣѣ, втора́го мѣа, въ двѣдесѣть седмый дѣнь мѣа, въ дѣнь тоѣ разверзо́шасѣ всѣ и́сточницы бѣздны, и хлѣ́ви небѣсныѣ ѿверзо́шасѣ: і відповідник цього місця у Вульгаті: *anno sescentesimo vitae Noe mense secundo septimodecimo die mensis rupti sunt omnes fontes abyssi magnaе et cataractae caeli apertae sunt et facta est pluvia super terram quadraginta diebus et quadraginta noctibus*. Що ж до оригіналу, в ньому, нагадаємо, мова про прямо протилежне, про *дрібен дощик*. Але вибір саме церковнослов'янїзму відіграє тут іншу функцію: є підстави припустити, що автор коментаря, знаючи про реальне походження цитати, саме в цей спосіб хотів приховати його, безпідставно вказавши натомість на її російське мовно-культурне походження (про авторитарно-маніпуляційне вживання лексичних слов'янїзмів у російському дискурсі див. відповідний розділ у монографії Сергія Єрмоленка «Мова у знаковій ієрархії культури» [Єрмоленко 2023]).

Отже, лише мовно- й культурно-історична ерудиція й аргументація дозволяє дати відсіч фальсифікації історії української мови та мовокультури. Спростування фальшувань історії потребує наукового підходу, самі добрі наміри тут недостатні (тут знову доречно зробити покликання на нещодавній виступ академіка Півторака і на його подальше обговорення [Півторак]).

7. Іншою історико-філологічною сферою, в якій знаходять вияв шовіністичні та ксенофобські стереотипи російської суспільної свідомості є сфера етимології, з'ясування походження слів. Конкретніше ж, ми тут маємо на увазі анти- чи псевдонаукове маніпулятивно-агітаційне етимологізування, головним завданням якого є експлікувати й водночас конструювати властиву російській мові картину світу і яке також стало частиною російського суспільного дискурсу. Якщо попередньо розглянуті нами свідчення реалізувалися в дискурсивному контексті, що зберігав видимість науковості й

раціональності, то в цій останній площині хтонічна історико-філологічна налаштованість відкидає традиційно прийняті в науці форми й засоби аргументації й спирається виключно на (вже згадане нами вище) архаїко-міфологічне сприйняття позначення як частини позначуваного – сприйняття, яке до появи порівняльно-історичного методу й наукової етимології було панівним в аспекті встановлення генетично споріднених мовних одиниць та рис (див. також [Черниш 2003 : 13–14]. Таке сприйняття мовного знака як неодмінно вмотивованого в іконічному й індексальному аспектах (у термінах типології семіотичної вмотивованості Ч. С. Пірса) відповідає засадничим психо-семіотичним орієнтаціям людської мовної компетенції, і через це воно й далі знаходить вияв у низці спонтанних явищ побутово-розмовного мовлення, з одного боку, і, з іншого, є однією з фундаментальних засад того, що називають народною лінгвістикою (про народну лінгвістику див.: [Preston]).

Факти зовнішньої, матеріальної подібності різних слів, причому як у межах тієї самої мови, так і різних мов, як споріднених, так і ні, а в ареальному плані як суміжних, так і віддалених, – такі факти традиційно є дуже привабливими для аматорів позанаукової (також народної, чи пар-) етимології. У кращому випадку такі народні лінгвісти (вживаємо цей останній вираз не лише дещо іронічно, а й строго термінологічно, співвідносячи його із тими лінгвістичними терміносполуками, що включають окреслення «народний» і стосуються розповсюджених саме серед пересічних мовців уявлень про мову, її конкретні ідіоми, явища й одиниці, а також і про їхнє походження (про народну етимологію див. [Ермоленко : 334–335; Sobotka : 12–13, 95–96; Bauer : 520–521]) – у кращому разі такі псевдофахівці можуть добросовісно помилятися; гірше тоді, коли таке псевдонаукове маніпулювання мовно-історичними фактами використовується з метою політичного маніпулювання суспільною свідомістю.

Справді, постулювання спорідненості й похідності згідно з критерієм суто зовнішньої співзвучності, властиве як народній, так і донауковій етимології, має далеко істотніші наслідки, коли воно здійснюється під впливом у площині,

далекій від спонтанного повсякденного мовлення, і зазнає впливу ідеологічних та політичних (у тому числі й геополітичних) чинників. За таких умов використання вказаних критеріїв має своїм наслідком суто довільні ототожнення, котрі добираються так, щоб вони відповідали позалінгвістичним політико-ідеологічним орієнтирам, геополітичним ідеологемам чи етнічним стереотипам, наявним у сучасному російському суспільному дискурсі.

Форма презентації таких антинаукових положень може бути, однак, цілком традиційною, приміром, у випадку книги росіянина Петра Орешкіна «Вавилонский феномен. Русский язык из глубины времен» [Орешкин] У передмові до книжки говориться, що в ній викладено сенсаційні результати дешифрування писемних пам'яток давнього Єгипту, давньої Індії та західної Європи з допомогою давньоросійських абеток. Для Орешкіна, як і для Трубачова, провідним є мотив пошуку втраченої мовної та етнічної єдності, але якщо у останнього ці пошуки все ж обмежуються Славією, то в Орешкіна вони поширюються практично на всю земну кулю. Що ж до слов'янської мови, про яку він говорить як про підґрунтя ледь чи не всіх інших ідіомів, то вона для нього фактично є російською, а ключовим аргументом для її всеосяжності є прочитання етноніма «етруски» як *это русские*.

У книзі Орешкіна є розділ із, м'яко кажучи, дивним заголовком «О словах, утративших смысл, но сохранивших название» [там само : 148–162], де автор подає низку власних етимологічних відкриттів (наводимо ці «етимології» без коментарів – як такі, що цього не потребують; утім, і сам автор їх практично не коментує, зі свого боку вважаючи, що наведені ним зіставлення і так достатньо доказові): БУРЖУА – БУР ЖУЯ – ЖУЮЩИЙ СВЁКЛУ. [...] ЭФИОПИЯ – ЕТА ПИЯ ОПИЯ. В свое время опий не только КУРИЛИ, но и ПИЛИ. Кстати, римская КУРИЯ это всего лишь “КУРИЛКА”, а философ ЭПИКУР – переосмысленное ОПИЙ КУРЕ. [...] ТЕВТОНЫ – были разбиты Александром Невским в битве на Чудском озере. Согласно легенде, тяжело снаряженные всадники провалились под лед, вместе с лошадьми. Странно одно: ТЕВТОНЫ назвали себя “УТОНУВШИИМ” задолго до того, как они утонули.

ТЕВТОНЫ – ТЕВИ ТОНЕ – ТЕ, ЧТО УТОНУЛИ. БРИТАНИЯ, БРИТТЫ – они и были “БРИТЫ”. <...> ФАРИСЕИ – <...> – СПАРИСЕИ – СПАРИ СЕИ – СПОРЫ СЕЮТ. <...> ЭЗОП – Е ЗОП – поворачиваться задом к собеседнику и было “е зоповским языком”. <...> МОСКВА это – МАЗКА ВА(е) – МАЗКИ ДЕЛАЕТ. Здесь могли изготавливать МАЗИ – всякого рода кремы и масла, в принципе, те же МАЗИ – или КРАСКИ. Быть может, “во времена оны” парижские красавицы приезжали в Москву за флаконом духов, а художники – за красками?»

Цьому розділові передуює інший, який має назву «Информация к размышлению» [там само : 142–147], де на самому початку говориться: «...Славянский Язык сохранил память Тысячелетий, и становится вполне реальным восстановить утерянный смысл многих древних названий». Ось кілька прикладів з цього розділу: ВАН (озеро), СЕВАН (озеро), ЕРЕВАН, ПРОВАНС, СВАНЕТИЯ, ИВАН (имя), ЛИВАН, ВАНИЛЬ. Здесь общая основа – ВАН. ВАН – нейтральное – ЗАПАХ, и выступает в положительном качестве <...> а вот французская провинция ПРОВАНС – ПРОВОНЯСИ, что, вероятно, объясняется “пикантным” запахом продуктов, изготовленных в Провансе: прованские сыры, капуста “провансаль” и т.п.» Схоже на те, що Орешкіну дуже хочеться, щоби різні приємні аромати й ароматичні вироби асоціювалися не з Парижем і Францією, а з Москвою. Узагалі ж після прочитання книжки, а також передмови до неї (О. Гусев) та деяких доданих укладачем текстів можна зробити висновок про наявність у автора та його однодумців дуже сильного комплексу меншовартості щодо Заходу, зокрема англомовного, а також і щодо євреїв: цей комплекс виражається в їхніх реваншистських глотогонічних побудовах, згідно з якими уже майже весь світ, майже всі мови й народи та їхні культури – це простір «русского міра».

У пошуках фінансування для публікації свого твору автор звернувся свого часу до О.І. Солженіцина. Той грошей не дав (про що з обуренням пише у передмові укладач), але у листі до Орешкіна підтримав його пошуки. Наведемо фрагмент із цього листа, наведений у книзі: «Могу представить себе Ваше

отчаяние от предложений Вашей работы западным “славянским” специалистам. Еще независимо от истины – само направление Вашей трактовки им отвратительно и является одним из самых осудительных, что только можно придумать в современном мире. Но, во всяком случае, это очень дерзко и несомненно талантливо. Желаю вам не приуныть, а преуспеть!» [там само : 6]. Є підстави припускати, що Солженіцин цілком точно розгледів за етимологіями Орешкіна «самий напрям його трактовки» і як російський шовініст не міг не оцінити його позитивно.

За своїм основним фахом (журналістика й публіцистика) Орешкін не належав до професійних науковців. Однак міркування, подібні до наведених, можна знайти й у працях російських філологів, приміром, у книзі доктора філологічних наук, спеціаліста з церковнослов'янської мови Т. Міронової. Щоправда, цю авторку, послідовну ксенофобку й антисемітку, не цікавлять пошуки єдності поза російськими теренами. Навпаки, у своїй книзі «Російська душа і неросійська влада» вона прагне показати російську ментальність як цілковито відмінну від ментальності Заходу. При цьому вона апелює до властивої російській мові картини світу і встановлює риси, що характеризують цю картину, на основі аналізу внутрішньої форми мовних одиниць⁴⁴. Але етимологічні засади прочитання нею мотиваційної структури в неї ті самі, що й в Орешкіна, пор.: «Различие проистекает из коренного расхождения наших языков в видении мира, отношении к миру. Ключевой для европейских языков – общеиндоевропейский корень, выражающий значение приобретательства – латинское habeo, английское have, немецкое habe, греческое eho. Этот корень организует грамматику прошедшего времени данных языков, он лежит в основе английского слова happiness (счастье), он коренится в английском shopping [так в оригіналі. – Т.Ч., С.Є.] (покупки),

⁴⁴ Говорячи в загальному плані, за відсутності добре продуманої, адекватної й виваженої методології оцінки відповідних мовних свідчень експлікація мовної картини світу шляхом прямої екстраполяції цих свідчень у площину національного характеру може набувати суб'єктивного характеру, перетворюючись при цьому на демонстрування переваг «свого» над «чужим», моральної винятковості й узагалі на творення етнічного міфу. Саме так оцінюють роботу деяких російських лінгвокультурологів автори тому «Від лінгвістики до міфу» [От лингвистики к мифу].

составляющем сегодня средоточие жизненных целей у человека общества потребления. И в русском языке, конечно же, сохранился этот древний индоевропейский корень, но в каких же словах: хапать, хавать, хватать, хитить. В отличие от европейских языков в русском языке этот корень не участвует ни в каких грамматических структурах, он вообще находится на периферии языка, обозначая весьма неприглядные для русского мышления понятия – хитрость, хищничество» [Миронова : 19]. Отже, авторка не знає (чи не хоче знати), що, приміром, лат. *habere* і англ. *have*, позірно подібні, розглядаються етимологами як генетично неспоріднені, а корінь *хан-* (як у рос. *хануга*), за своїм походженням суто звукозображальний, до обох цих лексем жодного стосунку не має (див., напр., [Етимологічний словник української мови 6 : 156]), а в редагованому вже згаданим О. Трубачовим «Етимологічному словнику слов'янських мов» узагалі розглядається як суто слов'янський [Этимологический словарь славянских языков 8 : 18–19]). Що ж до української мови, то в одному місці (у зв'язку з «лінгвокогнітивним» витлумаченням перифрастичних конструкцій із допоміжним дієсловом «мати» як таких, що суперечать унікальній російській ментальності) вона про неї говорить як про близькоспоріднену, але далі, тим не менш, у її книзі є глава із назвою «Русские, украинцы, белоруссы – один язык, один род, одна кровь» (де її опонентами є не справжні науковці, а ті автори, що виводять наш етнос із «укрів»).

Подібні «відкриття» радо підхоплює російський інтернет, де провідне місце в цьому плані належить письменнику-гумористу й сатирику М. Задорнову, який, приміром, пов'язує рос. *хануга* вже з англ. *happy* (з чого робиться висновок про притаманне англосаксонській ментальності розуміння щастя як задоволення суто матеріальних, «низьких» потреб насильницьким чином) чи ототожнює англ. *wash* і рос. *вми* із відповідними висновками про давню англійську гігієну тощо. На відміну від від уже згаданих Орешкіна та Міронової (що у своїх міркуваннях є, вживаючи німецьке окреслення, *tierisch ernst*), Задорнов про своє етимологізування часом говорив ніби жартома, але насправді ставився до нього цілком серйозно: для нього мета виправдовувала засоби шовіністичної етимології. Згідно з ним, «чуже» слово *демократия* – це

насправді *демонократія*, тобто 'влада демонів', *выборы* – це 'вітер пітьми' тощо. Натомість іншим, «своїм» словам приписується вищий, духовний зміст: *небеса* – *не бесы*, *славянин* – *слав* + *инь* + *ян* (тобто «слава» і «чоловічий» та «жіночий» елементи тощо). Таких «духовно просвітлених» слів, згідно з ним автором, найбільше в російській, українській та білоруській, а також литовській та латиській мовах, звідси той же висновок про єдність: «ми – один народ».

Особливістю таких історико-етимологічних побудов є те, що аргументація авторів дуже простою, а результати, які внаслідок неї отримано, відповідають усвідомлюваним чи підсвідомим очікуванням чи вподобанням аудиторії⁴⁵. Відчуття, коли щось архаїчне та/чи незрозуміле несподівано і з дивовижною легкістю робиться зрозумілим і прозорим, а крім того, ніби ще й таким, що пояснює теперішнє, – це відчуття, без сумніву, притягає відповідно налаштованих читачів чи слухачів, особливо через те що ці результати укладаються у схему їхніх уподобань, орієнтацій і стереотипів, ніби підтверджуючи їх, хоча насправді тут теж емоційно, ірраціонально бажане видається за дійсне. Але в цьому і полягає пропагандистсько-ідеологічний потенціал і відповідна небезпека такого етимологізування й такої літератури. Так імперіалістична псевдоетимологія і створена на її підставі мовна картина світу ведуть до ідеології фашизму .

8. Сказане показує, що війна Росії проти України почалася задовго до гібридної війни й повномасштабної агресії. Спричинена тотальним негативним сприйняттям чи просто несприйняттям усього українського на рівні суспільної свідомості (до чого є всі підстави додати ще й чинник заздрості й захланності на чуже добро), на рівні суспільного, зокрема наукового, дискурсу це була війна проти української мови й культури.

Обидва напрямки історико-філологічної агресії потребують реагування у формі висококваліфікованого викладання відповідних вишівських дисциплін і

⁴⁵ Згадуючи про те, що свого часу в позанаукових колах була популярною гіпотеза «марсіанських каналів» П. Л. Лоуелла — не лише хибна, а й безпідставна та некоректна, Р.Болт зауважив, що ця популярність пояснювалася живою, образною, навіть поетичною мовою її викладу, натомість астрономи пишуть так, що їх можуть зрозуміти лише інші астрономи [Bolt : 2293]. Ці думки зайвий раз підкреслюють те величезне суспільне значення, яке має популяризація здобутків справжньої науки, зокрема і лінгвістики та філології [Срмоленко 2020 : 68-86].

поглибленої наукової розробки відповідної мовознавчої проблематики, наслідком чого має стати належний рівень розуміння всього кола дотичних питань у суспільній свідомості в нашій країні й за кордоном, належний рівень того, що можна назвати філологічною свідомістю нашого суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

- Галушко К. Битий шлях від археології до нацизму, або які «теорії» ми обговорюємо. *Новітні міфи і фальшивки про походження України: Збірник статей*. Київ : Темпора, 2008. С. 9-43.
- Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. В четырех томах. Москва : Русский язык, 1999. Т. 1-4.
- Ермоленко С. С. Проблемы семиотического подхода к изучению грамматического строя языка. *Ермоленко С. С., Жлуктенко Ю. А., Линник Т. Г. и др. Методологические основы новых направлений в мировом языкознании / Отв. ред. А. С. Мельничук*. Киев : Наук. думка, 1992. С. 282–357.
- Етимологічний словник української мови : в 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Наук. думка, 1982–2012. Т. 1–6.
- Ермоленко С. С. Про довокланауковий металексикографічний дискурс. *Галактика Слова. Галині Макарівні Гнатюк / Ін-т укр. мови НАН України*. Київ : Вид. дім Дмитра Бураго, 2020. 354 с.
- Ермоленко С.С. Мовне моделювання дійсності і знакова структура мовних одиниць. Київ : Вид. Дім Дмитра Бураго, 2006. 384 с.
- Ермоленко С. С. (рец.). Скляренко В.Г. Дослідження з етимології та історичної лексикології української мови. До 80-річчя з дня народження. Київ : Наук. думка, 2018. 687 с. *Мовознавство*. 2018. № 6. С. 63–67.
- Ермоленко С. С. Мова у знаковій ієрархії культури. Київ: Наукова думка, 2023.
- Зорівчак Р. П. Мовознавчі роздуми в листах професора Юрія Олексійовича Жлуктенка. *Мовознавство*. 2015. № 4. С. 39–67.
- Миронова Т. Л. Русская душа и нерусская власть. Москва : Алгоритм, 2012. 448 с.
- Непокупный А. П. Балто-северославянские языковые связи. Киев : Наук. думка, 1976. 228 с.
- От лингвистики к мифу: «лингвистическая культурология» в поисках этнической ментальности / сост. Павлова А. В. Санкт-Петербург : Антология, 2013. 352 с.
- Панченко В. Українські дороги Івана Буніна. *День*. 2019. № 111–112.

- Півторак Г. П. Деякі методологічні проблеми дослідження історії української мови в епоху раннього Середньовіччя. URL: <https://fb.watch/nvq0XKWSVy/> (дата звернення 06.10.2023).
- Попович М. В. Нариси історії культури України. Київ : АртЕк, 1998. 730 с.
- Рейфілд Д. Жизнь Антона Чехова / пер. с англ. О. Макаровой. Москва : Азбука, 2011. 893 с.
- Русановский В. М., Жовтобрюх М. А., Городенская Е. Г., Грищенко А. А. Украинская грамматика / Отв. ред. Русановский В. М. Киев : Наук. думка, 1986. 260 с.
- Склярченко В. Г. Дослідження з етимології та історичної лексикології української мови. До 80-річчя з дня народження. Київ: Наук. думка, 2018. 687 с.
- Словник української мови в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1970–1980. Т. 1–11.
- Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Москва : Прогресс, 1964–1973. Т. 1–4.
- Черниш Т. О. Категорії синхронії та діахронії і розуміння характеру їхнього співвідношення у новітній лінгвістиці. *«На сторожі слова»: Збірник наукових праць на пошану проф. Василя Грещука* / Відп. ред. В. Кононенко. Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, 2019. С. 392–401.
- Черниш Т. О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні. (Гніздовий підхід). Київ, 2003. 479 с.
- Andrew Ch. F. H. Hinsley and the Cambridge moles: two patterns of intelligence recruitment. *Diplomacy and intelligence during the Second World War* / Ed. by R. Langhorne. Cambridge : Cambridge University Press, 2003. P. 22–42.
- Bauer L. Folk etymology. *Encyclopedia of language and linguistics* / ed. by K. Brown. Amsterdam : Elsevier, 2006. P. 520–521.
- Beard M. It's a don's life. London : Profile books, 2009. 1488 p.
- Bolt R. The encyclopaedia of liars and deceivers. London : Reaktion books, 2015. 256 p.
- Chester Nez, 93, Dies; Navajo Words Washed From Mouth Helped Win War
- Coseriu E. Sincronía, diacronía e historia. El problema del cambio lingüístico. Montevideo : Universidad de la República, Facultad de Humanidades y Ciencias, Instituto de Filología, Departamento de Lingüística; also in: *Revista de la Facultad de Humanidades y Ciencias (Montevideo)* 15, 1958, 201–355; photomechanical printing Tübingen : Universität Tübingen, 1969. 154 p.
- Erskine R., Smith M., eds. The Bletchley Park codebreakers. How Ultra shortened the war and led to the birth of the computer / ed. by R. Erskine. London : Bantam, 2001. 2929 p.
- Fox M. Chester Nez dies at 93. His native tongue helped to win a war of words. *New York Times*. June 5, 2014. URL: <https://web.archive.org/web/20140805010224/http://www.nytimes.com/>

2014/06/06/us/chester-nez-dies-at-93-his-native-tongue-helped-to-win-a-war-of-words.html

(дата звернення 15.11.2023).

- Gilbert E. Native American code talker in World War II. Oxford, New York : Osprey, 2008. 66 p.
- Gui M. The unbreakable language code in the Pacific theatre of World War II. *Etc. A review of general semantics*. 1983. Vol. 39. N 1. P. 8–15.
- Haufler H. Codebreakers' victory. How the Allied codebreakers won World War II. New York : Open Road Media, 2014. 430 p.
- Lee B. Marching orders. The untold true story of how the American breaking secret codes led to the defeat of Nazi Germany and Japan. New York : Open Road Media, 2015. 5719 p.
- Maffeo S. E. U.S. Navy Codebreakers, Linguists, and Intelligence Officers against Japan, 1910–1941: A Biographical Dictionary. Lanham, Md: Rowman and Littlefield Publishers, 2015. 574 p.
- Meadows W. C. The Comanche code talkers of World War II. Austin : University of Texas Press, 2002. 280 p.
- Normand Cl. System, arbitrariness, values. *Cambridge Companion to Saussure* / ed. by Carol Sanders. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. P. 88–104.
- Page A. M. Sioux Code Talkers of World War II. Gretna : Pelican, 2017. 136 p.
- Preston D. R. Folk linguistics. *Encyclopedia of language and linguistics* / ed. by K. Brown. Amsterdam : Elsevier, 2006. P. 521–533.
- Rayfield D. Anton Chekhov. A life. London : Faber and Faber, 1997. 674 p.
- Reyhner J. Language and language renewal. *Encyclopedia of American Indian history* / ed. by B.E. Johansen and B.M. Pritzker. Santa Barbara, Denver, Oxford : ABC-CLIO, 2008. P. 418–424.
- Saussure F. de. Cours de linguistique générale. Publié par Charles Bally et Albert Sechehaye avec la collaboration de Albert Riedlinger. Genève : Arbre d'Or, 2005. 253 p.
- Smith M. The secrets of Station X. How the Bletchley Park codebreakers helped win the war. London : Biteback Publishing, 2011. 205 p.
- Sobotka P. Etymologizowanie i etymologia. Od semantyki ontologicznej do etymologii hermeneutycznej. Warszawa : BEL Studio. Sp. z o. o., 2015. 357 s.
- Turing D. The codebreakers of Bletchley Park. London : Arcturus Publishing, 2020. 256 p.
- Urbanek M. Genialni. Lwowska szkoła matematyczna. Warszawa : Iskry, 2014. 284 s.
- Vincent N., Wallace H. Lost without translation: Why codebreaking is not just a numbers game. URL: <https://www.thebritishacademy.ac.uk/documents/782/BAR25-14-VincentWallace.pdf> (дата звернення 15.12.2023).

- Walker W. More on the cryptographic use of native American languages in tactical operations by United States Armed Forces. *International Journal of American Linguistics*. 1982. V. 49. N 1. P. 93–97.
- Walker W. The Comanche code talkers in World War II. *International Journal of American Linguistics*. 2000. Vol. 66. N 4. P. 563–569.
- Watson B. The Navajo code talkers. New Word City, 2011. 11 p.
- Watson P. The German Genius. Europe's third Renaissance, the second scientific revolution, and the twentieth century. Pymble, Toronto etc.: Harper-Collins e-books, 2010. 2281 p.
- Yermolenko S. *Ukrainskaia grammatika* (1986) as a linguistic, cultural, and political-ideological project. (In print).

Леся АЖНІЮК

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні Національної академії наук України

вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001, Україна

Електронна пошта lesia.azhniuk@gmail.com,

<https://orcid.org/0000-0003-0095-0914>

Вербальний злочин як об'єкт лінгвістичної експертизи

У цьому розділі мова піде про використання мови як знаряддя злочину, як інструменту для вчинення різноманітних протиправних дій: для розпалювання міжетнічної чи релігійної ворожнечі; для посягань на честь, гідність і ділову репутацію особи; для шантажу, вимагання і погроз; а також для корупційних вербальних злочинів, таких як вимагання неправомірної винагороди, пропозиція неправомірної винагороди або згода на її отримання. Окремою категорією вербальних злочинів є злочини проти основ національної безпеки держави. До них належать вербальні посягання на територіальну цілісність і недоторканість України, заклики до порушення меж і державних кордонів України, до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу; до захоплення державної влади.

Згідно з Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення кримінальної відповідальності за виготовлення та поширення забороненої інформаційної продукції від 03.03.2022 стали злочинними вербальні дії, змістом яких є виправдовування, визнання правомірною й заперечення збройної агресії Російської Федерації (далі – РФ) проти України, глорифікація її учасників, а також співпраця з державою-агресором в інформаційній сфері та низка інших. Усі ці злочинні дії можуть вчинятися лише словесно. Це дає підстави називати їх вербальними злочинами.

З початком збройної агресії РФ проти України в 2014 році розпочалося активне інформаційне протистояння хвилі антиукраїнських наративів держави-агресора. Вербальні дії, які вчиняються в суспільно-політичній комунікації, нарівні з обстрілами міст і селищ можуть ставати зброєю, що загрожує національній безпеці. Юридичні визначення злочинних вербальних дій у роки війни розширювалися й доповнювалися новими статтями Кримінального кодексу України (далі – ККУ), які зараз активно застосовуються.

При діагностуванні складу вербальних злочинів правникам доводиться мати справу з такою тонкою матерією, як мова, і для того, щоб з'ясувати, що саме мовець хотів сказати, і що він сказав насправді, щоб встановити, чи було ним перейдено «межу дозволеного» дуже часто бувають потрібні спеціальні знання лінгвістів. Тоді правники звертаються до лінгвістичної експертизи, яка має підтвердити або спростувати вихідне припущення про те, що вчинена вербальна дія справді є злочинною. Це завдання вирішується шляхом спеціального лінгвопрагматичного аналізу, який спрямований на діагностування складу вербального злочину у вчиненій вербальній дії.

Далі мова піде про те, як застосовується сучасна лінгвістична теорія для вирішення суто прикладних завдань – для діагностування складу вербального злочину у вчиненій вербальній дії. Такі завдання дедалі частіше постають перед правниками в судовому процесі, коли розглядаються справи про вчинення різноманітних злочинів, які належать до категорії вербальних. Пропонуємо деякі узагальнення й методичні підходи в проведенні одного з типологічних різновидів лінгвістичних експертиз, а саме, експертиз, які пов'язані з лінгвістичною кваліфікацією таких вербальних дій, що містять ознаки правопорушень і кримінальних злочинів. Як ілюстрації використано той різноплановий емпіричний матеріал, який перебуває у розпорядженні спеціалізованої експертної установи – Українського бюро лінгвістичних експертиз НАНУ.

Вербальний злочин – новий і для багатьох ще незвичний термін, який використовується на позначення деструктивних форм вербальної поведінки. На відміну від добре знайомих нам термінів *вербальна агресія*, *мова ворожнечі* та *неполіткоректність*, які також описують деструктивні форми вербальної поведінки, але належать до концептуальних сфер прагмалінгвістики, соціолінгвістики та мовної політики [Ажнюк 2024], термін *вербальний злочин* (англ. *language crime*) належить до категорійного апарату юридичної лінгвістики і лінгвістичної експертизи. Цим терміном позначається деструктивна форма вербальної поведінки, оцінювана з позицій права.

Будь-які вияви вербальної агресії, так само, як використання мови ворожнечі є порушенням етичних норм і суспільно осудною формою вербальної поведінки. Вияви неполіткоректності у мові, якщо вони оцінюються з урахуванням відповідних політичних презумпцій, також інтерпретуються як суспільно осудні. Проте юридично осудними такі дії стають далеко не завжди, а лише за визначених комунікативних умов і прагматичних обставин. Це відбувається тоді, коли відповідні вербальні дії за сукупністю своїх лінгвопрагматичних ознак підпадають або під юридичні визначення *вербальних злочинів*, тобто таких протиправних вербальних дій, які передбачені ККУ, або під юридичні визначення *некримінальних вербальних правопорушень*.

Зокрема, за українським законодавством кримінальними злочинами є погрози, шантаж, вимагання, корупційні вербальні діяння, а ще – вербальні злочини проти основ національної безпеки України, такі як вербальні посягання на територіальну цілісність і недоторканість України, заклики до насильницького повалення влади, до агресивної війни й тероризму, а також розпалювання міжетнічної чи релігійної ворожнечі, виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії РФ проти України, глорифікація її учасників та інші.

Чимало протиправних вербальних дій потрапляють під юридичні визначення *некримінальних вербальних правопорушень*, тобто адміністративних, цивільних,

дисциплінарних та інших правопорушень, які передбачені законодавством України. Такими є вербальні посягання на честь, гідність і ділову репутацію особи шляхом поширення про неї неправдивої інформації негативного характеру, порушення етичних норм, закріплених у правилах професійної етики (адвокатів, суддів, журналістів тощо), дискримінація за певною соціальною ознакою, уведення в оману споживачів товарів і послуг шляхом поширення недостовірної інформації про ці товари й послуги, а також порушення права інтелектуальної власності (наприклад, плагіаторство чи несумлінне використання охоронюваних цим правом торговельних марок або брендівих назв), несумлінна реклама, а ще – шахрайство з використанням цілеспрямованих вербальних дій, поширення конфіденційної, службової або таємної інформації (інколи поширення таємної інформації є кримінальним злочином) та чимало інших протиправних вербальних дій.

Вербальний злочин і некримінальне вербальне правопорушення – це вербальні дії, які розрізняються не за своїми лінгвістичними параметрами, а виключно юридично, у залежності від ступеня їхньої суспільної небезпеки. Іноді та сама вербальна дія, яка вчиняється за різних прагматичних обставин, юридично може кваліфікуватися по різному: як злочин, як некримінальне правопорушення або як правомірний вчинок. Це залежить від ступеня суспільної небезпеки такої дії. Наприклад, вербальна дія «погроза» згадується в різних статтях ККУ близько 30 разів, й у всіх цих випадках вона кваліфікується як злочин. А в нещодавно прийнятому законі «Про захист прав споживачів при врегулюванні простроченої заборгованості», цей закон більше відомий під своєю «народної назвою» – «антиколекторський закон», погроза юридично кваліфікується вже не як кримінальне, а як адміністративне правопорушення. У цьому Законі встановлено ряд заборон щодо проявів неетичної вербальної поведінки, які регламентують дії колекторів при стягненні боргу. Серед цих заборон є й заборона використовувати погрози й шантаж щодо боржника та його близьких осіб. Отже за цих прагматичних обставин погрози й шантаж юридично кваліфікуються вже не як кримінальні злочини, а лише як прояви

неетичної вербальної поведінки. За відповідні правопорушення передбачена не кримінальна а адміністративна відповідальність.

На юридичну кваліфікацію вербальної дії «погроза» також принципово впливає її зміст: чим саме погрожує мовець. Якщо погрози вбивством, завданням тілесних ушкоджень, пошкодженням майна тощо за конкретних, обумовлених законом обставин кваліфікуються як злочини, то вчинені за подібних обставин погрози, змістом яких не є суспільно небезпечні діяння (наприклад, погроза керівника залишити працівника без премії за недоліки в роботі) взагалі не потрапляють у площину юридичного реагування, хоча за своїми лінгвопрагматичними ознаками також є погрозами. Юридичне розмежування вербальних дій як злочинів чи як некримінальних правопорушень ніяким чином не впливає на процедуру діагностування їхнього складу в лінгвістичній експертизі [Ажнюк 2022 : 41–62].

Юридична кваліфікація тієї чи іншої вербальної дії з часом може змінюватися. Наприклад, до 2001 році в Україні існувала кримінальна відповідальність за наклеп (дифамацію) – навмисне поширення про особу недостовірної інформації, яка принижує її честь, гідність і завдає шкоди діловій репутації, а також образа честі й гідності особи в інший спосіб (наприклад, шляхом представлення інформації про особу в брутальній, непристойній або принизливій формі). До 2001 року відповідні статті ККУ застосовувалися дуже широко, а деякі позови щодо дифамації закінчувались штрафними санкціями, які сягали мільйонів гривень. У 1998 році відома на той час газета «Вечірні відомості» прогнала такий позов футбольному клубу «Динамо Київ» на 5 мільйонів гривень, після чого це видання припинило свою роботу. У 2001 році статті про наклеп і образу честі й гідності особи з ККУ було вилучено. Юридична відповідальність за такі протиправні вербальні дії залишилася, але вона стала вже не кримінальною, а цивільною. З того часу за законом порушник (тобто той, хто заподіяв шкоду честі, гідності й діловій репутації особи, поширивши про цю особу недостовірну інформацію у формі фактологічних

тверджень або обравши брутальну, непристойну або принизливу форму представлення будь-якої інформації про особу) зобов'язаний спростувати поширену ним інформацію про особу у спосіб, аналогічний до того, яким така інформація була поширена, а також зобов'язаний компенсувати потерпілому моральні збитки (у значно меншому обсязі, ніж було раніше). Після того, як кримінальної відповідальності за такі вербальні дії не стало, кількість судових позовів про захист честі, гідності й ділової репутації суттєво зменшилася.

Отже, *вербальний злочин і некримінальне вербальне правопорушення* – це протиправні вербальні дії, які розрізняються насамперед за погляду юридичної кваліфікації.

Вербальний злочин – це вербальна дія, яка за певних комунікативних умов і за певних прагматичних обставин містить склад кримінального правопорушення. До таких вербальних дій належать заклики й підбурювання до вчинення протиправних дій, розпалювання ворожнечі, погрози, вимагання, шантаж, пропозиція неправомірної винагороди, вимагання неправомірної винагороди, згода на отримання неправомірної винагороди, надання свідомо неправдивих відомостей (наприклад, неправдиві свідчення чи повідомлення про загрозу безпеці громадян), злочинна змова та низка інших. Після повномасштабного вторгнення РФ на територію України в лютому 2022 року ККУ був доповнений новими статтями, у яких перелік злочинних вербальних дій розширено. Про ці вербальні злочини воєнного часу мова піде далі.

Вербальна дія може не лише бути злочинною сама по собі, вона також може бути однією з кваліфікаційних ознак іншого кримінального злочину. Наприклад, при кваліфікації насильницьких дій, учинених з мотивів расової національної або релігійної нетерпимості, встановлення мотиву зазвичай пов'язане з інтерпретацією тих чи інших вербальних дій. Такий мотив при вчиненні насильницьких дій є обтяжливою обставиною.

За українським законодавством учинення багатьох злочинів у поєднанні з погрозою (наприклад, перешкоджання реалізації виборчого права,

перешкоджання законній професійній діяльності, торгівля людьми та інші) – це обставина, яка обтяжує кримінальну відповідальність. І навпаки, учинення злочину під впливом погрози є тією обставиною, яка в ряді випадків може пом'якшувати кримінальну відповідальність. Таким чином лінгвістична кваліфікація погрози має важливе значення при встановленні юридичного складу інших злочинів.

Некримінальне мовленнєве правопорушення – це вербальна дія, яка за певних комунікативних умов і прагматичних обставин містить склад адміністративного, цивільно-правового, дисциплінарного некримінального правопорушення. До таких вербальних дій належать посягання на честь, гідність і ділову репутацію, поширення інших неправдивих відомостей про особу, порушення юридично закріплених норм етики – адвокатської, депутатської, суддівської, медичної та ін., різного роду дискримінаційні висловлення, розголошення конфіденційної, службової чи таємної інформації (що в низці випадків є кримінальним злочином), несумлінна реклама (у тому числі уведення в оману споживачів товарів чи послуг шляхом поширення недостовірної інформації про ці товари та послуги), порушення права інтелектуальної власності тощо.

Таким чином, протиправні вербальні дії можуть юридично кваліфікуватися або як кримінальні злочини, або як некримінальні правопорушення, але ця юридична кваліфікація не впливає на процедуру проведення лінгвістичної експертизи, тобто на процедуру діагностування складу правопорушення у вчиненій вербальній дії. У цьому розділі мова піде саме про кримінальні вербальні злочини і про процедуру діагностування складу такого злочину в лінгвістичній експертизі. Насамперед зупинімося на тому, який саме мовний матеріал може ставати об'єктом лінгвістичної експертизи.

Об'єктом експертизи можуть бути тексти медійних публікацій, усні публічні виступи, в тому числі відеоблоги, тексти sms-повідомлень, публікації в соцмережах, діалог чи полілог у вигляді обміну повідомленнями, рекламні

повідомлення, політична агітація, політичні гасла, а також аудіо- чи відеозаписи розмов, які зроблені під час проведення слідчих дій (зокрема негласних слідчих дій). Таким чином належним об'єктом дослідження може бути автентична фіксація вербальної поведінки.

Неналежним об'єктом лінгвістичної експертизи є переказ чийхось слів або опис чийсь вербальної поведінки іншою особою (наприклад, фіксація показів свідків у протоколі), оскільки при лінгвістичному діагностуванні складу вербального злочину всі елементи текстового повідомлення і всі прагматичні обставини вчинення вербальної дії можуть бути діагностичними й суттєво важливими. Не є автентичною фіксацією вербальної дії переклад, оскільки, текст перекладу завжди має об'єктивно і суб'єктивно зумовлені відмінності порівняно з текстом оригіналу, які можуть бути принципово важливими при відповіді на ті питання, які стоять перед експертизою. Тому в справах про вчинення вербальних злочинів належним об'єктом лінгвістичної експертизи є текст оригіналу, а не переклад.

Вербальний злочин, який є юридизованою формою вербальної агресії, має її характерні ознаки, які досліджує лінгвістична прагматика. По-перше, це те, що ворожі наміри мовця виявляються адресно, у вербальних діях, спрямованих на визначеного адресата. По-друге, ці вербальні дії є осмисленими, контрольованими й цілеспрямованими вчинками, у яких виявляється мовленнєва стратегія мовця і які відображають певну соціальну поведінкову модель [Радзієвська : 106–130].

Лінгвістична прагматика є базовим теоретичним і методологічним інструментом при проведенні лінгвістичних експертиз у справах, пов'язаних зі вчиненням протиправних вербальних дій. Важливою опорою є ядро лінгвістичної прагматики – теорія мовленнєвих актів. Автори цієї теорії Джон Остін і Джон Серль систематизували уявлення про те, як можна вчиняти різнопланові дії за допомогою слова [Austin; Searle 1969; Searle 1975]. Здебільшого ми уявляємо собі мовленнєвий акт як елементарну вербальну дію.

За класифікацією Дж. Серля, яка приймається багатьма дослідниками як базова і яка може успішно застосовуватися для потреб лінгвістичної експертизи, виділяється 5 типів мовленнєвих актів. Це репрезентативи (які містять повідомлення про певний стан справ), експресиви (які виявляють емоційну позицію щодо певного стану справ), декларативи (які встановлюють новий стан справ), директиви (які спонукають до певних дій) і комісиви (які представляють зобов'язання, що їх бере на себе мовець). Але вербальні злочини зазвичай вчиняються у формі вербальних дій зі складнішою, ніж в мовленнєвого акта, структурою.

Діагностичні ознаки вербального злочину можуть виявлятися не лише в повідомленні, співвідносному з мовленнєвим актом, але й на рівні дискурсу – з урахуванням прагматичних, соціокультурних, психологічних, політичних, когнітивних, паралінгвістичних та інших чинників його функціонування. Один з засновників лінгвістики тексту Т. А. ван Дейк писав, що дії, як і значення, організовані в одиниці вищого рівня – в ієрархічні структури дій. Це дає підстави аналізувати макромовленнєвий акт як прагматичну цілісність, що виявляється у певній послідовності мікроактів, які в сукупності створюють необхідні передумови для реалізації кінцевого наміру [van Dijk : 233–238]. Лінгвоекспертна практика дає підстави розглядати вербальні злочини як прагматичну цілісність, яку створює впорядкована послідовність мікроактів. Така прагматична цілісність може забезпечувати необхідні передумови для реалізації головного комунікативного наміру та ефективно поєднувати й водночас приховувати ознаки вербального злочину. Наприклад склад вербального злочину «погроза» можуть приховувати «ввічливий» лист або різнопланова медійна публікація [Ажнюк 2022 : 57-59].

Вербальні дії, які досліджує лінгвістична експертиза, так само, як і елементарні мовленнєві акти, є інтенціональними (тобто вони вчиняються умисно), цілеспрямованими (тобто вони розраховані на певний комунікативний ефект) і конвенційними (тобто вони відповідають ustalеним комунікативним

практикам). Отже протиправні вербальні дії, про які піде мова далі, мають ті самі базові лінгвопрагматичні ознаки, що й мовленнєві акти. Але для категорійного апарату лінгвоекспертології й лінгвістичної експертизи використання терміна «вербальна дія» є виправданим. Для лінгвістичної експертизи цей термін потрібен насамперед для того, щоб розмежувати концептуальні сфери використання цих понять: мовленнєвий акт – це об’єкт прагмалінгвістики, а конкретна вчинена вербальна дія – це об’єкт юридичної лінгвістики й лінгвоекспертології, які послуговуються прагмалінгвістичною теорією як інтелектуальним інструментом для вирішення своїх прикладних завдань. А ще на відміну від усталеного в лінгвопрагматиці терміна «мовленнєвий акт», термін «вербальна дія» більш зрозумілий і тому більш прийнятний для правників. Це також має велике значення, оскільки висновок лінгвістичної експертизи призначений для використання в судовому процесі.

Вербальні дії, які досліджує лінгвістична експертиза у справах про вчинення вербальних злочинів, можуть поєднувати кілька мовленнєвих актів відмінних типів. Наприклад, вербальна дія «погроза» поєднує два типологічні різновиди мовленнєвих актів відмінної ілокутивної спрямованості: директив (спонуку адресата до певних дій або бездіяльності, які зазвичай не відповідають його інтересам) і комісив (обіцянку негативних наслідків для адресата повідомлення, у разі невиконання ним цієї спонуки). У складі погрози ці мовленнєві акти – директив і комісив – пов’язані каузальним, тобто умовно-наслідковим або причинно-наслідковим змістовим зв’язком: невиконання директиви адресатом повідомлення представлено як умова або як причина виконання обіцянки мовцем: *негайно припини свої розслідування, інакше матимеш проблеми зі здоров’ям!*

Протиправні вербальні дії зазвичай вчиняються у формі непрямих мовленнєвих актів – щоб уникнути суспільного осуду, щоб уникнути юридичної відповідальності й щоб бодай частково завуалювати свій комунікативний намір. Відтак прагматичні складники тієї ж погрози у

вербальній дії можуть виявлятися з більшим або меншим ступенем імпліцитності.

- *Якщо ти не припиниш свої розслідування, матимеш проблеми зі здоров'ям.*

- *Тобі подобається лікарняна їжа?*

- *Ти така щаслива мама, маєш чудових діточок!*

Тому одним з важливих завдань лінгвістичної експертизи є реконструкція тих компонентів прагматичного змісту вербальної дії, які ховаються в імплікаціях, а отже встановлення складу вербального злочину належить до компетенції лінгвістичної прагматики.

У конкретній ситуації спілкування за умови достатнього рівня комунікативної компетенції співрозмовників інтерпретація прагматичного змісту вербальної дії, як правило, не викликає труднощів. Однак у процесі правозастосування виявляється, що інтерпретація змісту вербальних дій, які вчиняються у формі непрямих мовленнєвих актів, виходить за межі компетенції правників і вимагає проведення лінгвістичної експертизи. Юридична неправомірність деструктивної вербальної поведінки завжди залежить від відповіді на питання про прагматичний зміст учиненої вербальної дії, який зазвичай не дорівнює простій сумі значень компонентів висловлення.

Автор Оксфордського термінологічного словника з прагматики Ян Хуанг на позначення злочинних вербальних дій пропонує використовувати термін «прагматичний злочин» і визначає його як «такий різновид мовних або лінгвістичних злочинів, який вчиняється повністю або частково шляхом використання мови, зокрема при реалізації певних мовленнєвих актів». Як характерні приклади Ян Хуанг наводить неправдиве свідчення, підбурювання до вчинення злочину і погрозу» [Huang : 231].

Попри несхожість лінгвістичних експертиз у справах про вчинення різноманітних вербальних злочинів, усі такі експертизи мають виконати два спільні завдання: кожна лінгвістична експертиза має, по-перше, встановити

прагматичний зміст вербальної дії (дослідивши комунікативний контекст і комунікативні передумови її вчинення, а також з'ясувавши, які змістові складники цієї вербальної дії ховаються в імплікаціях) і, по-друге, співвіднести прагматичний зміст вербальної дії з тією прагматичною матрицею, яку окреслює диспозиція юридичної норми. Це необхідно для того, щоб дати правникам опору для відповіді на питання, чи є вчинена вербальна дія насправді злочинною, тобто чи є вона юридично неправомірною. Друге завдання, особливе й специфічне, яке відрізняє лінгвістичну експертизу від інших різновидів лінгвістичних досліджень, вимагає здійснити лінгвопрагматичне співвіднесення між двома дискурсивно відмінними мовними об'єктами: з одного боку, це вербальна дія (у формі її документальної фіксації), і з другого боку – юридична норма (у формі її юридичного визначення в тексті закону).

Припущення щодо юридичної неправомірності вербальної дії часто виникають на підставі інтуїтивних уявлень носіїв мови про соціальну прийнятність чи неприйнятність чиеїсь вербальної поведінки. Але соціальна неприйнятність вербальної поведінки дуже часто ще не означає її юридичної неправомірності. Юридична правомірність / неправомірність вербальної дії, яка має об'єктивну опору в законодавчих приписах, не завжди корелює з суб'єктивними уявленнями носіїв мови щодо соціальної прийнятності / неприйнятності вербальної поведінки. Ці суб'єктивні уявлення зазвичай є більш консервативними, вони мають градуальний характер (тобто оперують аксіологічними маркерами краще – гірше) і вибудовуються на традиційних для конкретного соціуму культурних стереотипах і моделях комунікації. Шкала соціальної прийнятності вербальної поведінки як для самого мовця, так і для адресата повідомлення має суб'єктивно-інтерпретаційний характер.

На противагу суб'єктивній інтерпретаційності соціальних оцінок, юридичні приписи спираються на певний набір об'єктивних критеріїв і окреслюють бінарну опозицію правомірного / неправомірного. Юридичні приписи законів демаркують межі вербального злочину (або щонайменше,

прагнуть цього). Перед лінгвістичною експертизою постає суто технологічне питання: у який спосіб можна співвідносити вербальну дію, учинену, найчастіше, з використанням непрямих мовленнєвих актів, з тим юридичним інваріантом, який окреслює диспозиція юридичної норми? При проведенні лінгвістичної експертизи доцільно розглядати диспозицію юридичної норми як прагматичну матрицю й з урахуванням базових положень теорії мовленнєвих актів виділяти вичерпний перелік лінгвопрагматичних ознак вербального злочину. Інакше кажучи, з використанням інструментарію лінгвопрагматики й на підставі тих ознак вербального злочину, які закріплені в юридичній нормі, можна описати його лінгвістичний склад. Відтак перед лінгвістичною експертизою постає завдання проаналізувати вчинену вербальну дію й виявити ці ознаки або констатувати їхню відсутність. Такий методологічний підхід максимально забезпечує об'єктивність висновку лінгвістичної експертизи, а також відтворюваність її результатів у випадку, якщо таке дослідження будуть проводити різні експерти. Вихідне припущення, яке має підтвердити або спростувати лінгвістична експертиза, полягає в тому, що вчинена вербальна дія поєднує повний перелік лінгвопрагматичних ознак вербального злочину. Цим власне й обмежується компетенція лінгвістичної експертизи. Лише суд на підставі отриманого висновку виносить рішення про те, чи вчинена вербальна дія насправді є злочинною.

Отже насамперед необхідно відповісти на питання, яким прагматичним ознакам має відповідати вербальна дія, вчинена у формі непрямих мовленнєвих актів, щоб підпадати під визначення прагматичної матриці – норми закону? Чи існують об'єктивні критерії, якими можна при цьому керуватися? Яким є лінгвістичний склад вербального злочину?

Схожі на перший погляд дії, як вербальні, так і невербальні, можуть мати відмінні прагматичні наміри, а відтак і відмінні юридичні наслідки. Наприклад, удар в обличчя може бути спрямованим на те, щоб заподіяти тілесних ушкоджень, або може бути посяганням на честь і гідність без наміру завдати серйозної фізичної шкоди. Удар в обличчя може бути також частиною

боксерського поєдинку, або спробою привести до тями людину, яка знепритомніла, або навіть просто неконтрольованим мимовільним рухом.

Лінгвістична експертиза також щоразу стикається з бажанням порушників та їхніх адвокатів пояснити свої вербальні дії якимось інакше, «перекваліфікувати» свій прагматичний намір у той чи інший спосіб, наполягаючи на тому, що «малося на увазі зовсім інше», що «слова було вирвано з контексту» і т. ін. Те саме висловлення за різних обставин юридично може інтерпретуватися по-різному й встановити прагматичний зміст вербальної дії буває непросто. Висловлення *Ви така щаслива мама, у вас такі чудові діточки* може бути частиною чемної розмови, а може бути погрозою, яка добре зрозуміла співрозмовникам. Але на відміну від них лінгвісту-експерту, який часто має в своєму розпорядженні обмежений комунікативний контекст, діагностувати таку погрозу буває дуже складно.

В Українському бюро лінгвістичних експертиз НАН України було вироблено методологічний підхід, відповідно до якого кореляція між вербальною дією, яка була вчинена, та прописаною в законі прагматичною матрицею встановлюється за певною сукупністю лінгвопрагматичних ознак [Ажнюк, Ажнюк]. Кожна з цих ознак розглядається як діагностична, кваліфікаційна й суттєво важлива. У сукупності ці ознаки становлять склад вербального злочину. Перелік обов'язкових кваліфікаційних ознак вербального злочину, встановлюється шляхом прагмасемантичного аналізу юридичної норми. Це важливе завдання лінгвоекспертології.

Наведемо кілька прикладів юридичних норм ККУ, які встановлюють відповідальність за вчинення тих чи інших вербальних дій. Деякі з цих вербальних дій самі кваліфікуються як злочини (наприклад, у статтях 110, 161 і 345-1), а деякі є однією з кваліфікаційних ознак інших, невербальних злочинів (наприклад, у статтях 110, 157).

1. Вербальна дія «погроза» як злочин:

Стаття 345-1 «Погроза або насильство щодо журналіста»: *Погроза вбивством, насильством або знищенням чи пошкодженням майна щодо журналіста, його близьких родичів чи членів сім'ї у зв'язку зі здійсненням цим журналістом законної професійної діяльності.*

Подібні юридичні визначення погрози містить також статті 345 «Погроза або насильство щодо працівника правоохоронного органу» і 346 «Погроза або насильство щодо державного або громадського діяча».

2. Вербальна дія «заклик до протиправних дій» як злочин:

Стаття 110 «Посягання на територіальну цілісність і недоторканість України»: *Умисні дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, а також публічні заклики до вчинення таких дій.*

3. Вербальна дія «погроза» як одна з кваліфікаційних ознак іншого злочину:

Стаття 157: *Перешкоджання вільному здійсненню виборцем виборчого права або права брати участь у референдумі ... поєднане з погрозою застосування насильства або знищення чи пошкодження майна.*

Погроза кваліфікується як обтяжлива обставина при вчиненні також низки інших злочинів. Наприклад, у статті 149 мова йде про торгівлю людьми у поєднанні з погрозою застосування насильства, у статті 155 – про примушування до вступу у статевий зв'язок у поєднанні з погрозою знищення, пошкодження або вилучення майна потерпілої особи чи її близьких родичів або з погрозою розголошення відомостей, що ганьблять її чи її близьких родичів і под. Разом з тим пункт 6 частини 1 статті 66 ККУ «Обставини, які пом'якшують покарання» зараховує до таких обставин вчинення кримінального правопорушення під впливом погрози. Таким чином вербальна дія «погроза» є однією з кваліфікаційних ознак багатьох інших, невербальних кримінальних злочинів.

4. Вербальна дія «розпалювання ворожнечі» як злочин і як одна з кваліфікаційних ознак іншого злочину:

Стаття 161 ККУ «Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками»: *Умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, регіональної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності, або образа почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями ...*

Відповідно до пункту 3 частини 1 статті 67 ККУ «Обставини, які обтяжують покарання» однією з таких обставин є вчинення кримінального правопорушення на ґрунті расової, національної, релігійної ворожнечі чи розбрату. Зазначені обставини зазвичай пов'язані з саме з вербальними проявами дискримінації та/або розпалювання ворожнечі за переліченими ознаками. Це означає, що вербальні дії відповідної спрямованості можуть бути однією з кваліфікаційних ознак інших кримінальних злочинів.

Так, уже згадувана стаття 110 ККУ «Посягання на територіальну цілісність і недоторканість України», частина 1 якої подає ознаки вербального злочину «заклики до зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України», у частині 2 містить розширення, яке пов'язує вербальну дію «заклик» з іншою вербальною дією – з «розпалюванням ворожнечі»: *ті самі дії, якщо вони ... поєднані з розпалюванням національної чи релігійної ворожнечі.*

5. Вербальні дії «виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікація її учасників» як злочини:

Стаття 436-2 ККУ: *Виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, розпочатої у 2014 році, у тому числі шляхом представлення збройної агресії Російської Федерації проти*

України як внутрішнього громадянського конфлікту, глорифікація її учасників, виправдовування, визнання правомірною, заперечення тимчасової окупації частини території України, а також глорифікація осіб, які здійснювали збройну агресію Російської Федерації проти України, розпочату в 2014 році ...

У статті 436-2 ККУ представлено юридичне визначення чотирьох вербальних дій («виправдовування», «визнання правомірним», «заперечення», «глорифікація»), кожна з яких має відмінну лінгвопрагматичну структуру.

Ці та інші визначення ККУ є для лінгвістичної експертизи словесною і прагматичною опорою. Юридичне визначення дозволяє з використанням інструментарію лінгвістичної прагматики змоделювати лінгвопрагматичну структуру описуваної вербальної дії й виділити максимально повний перелік її лінгвопрагматичних складників – обов'язкових лінгвопрагматичних ознак вербальної дії. З позицій лінгвістичної кваліфікації поєднання всіх обов'язкових лінгвопрагматичних ознак вербальної дії в одному контексті рівноцінне її вчиненню. У лінгвістичній експертизі кожен з таких складників вербальної дії підлягає діагностуванню шляхом дискурсивного аналізу наданого для дослідження мовного об'єкта.

На прикладі вербальних злочинів, визначення яких містяться в наведених вище статтях ККУ, проілюструємо, як моделюється лінгвопрагматична структура протиправної вербальної дії, і як у лінгвістичній експертизі відбувається підтвердження / спростування вихідного припущення про те, що вчинена вербальна дія містить лінгвістичний склад вербального злочину, тобто поєднує усі його обов'язкові лінгвопрагматичні ознаки.

Обов'язкові лінгвопрагматичні ознаки, які в сукупності формують склад кожного вербального злочину, поділяються на дві групи. До першої групи належать ознаки, обумовлені лінгвістично, самою лінгвопрагматичною сутністю відповідних вербальних дій – погрози, заклику, розпалювання ворожнечі, виправдовування, вимагання тощо. Друга група обов'язкових лінгвопрагматичних ознак обумовлені власне юридичними характеристиками

вербальних злочинів і обставинами їхнього вчинення, які закріплені в конкретній юридичній нормі.

Лінгвопрагматична структура вербальної дії.

Лінгвопрагматичну структуру вербальної дії розглянемо на прикладі «погрози» (у контексті приписів ККУ). Для погрози виділяємо 5 лінгвістично обумовлених прагматичних ознак вербальної дії. Ці лінгвопрагматичні ознаки є обов'язковими при лінгвістичній кваліфікації будь-яких погроз, незалежно від того, в контексті якої статті ККУ розглядається справа.

1. Персоніфікована адресність. Як один з виявів вербальної агресії погроза має конкретного адресата й спрямована на умисне заподіяння йому шкоди.
2. Розбіжність інтересів мовця й адресата. Якщо інтереси комунікантів збігаються, немає необхідності вдаватися до агресивної вербальної поведінки, до примусу й залякування. Розбіжність інтересів іноді є єдиним об'єктивним критерієм, який дозволяє розпізнати справжній комунікативний намір мовця й діагностувати приховану погрозу, учинену в непрямий спосіб – якщо доступний контекст дозволяє таку розбіжність інтересів встановити.
3. Імперативність – спонукальний характер вербальної дії. Мовець вдається до примусу, маючи на меті домогтися від адресата повідомлення, щоб той здійснив в інтересах мовця певні дії (або щоб залишався бездіяльним). Для того, хто погрожує, важливіше примусити адресата здійснити ці дії, аніж виконати саму погрозу.
4. Комісивність – обіцянка негативних наслідків для адресата, якщо він не виконає зазначених дій. При цьому виконавцем обіцянки або відповідальним за її виконання є сам мовець. Обіцянка має бути реалістичною. Адресат повідомлення має вірити, що мовець або здатен виконати свою обіцянку сам, або може забезпечити її виконання із залученням інших осіб, і що він справді має такий намір.

5. Каузальний (умовно-наслідковий або причинно-наслідковий) зв'язок між імперативом і комісивом: виконання адресатом вказаних дій в інтересах мовця представлено в повідомленні як умова незаподіяння обіцяних йому мовцем небажаних наслідків.

Погрозу, яка аналізується як вербальна дія, що може містити склад вербального злочину в контексті приписів ККУ, необхідно відрізнити від так званих псевдопогроз, наприклад, експресивів, на зразок *дожену – голови повідриваю*, які не передбачають виконання (це розуміють і сам мовець, і адресат повідомлення), хоча такі вербальні дії можуть містити низку перелічених вище лінгвопрагматичних ознак. Дослідники розмежовують, з одного боку, рефлексивне, спонтанне вчинення різнопланових вербальних дій, і, з другого боку, вербальні дії як акти власне вербальної агресії, які є контрольованими, цілеспрямованими й прораховуються наперед [Джей : 55–56].

Друга група обов'язкових лінгвопрагматичних ознак, які в сукупності формують склад вербального злочину «погроза», обумовлені юридично, оскільки ці ознаки пов'язані з власне юридичними визначеннями конкретних статей ККУ. Ці ознаки корелюють з тими складниками юридичної кваліфікації злочинів, пов'язаних з погрозами, які в різних статтях ККУ відрізняються. Для прикладу подивимося, як сформульовано диспозицію статті 346 ККУ «Погроза або насильство щодо державного або громадського діяча»:

Погроза вбивством, заподіянням шкоди здоров'ю, знищенням або пошкодженням майна, а також викраденням або позбавленням волі щодо Президента України, Голови Верховної Ради України, народного депутата України, Прем'єр-міністра України, члена Кабінету Міністрів України, Голови чи члена Вищої ради правосуддя, Голови чи члена Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Голови чи судді Конституційного Суду України або Верховного Суду України чи вищих спеціалізованих судів України, Генерального прокурора, Директора Національного

антикорупційного бюро України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Голови або іншого члена Рахункової палати, Голови Національного банку України, керівника політичної партії України, а також щодо їх близьких родичів, вчинена у зв'язку з їх державною чи громадською діяльністю, карається

Це формулювання дозволяє виділити ще три додаткові ознаки, які є обов'язковими в контексті саме цієї статті ККУ. Такими ознаками є: зміст погрози (погроза саме вбивством, заподіянням шкоди здоров'ю, знищенням або пошкодженням майна, та викраденням або позбавленням волі); конкретний адресат погрози (у диспозиції цієї норми наведений перелік державних і громадських діячів, погроза щодо яких може розглядатися в контексті цієї статті) і конкретна мотивація погрози (це погроза, яка вчинена саме у зв'язку з державною чи громадською діяльністю). Отже, диспозиція статті 346 ККУ «Погроза або насильство щодо державного або громадського діяча» дозволяє виділити ще три обов'язкові лінгвопрагматичні ознаки, які в сукупності формують склад вербального злочину «погроза» в контексті цієї статті. Це:

6. Конкретний зміст погрози;
7. Конкретний адресат погрози;
8. Конкретна мотивація погрози.

Таким чином, разом ми маємо 8 обов'язкових лінгвопрагматичних ознак вербального злочину «погроза» в контексті статті 346 ККУ. Деякі з цих лінгвопрагматичних ознак погрози обумовлені суто лінгвістичними характеристиками вербальної дії «погроза», а інші – її юридичними характеристиками, які зафіксовані в цій статті ККУ [Ажнюк 2022].

У лінгвістичній експертизі діагностування складу мовного злочину «погроза» в контексті статті 346 ККУ пов'язане з підтвердженням або спростуванням вихідного припущення, що в досліджуваному комунікативному контексті поєднано всі 8 перелічених обов'язкових лінгвопрагматичних

складників. Це відбувається з використанням прийомів дискурсивного аналізу. Щодо кожного з лінгвопрагматичних складників обирається належний лінгвістичний інструментарій і застосовується та чи інша модель аргументації. Важливим завданням лінгвістичної експертизи є реконструкція імпліцитних складників прагматичного змісту повідомлення. Адже при вчиненні вербальної дії «погроза» (як і при вчиненні інших вербальних злочинів) один, кілька або навіть більшість її діагностично важливих прагмасемантичних складників можуть імплікуватися. Це стає можливим завдяки визначальній ролі інших комунікативних чинників. Комунікативні передумови вербальної дії нерідко виявляють інтенцію мовця навіть більшою мірою, ніж словесні форми. Такі діагностичні прагматичні складники погрози, як розбіжність інтересів співрозмовників, соціальний статус, їхні взаємини, емоції й наміри, їхні потенційні можливості, їхнє комунікативне минуле й комунікативний контекст, а також інтонація та невербальні компоненти комунікації, такі як жести й навіть (і великою мірою!) вираз обличчя, у лінгвістичній експертизі не завжди бувають доступними для аналізу. Дослідники невербальної поведінки людини пишуть про те, як у процесі комунікації вербальні одиниці можуть доповнюватися, видозмінюватися або заступатися невербальними. Серед невербальних засобів, що можуть вказувати на погрозу, можна виділити, зокрема, жести вказівним пальцем або кулаком, різкий голос і підвищений тон. У висловленнях на зразок *Ви не хочете нам допомогти!*; *Ви не дбаєте про свою родину!*; *Не грайтеся з вогнем!* погроза ховається не стільки в словах, скільки в інтонації, з якою ці слова вимовляються. Існують словники невербальної семіотики, де фіксується зміст жестів і міміки. При ідентичності інших комунікативних складників повідомлення деякі жести й міміка можуть виявляти цілком відмінні інтенції мовця. Усе це показує, наскільки важливим для лінгвістичної експертизи є реконструкція імпліцитних складників прагматичного змісту повідомлення. У практиці лінгвістичних експертиз змістові імплікації кваліфікуються як невід'ємна частина прагматичного змісту

повідомлення, якщо реконструкція відповідних прошарків змісту є обов'язковою передумовою осмисленого сприйняття повідомлення в цілому.

На прикладі вербальної дії «погроза» ми описали загальний принцип, за яким у лінгвістичній експертизі встановлюється кореляція між вчиненою вербальною дією та прагматичною матрицею закону, а також з'ясували, яким є лінгвістичний склад вербального злочину «погроза», і які її обов'язкові лінгвопрагматичні ознаки підлягають діагностуванню в лінгвістичній експертизі. Приклади аналізу, спрямованого на виявлення у вчинених вербальних діях обов'язкових лінгвопрагматичних ознак погрози, див. [Ажнюк 2022]. Ми розглянули вербальну дію «погроза», але подібну лінгвопрагматичну структуру мають ще низка вербальних злочинів. Це шантаж, вимагання, домагання, а також низка корупційних злочинів: пропозиція неправомірної винагороди, обіцянка неправомірної винагороди, вимагання неправомірної винагороди, згода на отримання неправомірної винагороди. Усі ці вербальні дії споріднює те, що вони, як і погроза, включають директивний і комісивний компоненти, між якими встановлено каузальний зв'язок (спонука до певних дій або бездіяльності й обіцянка негативних або позитивних для адресата наслідків пов'язані між собою причинно-наслідковими або умовно-наслідковими змістовими відношеннями). Хоча повний перелік обов'язкових лінгвопрагматичних ознак для кожного з цих вербальних злочинів відрізняється. Деякі з цих вербальних дій мають складнішу, у порівнянні з погрозою, комунікативну структуру. Наприклад, згода на отримання неправомірної винагороди – це вербальна дія, яка «вписана» в такий комунікативний акт, де ініціатор діалогічної комунікації виступає з «пропозицією неправомірної винагороди», а його співрозмовник у відповідь дає «згоду на її отримання». Адже «згода» неможлива без попередньої «пропозиції».

Вербальні злочини в умовах війни.

Розглянемо докладніше вербальні злочини воєнного часу. Юридичні визначення низки вербальних злочинів, таких як заклики до протиправних дій

(до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу, до захоплення державної влади, до дій, спрямованих на зміну меж території або державного кордону України, до вчинення терористичного акту, до вчинення дій, що загрожують громадському порядку, до агресивної війни або розв'язування воєнного конфлікту, до геноциду) та розпалювання ворожнечі за етнічною, національною або релігійною ознакою існували в українському законодавстві й раніше, але значно активніше відповідні статті почали застосовуватися після початку війни, розв'язаної РФ у 2014 році.

Новою категорією вербальних злочинів стали злочини воєнного часу, до яких зараховують вербальні дії, спрямовані на співпрацю з державою-агресором. Їхні юридичні визначення з'явилися в ККУ після повномасштабного вторгнення РФ на територію України в лютому 2022 року. Це насамперед виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії РФ проти України, глорифікація її учасників, а також заклики до підтримки рішень та/або дій держави агресора.

Активна лінгвоекспертна робота, пов'язана з виявленням ознак таких вербальних злочинів почалася в Бюро лінгвістичних експертиз у 2014 році. До цього часу за 8 років існування Бюро була проведена лише 1 експертиза, яка була пов'язана з закликами до сепаратизму. У воєнний час, починаючи з 2014 року, і особливо після початку повномасштабного вторгнення РФ на територію України, кількість таких запитів стрімко зростає. Це дозволило виробити методологічні підходи до проведення лінгвістичних експертиз, пов'язаних з діагностуванням складу вербальних злочинів проти національної безпеки держави.

У мирний час регулятивні заходи, які здійснюються державою у сфері політичної комунікації, спрямовані на недопущення просування в політичному дискурсі шкочинних наративів і на уникнення маніпулювань свідомістю, спрямованих на пропаганду війни, насильства, агресії, нетерпимості, дискримінації. У ККУ сформульовано низку приписів, відповідно до яких

заборонено вчиняти вербальні дії відповідного змісту. Такі вербальні дії переважно зараховують до категорії злочинів проти людства й людяності (англ. crimes against humanity), тобто злочинів, які вчиняються не проти певної особи чи групи осіб (як, наприклад, погроза, шантаж, вимагання неправомірної винагороди, неправдиві свідчення), а проти людської спільноти в цілому, оскільки такі дії порушують закони співіснування людей у суспільстві.

В українському законодавстві такі вербальні злочини представлені в розділі І «Злочини проти основ національної безпеки України» ККУ. До цієї категорії вербальних злочинів належать заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу; до захоплення державної влади; до зміни меж території або державного кордону України. Такі вербальні дії юридично кваліфікуються як найбільш небезпечні посягання на конституційний лад і суспільні відносини, які можуть завдавати шкоди державній безпеці, обороноздатності, незалежності країни.

За українським законодавством до категорії злочинів проти людства і людяності належать також заклики до вчинення терористичних актів; до сприяння тероризму; до насильства й жорстокості; до посягання на права й свободи людини; а також пропаганда війни та расової нетерпимості; розпалювання ворожнечі за релігійною, етнічною, соціальною або іншою дискримінаційною ознакою. В основу відповідних законодавчих приписів покладено принцип запобігання насильству, жорстокості й війні шляхом заборони проявів вербальної агресії в політичній комунікації.

Повномасштабне вторгнення РФ, яке призвело до якісних змін політичного дискурсу в Україні, стало водночас каталізатором нормувальних процесів та «узаконення» нових узусних практик. Уведення воєнного стану було пов'язане також зі зміною законодавчої бази.

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення кримінальної відповідальності за виготовлення та поширення забороненої інформаційної продукції від 03.03.2022 ККУ було доповнено

кількома новими статтями, які серед іншого містять юридичні визначення вербальних злочинів, що вчиняються в процесі політичної комунікації. Зокрема, юридичне визначення дій, які вчиняються вербально, містять стаття 436-2 «Виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікація її учасників» і (частково) стаття 111-1 «Колабораційна діяльність». З самої назви статті 436-2 зрозуміло, про які саме вербальні злочини йде мова.

Разом з цим 15.03.2022 було прийнято Закон України «Про внесення змін до ККУ та інших законодавчих актів України щодо визначення обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння та забезпечують бойовий імунітет в умовах дії воєнного стану». Коротка назва цього закону – Закон про бойовий імунітет в умовах воєнного стану. Відповідно до цього Закону, ККУ було доповнено статтею 43-1 «Виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України». У частинах 1 і 2 цієї статті вказано:

1. Не є кримінальним правопорушенням діяння (дія або бездіяльність), вчинене в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту та спрямоване на відсіч та стримування збройної агресії Російської Федерації або агресії іншої країни, якщо це заподіяло шкоду життю або здоров'ю особи, яка здійснює таку агресію, або заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам, за відсутності ознак катування чи застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інших порушень законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

2. Кожна особа має право на захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України незалежно від можливості уникнення зіткнення, заподіяння шкоди або звернення за допомогою до інших осіб чи органів державної влади, Збройних Сил України.

Ці положення поширюються також і на політичну комунікацію, зокрема на діяльність в інформаційній сфері, яка спрямована на відсіч та стримування збройної агресії Російської Федерації, навіть якщо така діяльність може заподіяти шкоду правоохоронюваним інтересам держави-агресора та її представників. Ми не будемо додатково зупинятися на змінах політичного нарративу й на розширенні меж дозволеного в оцінках дій країни-агресора та її представників. Ці тенденції всім відомі, вони докладно описані в інших розділах цієї книжки. Слід лише наголосити, що зазначені зміни мають також і юридичні підстави, які закріплені в Законі про бойовий імунітет і відповідно в ККУ. Зауважимо лише, що зміни в усталених дискурсивних практиках торкнулися не лише політичного дискурсу й засобів масової комунікації, але навіть офіційно-ділового мовлення, де всупереч усталеним дискурсивним практикам зараз знаходиться місце для політичних оцінок. Наприклад, в офіційних запитах щодо проведення лінгвістичної експертизи, з якими звертається в Бюро лінгвістичних експертиз Департамент захисту національної державності СБУ, на позначення назви країни-агресора послідовно використовується написання абрєвіатури рф малими літерами.

Вербальні злочини проти людства і людяності, та злочини проти основ національної безпеки України, також діагностуються за сукупністю лінгвопрагматичних ознак. Однією з таких ознак, яка є спільною для всіх злочинів проти основ національної безпеки, на відміну від тих вербальних злочинів, про які йшла мова вище, є належність повідомлення до політичного дискурсу. При цьому мовець позиціонує себе як активного учасника політичної комунікації і наділяє політичною суб'єктністю адресата своїх повідомлень. Вербальні дії, вчинені поза цією дискурсивною сферою, навряд чи можуть бути співвіднесені з приписами ККУ, які стосуються вербальних посягань на цілісність і недоторканість України. Нерідко мовці, вербальні дії яких містять ознаки таких злочинів, вдаються до різного роду «мовного камуфляжу», приховуючи свою комунікативну мету за формальними дискурсивними рамками наукової публікації, художнього твору чи релігійної проповіді.

Тому з'ясування дискурсивної належності такого мовного об'єкта в лінгвістичній експертизі може набувати вирішального значення.

У політичному дискурсі формулюються політичні наративи, виникають і шліфуються ідеологічні концепти, формуються ідеологічні практики. Мовець звертається до зазвичай масового адресата і, представляючи ту чи іншу політичну позицію, вдається до риторичної, ціннісної та/або ідеологічної аргументації, що дає широкі можливості застосування механізмів прихованого мовленнєвого впливу на свідомість для керування політичними процесами. За відсутності політичної цензури ці можливості обмежуються лише певною сукупністю юридичних норм, а також сукупністю усталених узусних практик, які регламентують політичну комунікацію.

Так, частина 1 статті 110 містить юридичне визначення вербального злочину «Заклик до дій, учинених з метою зміни меж території або державного кордону України»:

Стаття 110. Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України

1. Умисні дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, а також публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій ...

Коли мова йде про вербальні злочини, найчастіше в контексті цієї статті об'єктом аналізу стають саме заклики до вчинення дій, з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України⁴⁶. Відповідно найпершим завданням є

⁴⁶ В експертній практиці Українського бюро лінгвістичних експертиз у контексті цієї статті розглядалася також вербальна дія «проголошення декларації незалежності ЛНР». Як з'ясувалося, правники часто не сприймають вербальні об'єкти як цілеспрямовані вербальні дії, тому для них не є очевидним, що проголошення декларації незалежності квазідержавних утворень на території України є вербальною дією, які відповідає юридичному визначенню частини 1 статті 110 «Умисні дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України».

опис лінгвопрагматичної структури заклику до протиправних дій та виявлення його обов'язкових лінгвопрагматичних ознак.

Експертна практика дозволяє виділяти такий перелік лінгвопрагматичних ознак вербального злочину «заклик до вчинення дій з метою зміни меж території або державного кордону України»:

1. Належність до політичного дискурсу: зміст і комунікативний контекст вказують на те, що аналізовану вербальну дію вчинено в процесі суспільно-політичної комунікації. При цьому автор і його адресат наділені політичною суб'єктністю.

2. Вербальна дія містить аксіологічне протиставлення певного досяжного «ідеалу» та існуючої «неідеальної» ситуації.

3. Вербальна дія містить вказівку на певні дії, які є змістом заклику й спрямовані на досягнення цього «ідеалу»;

4. Потенційним виконавцем цих дій мислиться адресат повідомлення;

5. Вербальна дія має імперативний, спонукальний характер, при цьому спонука спрямована на виконання дій, які є змістом заклику. Заклик не завжди має форму граматичного імператива. Це може бути пряма або імпліцитна вказівка на необхідність скеровувати свою поведінку на досягнення цих ідеалів. Цю функцію може виконувати, наприклад, ціннісно мотивована аргументація.

Ознаки 1 – 5 обумовлені прагмалінгвістичною природою вербальної дії «заклик». Наступна, шоста ознака – юридично обумовлена, вона пов'язана власне з формулюванням частини 1 статті 110.

6. Зміст заклику прагмасемантично співвідносний з диспозицією відповідної юридичної норми. У частині 1 статті 110 мова йде про мотивацію вербальної дії. У контексті цієї статті заклик спрямований на зміну меж території або державного кордону України.

Як ілюстрацію заклику, спрямованого на зміну меж території або державного кордону України, розглянемо гасло «Домой, в Россию!». Це гасло широко використовувалося перед псевдовиборами в тимчасово окупованому

Криму 14 вересня 2014 року. Необхідно підтвердити або спростувати вихідне припущення про те, що всі перелічені вище обов'язкові лінгвопрагматичні складники вербального злочину «заклик до вчинення дій з метою зміни меж території або державного кордону України» в аналізованій вербальній дії поєднуються [Ажнюк, 2018а; Ажнюк, 2018б]. Відсутність хоча б одного з цих лінгвопрагматичних складників дає лінгвістичні підстави констатувати відсутність лінгвістичного складу злочину у вчиненій вербальній дії. Кожен з цих складників у лінгвістичній експертизі діагностується окремо, шляхом дискурсивного аналізу, при цьому експерт обирає належний лінгвістичний інструментарій і модель аргументації.

Нагадаємо, що деякі (часто переважна більшість) прагмасемантичні складники вербальної дії за відповідних комунікативних обставин можуть імплікуватися, тобто переноситися в підтекст, залишаючись при цьому невід'ємною частиною змісту повідомлення. Імпліцитні складники прагматичного змісту реконструюються адресатом з урахуванням загального комунікативного контексту повідомлення, оскільки реконструкція цих складників є обов'язковою передумовою осмисленого сприйняття змісту повідомлення в цілому.

У лінгвістичній експертології заклик визначають як таку соціокомунікативну дію, в процесі якої відбувається відкрите звернення до колективного адресата (зазвичай до значного за чисельністю колективу мовців), метою якого є вплив на свідомість спільноти мовців, спонукання скеровувати свої думки та емоції або діяти в бажаному для мовця напрямі. При цьому і мовець, і адресат осмислюються як політичні суб'єкти, а сама вербальна дія – як частина суспільно-політичної комунікації.

На відміну від вербальної дії «погроза», у якій мовець шляхом залякування спонукає адресата до дій, які суперечать його інтересам, при вчиненні вербальної дії «заклик» автор звертається до доброї волі адресата, спонукаючи здійснити такі дії, які оцінюються і самим автором, і апріорі адресатом як

безумовно позитивні. При цьому автор заклику розраховує на спонукальну силу моральних та ідеологічних цінностей, до яких він апелює відкрито або приховано, сподіваючись, що адресат буде враховувати ці цінності у своїй поведінці. Дії, які є змістом заклику, осмислюються як важлива частина суспільно значущої діяльності, як такі, що сприяють досягненню певних ідеалів. Адресат заклику може виконати відповідні дії, але може на заклик і не відгукнутися. Проте наявність заклику діагностується незалежно від реакції адресата.

За способами граматичного оформлення в тексті заклик не відрізняється від інших різновидів імперативних висловлень – вимоги, наказу, прохання, поради, умовляння, благання, погрози тощо. Формально-граматичні характеристики численних різновидів імперативних конструкцій (у тому числі таких, у яких імперативна семантика імплікується в підтекстових прошарках змісту повідомлення) докладно описані в лінгвістичній літературі. Ступінь категоричності імператива, ступінь інтенсивності вияву його модального компонента, ступінь експліцитності, характер відносин між мовцем і його адресатом, конкретні способи мовленнєвого втілення та інші диференційні ознаки, за якими розрізняються типи імперативних висловлень, при вчиненні вербальної дії «заклик» можуть варіюватися в широкому діапазоні.

Заклик скеровувати свою поведінку відповідним чином можуть містити також висловлення, у яких немає граматичного імператива, а спонукальний характер вербальної дії досягається цілеспрямованим добром лексичних засобів. Комунікативний ефект спонуки до певних дій може досягатися, наприклад, шляхом цілеспрямованої розбудови аргументації, тобто шляхом висування певних тез про «неідеальну ситуацію» та антитез про «досяжний ідеал» і про способи його досягнення, які підкріплюються аргументами.

Ураховуючи зазначене і з опорою на суспільно-політичний контекст вересня 2014 року на Кримському півострові, розглянемо гасло «Домой в Россию!». Попри лаконічність, ця вербальна дія містить усі 6 обов'язкових лінгвопрагматичних складників «заклику до дій, спрямованих на зміну меж

території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого конституцією України» відповідно до визначення частини 1 статті 110 ККУ, а саме:

1. На належність до політичного дискурсу вказують жанр аналізованого мовного об'єкта (політичне гасло), комунікативний контекст учинення вербальної дії – псевдовибори в окупованому Криму (вересень 2014 року) і адресат повідомлення – потенційні «виборці».

2. Аксіологічне протиставлення певного досяжного «ідеалу» та існуючої «неідеальної» ситуації: гасло *Домой в Россию!* завдяки оцінним конотаціям слова *домой* має позитивні аксіологічні характеристики, на протигагу «неідеальній» нинішній ситуації перебування «не вдома».

3. Вербальна дія містить вказівку на певні дії, які є змістом заклику й спрямовані на досягнення цього «ідеалу»: такою дією вбачається голосування на псевдовиборах за приєднання окупованого Криму до РФ.

4. Потенційним виконавцем дій мислиться адресат повідомлення: адресатом гасла *Домой в Россию!*, яке використовується під час проведення псевдовиборів, є потенційні виборці.

5. Вербальна дія має імперативний, спонукальний характер, при цьому спонука спрямована на виконання дій, які є змістом заклику: на спонукальний характер вказує сам жанр аналізованого повідомлення – гасло «висловлена у стислій формі ідея, політична вимога, завдання; заклик» (СУМ 2 : 39), а також оклична бездієслівна конструкція з прислівником *домой*.

6. І насамкінець юридично обумовлена ознака, яка співвідносить прагматичний зміст повідомлення з формулюванням частини 1 статті 110, де мова йде про мотивацію й очікуваний результат вербальної дії. У контексті цієї статті заклик має бути спрямований на «зміну меж території або державного кордону України», що відбудеться, якщо Крим буде анексований РФ.

У контексті псевдовиборів 2014 року реконструкція кожного з обов'язкових лінгвопрагматичних складників цього заклику була обов'язковою умовою його осмисленого сприйняття адресатом. І для лінгвістичної

експертизи така реконструкція, за умови застосування методів дискурсивного аналізу, не є надто складним технологічним завданням⁴⁷.

Потрібно наголосити, що для реконструкції прагматичного змісту вербальної дії комунікативний контекст має вирішальне значення. Уявімо собі гасло *Домой в Россию!* на окупованих територіях України поза контекстом референдуму про приєднання до РФ. За сучасних суспільно-політичних обставин адресат цього повідомлення реконструювався б зовсім інший, прагматичний зміст цього заклику також виглядав би цілком інакше й не міг би бути співвіднесений з формулюванням частини 1 статті 110 ККУ, де мова йде про публічні заклики до вчинення дій, спрямованих на зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України.

Стаття 110 ККУ, яка в першій частині містить визначення вербального злочину «Заклик до зміни меж території й державного кордону», має також другу частину, відповідно до якої однією з кваліфікаційних ознак цього вербального злочину є вербальні дії «розпалювання національної чи релігійної ворожнечі:

Стаття 110 ККУ. Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України

1. Умисні дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, а також публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій...

2. Ті самі дії, якщо вони вчинені особою, яка є представником влади, або повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або поєднані з розпалюванням національної чи релігійної ворожнечі ...

Як показує наша практика, заклики до зміни меж території й державного кордону дійсно дуже часто поєднуються з розпалюванням ворожнечі за

⁴⁷ Наявність / відсутність у вчиненій вербальній дії кожного з обов'язкових лінгвопрагматичних складників у висновку експерта обґрунтовується максимально докладно й з урахуванням того, що це дослідження має бути орієнтоване на фахове сприйняття не мовознавців, а правників.

національною чи релігійною ознакою, тому що вербальна дія «розпалювання ворожнечі» часто «вписана» в прагматичну структуру вербальної дії «заклик». Адже «розпалювання ворожнечі» може виконувати дуже важливу прагматичну функцію для «заклику» в контексті статті 110 ККУ – функцію ціннісно або ідеологічно мотивованої аргументації. Наприклад, вербальна дія «розпалювання ворожнечі» за національною або територіальною ознакою може забезпечувати аксіологічне протиставлення певного досяжного «ідеалу» та існуючої «неідеальної» ситуації (це 2-й лінгвопрагматичний складник «заклику»).

Стаття 161 ККУ визначає розпалювання ворожнечі за соціальними ознаками як окремий вербальний злочин:

Стаття 161. Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками

1. Умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, регіональної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності, або образа почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, інвалідності, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками ...

Спробуймо описати, як з лінгвістичних позицій виглядає вербальна дія «розпалювання ворожнечі за певною ознакою».

Розпалювання ворожнечі належить до окремої категорії деліктів, яку правники називають «злочинами на ґрунті ворожнечі». До них відносять будь-який злочин, об'єкт якого був обраний через його дійсний або уявний зв'язок з групою, яка характеризується спільними ознаками ідентичності, а саме, ознаками раси, національного або етнічного походження, мови, релігії, кольору

шкіри, статі, віку, психічних або фізичних особливостей, сексуальної орієнтації тощо [Перлін, 16 – 17].

Визначальними прагмалінгвістичними ознаками дій, що кваліфікуються як «розпалювання ворожнечі», є конситуація цієї мовної дії та загальний дискурсивний контекст. Як і для «заклику» основною сферою таких вербальних дій є політичне спілкування. Розбудова політичного дискурсу відбувається цілеспрямовано, що створює умови для тиражування в різних текстах певної суспільної ідеології, яка спочатку стає звичною, згодом – панівною і зрештою, у тоталітарному політичному дискурсі – єдино можливою. Саме в політичному дискурсі, де адресатом повідомлень є необмежено широке коло осіб, слово стає знаряддям політичної влади та маніпуляцій, засобом нав'язування певних установок та ідеологічно упереджених поглядів. Це породжує потенційну можливість і спокусу використовувати політичне спілкування як інструмент для впливу на поведінку багатьох людей. З урахуванням усіх юридичних і лінгвістичних кореляцій розпалювання ворожнечі у контексті приписів ККУ слід визначати як вербальну дію, яка характеризує насамперед політичний дискурс.

Об'єктом лінгвістичної експертизи, пов'язаної з «розпалюванням ворожнечі», можуть бути різножанрові тексти різного обсягу: гасло, агітаційна листівка, публіцистичний текст, стаття, яка претендує на науковість, усний виступ, художній твір. Як показує експертна практика, текстовий матеріал, який містить лінгвопрагматичні ознаки зазначеного делікту, нерідко може мати формальні показники належності до різних дискурсивних сфер, що продиктоване бажанням автора приховати свій справжній комунікативний намір.

Так само, як і для вербальної дії «заклик», для «розпалювання ворожнечі» важливим є аксіологічне протиставлення, яке в цьому випадку відбувається за національною, релігійною чи іншою соціальною ознакою. Тому досліджуваний мовний об'єкт обов'язково містить наділені аксіологічними конотаціями вказівки на певні національні, етнічні, релігійні групи або на представників цих

груп, завдяки чому актуалізується й послідовно розбудовується аксіологічна опозиція «свій – чужий».

Вербальна дія «розпалювання ворожнечі» може експлікуватися в тексті більшою або меншою мірою. Найвищим ступенем експліцитності характеризуються такі вербальні дії, які реалізуються через пряме протиставлення за національною, регіональною, релігійною чи іншою соціальною ознакою: шляхом приписування позитивних характеристик представникам одних спільнот та пов'язуванням з ними подіям, а негативних характеристик – представникам іншим спільнот. Але частіше відповідний комунікативний намір реалізується в більш завуальованій формі: шляхом імпліцитного протиставлення за певною ознакою (коли одній групі послідовно приписуються негативні характеристики, а інша група взагалі не згадується, але за замовчуванням до цієї іншої групи належить сам автор і його адресат), через підбір певних фактів і опосередкованих оцінок, які в конкретній ситуації нав'язують певні пресупозиції та семантичні наслідки; а також через створення протиставлення, шляхом цілеспрямованої організації дискурсу або в інший спосіб.

Експертна практика дозволяє виділяти такий перелік обов'язкових лінгвопрагматичних ознак вербальної дії «розпалювання ворожнечі»:

1. Належність до політичного дискурсу: зміст і комунікативний контекст вказують на те, що аналізовану вербальну дію вчинено в процесі суспільно-політичної комунікації. При цьому автор і його адресат наділені політичною суб'єктністю.

2. У повідомленні міститься вказівка на певні національні / етнічні / релігійні групи або на представників цих груп.

3. Інформація, яка стосується зазначених груп або представників цих груп, наділена відмінними аксіологічними характеристиками.

4. Ця інформація вибудовує опозицію «свій – чужий» і спрямована на поляризацію цієї опозиції.

5. Повідомлення адресоване насамперед представникам саме тих груп, які наділені позитивними аксіологічними характеристиками.

6. Повідомлення містить прагмасемантичні кореляти з диспозицією відповідної юридичної норми – «умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті» (стаття 161 ККУ). Це вербальна дія, метою якої є прищеплення почуття національної, расової, територіальної чи релігійної ворожнечі та ненависті, посилення цього почуття, нав'язування відповідних настроїв і формування в адресата повідомлення бажання діяти з урахуванням відповідних ціннісних та ідеологічних орієнтирів.

Деякі з цих лінгвопрагматичних складників можуть повністю або частково імплікуватися. Успішне вчинення вербальної дії «розпалювання ворожнечі» пов'язане з потенційною можливістю реконструювати ці змістові імплікації з урахуванням комунікативного контексту. Відсутність у досліджуваному текстовому матеріалі хоча б одного з перелічених лінгвопрагматичних складників є достатньою підставою для спростування вихідного припущення про вчинення вербальної дії «розпалювання ворожнечі» в контексті статті 161 ККУ.

Учинення вербальної дії «заклики до дій, спрямованих на зміну меж території або державного кордону України» в поєднанні з розпалюванням ворожнечі за регіональною ознакою розглянемо на прикладі публікації, оприлюдненої на сайті «ЗУНР» («Західно-Українські новини та рефлексії», <https://zunr.eu>) під заголовком *Замість Західної України буде Рутенія*. Текст має також підзаголовок *Якщо Буковина, Волинь, Галичина, Підкарпаття і Поділля справді хочуть повернутися в Європу, цим землям потрібно згадати про єдину для них назву «Рутенія», а не вдавати з себе «західну версію» України*. Публікація містить візуальний елемент – графічне зображення в стилі фентезі з написом *Ruthenia*⁴⁸.

⁴⁸ *Ruthenia* (Рутенія) – це екзонім (назва території або народу, який використовується поза межами цієї території, але на самій цій території не вживається) на позначення територій Київської Русі, який використовувався в історичних джерелах, написаних латиною.

Фентезійне зображення батальної сцени з середньовічними воїнами та з написом Ruthenia, яке є частиною аналізованої публікації займає, чільне місце в її композиційній структурі. Разом з власне текстовим повідомленням це зображення є носієм комунікативно значущої інформації. Відповідно до психолінгвістичних закономірностей сприйняття змісту повідомлення, та інформація, носіями якої є візуальні елементи, перебуває в логічно виділеній, наголошеній позиції. Це дає підстави кваліфікувати цю візуальну інформацію як одну зі змістових домінант відповідного повідомлення.

У поєднанні з заголовком *Замість Західної України буде Рутенія* та підзаголовком *Якщо Буковина, Волинь, Галичина, Підкарпаття і Поділля справді хочуть повернутися в Європу, цим землям потрібно згадати про єдину для них назву «Рутенія», а не вдавати з себе «західну версію» України* ця репродукція – фентезійне зображення батальної сцени з середньовічними воїнами та з написом Ruthenia – містить важливі смислові й оцінні конотації. Малюнок виконує функцію візуалізації сформульованої в тексті ідеологеми про нібито «реальне» історичне підґрунтя державного утворення на теренах Західної України, куди, на думку автора публікації, мали б увійти Буковина, Волинь, Галичина, Підкарпаття і Поділля.

Насправді цей малюнок є репродукцією з ілюстрації, яка розміщена на упаковці настільної історичної воєнної гри Ruthenia, уявні дії якої розгортаються в Східній Європі в VIII-X століттях. Автор цієї гри – український програміст Денис Лоншаков (його прізвище зазначене на оригінальній упаковці гри в правому нижньому кутку малюнка, але з аналізованої репродукції видалене). У цій грі назва Ruthenia використовується на позначення територій, ширших за межі сучасної України, куди, як зрозуміло з карти гральної дошки, входять також повністю або частково території сучасних Болгарії, Молдови, Румунії та Краснодарського Краю РФ.

Обсяг статті не дозволяє процитувати її повністю, тому наводимо тут лише деякі ілюстративні сегменти, у яких поєднуються лінгвопрагматичні складники

вербальних дій «заклик» і «розпалювання» в контексті припису частини 2 статті 110 ККУ.

Спільним для обох зазначених вербальних дій є лінгвопрагматичний складник «належність до політичного дискурсу». Аналізований текст дозволяє констатувати таку належність з огляду на низку діагностичних ознак, серед яких зокрема такі.

1. Назва сайту, де було оприлюднено цю публікацію, – *ЗУНР*. Ця аббревіатура добре відома в політичному дискурсі як скорочена назва політичної реальності – Західноукраїнської Народної Республіки, держави зі столицею у Львові, що з'явилася внаслідок розпаду Австро-Угорської імперії в 1918 році; (хоча насправді назва цього сайту розшифровується як «Західно-Українські новини та рефлексії», <https://zunr.eu>).

2. Заголовок публікації *Замість Західної України буде Рутенія* та підзаголовок *Якщо Буковина, Волинь, Галичина, Підкарпаття і Поділля справді хочуть повернутися в Європу, цим землям потрібно згадати про єдину для них назву «Рутенія», а не вдавати з себе «західну версію» України*, які декларують політичні цілі.

3. Зміст публікації містить оцінки політичних подій і виявляє політичні погляди й позиції автора.

4. На належність до політичного дискурсу вказують також сформульовані автором тези й аргументи на їхню підтримку, які відповідають сучасному російському політичному наративу, а саме, про «історичну неспроможність політичного проєкту під назвою України»; про «диктатуру київського режиму»; про історичну «окремішність» західних регіонів України тощо.

Відповідність сучасному російському політичному наративу дає підстави констатувати пропагандистський характер аналізованої публікації. Пропагандистські публікації завжди є частиною суспільно-політичної комунікації. Вони спрямовані на системне поширення відповідних соціально-

політичних поглядів для формування в суспільстві й закріплення в свідомості читачів певної системи цінностей і уявлень з метою максимального розширення кола прибічників відповідної ціннісної системи.

Адресатом публікації є невизначено широке коло читачів. Її політична тематика, тези та аргументи на їхню підтримку вказують на те, що автор позиціонує себе й своїх читачів як активних учасників політичної комунікації. Тексти містять політичні оцінки, декларують політичні цілі, містять аргументацію й закликають читача відповідним чином скеровувати свою поведінку. Таким чином автор приписує політичну суб'єктність невизначено широкому колу адресатів своїх повідомлень.

Усе зазначене дає лінгвістичні підстави констатувати належність публікації під назвою *Замість Західної України буде Рутенія* до політичного дискурсу.

Обов'язкові аксіологічні складники вербальних дій «заклик» і «розпалювання» в контексті припису частини 2 статті 110 ККУ важливі для інтерпретації адресатом прагматичного змісту цих вербальних дій, оскільки таким чином забезпечується аксіологічне протиставлення певної «неідеальної» ситуації та іншої ситуації, яка з погляду мовця є бажаною (для «заклику»), а також аксіологічне протиставлення груп українців за регіональною ознакою (для «розпалювання»). В аналізованій публікації таке аксіологічне протиставлення виявляється послідовно. Проілюструємо це на прикладі двох сегментів, які перебувають у логічно виділених частинах тексту – в підзаголовку та в заключному абзаці:

[підзаголовок] *Якщо Буковина, Волинь, Галичина, Підкарпаття і Поділля справді хочуть повернутися в Європу, цим землям потрібно згадати про єдину для них назву «Рутенія», а не вдавати з себе «західну версію» України*

[заключний абзац] *Зрозуміло, що жодних гарантій успішного (та й взагалі будь-якого) майбутнього Рутенії немає. Але якщо про це не говорити, то*

вже через одне покоління вулицями Львова, Чернівців та Ужгорода будуть ходити незрозумілі персонажі в шароварах, і там зникне не лише російська, польська, румунська та угорська мова, але й нормальна українська – на місце якої прийде «державний суржик». Тому потворне дітище Біловезького договору під назвою «Україна» може і далі боротися з неіснуючими зовнішніми і внутрішніми ворогами (бо єдиним ворогом цієї failed state є її влада), а Рутенія буде шукати друзів, в першу чергу – в Європі, яка калейдоскопічно змінюється.

У тексті публікації є також інші сегменти, у яких на контрасті з існуючою «неідеальною» ситуацією окреслено досяжний, з погляду автора, «ідеал», а також за регіонально ознакою протиставляються групи українців. У наведених далі ілюстраціях міститься також вказівка на бажані, з погляду мовця, дії, які є змістом заклику:

Однак навіть після п'яти з гаком років диктатури Києва, яка посилюється з кожним днем, в західних регіонах країни тривають (нехай і непублічні) дискусії про самостійне «повернення в Європу», від якої все більше віддаляється Україна Порошенка/Зеленського та їхнього «капорежисме» Авакова. Після масових репресій проти інакомислячих і війни на Донбасі стало очевидно, що не те що автономії – навіть мінімальної децентралізації чекати від Києва не доводиться, тому єдиний формат такого повернення – незалежна держава, яка з моменту проголошення буде під фактичним протекторатом ЕС. Єдиний же варіант внутрішнього устрою цієї держави – конфедерація, де Буковина, Волинь, Галичина, Підкарпаття (а можливо – навіть Поділля) будуть мати рівні політичні права, незалежно від кількості населення і економічного потенціалу;

А ось щодо назви нової держави до цих пір тривають дискусії. ЗУНР позбавлена сенсу – навіщо залишати Україні, якщо вона збережеться на карті Європи, навіть мінімальний привід для територіальних претензій? ... А ось Рутенія, яка цілком співвідноситься з культивованим в Буковині, Галичині та

Підкарпатті «австро-угорським міфом», може стати не тільки об'єднуючим фактором для регіонів західної частини України, а й перепусткою для них в об'єднану Європу.

В аналізованій публікації спонукальний характер має підзаголовок *Якщо Буковина, Волинь, Галичина, Підкарпаття і Поділля справді хочуть повернутися в Європу, цим землям потрібно згадати про єдину для них назву «Рутенія», а не вдавати з себе «західну версію» України.* Лексичним маркером імперативності є предикативна зв'язка *потрібно згадати ... а не вдавати.* У теорії і практиці лінгвістичних експертиз заголовки і підзаголовки публікації вважається комунікативно виділеними, сильними позиціями. Тому спонукальний характер підзаголовка забезпечує спонукальний характер публікації в цілому.

Комунікативний ефект спонуки до певних дій досягається також шляхом цілеспрямованої розбудови ідеологічної аргументації, тобто шляхом висування певних тез про «неідеальну ситуацію» та антитез про «досяжний ідеал», які підкріплюються аргументами. Семантичним наслідком такої аргументації є спонука скеровувати свою поведінку у відповідний спосіб. Таким чином вказівка на дії, які, до яких спонукає мовець (які є змістом заклику), представлена в тексті як семантичний наслідок, який впливає з набору тез і аргументів на їхню підтримку.

Розбудова такої аргументації, відбувається, зокрема, і в тих текстових сегментах, де виявляється аксіологічне протиставлення українців за територіальною ознакою. При цьому мешканці західних регіонів, їхні дії і наміри (зокрема й намір «повернення в Європу») послідовно отримують позитивні оцінки, а Київ, представники української влади, мешканці Наддніпрянщини та східних регіонів, їхні дії і наміри послідовно оцінюються негативно. Така розбудова аргументації з урахуванням дискурсивних особливостей аналізованого текстового матеріалу є необхідною і достатньою ознакою вчинення вербальної дії «розпалювання ворожнечі за територіальною

ознакою». Найвиразніше це представлено в наведеному далі текстовому сегменті:

Тільки уявіть собі: «Сотні років волелюбні русини потерпали від придніпровських орд. Особливу заздрість цих вбраних в татарський одяг і подикунському голених розбійників викликали наші розкішні міста, перш за все наша споконвічна столиця, королівське місто Лева. А найбільшу злість мали вони до нашої церкви, яка відновила свою єдність з Вселенським престолом в Римі. Хоча прибульці зі сходу називали себе християнами, вони палили наші храми і знищували кожного, хто не хотів визнавати себе так званим «православним» – чим були дуже схожі на своїх союзників-мусульман, які теж всіх хотіли зробити «правовірними»... Під час Першої світової війни русини стали на захист свого права жити у вільній європейській державі, якою тоді була Дунайська монархія, і створили перше в своїй новітній історії військове формування – легіони Січових Стрільців, які змушені були воювати проти агресивної Російської імперії. Недарма ж, коли полки російської армії входили в наші міста, в перших лавах їхали наддніпрянці, які співали українських пісень. Але потім саме ці наддніпрянці заарештовували наших священиків, вчителів, лікарів і вивозили їх на Сибір ... Те ж саме вони зробили і в 1939-40 роках, коли знову вторглися в Рутенію в складі радянських військ – тільки тепер їх жорстокість вилилася в сотні тисяч жертв. Русини змушені були створити сили самозахисту – Повстанську армію, а пізніше – унікальне військове формування «Дивізія СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ «Галичина»... Наші діди боролися за волю свого народу найдовше народів Східної Європи – до кінця 50-х років... Коли під шквалами змін світового порядку радянська імперія захиталася, ми скликали законно обраний більшістю населення Рутенії представницький орган – Галицьку Асамблею...

Чітка вказівка на бажані, з погляду мовця, дії, які є змістом заклику, містяться також у фінальному, висловленні публікації, яке відповідно до психолінгвістичних закономірностей сприйняття писемного тексту перебуває в сильній, логічно виділеній позиції: *До речі, шкода, що у Львові чи Чернівцях не*

відкрили хоча б символічних ділянок для голосування на референдумі за незалежність Каталонії – через пару років ця країна могла б, в свою чергу, підтримати аналогічний референдум у Рутенії (тобто референдум за незалежність державного утворення під назвою Рутенія на території України). Прагматичним змістом такого заклику є цілеспрямовані дії, спрямовані на порушення територіальної цілісності України шляхом створення на частині території України іншого державного утворення.

Функцію аргументації, яка розбудовує «ідеологічне підґрунтя» для поділу України, у цій публікації серед іншого виконує й аксіологічне протиставлення груп українців за територіальною ознакою. При цьому представники державної влади України зараховуються до тієї групи, яка послідовно отримує негативні оцінки. Таким чином, в аналізованій публікації під назвою «*Замість Західної України буде Рутенія*» поєднуються обов'язкові лінгвопрагматичні ознаки вербальних дій «заклики до дій, спрямованих на зміну меж території або державного кордону України» та «розпалювання ворожнечі за регіональною ознакою», що відповідає диспозиції частини 2 статті 110 ККУ.

Вербальні злочини часів великої війни.

03.03.2022, одразу після повномасштабного вторгнення РФ на територію України, ККУ було доповнено статтею 436-2 «Виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікація її учасників». У цій статті дається юридичне визначення зазначених протиправних вербальних дій:

Виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, розпочатої у 2014 році, у тому числі шляхом представлення збройної агресії Російської Федерації проти України як внутрішнього громадянського конфлікту, виправдовування, визнання правомірною, заперечення тимчасової окупації частини території України, а також глорифікація осіб, які здійснювали збройну агресію Російської Федерації проти України, розпочату у 2014 році, представників збройних формувань

Російської Федерації, іррегулярних незаконних збройних формувань, озброєних банд та груп найманців, створених, підпорядкованих, керованих та фінансованих Російською Федерацією, а також представників окупаційної адміністрації Російської Федерації, яку складають її державні органи і структури, функціонально відповідальні за управління тимчасово окупованими територіями України, та представників підконтрольних Російській Федерації самопроголошених органів, які узурпували виконання владних функцій на тимчасово окупованих територіях України ...

Ця стаття застосовується зараз дуже активно, за нею відкриваються сотні кримінальних справ. В експертній практиці Українського бюро лінгвістичних експертиз перше звернення за цією статтею було вже на початку квітня 2022 року.

Далі змодельюємо лінгвопрагматичну структуру цих протиправних вербальних дій і на конкретних прикладах розглянемо, як може відбуватися лінгвістичне діагностування обов'язкових лінгвопрагматичних ознак, які в сукупності становлять склад вербального злочину.

Стаття 436-2 містить визначення одразу чотирьох протиправних вербальних дій з відмінною лінгвопрагматичною структурою. Будемо називати ці вербальні дії за опорними віддієслівними іменниками: «виправдовування», «визнання правомірним», «заперечення» і «глорифікація». Перші три з цих дій пов'язуються зі спільним об'єктом – зі збройною агресією Російської Федерації проти України, розпочатої у 2014 році. Об'єктом вербальної дії «глорифікація» є учасники цієї збройної агресії.

Спільною лінгвопрагматичною ознакою чотирьох вербальних дій, про які йде мова в статті 436-2, є належність до політичного дискурсу. Разом з іншими лінгвістично обумовленими ознаками, про які мова піде далі, ознака належності до політичного дискурсу обумовлюється лінгвопрагматичною сутністю вербальних дій «виправдовування», «визнання правомірним», «заперечення» і «глорифікація» в контексті статті 436-2 ККУ.

Юридично обумовленою лінгвопрагматичною ознакою, яка споріднює чотири зазначені вербальні дії в контексті статті 436-2 ККУ є те, що кожна з цих дій містить пряме чи опосередковане посилення або на події, які пов'язані зі збройною агресією РФ, або на осіб, які є її учасниками. Кожна з чотирьох перелічених вербальних дій має також набір характерних лише для неї лінгвопрагматичних ознак.

Вербальні дії «визнання правомірною збройної агресії РФ» і «виправдовування збройної агресії РФ» подібні, але не тотожні. Якщо керуватися словниковими тлумаченнями слів *правомірний* і *виправдовувати*, то «визнання правомірною збройної агресії РФ» означає «визнання збройної агресії РФ такою, що спирається на закони розвитку природи і суспільства, на право» (СУМ 7 : 508); «виправдовування збройної агресії РФ» означає «визнання РФ невинною, правою і доведення цього»; а також «доведення можливості, допустимості збройної агресії РФ» (СУМ 1 : 459). І «виправдовування», і «визнання правомірним», і (найбільшою мірою) «глорифікація» спираються на відповідний аксіологічний фон – на позитивну оцінку збройної агресії РФ. Вербальна дія «заперечування збройної агресії РФ» містить або пряму, або (частіше) імпліцитну, пресупозитивну інформацію про те, що події, пов'язані з окупацією частини територій України, починаючи з 2014 року, не були / не є збройною агресією РФ.

З позицій лінгвістичної кваліфікації вербальні дії «виправдовування» і «визнання правомірною» (щодо збройної агресії Російської Федерації проти України), а також «глорифікація» (щодо учасників збройної агресії Російської Федерації проти України) діагностуються в тексті за такими лінгвістичними ознаками:

1. Вербальна дія «визнання збройної агресії РФ проти України правомірною» (визнання збройної агресії РФ проти України такою, що спирається на закони розвитку природи і суспільства, на право) передусім передбачає відповідний аксіологічний фон – позитивну оцінку дій Російської

Федерації і часто (але не виключно) містить також негативну оцінку дій протилежної сторони (України). Аксіологічний фон (позиціонування описуваних подій на шкалі «позитив» – «негатив» на підставі певних ціннісних орієнтирів) виявляється в контексті повідомлення. У такому повідомленні може розбудовуватися аксіологічна опозиція «свій – чужий», де «свій» – це Російська Федерація або її спільники, а «чужий» – Україна та її союзники. Текстовими індикаторами вчинення вербальних дій, змістом яких є «визнання правомірною збройної агресії Російської Федерації проти України», виступають слова й вислови, які є носіями відповідних аксіологічних конотацій. Прагматичний зміст будь-якого повідомлення, яке містить послідовно позитивну оцінку агресивних чи інших потенційно осудних дій однієї сторони, нерідко, але не виключно в поєднанні з послідовно негативною оцінкою дій іншої сторони (яка може експлікуватися або переноситися в підтекст) обов'язково містить змістовий компонент «визнання правомірними» цих агресивних чи інших осудних дій. Такий аксіологічний фон є необхідною передумовою для профілювання прагматичного змісту повідомлення саме як «визнання правомірною збройної агресії Російської Федерації проти України».

Позитивна оцінка дій РФ може підкріплюватися аргументацією, що стає індикатором учинення іншої, відмінної вербальної дії – «виправдовування».

2. Вербальна дія «виправдовування збройної агресії Російської Федерації проти України» – «визнання Російської Федерації невинною, правою і доведення цього» та «доведення можливості, допустимості збройної агресії Російської Федерації проти України» також передбачає відповідний аксіологічний фон і розбудову опозиції «свій – чужий». Крім цього, на відміну від вербальної дії «визнання правомірним», вербальна дія «виправдовування» передбачає обов'язковий змістовий компонент «доведення правоти», текстовим індикатором якого є аргументація. Саме «доведення правоти, можливості, допустимості» є змістовою домінантою вербальної дії «виправдовування». Доведення відбувається шляхом розбудови аргументації (як правило, ціннісно

та /або ідеологічно орієнтованої), тобто шляхом висування тез, які підкріплюються аргументами.

Таким чином, при вчиненні вербальної дії «виправдовування», часто з опорою на аксіологічну опозицію «свій – чужий», розбудовується (експліцитно або імпліцитно) аргументація на підтримку агресивних воєнних дій РФ на території України, яка спирається на певні ціннісні або ідеологічні орієнтири. Прагматичний зміст будь-якого повідомлення, яке містить негативну оцінку дій однієї сторони, і при цьому дії іншої сторони представлені як реакція, яка спирається на певні ціннісні орієнтири, обов'язково містить на поверхні або в підтексті повідомлення ціннісну аргументацію, а отже й змістовий компонент «виправдовування». Тому вербальна дія «виправдовування збройної агресії проти України» діагностується також у тих текстових сегментах, де дії Російської Федерації представляються як такі, що обумовлені вищими ціннісними та / або ідеологічними мотивами.

3. Вербальна дія «глорифікація учасників збройної агресії Російської Федерації проти України», тобто «прославлення, звеличування, вихваляння цих осіб, створення їм слави і популярності», найбільшою мірою спирається на відповідний аксіологічний фон – на таку позитивну оцінку дій учасників збройної агресії Російської Федерації проти України, яка є підкреслено-гіпертрофованою, і яка зазвичай вибудовується на певних культурно-ідеологічних концептах. Прагматичний зміст будь-якого повідомлення, яке містить підкреслено-гіпертрофовану позитивну оцінку осіб та їхніх дій, завжди включає змістовий компонент «прославлення, звеличування, вихваляння цих осіб, створення їм слави і популярності». Ступінь вираження позитивної оцінки (тобто чи є позитивна оцінка підкреслено-гіпертрофованою, такою, що відповідає прагматичній матриці «глорифікація») виявляється в контексті повідомлення з урахуванням комунікативного контексту й прагматичного змісту мовних засобів вираження цієї оцінки.

Таким чином, для вербальної дії «визнання правомірним» характерними лінгвопрагматичними ознаками є:

1. Належність до політичного дискурсу.

2. Пряме чи опосередковане посилення або на події, які пов'язані зі збройною агресією РФ, або на осіб, які є її учасниками.

3. Аксіологічне позиціонування – позитивна оцінка дій російської влади, російської армії, підтримуваних нею військових формувань інколи на протипагу негативній оцінці дій української влади, ЗСУ та інших Сил безпеки й оборони України.

Вербальна дія «виправдовування» також включає ці три лінгвопрагматичні ознаки вербальної дії «визнання правомірним». Крім цього, четвертою характерною для «виправдовування» ознакою є аргументація (ціннісна, ідеологічна, риторична тощо).

Для вербальної дії «глорифікація» характерними лінгвопрагматичними ознаками є:

1. Належність до політичного дискурсу.

2. Пряме чи опосередковане посилення на осіб, які є учасниками збройної агресії РФ проти України.

3. Гіпертрофовано-позитивна оцінка дій учасників збройної агресії РФ проти України.

Для вербальної дії «заперечення» характерними лінгвопрагматичними ознаками є:

1. Належність до політичного дискурсу

2. Пряме чи опосередковане посилення на події, які пов'язані зі збройною агресією РФ проти України та з окупацією частини територій України починаючи з 2014 року.

3. Пряма, або імпліцитна інформація про те, що ці події, не були (не є) збройною агресією РФ (наприклад, що це внутрішній український конфлікт).

Як приклад учинення вербальної дії «виправдовування збройної агресії РФ проти України» у контексті припису статті 436-2 ККУ розглянемо плакат із написом *Російские подарки Украине. Это мы приучили их к халяве. Это мы и обязаны вернуть свои земли НАЗАД*. Плакат містить по центру велике зображення карти України, де різними кольорами виділено частини території України, які начебто свого часу були їй «подаровані» Росією та її колишніми «правителями». На відповідних частинах України впізнаються профілі Леніна, Сталіна, Хрущова з роками їхнього правління, а також зображення двоголового орла й роки 1654 - 1917, які вочевидь мають вказувати на те, що ці землі (Волинь і Полісся) були «подаровані» Україні тогочасними правителями Російської Імперії.

Якщо в попередньому прикладі, де мова йшла про велику публікацію під назвою *«Замість Західної України буде Рутенія»* з репродукцією фентезійного зображення середньовічної батальної сцени, зображення відіграло важливу, але не визначальну роль, то тут і картинка, і текст (*Російские подарки Украине. Это мы приучили их к халяве. Это мы и обязаны вернуть свои земли НАЗАД*) у змістовій структурі повідомлення є рівноцінними: текст формулює антиукраїнську тезу («мы подарили ... мы обязаны вернуть свои земли назад»), а картинка пропонує аргументи на підтримку цієї тези («більша частина територій сучасної України була «подарована» їй колишніми російськими правителями»). У цьому повідомленні представлена аксіологічна опозиція «свій – чужий» (де «свій» – це РФ та її представники, а «чужий» – Україна); дії РФ (з огляду на суспільно політичний контекст, це збройна агресія проти України) спрямовані на «повернення» «своїх» територій і оцінюються позитивно, а дії України (користатися «не своїм», «подарованим») мають негативну оцінку. Аксіологічним маркером такої негативної оцінки є жаргонне слово *халява*. «Доведення правоти», яке є обов'язковою лінгвопрагматичною ознакою «виправдовування», відбувається шляхом розбудови ціннісної

аргументації (пропонується теза, що спирається на певні ціннісні орієнтири й підкріплюється вербальними й невербальними аргументами) на підтримку агресивних воєнних дій РФ на території України («ми зобов'язані повернути своє»). Розбудова ціннісно та / або ідеологічно мотивованої аргументації на підтримку збройної агресії РФ в Україні включає прагмасемантичний компонент «виправдовування»:

Говорячи про вербальні злочини в контексті статті 436-2 ККУ, доцільно також окремо спинитися на текстах, які виявляють ознаки належності до релігійних жанрів – з огляду на їхні характерні дискурсивні особливості. Тексти релігійних жанрів являють собою звернення морально-етичного характеру. Тому пряма чи імпліцитна опора на певні цінності передбачена самим жанром таких повідомлень. Цінності, до яких апелюють автори релігійних текстів, мають догматичний характер. Це означає, що такі цінності мають сприйматися адресатом повідомлення некритично, з опорою на віру, як беззаперечні й незмінні, такі цінності не потребують додаткової аргументації. Догматичний характер повідомлень, які представляють релігійний дискурс, знімає необхідність доведення висунутих тез, не вимагає підкріплення цих тез аргументами. Тобто ціннісна аргументація наперед закладена в пресупозиції таких повідомлень з огляду на їхній догматичний характер.

Належність вербальних об'єктів до релігійних жанрів (послань, проповідей тощо) не виключає того, що відповідні вербальні дії, коли вони виявляють оцінки політичних подій, формують політичну картину світу й спонукають адресата повідомлення відповідним чином скеровувати свою поведінку, стають частиною суспільно-політичної комунікації, тобто представляють уже не стільки релігійний, скільки політичний дискурс. Діагностування в таких вербальних діях лінгвопрагматичних ознак вербального злочину передбачає обґрунтування належності цих дій до політичного дискурсу шляхом виділення відповідних сегментів прагматичного змісту повідомлення, наприклад, тих, які

відповідають сучасному російському політичному наративу й мають пропагандистський характер.

Як ілюстрацію наведемо деякі частини публікації, оприлюдненої в соціальній мережі в березні 2022 року. Окремі висловлення в цьому тексті, зокрема й ті, які тут не наводяться, здебільшого не пов'язані між собою. Текстові виділення, орфографію та пунктуацію зберігаємо.

«Слава Богу за все!

Последние послания от Одесского старца Ионы, после его Успения в Прощёное Воскресения. ...

Милостивый Господь простил и благословил Россию на спасения.

В первую неделю Великого Поста изгоняет из России сатанинские продукты, скоро вся нечесть покинет Святую Русь!

А всё потому, что РУССКИЙ НАРОД имевший много национальностей встал на борьбу с сатаной ...

Плечом к плечу, встал Православный и Мусульманин для защиты Святой Земли от нацистов и сатанистов»

ВЛАДИМИРА БЛАГОСЛОВИЛ ВСЕВЫШНИЙ, СПАСТИ СВЯТУЮ РУСЬ!

А те, кто на пути встаёт и есть слуги сатаны.

Каждый выбирает сам себе жизнь, кто с Богом, тот с Россией!

Кто без России, тот с сатаной...

Молитесь и кайтесь...»

Саме з опорою на догматичні цінності в аналізованому тексті визнаються правомірними й виправдовуються дії Російської Федерації – збройна агресія проти України (*Слава Богу за всё!; Плечом к плечу, встал Православный и Мусульманин для защиты Святой Земли от нацистов и сатанистов; кто с Богом, тот с Россией!; Кто без России, тот с сатаной*). Це дає лінгвістичні підстави констатувати, що вчинена вербальна дія містить усі кваліфікаційні

ознаки двох вербальних злочинів: по-перше, «визнання правомірною» й, по-друге «виправдовування» збройної агресії Російської Федерації проти України».

Для лінгвістичної експертизи, як і для інших прикладних напрямків розвитку лінгвістичних знань, важливого значення набуває «технологічна доступність» такого дослідження, оскільки кінцевим споживачем цього інтелектуального продукту стають не фахові лінгвісти. Висновки лінгвістичної експертизи використовуються правниками при розгляді справ, які вимагають фахової інтерпретації фактів мовлення, у тих випадках, коли відмінні інтерпретації передбачають відмінні юридичні наслідки.

Наукові розробки в галузі теоретичної лінгвістики мають здебільшого емпірично-описовий характер, не прагнуть «відтворюваності» результатів при проведенні аналогічного дослідження іншими науковцями й не пов'язуються в нашій уяві з поняттям «технологія дослідження». Лінгвістична експертиза як прикладний напрямок мовознавства висуває до свого кінцевого продукту відмінні й специфічні вимоги. Це дає підстави й породжує необхідність розглядати лінгвоекспертне дослідження як технологічний процес – впорядковану послідовність дій та операцій, які виконуються над вихідними даними для отримання необхідного результату. Лінгвістична технологія здійснення різних типів експертиз може бути чітко структурована з виділенням послідовних стадій такого дослідження та його окремих операцій. Як і будь-яка технологія, лінгвістична експертиза прагне максимального наближення до поставленої мети (яка сформульована в питанні до експертизи) у найоптимальніший – найшвидший і найпростіший спосіб. Моделювання максимально докладної і доступної технології проведення різних типів лінгвістичних експертиз ми вважаємо принципово можливим. Саме в цьому ми вбачаємо основне завдання лінгвоекспертології – прикладного напрямку на перетині лінгвістики і права.

ЛІТЕРАТУРА

- Ажнюк Л. В. Заклик до протиправних дій: лінгвістична діагностика делікту. *Science Review. Open Access Peer-Reviewed Journal*, 1(8), January 2018. Vol. 6. - Warsaw, Poland. P. 40-47.
- Ажнюк Л. В. Розпалювання міжетнічної ворожнечі: лінгвістичне діагностування делікту. *Ucrainica VIII. Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury, IX. Olomoucké sympozium ukrajinistů střední a východní Evropy*. Olomouc, 2018. P. 8–13.
- Ажнюк Л. Погроза як об'єкт лінгвістичної експертизи. *Мовознавство*. 2022. № 2. С. 41 – 62.
- Ажнюк Л. Мова ворожнечі й політ коректність у сучасній суспільно-політичній комунікації. *Мовознавство*. 2024. № 2. С. 22 – 34.
- Ажнюк Л.В., Ажнюк Б. М. Семантико-текстуальна лінгвістична експертиза усного й писемного мовлення: науково-методичні рекомендації. Київ, 2022. 47 с.
- Злочини на ґрунті ненависті: новий кримінальний феномен світового суспільства. Перлін Дж. (ред.) Львів: Астролябія, 2010. 524 с.
- Радзієвська Т. В. Нариси з концептуального аналізу та лінгвістики тексту. Київ : ДП «Інформ.-аналіт. Агенство», 2010. 491 с.
- Austin J. L. How to do things with words. Oxford: Oxford University Press, 1962. 167 p.
- Jay T. Why we curse : a neuro-psycho-social theory of speech. John Benjamins Publishing Co, 1999. 328 p.
- Searle J. Speech Acts: an essay in the philosophy of language. Cambridge University Press 1969. 203 p.
- Searle J. Indirect speech acts. *Syntax and Semantics*. P. Cole, J. L. Morgan (eds), New York: Academic Press, 1975. pp. 59–82.
- Van Dijk T. A. Text and Context. Explorations in the semantics and pragmatics of discourse. London and New York : Longman, 1977. 261 p.
- Huang Y. Pragmatic crime. *The Oxford Dictionary of Pragmatics*. Oxford : Oxford University Press, 2012. P. 231

ДЖЕРЕЛА

- ККУ Кримінальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25-26.
- СУМ Словник української мови : в 11 т. /гол. Ред.. І. К. Білодід. Київ : Наук. Думка, 1970-1980.

Laada BILANIUK

(Лада БІЛАНІУК)

University of Washington

Box 353100, Seattle, WA 98115 USA

Електронна пошта: bilaniuk@uw.edu

<https://orcid.org/0000-0002-0855-1769>

**SUBTITLES AND STANDARDS: LANGUAGE IDEOLOGIES
IN UKRAINIAN NEWS VIDEOS ON SOCIAL MEDIA**

To subtitle or not to subtitle? Should subtitles correct what is actually said? What language is “correct” or “incorrect”? These questions are relevant both for adhering to the laws of Ukraine and for making audiovisual material understandable and accessible to everyone in the official national language. There are also broader language ideological implications in how news providers choose to subtitle the videos of witness reports, in particular in how they treat code-switching, language mixing, and non-standard language. In their subtitling practices, news media can promote purism if their subtitles standardize and de-russify non-standard speech, or they can support linguistic diversity in Ukraine if their subtitles realistically portray diverse speech forms. In this paper I consider the different approaches to subtitling by examining a few examples that circulated on social media channels, including Telegram, Facebook, X (Twitter), and TikTok. I do not analyze the prevalence of various approaches to subtitling, but rather present the social and political implications of the different approaches. I also consider reactions to the content of the posted videos. In further research on this topic, it would be insightful to find out what motivates the decisions of the people in media companies who carry out subtitling, and also how audiences respond to subtitling.

The Ukrainian government's effort to support the functioning of Ukrainian as a state language includes the legal requirement that online mass media sites which are registered in Ukraine should be available in the Ukrainian language [Article 27, Zakon "Pro zabezpechennia"]. Also, current law regulating broadcast radio and television requires that 90% of national and 80% of local programming should be in Ukrainian, although this law exempts "on-site" news reports ("репортажі з місця події"), which can have interviewees speaking other languages, as long as the journalists speak Ukrainian [Article 40, Zakon "Pro media"]. The law does not specify whether this applies only to live and time-sensitive reports, or to all on-site reporting. Given this ambiguity, news outlets have some choice in whether to provide subtitling for people interviewed in various locations who do not speak Ukrainian.

Besides legal requirements, comprehension and accessibility are other considerations in subtitling. Interviewees who are not speaking Ukrainian are most often speaking Russian, and for many listeners this does not impede comprehension, since Ukrainian citizens tend to have at least passive knowledge of Russian. This is the case for hearing audiences, although bad acoustics can also impede comprehension and be remedied with subtitling. For deaf or hard-of-hearing audiences, subtitling provides better access, whether for Ukrainian or Russian spoken content. Current law requires only 5% of the programming of the Public Broadcasting Company of Ukraine (Suspilne) to be adapted for those with hearing impediments. For other broadcasters, subtitling is a voluntary choice that can improve comprehension and accessibility for everyone.

Beyond legal considerations, comprehension, and accessibility, subtitling also serves as a way for news media to make a political statement, particularly if the subtitles differ from what is actually said. By providing subtitles that are different from the spoken words, the news broadcaster is "correcting" the language and providing an official version of the content. When conveying Russian speech with Ukrainian subtitles, this change asserts the necessity and appropriateness of Ukrainian language in the media, and correspondingly, the insufficiency or inappropriateness of Russian language. The matter becomes more complex when

dealing with Ukrainian speech that borrows from or is influenced by Russian, or includes non-standard forms, including dialect and slang. Do these forms qualify as “Ukrainian” or not? Subtitling raises the questions of what counts as Ukrainian, and what kind of language is acceptable in news media. As the law allows a good deal of flexibility in subtitling, the people who decide on and carry out subtitling exert significant influence on how these questions are answered.

The samples analyzed here were encountered by the researcher during regular perusals of Ukrainian-language Telegram news channels during 2022 and 2023, and chosen to illustrate different ideologies of subtitling. News media organizations often circulate the same reports on various social media channels, so Telegram reports also appeared on other social media, such as Facebook, X (Twitter), and TikTok. While I provide information on the number of subscribers or followers of the media channels discussed, I do not make any claims as to their overall significance or representativeness of the Ukrainian media landscape. Rather, they are presented as paradigms of different underlying linguistic ideologies that have the potential to have broader impacts given their distribution. I begin with examples from the Radio Svoboda news organization, which at the time of writing had 1.7 million readers on Facebook, over 95 thousand subscribers on Telegram and over 665 thousand subscribers on X. There was overlap between Radio Svoboda’s Telegram, Facebook, and X news footage. Next I examine a video report originally encountered on the Telegram channel “Persha pryvatna memarnia” (with 154 thousand subscribers), which was reposted from the PoltavaTV (Poltavske Oblasne telebachennia) TikTok channel, which has 22 thousand followers.

In the news reports, journalists narrated in standard Ukrainian, while the soldiers and civilians who were featured exhibit a wide range of linguistic practices. These included standard Ukrainian, standard Russian, code-switching, mixed Ukrainian-Russian surzhyk, and regional varieties. In regional Ukrainian dialects and “mixed” varieties, it remains to be determined if apparent borrowings or similarities to Russian forms originated from the influence Russian as a dominant language, or if these are features of the regional dialects that pre-existed the standardization of Ukrainian and

Russian languages [Del Gaudio]. The change from what is spoken to what is written in subtitles thus may be considered a de-russifying or standardizing act.

The standardizing and Ukrainianizing approach to subtitling

First, I examine an example of a Radio Svoboda news video posted on Telegram, Facebook, and X, in which the subtitling follows a Ukrainian standardizing ideology. In this example the subtitles altered the spoken language in three ways: 1) spoken Russian was rendered in Ukrainian text, 2) Ukrainian speech was changed to eliminate Russian influence and to use variants more different from their Russian counterparts, which in some cases may be considered “hypercorrection”, and 3) colloquial Ukrainian spoken forms were rendered as their more formal variants in text. There are more than two thousand comments for this video, and the first hundred that I reviewed all expressed gratitude and respect, and prayed for God’s protection. The written comments were all in Ukrainian, with a handful of comments that consisted only of emojis.

Example 1: Transcript of “Report from Klishchiivka: participants of the advance tell how the liberation of Klishchiivka took place” [“Reportazh,” from start to 2:40 minutes]. The spoken words, transcribed phonetically in Ukrainian orthography, are shown in regular font, and the corresponding subtitle text is in bold font. Spoken words that were modified in the subtitles are underlined. Additional information about the speaker that was provided in video titles is shown here in brackets. Punctuation as it appeared in the subtitles is also included in the transcript.

[Максим, військовий ЗСУ]

–Воно не так просто, як показують на телевізорі, що «О! Там взяли Кліщіївку!»

–**Воно не так просто, як показують по телевізорі, що «О! Там взяли Кліщіївку!»**

але ніхто на знає наскільки довго її брали

але ніхто на знає наскільки довго її брали

і наскільки там багато життів положили, щоб її взяти.

і наскільки там багато життів поклали, щоб її взяти.

[Олександр (1), військовий ЗСУ]

– Я казав, що Кліщіївка буде до начала осені наша, по любовом.

– Я казав, що Кліщіївка буде до початку осені наша.

Ми як зайшли первий раз, то вже було все понятно. Хто тікав з ворогів.

Ми як зайшли перший раз, то вже було все зрозуміло. Хтось з ворогів тікав.

Ми старалися делать по команді, друг друга прикривали

Ми намагалися все робити по команді, один одного прикривали

Я стикнувся з, пі[bleep], скажем, з руським міром.

Я стикнувся з, п*ми, скажімо, з «русским миром».**

[command from unidentified voice off-screen, shouted at Russians]

– Виползай! Виползай, с[bleep]! Виползай, с[bleep]!

– Виповзай! Виповзай, с*ка!**

[continuation of account by Олександр-1]

– І я запитав в нього: «Свої?» і він начав по мені шмаляти.

– **Я запитав у нього: «Свої?» і він почав по мені шмаляти.**

То я дійшов, зайшла туда гранатка, потом друга, третя, потом термобар зайшов.

Я підійшов, зайшла туди гранатка, потім друга, третя, потім термобар зайшов.

То зачістили, окопалися й держали позиції. І потом завели своїх побратимів на позицію.

Зачистили, окопалися і тримали позиції. І потім завели своїх побратимів на позицію.

Страшно там не було нічо, то що я знаю, що мене прикриють свої побратими.

Страшно там не було нічого, тому що я знаю, що мене прикриють свої побратими.

[Євген, військовий ЗСУ]

Це було на початку, як ми тільки заходили в Кліщіївку.

Це було на початку, коли ми тільки заходили в Кліщіївку.

Це було тяжко. Ми забігали туда в перший будинок.

Це було, це було тяжко. Ми забігали туди в перший будинок.

Я помню, ми забігли, погрузили людей. Там, ну, і виносили під обстрілами.

Пам'ятаю, ми забігли, завантажили людей. Там, ну, і виносили під обстрілами.

І помню очередя автомату над головою. Мінометки падали 10 метрів.

І пам'ятаю черги автоматні над головою. Міномети падали за 10 метрів.

Це таке чудо, що нас даже ні один осколок не зацепив. О це, це чудо було.

Це таке диво, що нас навіть ні один осколок не зачепив. Це диво було.

І под гору, під гору треба було вилазити. І оце оце саме тяжче—під гору.

І під гору, під гору треба було вилазити. І це найтяжче—під гору.

[Олександр (2), військовий ЗСУ]

– Коли ти сидиш в підвалі зі своїми побратимами,

– Коли ти сидиш в підвалі зі своїми побратимами,

вже на відкаті, і ворог знає, що ти конкретно в цьому підвалі, і насипає.

вже на відкаті, і ворог знає, що ти конкретно в цьому підвалі, і насипає.

Насипає сорок хвилин, годину, причому насипає зі всього.

Насипає 40 хвилин, годину, причому насипає зі всього.

Ти чуєш як валяться будівлі які знаходяться в десяти метрах від цього погребу

Ти чуєш як валяться будівлі які знаходяться в 10 метрах від цього погребу

як плита в погребі прогинається і сипеться штукатурка. Тобто, оце було страшно.

як плита в погребі прогинається і сиплеться штукатурка. Тобто, оце було страшно.

[Maskym, soldier]

Вже всі устали, вже всі хочуть додому

Вже всі заморилися, вже всі хочуть додому

до сім'ї, до рідних, близьких, які ще за границею

до сім'ї, до рідних, близьких, які ще й за кордоном

Я з братом своїм общаюся, він вже два з половиною года за границею,

З братом своїм спілкуюся, він вже 2,5 роки за кордоном,

Я на днях з ним балакав, в нього там все харащо,

Днями з ним балакав, в нього там все добре,

Тобі нічого розказати, то що в тебе, так скажем, як пачка сігарет,

а тобі нічого розказати, що в тебе, так скажемо, як пачка сигарет,

Відкриваєш а вона одна й та сама. Так само і тут.

Відкриваєш а вона одна і та сама. Так само і тут.

В тебе день такий самий, як був і вчора чи позавчора. Ну нічо не помінялося.

У тебе день такий самий, як був **учора** чи позавчора. **Нічого** не змінилося.

In the transcribed example, there was one instance of spoken Russian rendered in Ukrainian. This was a command shouted at a Russian soldier, *выползай*. It appears in the transcript in Ukrainian orthography (it would be *выползай* in Russian). In another case, a soldier speaks about his encounter with the “Russian world,” saying the first word in the phrase with a Ukrainianized pronunciation, with a palatalized s and near-high near-front vowel *і-руським* [**rus'kim**], instead of the standard Russian [**ruskim**]. The second word is said with Russian pronunciation [**mirom**]. In the subtitles this phrase is written in proper Russian orthography, and marked off with quotation marks—«русским миром». The use of Russian in the subtitles, set apart with quotes, underscores that these words are not part of Ukrainian.

The most common instances of spoken words that were changed in the subtitles were Russified variants in otherwise Ukrainian speech, or dialect variants similar to Russian forms. These words, and the counterparts provided in the subtitles, in order of their appearance in the video, are as follows:

положили / поклали

до начала / до початку

полюбом / [not included in subtitles]

первий / перший

понятно / зрозуміло

старалися / намагалися

делать / робити

друг друга / один одного

начав / почав

туда / туди

потом / потім

зачістили / зачистили

держали / тримали

помню / пам'ятаю

погрузили / завантажили

очередя автомату / черги автоматні

чудо / диво

даже / навіть

зацепив / зачепив

под / під

саме тяжче / найтяжче

устали / заморилися

за границею / за кордоном

общаюся / спілкуюся

года / роки

на днях / днями

харашио / добре

сигарет / сигарет

помінялося / змінилося

First in this list is *положили* which was subtitled as *поклали*. While the Soviet-era *Slovník ukraïns'koï movy* (SUM) does list *положити*, currently authorities designate this word as *surzhyk* and exclude it from the contemporary Ukrainian literary language (Ponomariv 2017, *Slovník.ua*). The question of whether or not this lexeme is literary Ukrainian or not continues to be debated, in part because the Ukrainian anthem lyrics include the phrase “душу й тіло ми положим за нашу свободу.” Most of the other changed words in this list appear to be classic examples of the mixed-language *surzhyk*, but as noted above, these forms might not be a result of imposed russification, but rather of a deeper history of regional dialect that preceded standardization.

Four of the examples in the list above are hypercorrections, replacing a legitimate contemporary Ukrainian variant with a synonym that is more distinct from the Russian translation. These hypercorrections include the replacement of *старалися* with *намагалися*, *держали* with *тримали*, *чудо* with *диво*, and *за границею* with *за кордоном*. In all of these cases, the spoken Ukrainian form has an identical or nearly identical corresponding word in Russian: *старались*, *держали*, *чудо*, *за границей*. For the first three of these words, the distinct Ukrainian synonyms that were provided in the subtitles (*намагалися*, *тримали*, *диво*) have no Russian cognates. The last of the four lexemes, *кордон*, exists in Russian with a narrower meaning, akin to English *cordon*, and is not used to refer to international borders.

Finally, colloquial Ukrainian spoken forms were rendered as their more formal or strictly correct variants in the subtitles, as listed below. In a few cases, the variant chosen for the subtitle was also more distinct from the corresponding Russian translation. Ukrainian language alternates between the prepositions *в* and *у* based on phonological context, while Russian only uses *в*. This also applies to word-initial alternations, such as between *вчора* and *учора* (Russian only has *вчера*). The choice of *скажімо* (the correct imperative form, given the context) instead of the casual abbreviated future tense *скажем* is also distinct from the Russian equivalent *скажем*. In the video analyzed here, the following words were changed in the subtitles to increase formality and literary correctness:

на телевізорі / по телевізорі

шо / що

хто / хтось

скажем / скажімо

в / у

вчора / учора

дійшов / підійшов

нічо / нічого

як / коли

сипеться / сиплеться

Finally, it is worth noting that in this video the slang term *шмаляти* was unchanged in the subtitles, even though it is absent from the standard Ukrainian dictionary (SUM) and from Stavyts'ka's slang dictionary. There exists a close term in Ukrainian, *смалити*, but it does not have the same connotations as the Russian slang *шмаляти*, meaning 'to fire upon.' I encountered a similar case of unaltered Russian slang in another example from Radio Svoboda, where the idiom *навести шороху* appeared written in the subtitles as it was spoken, even though it is absent from standard Ukrainian. In the video it was pronounced with Ukrainian phonology, but the written forms are identical in Russian and Ukrainian. The meaning of *навести шороху* is akin to the English 'knock some heads together' or 'rattle some cages,' with the additional meaning of bringing order in the process. While Radio Svoboda generally adheres to a standardizing, Ukrainianizing, and purist ideology in its subtitling practices, it does make some exceptions in the case of vivid Russian-origin slang terms. Since these terms are not bracketed by quotation marks, in the long run this practice may promote claiming those terms as legitimately Ukrainian, given that they are useful for their semantic uniqueness.

The realist approach to subtitling

A very different ideology of language is evident in the subtitling of a video report posted by PoltavaTV, transcribed below in example 2. I call this approach “realism,” because the subtitles realistically portray what is actually said, and do not correct the spoken russified or dialect forms. There is a caveat: the printed words aim to represent what is actually said, but instead of phonetic Ukrainian orthography, in many cases standard Russian orthography is used to represent russified words. Thus, a form of standardization is still carried out, resulting in subtitles that mix Ukrainian and Russian standards, along with nonstandard written forms. In addition, there are also a few instances of standard Ukrainian subtitles replacing nonstandard spoken variants, as in the Radio Svoboda example above, but these are few. The video report is about an elderly married couple, Ivan and Yevhenia Krasiuk, who fled from Popasna, Luhansk oblast, after their apartment building was bombed. They relocated to the town of Velyka Bahachka in Poltava oblast, and were volunteering to help the Ukrainian army.

Example 2. Transcript of “The story of people who have lost everything, but are helping the ZSU” [“Istoriia”]. The spoken words are transcribed phonetically in Ukrainian orthography, and are shown in regular font. The corresponding subtitle text is in bold font. Spoken words that were modified in the subtitles are underlined. In the video the subtitles were in all caps, with no punctuation. The transcription here appears in lower-case letters, also without punctuation.

ми приїхали з города Папасне Луганської області

ми приїхали з города Папасне Луганської області

наш город розбомбили де ми в двухетажном домі жили

наш город розбомбили де ми в двухетажном домі жили

ні окон ні дверей і криші з другого етажa розбита

ні окон ні дверей і криша другого етажa розбита

а і ми приїхали сюда от і тутечко от помагаєм армії армії нашій помагаєм

а і ми приїхали сюди от і тут помагаємо армії армії нашій помагаємо

і хочеться щоб коньчилась війна ну а хто зна куда

і хочеться щоб кончилась війна ну хто зна куда

еслі город не подлежить востановленію Попасне

если город не подлежит восстановлению Попасна

ну тут в нас дочка так ми тут і що оселилися

ну тут в нас дочка так ми тут що оселилися

тоже все робим шо нужно те й робим

тоже усе робимо що нужно те й робимо

і ріжем і коврики в'яжем ось ба які все а дедушка ріже а я в'яжу

ріжем і коврики в'яжемо ось все а дедушка ріже а я в'яжу

і на сетку ріжем на сетку полоски ріжем

і на сетку ріжем на сетку полоски ріжем

прийшли сюди і довольні з людьми помагаєм, шо то хоть трошечки для армії

прийшли сюди і довольні з людьми помагаємо, хоть трошечки для армії

щоб победа щоб коньчилась война і ми жили спокійно

щоб победа щоб кончилась война і ми жили спокійно

щоб і допомогти хочеться всьо що можем ми помагаєм що можем

щоб і допомогти хочеться все що можемо ми помагаєм що можем

хочеться хочеться повернутися додому канєшно ну хто зна

хочеться хочеться повернутися додому конечно ну хто знає

як прийдеться там дома ну будем єслі будем поварачуваться

як прийдеться там дома ну будем если будем поворачиваться

що будем восстанавлювать тож там бо там усе розбите

що будем восстанавлювать тож там бо там усє розбите

This narrative featured many words that are absent from standard Ukrainian. The subtitles generally realistically portrayed what is said, and did not correct russisms into standard Ukrainian. However, some orthographic transformation did take place. Words which were pronounced the same as they would be in standard Russian were written in Russian orthography (shown in bold) instead of in the Ukrainian orthographic representation of what was said (shown in regular font):

дєдушка / дедушка; коньчилась / кончилась; єслі / если; подлежить / подлежить; востановленію / восстановлению; сєтку / сетку; побєда / победа; канєшно / конечно. In some cases there was no visual difference between the Ukrainian transcription of the spoken word and the standard Russian orthography of the cognate word, as in the case of *окон, куда, сюда, нужно, коврики, спокойно.*

In several cases the subtitles showed words written in neither standard Russian nor standard Ukrainian. Words that would require the Russian letter *э*—*двухэтажном, этажа*—were written with the corresponding Ukrainian letter *е*, thus deviating from Russian orthography and resulting in the Ukrainian orthographic representations *двухетажном, етажа*. The Russian letter *ё* appeared once in the subtitles, in the word *усё*. This was a misrepresentation of what was actually said, which was the standard Ukrainian *усе* [*use*]. The subtitle *усё* represents the pronunciation [*us'o*], which is neither standard Russian nor Ukrainian. The words *поварачуватся* and *восстанавлювать* are hybrid Ukrainian-Russian variants, and they were not standardized in the subtitles. The corresponding standard Russian terms are *поворачиваться* and *восстанавливать*. There was a slight “correction” in the first word, in which the first two syllables were spoken as *нова-* but were written *ново-*, as would be correct in the Russian word.

The apparent russisms discussed above are absent from the SUM dictionary, and many of them are widely considered to be surzhyk. The phrase *подлежить восстановленію* (‘subject to restoration’) is a formulaic term, and most likely originated from Russian bureaucracy. The word *город* (meaning ‘city’) is designated in SUM as “розм., рідко” (‘colloquial, rare’), and *криша* is listed in SUM but shows up in the Slovnyk.ua portal labeled as “surzhyk.” This word appears in the subtitles in Ukrainian orthography (Russian would be *крыша*). The presence of *город* and *криша* in SUM indicates a history as part of Ukrainian language.

The origins of the other words that are similar to Russian are less clear. Further research would be necessary to determine which of the lexemes originate from the imposition of Russian as a dominating language, and which are local variants that

predate language standardization. The portrayal of many of these words in Russian orthography instead of Ukrainian has conflicting implications. On the one hand, in Russian orthography the word appears normal to bilingual readers, and it would not stand out as incorrect. This can serve to normalize the spoken language variety. On the other hand, the Russian spelling does not adhere to Ukrainian orthographic norms, and so it could erode the role of Ukrainian in public communication.

The speakers also use some shortened verb forms that are common in colloquial Ukrainian speech, but are similar to Russian verb endings: *-ем* instead of the standard *-емо*, and *-ться* instead of *-тися*. The subtitles correct these into the standard Ukrainian conjugations: *помагаєм* / **помагаємо**; *робим* / **робимо**; *в'яжем* / **в'яжемо**; *повернутися* / **повернутися**. Other words that are de-russified or changed into standard Ukrainian in the subtitles in this video are *шо* / **що**; *всьо* / **все**; *сюда* / **сюди**; *война* / **війна**. In these cases, the subtitles enact the same kind of standardization and correction that is evident in the Radio Svoboda example. The subtitling is not always consistent, as in one instance the spoken word *война* is subtitled *війна*, and in another instance is not changed, but is written as it is spoken. Variation is also engendered in the choices of the speakers, who use different variants of a word at different points in their narrative, one being closer to standard Ukrainian, the other closer to Russian, as in *сюди*, *сюда*.

The speakers also use two dialectisms that are unique to Ukrainian, *хто зна* and *тутечко*. These are not present in SUM. The subtitles are inconsistent in how they represent *хто зна*, which is spoken twice. In the first instance is written unchanged, as *хто зна*, and the second instance is changed to the standard Ukrainian *хто знає*. *Тутечко* is said only once, and the subtitles change it to the standard word *тут*.

Overall, the subtitles in this video portrayed the reality of spoken nonstandard language, although there was inconsistency in using Russian versus Ukrainian orthography, and altering or not altering what was said to bring it closer to a standard. For the most part, the spoken words were not “corrected,” allowing for a realistic representation of the speakers’ language. Some people may call the language of the

couple from Popasna “surzhyk,” while others may reject this pejorative label and embrace their regional Ukrainian dialect. The portrayal of this nonstandard language in PoltavaTV subtitles is a departure from the mostly purist tendencies of official Ukrainian media reports.

Comments below the video on TikTok provide evidence of a positive attitude towards this language variety. There are 632 comments, most of which express love, gratitude, respect, solidarity, and pity. Almost all of the comments are written in Ukrainian, with a handful in Russian. Many refer to the couple from Popasna as “true Ukrainians” and “heroes.” A total of six comments (including responses to another comment) directly address language. These are reproduced below:

Одеса (19 Sept. 2023, 10 likes) Чому дідусь не гаваріт а розмовляє???

Юлія Заруденко (19 Sept. 2023, 19 likes) Це в телевізорі і ютубі розповідають пакості про людей зі Сходу, бо на тому заробляють

Irina Sushko (10 Nov. 2023, 22 likes) Ми з Попасної так і ромовляємо

sv_sav (23 Nov. 2023, 10 likes) Моя бабуся родом з Попасної, все життя українською розмовляла і у школі викладала мову і літературу, я її листи з війни читала, всі украї-ю [emoji with hearts]

Oleg white (7 Dec. 2023, 1 like) Які великі люди. справжні Українці, ось Вам Україномовні луганчани, подяка та здоров'я Вам.

Sumnyjjizhachok (19 sept. 2023) послухайте, як люди говорять [heart emoji]

The first comment by Odesa asked “*Чому дідусь не гаваріт а розмовляє???*” making it clear that the man’s speech was considered Ukrainian, not Russian, despite its many russisms. A respondent to this comment blamed television and Youtube for defaming people from Eastern Ukraine (presumably by falsely representing them as not speaking Ukrainian). Two more respondents affirmed that people from Popsana speak Ukrainian, and have historically done so. A separate comment by Oleg white reaffirmed the Ukrainianness of the Luhansk couple and their language. The last

comment by Sumnyjjizhachok did not label the language, but expressed appreciation for it with a heart emoji.

These attitudes of appreciation for the Ukrainainness of this language variety remind me of a woman from Luhansk oblast, one of the first people whom I interviewed in Kyiv during my first field research in 1991. She spoke a variety similar to the language of the couple from Popasna in the video. At the time, I was just learning the meaning of the term surzhyk. While some people described this woman's speech as surzhyk, she defiantly said that her language was "just Ukrainian, that all," and criticized the language of Western Ukrainians for having a drawl. I remember being surprised and impressed with her self-assurance and linguistic pride, even though her language differed from the generally accepted Ukrainian standard. In the decades since, the dominance of puristic discourses have further marginalized nonstandard varieties like hers, but there seems to be a gradual move away from extreme purism [Bilaniuk]. Especially now during wartime, efforts to learn and speak Ukrainian are valued more than speaking "purely." For example, Kudriavtseva found that in online classes of Ukrainian for Russian-speakers, teachers make room for linguistic diversity, and focus on communication rather than correcting all russified or nonstandard forms. There is also renewed attention to regional dialect variation and rejection of the pejorative surzhyk label, as expressed in the 2023 song *Nashe Zloto* by Alyona Alyona and Khimka, which is a manifesto celebrating Ukraine's linguistic diversity. How the distinction between dialect and surzhyk will be redefined remains to be seen.

Conclusion

This study examined the practice of subtitling speech on Ukrainian news videos, showing two different approaches: one in which the subtitles present a standardized Ukrainian text, and the other in which subtitles realistically portray a nonstandard regional variety. The path of standardization is rather straightforward, as official guidelines determine what forms should be written. The desire to choose variants further from Russian may lead to hypercorrection. Different degrees of formality and

slang terms also pose a challenge to a standardizing subtitling approach. In adhering to the Ukrainian standard, there is the risk of excluding the richness of Ukraine's linguistic heritage and alienating speakers of diverse regional varieties, especially ones whose language may seem to be a mixture of Ukrainian and Russian features.

The realistic portrayal of nonstandard language does not escape the question of standards, as a system of representation needs to be chosen. In the example from PoltavaTV, the use of Russian orthography for russisms could present a “correct-looking” word, but this word then appeared more Russian and disrupted the Ukrainianness of the text. However, use of Ukrainian orthography for russisms may appear comical, evoking the satirical style termed “faux Russian” by Rabus. Also, to adhere to the national law and the functioning of Ukrainian as a state language, how much Russian influence can a variety have before it is no longer Ukrainian?

Is standardization or realism a better policy? There is no simple answer. Too much enforcement of uniformity is oppressive and exclusionary, and too much variation can be destabilizing and divisive. More research on language history could reveal which aspects of regional dialects have deep local roots, and which are imposed due to Russian dominance. This could help guide decisions about which variants should be corrected, and which should remain as part of Ukraine's diverse linguistic heritage. One recommendation that seems reasonable is to use Ukrainian orthography for all words in subtitles, whether they are Russian or borrowings from other languages, to maintain orthographic consistency and to affirm the Ukrainianness of media spaces.

References

- Bialniuk, Laada. 2017. Purism and pluralism: Language use trends in popular culture in Ukraine since independence. *Harvard Ukrainian Studies* 53(1-4): 293-310.
- Del Gaudio, S. 2010. Vzaiemodiia mizh surzhykom i dialektamy. *Mova i kul'tura*, №13/8/144: 136-144.

“Istoriia liudei, iaki vtratyly vse, ale dopomahaiut’ ZSU u volonters’komu tsentri selyshcha Velyka Bahachka” (The story of people who have lost everything, but are helping the ZSU in the volunteer center of village.) *PoltavaTV*. Posted on 9 September 2023 on TikTok, <https://www.tiktok.com/@poltavatv/video/7280417443221310725> and reposted on 22 October, 2023 on Telegram: <https://t.me/privatnamemarnya/67453>.

Kudriavtseva, N. 2023. Ukrainian Language Revitalisation Online: Targeting Ukraine’s Russian Speakers. *Teaching and Learning Resources for Endangered Languages*. R. Valijärvi, L. Kahn (Eds.). Brill, 203–223. DOI: https://doi.org/10.1163/9789004544185_013.

Ponomariv, O. 2017 (19 July). Blog prof. Ponomareva: “lozhymo” chy “klademo”? *BBC News Ukraïna*. <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-olexandr-ponomariv-40640475>.

Rabus, Achim. 2023. Ukrainian language on social media after the full-scale invasion: a Twitter analysis. Paper presented in the online conference “Language politics and interlinguistic relations in the context of war.” Potebnia Institute of Linguistics of the Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv (Nov. 9).

“Reportazh z Klishchiïvky: Iak prokhodylo zvil’nennia Klishchiïvky rozpovidaiut’uchasnyky shturmu.” *Radio Svoboda*. Posted on Facebook 2 October 2023, <https://www.facebook.com/watch/?v=213366401758644>, reposted on 3 October 2023 on Telegram, https://t.me/svoboda_radio/21617, and X (Twitter), <https://twitter.com/radiosvoboda/status/1709145424060182891>.

Slovnyk.ua, portal ukraïns’koï movy ta kul’tury. <https://slovnyk.ua>

Slovnyk ukraïns’koï movy (SUM). Akademichnyi tлумachnyi slovnyk (1970-1980). <https://sum.in.ua>.

Stavyts’ka, Lesia. 2008. *Ukraïns’ka mova bez tabu: Slovnyk netsenzurnoi leksyky ta ii vidpovidnykiv*. Krytyka.

Zakon Ukraïny “Pro media.” 2022. Document 2849-IX. Verkhovna rada Ukraïny. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20>.

Zakon Ukraïny “Pro zabezpechennia funktsionuvannia ukraïns’koï movy iak derzhavnoi.” 2019. Document 2704-VIII, Verkhovna rada Ukraïny. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19>.

ZSU pishly v kontrataku pid Bakhmutom: eksklyusivni kadry z polia boiu.” *Radio Svoboda*. Posted on Telegram and Facebook, 17 May 2023, https://t.me/svoboda_radio/17651, <https://www.facebook.com/watch/?v=793881372338344>.

Тетяна КУЗНЄЦОВА

Інститут славістики Університету ім. Карла фон Осецького,
Ольденбург, Німеччина;
Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, Україна
Електронна пошта: arnautova.tv@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4635-0922>

МОВНІ АТИТЮДИ В УКРАЇНСЬКОМУ МЕДІАДИСКУРСІ (2014-2023)

До постановки проблеми.

Давно вже визнано, що мовне ставлення – один із маркерів змін як у міжгрупових стосунках, так і в державній мовній політиці. За слушним зауваженням М. Драгоевич, викликані мовні установки можуть мати безліч поведінкових наслідків, причому негативні установки зазвичай сприяють упередженню, дискримінації та проблематичній соціальній взаємодії. Формування позитивного ставлення є ключовим фактором у сприйнятті мовної етнолінгвістичної життєздатності, що, у свою чергу, є стійким показником збереження мови [Dragojevic 2017].

Ставлення до мови відіграє значну роль у підтримці, розвитку, збереженні мови або, навпаки, її занепаді чи навіть зникненні. Воно здатне визначити стан стійкості самої мови в певний проміжок часу і передбачити її становище в майбутньому.

У зв'язку з цим проблема визначення ставлення до мови / мовних варіантів / мовних стилів є досить актуальною й привертає увагу багатьох науковців. На сьогодні існують різноманітні підходи й аспекти дослідження мовних атитюдів (див. огляд підходів до вивчення проблеми, наприклад: [Dragojevic 2021]). Як правило, мовне ставлення досліджується через соціолінгвістичний аналіз мовної поведінки, мовної ситуації в регіоні / країні, мовної політики в цілому, що сприяє виявленню безпосередніх оцінних характеристик тих чи інших мовних кодів, з'ясуванню їх статусу, престижності / неprestижності тощо (див.,

наприклад: [Preston 1999; Garrett 2010; Vessey 2016; Hentschel, Zeller 2016; Гентшель, Целлер, 2017; Zeller 2022].

Більшість дослідників визначають ставлення до мови, або атитюди, як оцінки соціальних об'єктів за ознаками: добре – погано, приємно – неприємно, позитивний – негативний [Ajzen 2001 : 52; Petty, Wegener, Fabrigar 1995 : 48], як відчуття, які мають люди стосовно мов [Oppenheim 1982; Crystal 2000 : 215]. У деяких дослідженнях мовні атитюди розглядаються як емоційні реакції [Greenwald 1989] або як спеціальний тип знань, наповнений насамперед оцінним чи афективним змістом [Kruglanski 1989], як схильність діяти певним чином [Triandis 1999].

У будь-якому разі атитюди є оцінним феноменом, що вирізняється своєю здатністю засвоюватися (а не передаватися у спадок), постійно виявлятися у певний проміжок часу, розпізнаватися через інтерпретацію, зумовлювати певну дію стосовно свого об'єкта (див. про це: [Dawes 1972 : 15–16]).

Ставлення до мови залежить від впливу багатьох соціокультурних чинників, серед яких в інформаційному суспільстві досить вагомими є масмедіа. Під час інтенсифікації глобалізаційних процесів та інформаційних потоків зростає їх потужність впливу на людину. До того ж сьогодні масмедіа як основне джерело знань для більшої частини суспільства набувають статусу соціальної цінності. Акумулюючи систему морально-етичних домінант, які можуть «вростати» у свідомість масової аудиторії, вони не лише визначають ціннісні пріоритети суспільства, а й змінюють їх. Тобто їх можна визнати особливим аксіологічно-інформаційним механізмом, що транслює, адресує й за певних умов змінює цінності, ставлення до них у суспільстві [Кузнєцова 2009 : 6–7].

Сучасний масмедійний простір, з одного боку, можна назвати умовним лакмусовим папірцем, що відображає певні суспільні погляди, настрої суспільства, ставлення щодо певних явищ, дій, процесів, а з іншого – детермінантом змін цих поглядів і оцінок. Адже споживачі інформації шукають, приймають рішення та діють не лише відповідно до своїх переконань,

а й відповідно до ідей, що їх поширюють ЗМІ. Тобто, подаючи ту чи іншу інформацію, медіа не лише відображають атитюди, а й спроможні впливати на їх формування. З огляду на це вважаємо актуальним дослідження масмедійного простору як середовища, що відображає, тиражує і за певних умов змінює й формує ставлення до мов.

У центрі нашої уваги – мовні атитюди в медіадискурсі Одеси. Комунікативні особливості цього південного регіону України (насамперед його багатокодовість; зросійщення за часи Радянського Союзу, внаслідок чого російська мова досить тривалий час була комунікативно потужною у різних сферах; наявність активної проросійської пропаганди, яка не одне десятиліття втручалася як політично, так і медійно в життя українського соціуму) зумовлюють особливий інтерес до вивчення проблеми репрезентації ставлення до державної мови в ЗМІ.

З метою визначення основних установок щодо ставлення до української мови в масмедійному просторі до і після широкомасштабного вторгнення росії в Україну нами було проведено контент-аналіз популярних одеських⁴⁹ інтернет-видань за період 2014-початок 2023 рр., а саме: «048.ua», «Взгляд из Одессы», «Думська», «Одесса-медиа», «Odessa.online», «Odesa1.com», Одесская жизнь, «Odessit.in.ua», «Правда за Одессу», «Таймер»⁵⁰, «UCIonline».

Увага саме до інтернет-видань зумовлена насамперед їхньою популярністю серед читацької аудиторії та довірою до них. Зокрема, згідно з проведеним дослідженням InMind на замовлення міжнародної організації Internews, що реалізує «Медійну програму в Україні» за фінансової підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) «Українські медіа: ставлення та довіра у 2022 році», в Одесі інтернет-виданням довіряє найбільше споживачів: 39% довіряють регіональним каналам у соцмережах, 49% – регіональним сайтам, 22% – регіональному телебаченню [USAID-Internews 2022].

⁴⁹ Ми наводимо назви онлайн-видань тими мовами, якими вони представлені в онлайн-просторі.

⁵⁰ З 27 лютого 2022 р. це видання не функціонує.

У центрі нашої уваги – масмедійні матеріали, в яких були наявні репрезентанти понять «українська мова» / «український язык», «російська мова» / «русский язык». Нас цікавили насамперед ті контексти, в яких виявлялося ставлення до української мови. Вибірка масиву аналізованих матеріалів, де було репрезентовано зазначені поняття, побудована за принципом суцільної. Всього було проаналізовано понад 700 масмедійних матеріалів. У цьому дослідженні використовувався якісний підхід, що дозволив визначити основні моделі ставлення до української мови та україномовної поведінки в цілому, тиражовані ЗМІ протягом зазначеного періоду.

Варто зазначити, що до аналізу були залучені всі матеріали, виявлені нами у ході дослідження, навіть і з тих видань, які після 24 лютого 2022 року з певних причини (фінансових, політичних) припинили свою діяльність. Зокрема, найбільш гучним прикладом стало закриття видання «Таймер», у публікаціях якого найактивніше виявлялися проросійські меседжі, проросійська пропаганда, мова ворожнечі. Наприкінці лютого 2022 року проти головного редактора цього видання Юрія Ткачова було порушено кримінальне провадження за статтями КК про державну зраду, замах на недоторканність України та перешкоджання діяльності Збройних сил України. На сьогодні «Таймер» припинив свою діяльність. Проте у ході дослідження нами були виявлені різноманітні проросійські пропагандистські наративи (аналіз яких представлено й в інших дослідженнях, як-от: [Моніторинг (про)російської дезінформації 2020]), які тривалий час тиражувало це видання. Тому, незважаючи на те, що на сьогодні «Таймер» не функціонує і немає можливості на його сайті переглянути виявлені нами раніше кейси, ми залишаємо їх для аналізу.

Ставлення до мови в медіа есплікується переважно кількома шляхами: 1) за допомогою мовних засобів – використанням насамперед певних оціночних слів та виразів стосовно мови; обраних для публікації цитат (висловів героїв матеріалу, експертів тощо); 2) безпосередньо тиражованим масмедійним контентом, розставленими акцентами при висвітленні певних подій / проблем / явищ.

Проведене дослідження дозволило визначити основні моделі ставлення до української мови в аналізованих медіа через дихотомію «свій» – «чужий», що змінювала як інтенсивність свого вияву, так і власне наповнення. Умовно датою зміни цієї дихотомії можна виокремити початок широкомасштабного вторгнення росії в Україну. Саме до 24 лютого 2022 року і після виявляться різні моделі ставлення до української мови в медіапросторі Одеси.

Мовні атитюди в одеських медіа до широкомасштабного вторгнення РФ

Протягом 2014–2021 рр. в одеських медіа спостерігалася тенденція репрезентації амбівалентного ставлення (як позитивного, так і негативного) до української мови, що виявлялося насамперед через тиражування інформації як щодо підтримки державної мовної політики, спрямованої на розвиток української мови, так і її критики, що відбувалося, як правило, у негативно-оцінному контексті. Така оцінна розбіжність у подачі матеріалів зумовлена насамперед редакційною політикою видання та політичними поглядами його власників. Адже медіа при висвітленні різноманітних подій та явищ спираються на точки зору, яких вони дотримуються; відображають події та явища з певних політичних, соціальних, ціннісних позицій.

Позитивне ставлення до української мови формувалося завдяки контекстам, у яких розглядалася проблема розширення сфер функціонування української мови. За нашими даними, це були окремі публікації, які стосувалися розгляду й аналізу проблемних питань мовної політики, які поширювали інформацію щодо україномовної поведінки певних діячів та активістів регіону, певних україномовних культурних заходів тощо, як-от:

Чому не підлягають сумніву жорсткі заходи з відродження івриту в Ізраїлі, а закон про українську мову в Україні заперечується? (Думська. 27.01.2017);

За що ми любимо її, або Чим славиться українська мова (Одесса-медиа. 9.11.2021);

Саакашвили в Одессе учит украинский язык (Взгляд из Одессы. 9.11.2015);

Патриотический флэш-моб: один день в неделю «Думская.TV» – на украинском!
(Думська. 2.06.2015);

18-й радіодиктант єдності: одеситів закликають долучитися до мовного флешмобу»
(Думська. 9.11.2018).

Варто зазначити, що позитивне ставлення до мови виявлялося радше хаотично, ситуативно. У ході аналізу масмедійних матеріалів не було виявлено цілеспрямованої тенденції поширення контекстів, які б послідовно трансливали переконання в тому, що україномовність кожного українця є нормою, а сама українська мова – престижна.

Натомість негативне ставлення до української мови виявлялося більш виразно та активніше. Негативні атиitudи були наявні насамперед у тих медіа, які підтримували російськомовну політику і, відповідно, тиражували проросійські наративи. Їх російськомовна спрямованість, на наш погляд, значною мірою сформована тривалою прокремлівською політикою, яка особливо виразно просувалася в південному регіоні України.

Варто нагадати, що Одеса історично сформована як багатонаціональне й відповідно багатомовне місто. Проте тривала русифікаторська політика СРСР в багатонаціональній Одесі зіграла значну роль у підвищенні статусу російської мови як мови міжнаціонального спілкування, що й зумовило її пріоритет в усіх сферах життя міста⁵¹. Варто згадати Закон України «Про засади державної мовної політики», ухвалений з істотними порушеннями Верховною Радою у 2012 році, згідно з яким російська мова отримала статус регіональної в Луганській, Донецькій, Дніпропетровській, Миколаївській, Харківській, Херсонській, Одеській та Запорізькій областях. Це обмежувало вживання української мови й сприяло подальшій русифікації регіонів.

Русифікаторські мовні практики значною мірою підтримували й органи місцевого самоврядування Одеси. Зокрема Одеська міськрада на виконання

⁵¹ Проте не варто забувати, що культурна вага української мови в Одесі завжди була питомою (див., напр.: [Півторак 2022]).

Закону «Про засади державної мовної політики» у 2012 р. затверджувала російську мову регіональною й дозволяла її використання в діловодстві, навчальних і культурних закладах тощо. Хоча ще до прийняття цього закону, у 2011р., мерія ухвалювала «Програму збереження та розвитку російської мови в Одесі на 2011–2015 рр.». Загальноукраїнські медіа писали, що це *«рішення було ухвалене на сесії міськради під оплески депутатів»* (Українська правда. 9.04.2011). *«Я щасливий, що програма підтримки російської мови в Одесі почала втілюватися в життя»,* – заявив мер Одеси Олексій Костусев. – *Гроші будуть витрачені на закупівлю російських підручників і книжок для шкіл і бібліотек, а також на заснування премій та проведення заходів, що пропагують російську мову»* (Там само).

Причому мер Одеси Олексій Костусев (який обіймав цю посаду протягом 2010–2013 р.) був досить яскравим противником українізації Одеси. Це саме він ініціював зменшення україномовних шкіл в Одесі, запровадив російськомовне діловодство в мерії, про що неодноразово писали медіа: *«Мер Одеси Олексій Костусев запропонував спілкуватися російською на першому засіданні нового виконавчого комітету Одеської міськради. Він попросив прийняти російську мову мовою спілкування в ході проведення засідання. Депутати одноголосно ухвалили рішення. До того ж мер зажадав, щоб документи міському голові подавали також виключно російською»* (Zahid.net. 10.12.2010).

Саме він у 2011 році потрапляє в топ-5 найодіозніших українофобів часів Незалежності України. За словами Юрія Анруховича, *«мер Одеси Костусев <...> вільне космополітичне місто перетворює на російське захоlustя»* (УНІАН. 5.10.2013).

Тому цілком зрозуміло, як під тиском такої проросійської влади досить активно змінювалася мовна політика в соціокультурному та інформаційному просторі Одеси⁵².

⁵² Варто зазначити, що скасування рішення Одеської обласної ради про визначення в Одеській області російської мови як регіональної відбулося лише в 2020 році (згідно з рішенням Одеського окружного адміністративного суду від 3.12.2020: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93264920>).

У бік україномовності ситуація почала змінюватися лише з 2014-го –року російського збройного вторгнення в Крим та початку війни на сході України. Поступово і виразно це простежувалося насамперед в освітньому просторі. Наприклад, в Одесі тоді російську мову для навчання своїх дітей вибрали 51% батьків, українську – 49%; у 2015 році – відповідно 44% і 56%; у 2017 році вже 41% і 59%. У 2018 році Олени Буйневіч, директорка департаменту освіти і науки Одеської міськради, заявила, що батьки понад 9,4 тисячі дітей (83% від загальної кількості першокласників) виявили бажання, щоб їхні діти здобували в Одесі освіту в класах з українською мовою навчання. У 2022–2023 навчальному році, за словами директора департаменту освіти і науки Одеської обласної військової адміністрації Олександр Лончак, на Одещині взагалі не викладатимуть російську мову та літературу (Україна молода. 11.08.2022).

Щодо масмедійного простору, то досить значна кількість одеських медіа відіграла істотну роль у просуванні російськомовної політики (можливо, навіть і не підозрюючи це). Навіть сам факт про те, що серед одеських онлайн-видань україномовним до 2019 року був лише «ІзбірКом», може свідчити про певну позицію цих видань стосовно мовної політики й державної мови зокрема.

На виконання Ст. 30 Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25.04.2019 № 2704-VIII на українську мову повинні були перейти всі медіа. Але під час дослідження виявляємо, що деякі з них залишаються й досі російськомовними, деякі – умовно двомовними (з переходом за умовчужанням на російськомовну версію; при цьому у деяких виданнях україномовними є лише заголовки, а всі тексти подано російською мовою). Так, суто російськомовними є «Правда за Одессу». Видання «Odessit.in.ua» в цілому російськомовне, не має офіційної україномовної версії, лише подекуди публікує новини українською мовою. «Одесская жизнь» стало двомовним виданням лише після широкомасштабного вторгнення РФ (детальний аналіз дотримання мовного закону онлайн-виданнями Одещини див., наприклад: [Як одеські інтернет-медіа дотримуються мовного закону 2022]).

Що ж до висвітлення «мовного питання», то ця тема виявилася особливо «дражливою» для таких видань, як «Таймер», «Правда за Одессу», які часто висвітлювали її у негативно-оцінному аспекті.

Досить «болюче» ці медіа реагували насамперед на зміни в державній політиці стосовно мовного питання, згідно з яким зміцнювалися позиції державної мови. Як правило, вони подавали викривлену інформацію про те, що російська мова є рідною мовою майже для всіх жителів Одеси, державну мовну політику називали політикою радикалів-ксенофобів:

Виктор Баранский: «Вернем Одессе родной язык!»: Закон, который предусматривает переход средних школ на украинский язык, приняли еще в 2017 году, и реформа эта продолжается по сей день. С сентября 2020 года абсолютно все русскоязычные школы перешли на украинский язык обучения. Родной для 95% одесситов русский язык теперь официально считается языком национальных меньшинств, при этом он был лишен даже присущих другим языковым группам привилегий (Правда за Одессу. 15.10.2020);

В Украине продолжается политика дискриминации языковых и культурных прав граждан, начатая еще во времена Порошенко. Зеленский не нашел в себе сил выполнить обещанное на выборах и стал на сторону радикалов-ксенофобов (Правда за Одессу. 18.01.2021).

Думка про російськомовність Одеси, її регіональну особливість у мовному та культурному питанні (як «особливий регіон, в якому живуть люди не козацького походження», в якому «своєю» є російська культура і мова, а українськість не вважається характерною ознакою) послідовно просувалася через медіа в масову свідомість. При цьому часто зіштовхувалися поняття «українська культура» та «російська культура», навішувалися ярлики щодо престижності, вишуканості саме російської мови. Так, у матеріалі «*“Садок вишневий” VS “свиня тупорила” или как уродуют украинский язык и сознание в школе*» (УСІonline. 26.01.2016) автор протиставляє постаті Тараса Шевченка та Олександра Пушкіна, навішуючи на них відповідно негативно- та позитивно-

оцінні ярлики, як-от: *«о самом Шевченко, тяжеловесном для 5–7-летних детей (ведь это вам не жизнеутверждающий Пушкин)...»*.

При цьому досить часто журналісти намагаються виправдовувати мовну «інакшість» одеського регіону через протиставлення його західноукраїнському. Так, у матеріалі «Чему учат одесских детей?», опублікованому у виданні «Думська», автор, критикуючи україномовний контент дитячого журналу «Світ дитини» за розміщення матеріалів про воїнів УПА (Української повстанської армії), пояснює: *«А ведь мы находимся не на Западной Украине, это предлагают читать нашим, одесским детям...»* (Думська. 30.08.2009).

Як бачимо, в аналізованому медіадискурсі підтримуються стереотипні розподіли (насамперед за мовним принципом) жителів Півдня та Заходу, що, у свою чергу, сприяло створенню образу України як зони міжмовної ворожнечі на різних територіях. Підсилювали цей стереотип і матеріали, в яких порушувалися проблеми так званої «дискримінації» російської мови, утискання прав російськомовного населення⁵³, що штучно роздмухувало вигадані проблеми, як-от:

Одесский облсовет обратится к Зеленскому с просьбой не допустить «дискриминацию по языковому признаку» (УСІonline. 12.06.2019);

Русскоязычным не оставят выбора (Odessa1.com. 4.10.2019);

Принуждение к украинизации (Odessa1.com. 23.01.2017);

Украинцы просят Зеленского остановить языковую дискриминацию (Правда за Одессу. 6.11.2020);

«Яблоко раздора»: Наши современные «боги» очередной раз пытаются раскатать ситуацию путём принятия не только новых тарифов ЖКХ, но и какого уже по счёту

⁵³ Неодноразові місії міжнародних організацій, різноманітні соціологічні дослідження щодо задоволення потреб у навчанні, інформації та представництві не виявляли фактів порушення прав російськомовного населення України або загрози їх порушення (див., наприклад: [International Alert 2017]).

Закона о языке и вступления в силу с 16 января 2021 статьи 30-й о переходе на украинский язык в сфере обслуживания; Всё это буйство красок национализма в Украине расцвело после 2014 года. Помните – «Армія. Мова. Віра» (Правда за Одессу. 15.01.2021);

Вступление в силу некоторых положений «языкового закона» поставило ни в чем не повинных одесситов перед навязанной необходимостью изучения мовы (Правда за Одессу. 25.02.2021).

Поширюючи наративи щодо російськомовності регіону, деякі медіа досить болісно реагували на підтримку україномовної політики. Так, у матеріалі *«Стараниями Львовского активиста русский язык лишился статуса регионального в Одессе»* (Правда за Одессу. 1.09.2020) автор наводить опубліковану з цього питання позицію головного редактора онлайн-видання «Таймер», відомого російського пропагандиста, який відкрито закликає до супротиву проти українізації:

Хотите и дальше быть «русскоязычным» украинцем? Отлично. У этих ребят готовы для вас новые, еще зазорные унижения. Привыкайте к прохладе чужой слюны на своем лице. Или можете просто осознать уродство этого искусственного термина и просто сказать, что вы – русские, чья родная земля волею судеб, хитрых планов и геополитических раскладов отдана под оккупацию политическим украинцам. И что вы к этому уродству не имеете отношения (Правда за Одессу. 1.09.2020).

З чіткою вираженою позицією неприйняття мовних законопроектів виступали й інші видання, занурюючи саму проблему мовного питання в негативно-оцінні контексти, як-от: *«Страсти по языку, или Украинская привычка наступать на грабли»* (048. 21.01.2017); *«Украинский “Шпрехенфюрер”⁵⁴ задумал переименовать Южный»* (Правда за Одессу 4.11.2021).

⁵⁴ Ярлик «Украинский «Шпрехенфюрер» стосовно мовного омбудсмена тривалий час знаходить свій вияв у багатьох російських виданнях та публіках.

Мовна проблематика у багатьох виданнях часто розглядалася у контексті мовних скандалів, де основним інцидентом виявлялося небажання героїв матеріалу говорити / переходити на українську / сприймати українське мовлення в цілому. Журналісти при цьому досить активно використовували маніпулятивні технології, створюючи «гучні» заголовки, як-от:

Языковой скандал: директор одесского детсада заявила, что ей не нужен украинский язык (УСOnline. 17.01.2019);

ДТП на Львовской: отцом виновницы оказался бизнесмен, напавший на девушку за украинский язык (УСOnline. 12.07.2018);

Жертва языкового конфликта: Директор детского сада была вынуждена уволиться после того, как ее разговор с украиноязычным родителем выложили в сеть. <...> Игорь Девбич сообщил в Facebook, что директор детсада №138 считает украинский язык необязательным в ее работе, садик, которым она руководит, – «двуязычное заведение», а все праздники в украиноязычных группах проходят только на русском языке, потому что «в нашем регионе это невозможно» (Odessa1.com. 18.01.2019);

Вопиющий случай в Одессе: женщину и мужчину избили за украинский язык (Одесская жизнь. 15.09.2014).

Активно транслюючи інформацію про мовні конфлікти, журналісти, як правило, використовували цитування негативно-оцінних висловлювань героїв матеріалу стосовно української мови / української культури без коментарів, що сприяє просуванню в масову свідомість негативно оцінних наративів про Україну в цілому. Наприклад:

Одесский таксист неадекватно отреагировал на украинский язык: пообещал реванш»: «С ведущей торжественных церемоний Одесского кинофестиваля известной киевской журналисткой Яниной Соколовой произошел инцидент в одесском такси. «Водитель одесского такси неадекватно отреагировал на украинскую речь Соколовой фразой: «Ну что, фашисты, пострадали мы из-за вас. Теперь будет реванш», чем весьма озадачил

пассажиру, если не сказать больше. Янина ответила, что он не понимает кто фашист, а кто нет. В свою очередь водитель попросил говорить с ним на том языке, на котором «привык говорить народ в этом городе (Взгляд из Одессы. 24.07.2019);

«Ты не в Украине»: клиент в Одессе «наехал» на продавца из-за языка: Да ты не в Украине, ты в Одессе, друг. Одесситы имеют право говорить на русском (UCIonline. 9.07.2022).

Досить гучними в інформаційному просторі України виявилися опубліковані багатьма ЗМІ у жовтні 2020 року кейси про звільнення вчительки малювання, яка принижувала свою ученицю за україномовну поведінку:

Учительницу рисования одесской гимназии №4 Раису Пироговскую уволят за украинофобию – она унижала ученицу пятого класса, кричала на нее и довела до слез из-за того, что та разговаривает на украинском языке. <....> Учительницу вывело из себя то, что пятиклассница Леся ответила ей на украинском языке. Она накричала на ребенка, довела девочку до слез и сказала, что та «считает себя выше других, потому что говорит на украинском языке». «Не реви, все, и отвечай в следующий раз лучше. Но так нельзя говорить. Получается, что она выше нас. Давайте на украинском тогда все будем общаться?» – сказала преподаватель (Думська. 12.10.2020).

Загальнонаціональні видання, які відреагували на цю ситуацію, звернули увагу на передумови, які «сформували» цю ситуацію: маніпуляції мовним питанням у регіоні, підтримання ідеї «захисту російськомовних» (яка неодноразово проголошувалась президентом Росії Володимиром Путіним) деякими політичними партіями в Україні (зокрема «Опозиційною платформою – За життя», яка напередодні виборів навіть розмістила по місту білборди з обіцянкою «повернути Одесі – Одесу») (дет. про це див: Радіо Свобода. 21.10.2020).

Одеські медіа, які висвітлювали цей кейс, віддавали перевагу лише констатації факту. Звичайно, можна говорити про їхню формальну об'єктивність. Проте в умовах інформаційної війни, в ситуації протидії

російській пропаганді таку «німу» відстороненість журналістів, на наш погляд, можна визнати м'якою співучастю у цій пропаганді. До того ж, з огляду на те, що значна частина сучасних споживачів масмедійної інформації досі вирізняється невисоким рівнем медіаграмотності (про що засвідчують результати багатьох досліджень, див., наприклад, дослідження «Індекс медіаграмотності українців», здійсненого дослідницькою агенцією «Info Sapiens» протягом 2020–2022 рр. [Індекс медіаграмотності 2023], вважаємо за необхідне пояснювати, коментувати, ставити акценти при висвітленні інцидентів, особливо тих, які зачіпають важливі ціннісні орієнтири українців.

Деякі ЗМІ для привернення уваги виносили в заголовковий комплекс контексти з негативно оцінними характеристиками української мови на кшталт *псяча мова, теляча мова*, що вже безпосередньо виражало, а подекуди й впливало на формування відповідного ставлення до української мови:

Одесский маршрутчик пытался выгнать из автобуса девушку за «телячью мову» (048. 18.07.2017);

За «псячу мову»: в Черноморске уволили преподавателя, оскорбившего украинский язык (Думська. 17.05.2021);

«Псяча мова»: в Одесской области уволили преподавателя, который оскорбил украинский язык (048. 18.05.2021).

Ці й подібні негативно-оцінні номінанти, як правило, – цитовані висловлювання героїв матеріалу, які, з одного боку, активно використовуються в медіа для привернення уваги читацької аудиторії, підвищення клікабельності матеріалу, а з іншого – виконують роль дієвого маніпулятивного механізму. Адже тиражування таких публікацій з досить відверто провокативними заголовками здатне не лише викликати відповідні настрої серед населення, впливати на формування певних установок, а й також слугувати російській пропаганді для покликань на «повідомлення в одеських ЗМІ».

Негативне ставлення до української мови часто формувалося й шляхом «м'якої» пропаганди – тиражуванням ностальгічних матеріалів за часами СРСР. Публікації архівних фотографій Одеси та міст Одеської області часто зі старими радянськими назвами, згадування про щасливі безтурботні часи «єдиного минулого» України та росії сприяли просуванню ідеї про «братні народи», спростованню інформації про притиснення української мови в Радянські часи, пор.:

Можно «вешать лапшу» на уши только молодёжи о том, что «українська мова у Радянському Союзі була в занепаді». Но пока живо старшее поколение, оно помнит, сколько литературных журналов и газет издавалось в те годы и на украинском языке, в том числе. Я храню в архиве отца эти экземпляры периодики (Правда за Одессу. 15.01.2021).

Ці й подібні думки, як правило, висловлювали нікому не відомі експерти, так звані «блогери-очевидці». Зрозуміло, що тривалий час поза увагою масової аудиторії залишалися факти реального знищення українськості в часи СРСР. Проте сьогодні оприлюднено дані й свідчення, які підтверджують політику тотальної русифікації України. Про це ще в 1965 р. досить відверто писав український літературний критик Іван Дзюба у своєму дослідженні «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (хоча сама робота була опублікована в Україні лише 1990 року в журналі «Вітчизна», а окремою книгою – 1998-го):

Створюється враження, що кожного разу, коли на якійсь ділянці української культури з'являються нові сили і починається якесь пожвавлення, бюрократична машина втрачає сон і спокій, аж поки не придушить це пожвавлення і поверне все до «нормального» художнього рівня;

В містах України 1958 року в українських школах навчався тільки 21% дітей (в 1926 році – 97% <...>). Але й ті школи, які називаються українськими, по суті, ними не є. Досить побувати в будь-якій «українській» школі в Києві, наприклад, щоб пересвідчитися в тому, що поза викладанням усе внутрішнє життя ведеться в них російською мовою і навіть самі вчителі по-українському «соромляться» говорити, не

кажучи вже про учнів. Отже, здебільшого це «показуха» і непотрібна театральність для цифри і «для іноземців»;

<...> нові перекладні видання здійснюються в порівняно мізерних масштабах, так що маємо тільки поодинокі книжки з світової класики [Дзюба 1998].

Тому сьогоднішні гасла деяких нікому не відомих «експертів», охочих спростувати ці дані, можуть лише зайвий раз свідчити про маніпуляцію мовним питанням, а отже, про підтримку проросійської пропаганди.

У ході нашого дослідження виявлено й наявність у масмедійному просторі виразного нарративу «українці – бандерівці», «в Україні – бандерівщина» (утворені від прізвища українського політичного діяча Степана Бандери), що визначає оцінне ставлення до всього українського. Як відомо, російська влада вже давно демонізує образ Бандери, звинувачуючи його в «радикальному націоналізмі», і використовує його для очорнення українців, яких презирливо називає «бандерівцями». Деякі одеські медіа використовували ці найменування (найчастіше – як цитування) стосовно людей з проукраїнськими поглядами, тим самим тиражуючи смисли проросійської пропаганди «українці – бандерівці», «українська мова – мова бандерівців», наприклад:

Минувшей ночью на заборе жилого дома активистки Одесского евромайдана, филолога по образованию нарисовали нацистскую свастику и написали «Тут живут бандеровцы», «Горите в аду» (Взгляд из Одессы. 19.03.2014);

На историческом факультете одни бандеровцы (Взгляд из Одессы. 24.01.2013).

Деякі ЗМІ, які транслювали інформацію про протиправні дії підтримувачів проросійської пропаганди віддавали перевагу лише констатації фактів, часто виносили в заголовковий комплекс патогенні лозунги на кшталт: «Украина – это фашизм», «Кому нужен этот украинский язык?», «На историческом факультете засели одни бандеровцы» (USI Online.com. 9.05.2013); «В Одессе преподаватель ударил и обозвал студента “бандеровской гнидой” за украинский язык» (Одесса-медиа. 18.03.2015).

Варто звернути увагу, що з 2014 року номінант «бандерівці» й похідні від нього почали поступово перетворюватися з однозначно негативних у позитивні або амбівалентні (у яких, окрім негативного значення, з'явилося й виразне позитивне), коли медіа почали тиражувати контексти про «бандерівців» як справжніх українців, патріотів, захисників України, як-от:

Шуточное видео о «бандеровцах, заполонивших» Одессу, появилось на «Ютубе». Его авторы утверждают, что «город заполонили бандеровцы, которые насаждают свои порядки». Это – ответ одесситов на лживую пропаганду российских СМИ о «несуществующих репрессиях и терроре», которым якобы подвергаются одесситы (Взгляд из Одессы. 04.03.2014);

<...> в Одессе уже никто не боится «страшных бандеровцев» (Взгляд из Одессы. 17.02.2014);

Власти боятся бандеровцев, а одесситы думают о будущем своего города (Взгляд из Одессы. 01.02.2014)

Мовні атитюди в одеських медіа після 24 лютого 2022 року

Особливо виразні зміни у ціннісній картині світу багатьох українців відбулися після масштабного вторгнення росії в Україну. Російська агресія спричинила масове відторгнення від російської мови, що засвідчують соціолінгвістичні та соціологічні дослідження, проведені у 2022 та 2023 рр. (див., наприклад: [Kulyk 2023; Немировська 2023; Сюта 2023; Соколова 2023; Шаркань 2023; Kulyk 2022; Соціологічна група «Рейтинг» 2022; USAID-Internews 2022]).

Зокрема С. Соколова, у ході дослідження мовної поведінки внутрішньо переміщених осіб в Україні та мешканців населених пунктів, які їх приймають після широкомасштабного вторгнення росії в Україну, виявляє погіршення ставлення до російської мови понад у 70% опитаних респондентів [Соколова 2023]. Г. Сюта, аналізуючи український художній та публіцистичний дискурси

2022 – початку 2023 рр., зазначає, що «війна докорінно змінила мовну поведінку українців: не тільки застимулювала рішучий перехід на українську мову, <...>, а й максимально розгерметизувала для найширших верств громадян етноідентифікаційний зміст метафори “мова – код нації”» [Сюта 2023 : 6].

Згідно з проведеними наприкінці лютого 2022 року соціологічним опитування Київського міжнародного інституту соціології, відбувся різкий перелом в ідеологічних поглядах українського суспільства щодо будь-яких символів, пов’язаних із країною-агресором. Можна спостерігати так звану «декомунізацію» та «дерусифікацію» суспільної думки. Зокрема, усе «радянське» у переважній більшості тепер сприймається як російське, а відповідно – вороже; на кінець квітня 2022 року в Україні зафіксовано найнижчий за історію спостережень показник ностальгії за розпадом СРСР (11%), не жалкують за ним абсолютна більшість – 87% респондентів. Можна також констатувати поступове зменшення російськомовного сегменту українців: у 2012 таких респондентів було близько 40%, наприкінці 2021 – 26%, на початку війни – 18%, станом на кінець квітня – 15%. Натомість «перетік» російськомовних відбувається у сегмент «двомовних» (з 15 до 33%). Кількість тих, хто постійно користується лише українською вдома зросла незначно з 44% до 51% [Соціологічна група «Рейтинг» 2022]. Також помітно зріс рівень гордості щодо української мови, про що свідчать результати дослідження, проведені USAID-Internews у листопаді 2022 р. [USAID-Internews 2022].

Такі тенденції знайшли своє відображення й в масмедійному просторі. Насамперед треба зазначити, що після 24 лютого 2022 року виразні зміни простежуються у редакційній політиці багатьох онлайн-видань. Зокрема більшість серед них стали двомовними (українсько-російськими, українсько-англійськими) або україномовними, про що деякі навіть зазначали у відкритих листах-звернення до своєї читацької аудиторії. Наприклад, сайт «048» 27 лютого 2022 року опублікував на головній сторінці матеріал під назвою «Сайт Одеси 048.ua більше не буде писати мовою окупанта»:

Шановні одесити, ми, редакція сайту 048.ua, переходимо цілком та повністю на українську мову! На нас офіційно напала Російська Федерація, яка 8 років приховувала свою присутність на Сході країни. Тому більше ми не хочемо писати мовою окупанта! Ми, редакція 048.ua, вважаємо, що зараз це важливо, це наш обов'язок писати українською в Україні. Перепрошуємо, якщо в тексті будемо допускати помилки. Нам потрібно звикнути до нового формату. Це питання часу.

Ми також просимо вас залишати коментарі українською під нашими новинами та постами в соціальних мережах. Слава Україні! Слава Нації! Україна понад усе! До перемоги разом!

Виразні зміни почали простежуватися й в самому медіаконтенті, появі нових акцентів при висвітленні мовних питань, поширенні наративів, які формують позитивне ставлення до української мови.

Зокрема, у масмедійному просторі Одеси з початку повномасштабного вторгнення росії в Україну почала простежуватися динаміка щодо зникнення в інформаційному просторі проросійських наративів, про що, зокрема, засвідчують й проведені масмедійні моніторинги (див., наприклад: [Моніторинг одеських медіа 2022]). Натомість усе активніше стали тиражуватися контексти, в яких виявлялося ставлення до української мови як мови єднання, чіткого маркеру національної та громадянської ідентичності, мови «своїх» тощо:

За дев'ять місяців повномасштабної російської агресії проти України ми особливо гостро відчули, наскільки важливою є мова для збереження нашої ідентичності, для розуміння єдності країни і необхідності її захисту (Думська. 21.11.2022);

«М'яка сила» Тараса Кременя: уповноважений із захисту державної – про мову як зброю (Думська. 26.08.2022);

Мова має значення: одеський Педін підписав меморандум із Всеукраїнським мовним проектом «Єдині»: Зараз знання української мови – це своєрідна ознака приналежності до цивілізації, маркер свій-чужий (Думська. 6.10.2022);

«Зараз у українців вишиванка в серці, а не на вбранні»: Дуже багато молоді переходять на українську мову. Молодь починає думати інакше. <...> Якщо ти живеш в Україні і знаєш російську, англійську, а українську не знаєш – гріш ціна твоїм знанням. Якщо резюмувати, молодь почала розуміти, що мова має значення (UCIonline. 2.03.2023).

Контекст про «великий русский язык» змінили матеріали про історію української мови, україномовні культурологічні проекти, особливості української і так званої «одеської мови» (знання якої, за словами журналістів, може полегшити розуміння одеситів мешканцями інших регіонів). Зрозуміло, що формування такого інформаційного поля може сприяти як поглибленню розуміння мовної ситуації, підтримці державної мовної політики, «лагідній українізації», поширенню україномовної комунікації, так і чіткому усвідомленню власної національної ідентичності:

У парку Шевченка пройшов легкоатлетичний забіг «Біжу за мову. Учасники кросу «Біжу за мову» впевнені, що такі заходи сприяють зміцненню національній ідентичності та популяризації української мови на Одещині (UCIonline. 17.09.2023);

Лінгвоцид: як українську мову знищували протягом 400 років? (Одесская жизнь. 21.02.2023);

Як кажуть в Одесі: 20 слів, незрозумілих переселенцям. На вулицях Одеси все частіше можна почути українську мову. Люди не хочуть розмовляти мовою окупантів, тому масово переходять на українську. Це дуже добре. Але є в нашому місті ще одеська мова, про яку ходять легенди. Вона оспівана у літературі, піснях та фільмах.

Насправді, в сучасній Одесі рідко можна почути ту саму одеську мову. Але окремі слова, звичайно, живуть і вживаються на «Привозі», в трамваї, в одеському дворіку. У будь-якому випадку ці слівця привносять особливий колорит. Одні прийшли з єврейської мови, інші зі злочинного жаргону. І всі вони щедро приправлені гумором. Сьогодні пояснимо перші 20, які використовують і зараз (048. 4.11.2022);

«Україна з любов'ю»: 27 поетів та письменників видали збірку літературних творів. Це така лагідна українізація, ми запропонували всім авторам перейти на українську та прийняти участь у створенні збірки (Odessa.online. 8.11.2022).

Багато видань стали поширювати інформацію щодо наявних можливостей (курсів, додатків) вивчення української мови: *«Вчимо українську: кращі мобільні додатки та онлайн-курси»* (Одесская жизнь. 25.02.2023); *«Вивчаємо українську мову в Одесі: де працює розмовний клуб та як до нього долучитися»* (Одесская жизнь. 29.09.2023);

Підтримка україномовної державної політики почала «зчитуватися» й у матеріалах про мовні скандали. Журналісти при висвітленні інцидентів стали акцентувати увагу на порушеннях мовного закону, подавати при цьому коментарі експертів та активістів, поширювати інформацію про результати вирішення таких проблем. Порушники мовного закону почали навіть публічно просити вибачення й змінювати свою мовну поведінку, як-от:

Черговий мовний скандал з вибаченнями стався в Одесі. В Одесі продавчиня пекарні відмовилася обслуговувати дівчину державною мовою, чим порушила мовний закон. Згодом вона вибачилась за свою поведінку (048. 19.03.2023);

Черговий мовний скандал стався на Одещині. У магазині електроніки продавчиня відмовилася обслуговувати клієнтку українською, посилаючись на те, що багато українських захисників розмовляють російською. Згодом в мережі з'явилося відео, на якому жінка попросила вибачення за свою поведінку (048. 20.11.2023).

Опублікований в медіа кейс про небажання одного з власників кафе обслуговувати відвідувачку українською мовою призвів до переходу всього персоналу кафе при обслуговуванні клієнтів на державну мову, про що зазначило видання «048» (048. 17.02.2023).

У матеріалі *«Українською розмовляють в селі: в Одесі шовіністка влаштувала мовний скандал»* (048. 3.02.2023) містяться роз'яснення представниці Уповноваженого із захисту державної мови щодо цієї ситуації та акцентовано увагу на маніпуляції мовним питанням як інструментом ведення гібридної війни проти України.

Взагалі, у медіа досить активно стали тиражувати інформацію про норми мовного закону, пояснювати випадки його порушення, звертати увагу на алгоритми дій у разі порушення права на отримання інформації чи послуг державною мовою тощо, як-от:

Нагадаємо, відповідно до статті 30 Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» обслуговування споживачів здійснюється державною мовою. <...> Зазначені норми закону стосуються усіх громадян України, а також суб'єктів господарювання усіх форм власності, які здійснюють обслуговування споживачів (UCIonline. 17.02.2023).

Зміни у мовній поведінці одеситів, їх перехід у повсякденному спілкуванні на українську мову, відмову від російської мови як мови агресора почали фіксувати деякі видання, проводячи власні опитування й публікуючи записані інтерв'ю: *«День української мови: чи говорять “солов'їною” одесити»* (Одесская жизнь. 8.11.2022); *«Чернігів, Одеса, Чернівці та Суми: яке ставлення до української мови в різних регіонах?»* (Одесская жизнь. 4.05.2023); *«Скільки українців говорять рідною мовою. Київ та Одеса на зв'язку»* (Суспільне. Культура. 10.05.2023).

Як правило, респонденти пояснювали свої причини зміни мовної поведінки з російськомовної на україномовну відмовою від мови країни-агресора:

Щодня Росія знищує наші міста, несе смерть, біль та страждання. Інакше висловлюючись – несе нам «руській мір». Не хочу бути частиною цього «міра» (Максим Ч., 34 роки);

На українську важливо переходити, бо це дає можливість повністю відокремитись від російської культури, яка часто зневажає інші національності, зокрема українців (Катерина Н., 24 роки);

Олександр весь час жив у російськомовному оточенні та говорив російською. Більшу частину життя він провів у Запоріжжі, потім жив у Києві, а останні шість років в Одесі.

Повномасштабне вторгнення на територію України стало для нього останньою краплею: «Після вторгнення це просто була остання крапля, я просто прокинувся і зрозумів, що я не хочу розмовляти російською мовою. І чхати мені на оточення, на місто та як там люди спілкуються. Якщо вони мене не розуміють, то це не мої проблеми, це їхні проблеми. І я просто почав розмовляти українською мовою так, як виходило. Виходило погано, відверто погано. Зараз виходить трохи краще, але є що поліпшувати» (Олександр З., 24 роки) (Суспільне. 1.06.2022).

Українська мова під час повномасштабного вторгнення росії стала сприйматися не лише як мова «своїх», а й як таємний код, недоступний і незрозумілий ворогові: окремі слова та вислови стали кодовими для перевірки «своїх» (українців) та «чужих» (російських ворогів). Про це було створено багато мемів, жартів, які активно поширювалися в соціальних мережах. Не обійшли цю тему й одеські медіа, які з цього приводу зазначали:

Не «паляницею» єдиною: які українські слова не вимовить жоден росіянин (Одесская жизнь. 24.11.2023);

До «паляниці» ще далеко: окупанти бояться партизан и начинают учить украинский язык. <...> Похоже, что наши бойцы вскоре научат их здороваться правильно – «Слава Украине!». Впрочем, главное кодовое слово «паляница» все равно останется для оккупантов недостижимым, подчеркивают в СБУ (Odessa.online. 18.05.2022);

Кажи: «Паляниця» або «Кропивницькі паляниці зі смаком полуниці продаються у крамниці біля Укрзалізниці». З'явилися також кодові фрази, завдяки яким легше виявити диверсантів. Так, слово «паляниця» важко вимовити росіянам через фонетичні особливості української. Фрази стали мемними у соцмережах після того, як російська пропагандистка Ольга Скабєєва під час новин на каналі «Россия 1» заявила, що кодове слово українців «Поляниця, на русском – клубника» (UCIonline. 13.05.2022).

Як свідчать наведені дані, українська мова за останні роки в одеському медіапросторі почала висвітлюватися в досить виразно позитивному контексті, завдяки чому й набувала відповідного оцінного ставлення.

Висновки та перспективи дослідження

Отже, ставлення до української мови в масмедійному дискурсі Одеси протягом 2014–2023 років виявляє різноманітну палітру оцінок, що змінювалася під впливом насамперед політичного та соціокультурного контексту.

До початку 2022 р. виявлялися амбівалентні атитюди щодо української мови з виразним асиметричним зсувом у бік негативного оцінювання. Одні медіа, виражаючи підтримку державній мовній політиці, тиражували тексти, які формували позитивне ставлення до української мови, україномовної поведінки в цілому. Інші ЗМІ активно просували пропагандистські проросійські наративи. Вони презентували негативно-оцінні атитюди стосовно державної мови, що виявляли ставлення до української мови як мови «ритуальної», яка нав'язується чинною владою, є чужою для одеситів, функціонує лише для виконання законодавчих вимог.

Негативне ставлення до української мови формувалося шляхом поширення текстів про російську мову, російську культуру як «своє», «особливо одеське», яке відрізняється від власне українського, що вважалося не характерним для цього регіону. Досить виразно критикувалася державна мовна політика на підтримку української мови, при цьому увага акцентувалася на штучно вигаданих проблемах щодо «дискримінації» російської мови та утискання прав російськомовного населення.

Досить часто мовна проблематика розглядалася у контексті мовних скандалів, де основним інцидентом виявлялося небажання героїв матеріалу говорити / переходити на українську мову / сприймати українське мовлення в цілому. При цьому журналісти вдавалися до маніпулятивних технологій, активно використовуючи в масмедійних матеріалах негативно-оцінні висловлювання про українську мову та українську культуру (як правило, без коментарів). У заголовковий комплекс виносили цитати з образливими характеристиками української мови, україномовних мовців, тим самим досить активно просуваючи у масмедійний простір відповідні проросійські наративи.

З кінця лютого 2022 року (після масштабного вторгнення росії в Україну) дихотомія «свій – чужий» за мовною ознакою змінила свою потужність вияву та чітко закріпила свої об'єкти: як правило, «своєю» у більшості медіа стала українська мова», «чужою» – російська. Це, у свою чергу, зумовило витіснення негативно-оцінної риторики стосовно української мови у всіх аналізованих ЗМІ.

У медіадискурсі почали тиражуватися контексти, які виявляють ставлення до української мови як мови всього українського народу, мови національної та громадянської єдності, мови спротиву російській агресії, мови, яка стала маркером «своїх», секретним кодом, незрозумілим ворогу.

Сьогодні, попри виявлені в медіадискурсі позитивні тенденції, вважаємо за необхідне продовжити дослідження мовних атиюдів, що виявляються у матеріалах телеграм-каналів. Оскільки саме вони з початку 2022 р., за результатами соціологічних опитувань, досить активно збільшили свою аудиторію: так, після 24 лютого 2022 року 63,3% українців почали читати телеграм-канали для отримання новин, тоді як до повномасштабного вторгнення таких було лише 35,9% [Український інститут медіа та комунікації 2023]. Крім того, саме в телеграм-каналах нині почала проявлятися проросійська пропаганда, про що свідчать проведені моніторинги (див., наприклад: [Тренди дезінформації та пропаганди 2022]). З огляду на це, інформаційний простір телеграм-каналів сьогодні може відігравати значну роль у тиражуванні тих чи інших масових настроїв та поглядів, поширювати відповідне ставлення до української мови, що своєю чергою може формувати або нівелювати спільну ідентичність громадян України.

ЛІТЕРАТУРА

- Гентшель Г., Целлер П. Мови і коди в центральних регіонах України: думки та атиюди. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2017. № 1. С. 103–127.
- Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ : Вид. дім «KM Academia», 1998. URL: <http://litopys.org.ua/idzuba/dz14.htm> (дата звернення: 29.04.2023).

- Єдиний державний реєстр судових рішень. 2020. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93264920> (дата звернення: 06.05.2023).
- Індекс медіаграмотності українців. *Детектор медіа*. Київ, 18.04.2023. URL: <https://detector.media/infospace/article/210210/2023-04-18-indeks-mediagramotnosti-ukraintsiv-2020-2022-povna-versiya/> (дата звернення: 1.05.2023).
- Кузнєцова Т. Аксіологічні моделі мас-медійної інформації: Монографія. Суми : Університетська книга, 2009. 304 с.
- Моніторинг одеських медіа в травні: ледь помітний прояв маніпуляції. *Інтент*. 25.07.2022. URL: <https://izbirkom.org.ua/publications/medialiteracy/2022/monitoring-odeskih-media-v-travnii-led-pomitnij-proyav-manipulyaciyi/> (дата звернення: 22.08.2023).
- Моніторинг (про)російської дезінформації в регіональних медіа за 12–18 жовтня 2020 року. Спецпроект «Проросійська пропаганда під час виборів 2020». *Детектор медіа*. 20.10.2020. URL: https://detector.media/propahanda_vplyvy/article/182015/2020-10-29-monitoring-prorosiyskoi-dezinformatsii-v-regionalnykh-media-za-1218-zhovtnya-2020-roku/ (дата звернення: 26.04.2023).
- Немировська С. Українська мова у сприйнятті представників національних меншин міста Чернігова. *Українська мова*. 2023. № 1 (85). С. 100–113.
- Півторак В. Одеса, якої ніколи не було: 12 міфів про місто. *Історична правда*. 13 грудня 2022. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2022/12/13/162159/> (дата звернення: 01.09.2023).
- Соколова С. Зміни у ставленні українців до мов на тлі повномасштабного вторгнення росії в Україну. *Українська мова*. 2023. № 1. С. 3–19.
- Соціологічна група «Рейтинг». Десяте загальнонаціональне опитування: Ідеологічні маркери війни. 2022. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1000_ideological_markers_ua_042022_press.pdf (дата звернення: 1.09.2023).
- Сюта Г.С. Лінгвософія опозиції «свій – чужий» у текстах періоду російсько-української війни. *Українська мова*. 2023. № 2 (86). С. 3–34.
- Тренди дезінформації та пропаганди в соціальних медіа Півдня України за 5 місяців війни. *Інтент*. 02.09.2022. URL: <https://intent.press/publications/medialiteracy/2022/trendi-dezinformaciyi-ta-propagandi-v-socialnih-media-pivdnya-ukrayini-za-5-misyaciv-vijni/> (дата звернення: 26.04.2023).
- Український інститут медіа та комунікації. Як функціонують та завойовують аудиторію неінституціоналізовані новинні телеграм-канали українського сегменту: Аналітичний

звіт. 2023. URL: <https://www.jta.com.ua/wp-content/uploads/2023/02/Telegram-Channels-2023.pdf> (дата звернення: 05.09.2023).

Шаркань В. Мови національних меншин Закарпаття в українському медійному дискурсі під час війни. *Українська мова*. 2023. №2 (86). С. 35–53.

Як одеські інтернет-медіа дотримуються мовного закону. *Інтент*. 30.08.2022. URL: <https://intent.press/publications/medialiteracy/2022/yak-odeski-internet-media-dotrimuyutsya-movnogo-zakonu/> (дата звернення: 2.05.2023).

Ajzen I. Nature and Operation of Attitudes. *Annual Review of Psychology*. 2001. Vol. 52. S. 27–58.

Crystal D. Language death. Cambridge : Cambridge University Press, 2000. 198 p.

Dawes R. Fundamentals of Attitude Measurement. New York : John Wiley, 1972. 165 p.

Dragojevic M., Fasoli F., Cramer J., Rakić T. Toward a Century of Language Attitudes Research: Looking Back and Moving Forward. *Journal of Language and Social Psychology*. 2021. Vol. 40 (1). P. 60–79.

Dragojevic M. Language Attitudes: The Role of Fluency. University of California, Santa Barbara, 2015. 129 p.

Garrett, P. Attitudes to language: Key topics in sociolinguistics. Cambridge : Cambridge University Press, 2010. URL: https://www.tadkiroatun.id/wp-content/uploads/2020/09/Buku-11-Peter-Garrett-Attitudes-to-Language-2010-Cambridge-University-Press-libgen.lc_.pdf (дата звернення: 26.04.2023).

Greenwald A. G. Why attitudes are important: Defining attitude and attitude theory 20 years later. In: *Pratkanis A., Breckler S., Greenwald A. (Eds.) Attitude structure and function*. New York : Psychology Press, 1989. P. 429–440.

Hentschel G., Zeller J. Meinungen und Einstellungen zu Sprachen und Kodes in zentralen Regionen der Ukraine. *Zeitschrift für Slawistik*. 2016. N 61 (4). P. 636–661.

International Alert. Питання ідентичності для російськомовних в Україні в контексті збройного конфлікту на сході України / Український незалежний центр політичних досліджень, 2017. URL: <https://www.international-alert.org/wp-content/uploads/2021/08/Ukraine-Russophone-Identity-UK-2017.pdf> (дата звернення: 26.04.2023).

Kircher R., Zipp L. Research Methods in Language Attitudes. Cambridge : Cambridge University Press, 2022. 409 p.

Kruglanski A. W. Lay epistemics and human knowledge: Cognitive and motivational bases. New York : Plenum Press, 1989. 304 p.

Kulyk V. Is Ukraine a Multiethnic Country? *Slavic Review*. 2022. N 81(2). P. 299–323.

- Kulyk V. National Identity in Time of War: Ukraine after the Russian Aggressions of 2014 and 2022. *Problems of Post-Communism*. 2023. 07 July. P. 1–13.
- Oppenheim B. An exercise in attitude measurement. In Breakwell, Glynis M., Foot, Hugt & Robin Gilmour (eds.). *Social Psychology: A Practical Manual*. Basingstoke : Macmillan, 1982. P. 38–56.
- Petty R., Wegener D., Leandre F. Attitudes and attitude change. *Annual Review of Psychology*. 1997. N 48(1). P. 609–647.
- Preston D. A language attitude approach to the perception of regional variety. In Preston, Dennis (eds). *Handbook of Perceptual Dialectology*. Amsterdam & Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 1999. Vol. 1. P. 359–373
- Sarnoff I. Social attitudes and the resolution of motivational conflict. In Jahoda, Marie and Neil Warren (eds.). *Attitudes*. Harmondsworth : Penguin, 1970. P. 279–284.
- Triandis H. Attitude and Attitude Change. *Encyclopedia of Human Biology*. San Diego : Academic Press, 1991. P. 485–496.
- USAID-Internews. Українські медіа, ставлення та довіра у 2022 р. URL: <https://internews.in.ua/wp-content/uploads/2022/11/Ukrainiski-media-stavlennia-ta-dovira-2022-1.pdf> (дата звернення: 26.04.2023).
- Vessey R. Language and Canadian media: Representations, ideologies, policies. London : Palgrave Macmillan, 2016. 296 p.
- Zeller J.-P. Attitudes on languages, identities and politics at the Ukrainian Black Sea coast in 2020/21. *Russian linguistics*. 2022. N 46 (3). P. 291–311.

ДЖЕРЕЛА

048.ua (<https://www.048.ua/>); Взгляд из Одессы (<https://od-news.com/>); Думська (<https://dumskaya.net/>); Одесса-медиа (<https://odessamedia.net/>); Odessa.online (<https://odessa.online/uk/>); Odesa1.com (<https://odessa1.com/>); Одесская жизнь (<https://odessa-life.od.ua/>); Odessit.in.ua (<https://odessit.in.ua/>); Правда за Одессу (<https://zaodessu.com.ua/>), Радіо Свобода. 21.10.2020. <https://www.radiosvoboda.org/>); Суспільне (<https://suspilne.media/>); Суспільне. Культура (<https://www.youtube.com/watch?v=jTAnvuoFYY4>); Україна молода (<https://umoloda.kyiv.ua/>); Українська правда (<https://www.pravda.com.ua/>); УНІАН (<https://www.unian.ua/news/>); «УСІonline» (<https://usionline.com/>); Zahid.net (<https://zaxid.net/>).

Оксана МИХАЛЬЧУК

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України,

вул. Грушевського, 4, м. Київ, 01001 Україна

Електронна пошта: oksmykhalchuk@gmail.com

[http:// orcid.org/0000-0001-9278-9341](http://orcid.org/0000-0001-9278-9341)

МОВА І ТЕРИТОРІЯ: СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІ ПАРАМЕТРИ МОВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Поява, поширення і функціонування мов на певних територіях впливає на формування та розвиток націй, утворення держав, визначає соціолінгвістичний статус мовних спільнот. Мова є реальним і символічним маркером території, кордоном держав, регіонів, кантонів тощо. Взаємозв'язок мови і території має природне коріння і в координатах історичних подій, процесів етнонаціонального самовизначення та державотворення розгортається в парадигмі ідентичності.

Концепт «ідентичність» у гуманітарних дослідженнях охоплює широкий спектр ієрархічних і лінійних кореляцій. У багатьох контекстах опису розмаїття довкілля, зокрема мовного, без цього поняття сьогодні важко обійтися. Мовна ідентичність окреслює сукупність зв'язків мови та інших видів ідентичностей (родинної, етнічної, національної, державної, територіальної). Поширені такі типологічні інтерпретації мовної ідентичності: а) мовна ідентичність як культурний маркер, б) мовна ідентичність як основа соціальної дії, в) мовна ідентичність як результат процесу мовної ідентифікації. Змістове наповнення мовної ідентичності також тісно пов'язане з геополітичною ситуацією. При аналізі соціолінгвістичних критеріїв мовної ідентичності важливими є міркування Дж. Фішмана, що одні й ті самі суспільства можуть використовувати різну логіку стосовно мовної ідентичності залежно від історичного періоду розвитку своєї нації [Fishman : 271]. Попри те, що поняття

«мовна ідентичність» активно використовують мовознавці, дефініція терміна часто залишається поза лінгвістичними довідниками. Зокрема, в Україні досі відсутнє його тлумачення у відповідних словниках та енциклопедіях. Причиною є і множинність предметної сфери, і різновекторність дотичного термінологічного поля з огляду на конкретний суб'єкт, щодо якого застосовують цей концепт. Соціолінгвістичні критерії мовної ідентичності, попри спільний знаменник, вирізняються тоді, коли ми говоримо про взаємопов'язані, але різні рівні мовної ідентичності: 1) мовна ідентичність індивіда; 2) колективна мовна ідентичність (національна, етнонаціональних та мовних груп / спільнот); 3) мовна ідентичність території; 4) мовна ідентичність держави [Михальчук 2021 : 39]. Підходи та методології для характеристики цих рівнів будуються на інтерпретації різних дотичних соціолінгвістичних категорій. Мова є *показником* мовної свідомості, мовної поведінки, коли йдеться про індивідуальну мовну ідентичність; мова є *колективним ідентифікатором* певної спільноти (етнічної, мовної, загальнонаціональної), коли йдеться про колективну (спільнотну) мовну ідентичність; мова є *знаком, соціолінгвістичним маркером*, коли йдеться про мовну ідентичність територій; мова є *символом та інструментом* розбудови, коли йдеться про мовну ідентичність держави.

Інтерпретація соціолінгвістичних параметрів мовної ідентичності та їх взаємодія в різних соціолінгвістичних середовищах та мовних ситуаціях є предметом аналізу дослідників з багатьох країн: Дж. Фішмана, М. Ендрюса, Д. Лемке, Л. Грінфілда, К. Раджагопалана, Є. Солі, С. Лужиса, І. Піллер, Б. Буш, І. Неквапіла, М. Геллер, Д. Шкіляна та ін. Науковці розкривають проблеми ідентифікації в контексті багатомовності та мовних контактів, мовної ідентичності мігрантів, ідентичності й мовної освіти, зв'язків ідентичності, мови та націєтворення, мовних кордонів співіснування великих і малих мов тощо. В українській соціолінгвістиці дослідження мовної ідентичності репрезентоване насамперед у працях, що стосуються мовного самовизначення, вивчення ролі мови в конструюванні різних видів ідентичностей, впливу мовної

політики та мовного планування на становлення мовної та національної ідентичностей (Б. Ажнюк, М. Гончарова, Л. Масенко, Г. Мацюк, Я. Радевич-Винницький, О. Чередниченко, Р. Олексенко, О. Руда, Ю. Ситник, Н. Шумарова та ін.). Посилюється увага до мовної ідентичності як інструмента консолідації суспільства, символічного утвердження територіальної цілісності, маркера національної самобутності чи етнічної спільноти. Ці та інші аспекти ідентичності актуалізовано також у працях з етнології, соціальної психології, етнополітики, геополітики, соціології.

В енциклопедичній статті «Identity and Language» І. Піллер зауважує, що «вивчення ідентичності та мови є динамічною і багатогранною сферою досліджень, яка охоплює широкий спектр проблем і наслідків. Ураховуючи загальні тенденції політики ідентичності, сфера соціолінгвістичного дослідження, як теоретичного, так і практичного, ймовірно, розширюватиметься в майбутньому» [Piller : 490]. Соціолінгвістичні змінні для опису мовної ідентичності, можуть відрізнитися щодо кожної з мов, оскільки соціолінгвістичний стан і статус мов у конкретних мовних ситуаціях впливають на збереження природних чи формування штучних основ процесу мовної ідентифікації. Тому, з одного боку, цілком доречно розглядають мовну ідентичність у сфері термінологічного поля «ставлення до мови» [Дзябко : 25], а з другого, – як концептуальну основу мовного планування і мовної політики. Як зауважує відомий дослідник проблем зв'язків мови та ідентичності К. Раджагопалан, мовна ідентичність – це переважно політичне питання, а мови – своєрідні прапори відданості [Rajagopalan 2001 : 17–18]. Це твердження символізує ідентифікаційні зв'язки мови і території в контексті формування національних ідеологій і держав та окреслює мовні кордони як соціокультурні та політичні конструкти ідентичності.

Останні десятиліття в міждисциплінарних дослідженнях з питань ідентичності з периферії на титульні позиції виходять зв'язки мови і території. Зокрема, тема кореляції мови, території та ідентичності є ключовою в монографії «Мова, кордони та ідентичність» («Language, Borders and Identity») за

редакцією Д. Ватт та К. Лламас [Watt, Llamas, 2014]. Мовні кордони як соціальні, політичні та дискурсивні конструкти стали предметним полем для дослідження «Мовний дискурс і кордони в державах-спадкоємцях Югославії» за редакцією Б. Буш та Г. Келі-Голмс [Language Discourse...]. Ключове питання, над яким розмірковують автори колективної монографії, – «Мови створюють кордони чи кордони створюють мови?». Вони розглядають його в координатах держава – нація – мова – спільнота. Так, Д. Шкілян лінгвістичним аргументом називає, зокрема, той факт, що «певні мови “володіють” територією, навіть якщо вони більше не мають відповідної мовної спільноти, а також існують мовні спільноти без територій» [Škiljan : 17]. У рамках дискусії в цій книжці опубліковано також міркування австрійської політологині українського походження Т. Журженко «Мовні, етнічні та культурні кордони в Україні».

В основі мовної ідентичності території – природній поділ, але він удосконалюється, підтримується чи змінюється під впливом різних екстралінгвальних чинників. Висвітлення соціолінгвістичних параметрів мовної ідентичності території сьогодні потребує деталізації та пошуку методики дослідження, вивчення та зіставлення мовних ситуацій в історичному аспекті, урахування статусу, стану та співіснування мов і територіальних діалектів, а також опису, вироблення та узгодження термінологічного інструментарію.

Взаємодія мови й території експлікується через різні види та функції ідентичності. Зокрема, інтегративний компонент територіальної ідентичності проєктує об'єднання географічної території за мовною ознакою і створює простір для функціонування державної мови. З іншого боку, мова як етнокультурний ресурс територіальної ідентичності отримує нові виклики в умовах сучасного світу: глобалізація, війни, міграції. Разом з тим у суспільстві зростає роль локальної ідентичності і відповідно зацікавленість місцевих мовних спільнот щодо власних різновидів мови (територіальних діалектів, говірок тощо). Пошук гармонізації мовних ситуацій, розмитість мовної ідентичності багатомовних чи порубіжних територій, розрізнення мовних і

державних кордонів, спроби кодифікації нових мов стають плацдармом для опису критеріїв мовної ідентичності територій.

Соціолінгвістичні аспекти поняття «мовна ідентичність» у контексті корелятивних зв'язків мова – територія увиразнюються в процесі пошуку відповідей на питання: як деталізується поняття мовної ідентичності в концепції територіальної ідентичності?; які зв'язки мовної ідентичності територій з іншими рівнями мовної ідентичності?; як мовні контакти впливають на якість мовної ідентичності територій?; як геополітика і мовна політика впливають на динаміку і стабільність мовної ідентичності територій?; як мовна ідентичність держави впливає на якість локальної ідентичності мовних спільнот і навпаки? Ці соціолінгвістичні виміри мовної ідентичності території спробуємо простежити крізь призму мовної ситуації України та досвіду і мовно-політичних практик європейських держав.

Основна функція мовної ідентичності території (інтегративна) – об'єднання природних видів ідентичності (як етнічність і територіальність) за ознакою прив'язаності до мови, а підґрунтям мовної ідентифікації залишається історичний зв'язок мови і території, мовної чи етнічної / етнографічної спільноти і території.

Значну роль у збереженні мовної ідентичності території відіграє власне територіальна ідентичність та її роль у свідомості громадян і спільнот.

Територіальність і поширення мов у структурі мовної ідентичності.

Системним барометром визначення критеріїв поняття «мовна ідентичність території» є сутнісні ознаки принципу територіальності. Територіально-просторову ідентичність (від макрорегіональної до локальної) найчастіше розглядають за такими рівнями: локальний (місцевий); регіональний; державний / національний; глобальний. Різні види територіальної ідентичності характеризують як «місцева (локальна) ідентичність – я є жителем N-го села чи міста (я народився чи виріс тут і досі ототожнюю себе саме з цим поселенням, а не тим, де живу сьогодні); регіональна ідентичність – я є подолянином, галичанином, луганчанином, належу до певного регіону / області; державна

ідентичність – я громадянин України; глобалізаційна (інтеграційно-глобалізаційна) ідентичність – я європеець, я громадянин світу» [Кісла : 123; Ткачук, Наталенко : 33]. «Проблема співвідношення різних рівнів територіальної ідентичності – макрорегіональної, національної, етнічної, регіональної та локальної – є однією з найскладніших міждисциплінарних проблем» [Андрущенко : 94]. Основою ідентифікації є історія та традиції, політичний і соціокультурний досвід, ціннісні орієнтації спільнот та індивідів. Різні рівні територіальної ідентичності можуть посилюватися або послаблюватися в результаті зміни ціннісних компонентів, зокрема вітальності та статусу мов. Роль мови на різних рівнях територіальної ідентичності залежить від самоідентифікації осіб чи спільнот, може змінюватися під впливом особливостей ставлення до місцевого мовлення, етнічної, державної мов. Мовна ідентичність у структурі ідентичності території виходить за межі когнітивного чи поведінкового спектрів – вона ґрунтується на історизмі й традиціях, на неї мають вплив переселення (депортації та масові міграції), демографія, мовна політика (передусім завойовницька й окупаційна) тощо. Це зумовлює конвергентні та дивергентні мовні явища в певних місцевостях, впливає на характер мовних контактів та історичні зміни соціолінгвістичних ситуацій у державах, регіонах і т. н.

Взаємозв'язки та динаміка мовної ідентичності від глобальної до локальної корелює з поняттям «глокалізація», що постає як глобалізація локального і локалізація глобального. З одного боку, це намагання зберегти природну мову спілкування в конкретних місцевих спільнотах, актуалізація мовних відмінностей від стандартної мови, підкреслення власної ідентичності та виключності, а з другого, – поступова адаптація мовлення до мовного стандарту, що зумовлено впливом освіти, мобільності, мовної консолідації національних спільнот тощо. Роль меншинних мов і територіальних різновидів національної мови в цьому контексті спирається на концепцію співіснування та взаємовпливу локальної культури та глобальніших культурних форм.

Принцип територіальності – важливий маркер при розгляді мовних ситуацій та основоположний критерій мовної політики Європи. Зasadничими ознаками є традиційний поділ на автохтонні етномовні регіони або застосування адміністративної (гнучкої) територіальності, що зумовлено визначенням статусу мов у державах чи адміністративних одиницях. У засадничих документах щодо захисту мов та мовних прав розгалуження концептуальних зв'язків у координатах мова – територія наявне в «Європейській Хартії регіональних мов або мов меншин» (1992; далі – «Хартія») [Європейська хартія...] і в «Загальній декларації мовних прав» (1996; далі – «Декларація») [Universal declaration...].

У «Хартії» об'єктом захисту є насамперед мови: «територія, на якій використовується регіональна мова або мова меншини», «нетериторіальні мови» (мови, що ними користуються громадяни держави, відмінні від мови або мов, якими спілкується решта населення, але які, попри традиційне їх використання на території держави, не можна ототожнювати за конкретною її площею). Усі заходи, спрямовані на використання мов, цілі та принципи «Хартії» мають територіальне обмеження, тобто стосуються «регіональних або міноритарних мов, у межах територій, де такі мови використовуються». «Суттєвою обставиною, – зауважує Б. Ажнюк, – є те, що згідно з Хартією існує різниця між вкоріненими мовами (мовами традиційного використання), з одного боку, і мовами мігрантів, для яких не передбачено спеціальних заходів підтримки, з другого боку» [Ажнюк 2021 : 111]. При підготовці «Хартії» намагалися врахувати історичне підґрунтя зв'язків мови і території. Зокрема, у Преамбулі проглядається спадкоємний зв'язок із територією у висловленні «охорона історичних регіональних мов». Вихідною думкою стосовно цього стали міркування, що «територію насправді слід розглядати в органічному зв'язку з <...> мовною групою, якщо саме там її *рідна земля*, хоча б від 1900» [Больман : 43]. Проте часові межі, щодо яких можна говорити про історичну мовну ідентичність територій принаймні на основі принципу спадкоємності мов

(як і хронологія розрізнення емігрантських чи окупантських мов), досі є суперечливими в соціолінгвістиці.

«Загальна декларація мовних прав» розглядає розвиток мови на історичній території через мовні спільноти та групи. Зв'язки мови і території простежуються у використанні описових конструкцій на зразок «мова, притаманна певній території», «історична мовна спільнота на її власній території», «мови, що історично вживаються на певній території», «на території іншої мовної спільноти». Згадані висловлення корелюють з поширенням та статусом мовних спільнот і груп та есплікуються в термінопоняття «територія мовної спільноти». Мовна спільнота в «Декларації» виступає суб'єктом, якому належить мова і територія, на відміну від мовної групи, яка не має власної території. Зокрема, іммігранти, біженці, депортовані особи, члени діаспор належать до мовних груп, а не до мовних спільнот – спільноти людей, що «пов'язана історичною осілістю з певною місцевістю, яка вважає себе народом і виробила спільну мову як природний засіб спілкування і культурної згуртованості її членів» [Universal declaration...; Ажнюк 2010 : 53]. Мовна група, на відміну від мовної спільноти, побутує на території іншої мовної спільноти і не має на цій території тотожних собі «історичних попередників». Зasadничими умовами захисту мовних прав є територіальність та історична спадкоємність.

Щодо поняття «мова» семантичне розгалуження концептів «територія», «територіальність» есплікується через зміст категорій «держава» – державна мова (мова, що є засобом спілкування на всій території держави при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування), «регіон» / «регіональність» – регіональна мова (мова, яка традиційно використовується в межах певної території держави громадянами цієї держави, які становлять групу, що за чисельністю менша, ніж решта населення цієї держави), «локальність» (місцевість) – територіальні різновиди національної мови, меншинні мови (відображає локальну соціолінгвістичну ситуацію, вказує на історичну мовну належність (особливість) певної

місцевості (малої території) в межах держави). Соціолінгвістичні інтерпретації змісту означень «локальний» та «регіональний» у контексті спільнот часто є взаємозамінними з огляду на специфіку поширення мов і діалектів. У деяких соціолінгвістичних ситуаціях уживають також поняття «місцева офіційна мова», «офіційна мова муніципалітету» тощо. Дотичним до концепту «територіальність» є соціолінгвістична категорія «корінна мова / мова корінного народу» (мова, що сформувалася на певній території; спадкова мова корінного народу, яка відбиває його культуру, традиції, побут і т. ін.). Смыслове навантаження поняття поглиблює нерозривність мови і території через принцип спадкоємності, спадковості, увиразнює мовні спільноти як корінні, що виникли і проживали на своїх землях з найдавніших часів. У зв'язку з цим набувають поширення терміни *автохтонна мовна спільнота / неавтохтонна мовна спільнота*. Прив'язаність автохтонної мовної спільноти до території вважають історичним фактом навіть тоді, коли вона стає тільки символічною, і звідси моделюють можливості відродження мови на спадкоємній землі. Зв'язок мови і території простежуємо також у термінах і поняттях «мовна територія», «мовний простір», «мовні кордони» «територія мови», «мовний складник реінтеграції деокупованих територій» тощо. Територіальна ознака стала однією з ключових у соціолінгвістичній класифікації мов, яку запропонував український мовознавець Б. Ткаченко. Згідно з цією теорією, виділяють, зокрема мови часткового територіального поширення; *мови повного територіального поширення (повнотериторіальна мова)*; *мови позатериторіального поширення*; *екстериторіальні мови* [Ткаченко].

Територіальність як соціолінгвістичний критерій мовної політики розкривається в термінах *позатериторіальна мова, позадержавна мова, бездержавна мова*. У сучасному дискурсі щодо поширення мов актуалізовано також авторські термінопоняття: «мови регіонального домінування» (languages of regional hegemony), що його вперше використав іспанський лінгвіст Б. Боада; «мова-вбивця» (killer languages) данської дослідниці Т. Кутнаб-Кангас; «мовний імперіалізм» (linguistic imperialism) Р. Філіпсона. Поняття «мова без

батьківщини» (*lingua sin patria*) з'явилося в концепціях іспанської мови як мови світової спільноти іспанофонів, що «позбавляє кастильських іспанців права на символічну власність над цією мовою» [Pajolar : 87; Ажнюк 2021: 23]. У контексті мовної глобалізації та багатомовності з'явилося поняття «плеяда домінантних мов» (*Dominant Language Constellation*) – набір мов, які разом виконують усі основні функції, таким чином дозволяючи людям і групам зберігати багатомовне середовище [Aronin 2012 : 59–75]. Частково ці поняття є деталізованими метафоричними дублетами до термінів *глобальні мови* та *позатериторіальні мови* (мови, що активно використовуються поза традиційною історичною територією). Умовно антонімічним до них є зміст концепту «мова без території». «Мови без території, – вважає Д. Шкілян, – <...> належать до тих мовних спільнот і етнічних груп, які не брали участі в національних рухах <...> вони залишалися без символічної території навіть у випадках, коли традиційно розселялися на певних територіях, тому що вони втратили можливість пов'язати свою мову з ґрунтом у “потрібний” момент» [Škiljan :18].

На динаміку поширення мов поза межі традиційного побутування впливають позамовні чинники, головним серед яких залишається глобалізація як безперервна соціолінгвістична змінна. Поширення мов на інші території є засадничим принципом міжкультурної комунікації, тому поширення власної мови поза історичними територіями є пріоритетом багатьох організацій, таких як «Міжнародна організація франкофонії», німецький мовний блок «Гете інститут», іспанський Інститут Сервантеса, які з цією метою відкривають численні мовно-культурні центри в різних країнах тощо.

У сучасному світі постають нові аспекти мовної конкуренції та домінування. Зокрема, експансія англійської мови чи зростання кількості мігрантів викликає занепокоєння щодо збереження мовних ідентичностей територій держав. Б. Рубл у праці «Капітал розмаїтості» наводить приклад Монреаля, де прибуття мігрантів з усього світу розмило давніший історичний поділ міста між франкомовцями та англомовцями [Рубл : 33–54, 93–102].

Показовим щодо розмивання традиційної мовної однорідності внаслідок міграцій є «приклад Західної Європи, де за останні десятиліття число мігрантів зросло дуже сильно, значна частина їх уже стали повноправними громадянами Німеччини, Франції чи Великої Британії, але здебільшого ці люди ведуть зовсім інший спосіб життя, не інтегруються в культуру цих країн <...> політика формування спільної ідентичності у цих країнах виявилась не успішною» [Ткачук, Наталенко : 33]. Практики та дискусії щодо збереження території вживання мови також пов'язані зі зменшенням частки мовців, зміни демографії тощо. Зокрема, аналізуючи мовну ситуацію у Фінляндії, В. Кулик зауважує, що «відмова від законодавчого закріплення непорушної території вживання шведської мови відкрила можливість поступової зміни демографічного складу місць її традиційного поширення, а отже, й обсягу гарантованих там її членам мовних прав, що обернулося неухильним скороченням території, на якій меншина могла успішно відтворюватися» [Кулик : 76]. У подібних випадках також говорять про «існування символічних територій, які більше не мають відповідної мовної спільноти чи мови: прикладом може бути сучасне становище німецької мови в Словенії, де німецьких мовних спільнот не існує після Другої світової війни, але є серйозні (політично вмотивовані) претензії щодо належності території до цих неіснуючих мовних меншин» [Škiljan : 18]. Механізмом збереження мов на власних територіях стають законодавчі норми щодо захисту, уживання та статусу мов. Тому сучасна європейська мовна політика скерована на захист мовної ідентичності територій від розмивання мовних кордонів і мовного розшарування, що зумовлене глобалізацією та міграціями, а в деяких випадках (як це маємо, зокрема, в Україні) – мовними агресіями сусідніх держав.

В українському контексті проблема мовної ідентичності території корелює з питаннями національної безпеки. Створений у Російській Федерації 2007 р. глобальний проєкт «Русській мір», одним з найважливіших завдань якого стало «популяризувати російську мову як національне надбання» [Мацюк 2019 : 226], працює на ідеологічних засадах, що «росія закінчується там, де

закінчується російська мова», яке нав'язувалось російською пропагандою впродовж останніх десятиліть⁵⁵. Експансія російської мови у світі (створено культурні центри в понад 50 країнах світу) супроводжувалася насаджуванням ідеологічних наративів, «агресивного просування російських інтересів за межами Російської Федерації» [Ажнюк 2021: 62] аж до «захисту російськомовних громадян» через окупацію українських територій.

Агресивне поширення інших мов на «нерідні» території зумовило активне залучення в мовні дискусії термінопонять «мови-вбивці», «мовний імперіалізм», «мова-агресор», що свідчить про загрози та стурбованість щодо необхідності захисту історичних мовних територій від штучних змін мовної ідентичності. Збереження історичного зв'язку мови і території, мовного розмаїття регіонів є пріоритетами європейської мовної політики. Основні її завдання: 1) зміцнення інформаційної та комунікативної потужності національних мов; 2) захист етномовної ідентичності на принципах територіальності, що передбачають маркування мовних кордонів (держав, регіонів тощо) через освіту, мовну інтеграцію мігрантів, мовний ландшафт; 3) підтримка етнокультурного розмаїття.

На різних рівнях територіальної структури (макрорегіон, держава, регіон тощо) зв'язки понять «мова» та «територіальність» потрапляють у координати ієрархії та конфліктів ідентичностей. Особливо виразно це проглядається в концепціях мовної консолідації суспільства та лінгвозахисних практик.

Мовна ідентичність держави і мовна ідентичність території

Мовна ідентичність держави і мовна ідентичність території стають рівнозначними, якщо територія означає географічний регіон, що обмежений державними кордонами. У тріаді територія – держава – мова змістове наповнення категорії «територіальність» зазвичай переходить у площину ролі мови як ідентифікаційного символу держави та інструмента консолідації й інтеграції суспільства всередині країни, а засобом збереження мовної

⁵⁵ Блог Тараса Кременя. URL: https://lb.ua/blog/taras_kremin/592409_derusifikatsiya_ukrainoyu_movnogo.html (дата звернення: 05.01.2024).

ідентичності держави (як офіційно монолінгвальної, так і офіційно багатомовної) є визначення статусу мов у законодавстві.

Виявами мовної ідентичності держави є юридичний і соціолінгвістичний статуси мов, які функціонують на території країни. Якщо мовна ідентичність держави співвідносна з територією держави, інструментом для ідентифікації стає державна мова. Інші мови є територіальними, але недержавними: позадержавними (поширені на території держави, але в іншій державі є титульними, як румунська чи угорська в Україні) або бездержавними (якщо не мають території, де ця мова є титульною (офіційною, державною), але які мають тільки статус регіональної чи меншинної, зокрема мови корінних народів, наприклад кримськотатарська в Україні, гагаузька в Молдові, баскська та галісійська в Іспанії, фризська чи верхньолужицька та нижньолужицька в Німеччині).

Принцип територіальності є також засадничим для співіснування мов у державах з офіційною багатомовністю. Мовне облаштування країн, які історично постали на різних мовних територіях, ґрунтується на мовній демаркації (маркуванні) регіонів. Яскравими прикладами цього є мовні ситуації в Швейцарії чи Бельгії. Аналізуючи мовну політику Швейцарії, Е. Кузельська ставить поряд принципи: рівноправність мов, мовна свобода, територіальність [Kuźelewska 2016 : 130]. Проте рівноправність мов не завжди є ідеальною. Географічні території кантонів Швейцарії, у яких поширені відповідно німецька, французька, італійська та ретороманська мови, не є масштабно тотожні. Практична рівноправність мов відповідає насамперед їх юридичному статусові. До того ж ретороманська є офіційною лише частково, її використовують для спілкування з носіями цієї мови. У цьому контексті принцип територіальності найчастіше корелює з принципами спадкоємності мов і спадковості мовних прав. Зв'язок спадковості мов та мовного ареалу і невідчужуваність мовних прав території на цю мову є канвою ст. 47 «Декларації», де стверджується: «Мова, яка набула поширення недавно, у

жодному разі не повинна замінити чи витіснити мову, притаманну цій території» [Universal declaration...].

Право на індивідуальний вибір мови з позиції практичності може ставати причиною зміни мовних портретів певних територій. Зокрема, останні роки в Швейцарії, як і в усій Європі, активно поширюється англійська мова. Показово, що в діловому чи науковому середовищі англійська все частіше використовується як засіб спілкування між франкомовними та німецькомовними швейцарцями. Мовна конкуренція стає приводом для витіснення менш глобально поширених чи менш інформаційно потужних мов. Із зовсім інших причин, але індивідуальний вибір російської мови (мова спілкування в колективі, мова навчання для дітей тощо), який переріс у масовий, став причиною часткового витіснення української мови з міст сходу та півдня України в ХХ ст. Проте, як зауважує Б. Ажнюк, покладаючись на досвід мовного співіснування, «якщо принцип мовної свободи вступає в суперечність з принципом територіальності переважає останній» [Ажнюк 2021 : 118]. Чинником збереження мовної ідентичності території є мовна ідеологія держави. Зокрема, як стверджують дослідники мовної політики в сучасній Бельгії, «ідеологія однорідної мовної території залишається й далі найбільш впливовою» [Ажнюк 2021 : 126; Vogl, Hüning 2010 : 239]. Практики адміністративного одномовного режиму сприяють збереженню мовних територій, тому «скоригувавши межі між регіонами до тодішніх ареалів поширення мов, держава (Бельгія) вирішила їх не змінювати навіть якщо змінюватимуться ареали» [Кулик : 70]. Натомість ідеологія двомовності з обмеженим володінням ірландською мовою в сучасній мовній політиці Ірландії призводить до витіснення мови з власної території. Консенсус полягає в тому, що громадяни будь-якої держави незалежно від поділу на мовні чи етнічні спільноти стають політичною структурою, а держави – основними інститутами мовної політики, оскільки можуть вводити закони та правила щодо офіційного використання мов.

Важливою ланкою, яка пов'язує мовну ідентичність територій з мовною ідентичністю держави є принцип політичної національної єдності. У зв'язку з історичними обставинами території держав можуть не співвідноситися з історичними мовними територіями, і соціолінгвістичні фактори мають здатність впливати на мовний баланс цих територій. Це підґрунтя для багатомовності регіонів у офіційно одномовних державах. У зв'язку з цим важливими соціолінгвістичними індикаторами є якість мовної ідентичності держави і пов'язані з цим проблеми лінгвозахисних практик щодо мов, витіснених з власної історичної території, та тих, що опинилися на території іншої держави внаслідок історико-політичних зрушень. Якісні характеристики мовної ідентичності території держави співвідносяться з мовною ситуацією, мовною політикою, мовною безпекою і відображені в принципах соціолінгвістичної типології мов (за П. Траджилом) або соціолінгвістичної класифікації мов (за Б. Ткаченком).

Природна (історична) територія поширення української мови виходить за межі сучасних державних кордонів. Статус державної мови перетворює її на мову загальнотериторіального поширення в межах держави, однак соціолінгвістичне становище української мови в цьому контексті є унікальним для досвіду сучасних мовно-політичних практик європейського ареалу. Україна – це одномовна держава з одно-, дво- та багатомовними територіями. Ці мовні території не обмежуються перехідними дво- чи кількомовними частинами (як це бачимо в Швейцарії, Бельгії чи частково у Фінляндії), вони об'єднані спільним українськомовним кордоном, що є визначальним конституційним принципом мовної ідентичності території держави Україна. Зв'язок мови і території в цьому контексті чітко визначено, зокрема, у статті 10 Конституції та в Законі України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»: «Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя *на всій території України*» (курсив наш. – О.М.) [«Про забезпечення...»]. Проте «надання певній мові статусу державної чи

офіційної – це тільки перший крок у процесі реального набуття мовного суверенітету, що виявляє намір надати мові можливість повномасштабного поширення на території її історичного побутування» [Ажнюк 2021 : 71]. У цьому контексті слід говорити про захист державної мови як частково витісненої з власної історичної території та про якість мовної ідентичності в координатах мовна територія – територія держави.

Коли на території держави є інші мови, які там історично сформувалися або опинилися з інших причин (міграційної, окупаційної тощо), мовна ідентичність територій набуває нових ознак. Ідеться про мовну територію державних, позадержавних і бездержавних мов, геополітичні та історичні підходи до типології мовної ідентичності територій і в цих координатах про територіальне варіювання мови і регіональні мови. При цьому з огляду на ареал поширення важливо враховувати різні територіальні масштаби, типи співіснування мов та різновидів: а) на загальнонаціональній території держави, б) у конкретній географічній місцевості. Територіальна багатомовність у межах України не збігається з адміністративним розмежуванням регіонів. Сьогодні простежуємо територіальну багатомовність принаймні трьох типів: 1) історична територіальна багатомовність – у традиційно поліетнічних регіонах із значною частиною представників етнонаціональних меншин (наприклад, Закарпаття, де, крім українців, традиційно проживають угорці, румуни, роми, словаки), частина Буковини (українці, румуни, молдовани), деякі ареали півдня України (приазовські греки – уруми, румеї), частина Одещини (гагаузи, болгары, молдовани); 2) стратифікаційна територіальна багатомовність (фактично українсько-російська двомовність в основному східної частини України: двомовне місто, що зазвичай межує з одномовними селами); 3) дисперсна багатомовність: виникає, зокрема, унаслідок особливостей міграцій та переселень (кримські татари після анексії Криму) [Михальчук 2022 : 50].

У таких ситуаціях у парадигмі кордони держави – мовні кордони можна говорити про потрійні стандарти мовної ідентичності території: 1) як території, на якій поширена державна мова; 2) як історичної території, рідної землі певної

мови у всіх різновидах; 3) як території, на якій поширена і має відповідний статус недержавна етнічна мова. Наприклад, мовна ідентичність Герцаївського району Чернівецької області традиційно, спадково румунськомовна, а територія Сучавського повіту в Румунії історично українськомовна. Але в межах цих держав державна мовна ідентичність корелює зі статусом державних мов цих країн. Гагаузька мова територіально охоплює частину України і Молдови, але є бездержавною. Мовна ідентичність території, де поширена гагаузька мова, співіснує в соціолінгвістичних умовах державності української (в Україні) та румунської (в Молдові) мов. Співіснування на порубіжних територіях державної та позадержавної мов є характерною особливістю більшості країн Європи. Пошук балансу між природною етномовною ідентичністю та загальнонаціональною ставить ці регіони в площину захисту мов на їхніх історичних територіях. Практики підтримки мовної ідентичності таких територій регулюються законодавством через позначення мов – регіональна мова, міноритарна мова, мова національних меншин, меншинна мова, корінна мова, мова корінного народу, місцева мова тощо.

Мовна територія є більшою чи меншою за державу. У параметрах територіальних та соціолінгвістичних критеріїв розрізняємо *історичну* мовну територію (географічний простір формування та розвитку мови чи мовної спільності), *геополітичну* (загальнодержавну) (умотивовану державним утворенням на певній географічній території), *регіональну* (якщо мовна ідентичність порівняно великих ареалів відмінна від загальнодержавної або в державі функціонують і статусно рівноправні дві чи більше мов), *локальну* (мотивовану побутуванням місцевих меншинних мов чи територіальних різновидів загальнонаціональної мови).

Локальна ідентичність у координатах лінгвозахисних практик та мовної консолідації.

Локальну ідентичність визначають як найменший рівень територіально-просторової ідентичності, що формується через ототожнення з місцевістю, яка має специфічну етнографічну культуру та символічну і ціннісну значущість.

Звідси випливає, що локальна мовна ідентичність – це ототожнення мови і території через історичні, етнографічні, етнічні та комунікативні параметри, що сформувалися на цій території упродовж тривалого історичного періоду.

У кожній соціолінгвістичній ситуації поняття «мова» і «локальність» пов'язані системою взаємодії мовних кодів та проблемами мовної консолідації суспільства й лінгвозахисних практик. Європейська соціолінгвістика щоразу активніше залучає в дослідження мовних ситуацій спільну динаміку і взаємодію державної мови, меншинних мов та діалектів. Теоретичне осмислення мовної ідентичності території в контексті захисту мовного та етнокультурного розмаїття тісно пов'язане зі змішуванням понять «міноритарна мова / діалект / мікрмова» в конкретних соціолінгвістичних середовищах. Загальновідомий постулат про те, що «Європейська хартія регіональних мов та мов меншин» стосується мов, але не діалектів, не завжди відповідає практиці застосування в різних національних державах. Насамперед тому, що в багатьох європейських країнах соціолінгвістичний статус деяких мовних ідіомів (мова, мікрмова чи діалект) може бути відмінним, і в законах про ратифікацію «Хартії» діалекти контактних держав потрапляють під її дію. Таким чином, деякі діалекти стають об'єктами, на які скеровуються відповідні зобов'язання щодо захисту меншинних мов, а носії цих говірок набувають статусу етнічних чи національних меншин з відповідними зобов'язаннями щодо них.

У контексті територіальної ідентичності етнонаціональні меншинні спільноти частіше асоціюють із регіональними мовами, а етнографічні спільноти і групи – з діалектами. Проте масштабування територій поширення відповідних мовних кодів (меншинних мов чи діалектів) може бути не паритетним. Хоч *локальний* частіше пов'язують з конкретною місцевістю, а *регіональний* – зі спільнотами, диференціація *локальний* – *регіональний* у структурі мовної ідентичності території стає умовною. Власне позначення *регіональний* щодо мов етнонаціональних меншин набуло активного поширення через вплив «Хартії», що декларує захист регіональних або меншинних мов.

Однак параметри регіональності не завжди збігаються з реальним поширенням мов, зокрема в Україні. З цього погляду доцільною є класифікація поширення мов, запропонована Л. Белеєм у монографії «Українська мова ХХІ століття: параметризація мовних змін», в основі якої лежить територіальний принцип – міський ареал, діалектний, ареали інших мов України. «Використовуючи цей поділ, – наголошує автор, – можна адекватніше досліджувати лінгвістичні явища (діалектні та соціолектні) у різних мовних спільнотах, реальніше оцінювати поширеність вживання української мови і випрацювати зважену регіональну мовну політику» [Белей 2019 : 20]. У системі територіальної ідентичності виокремлюють також територіальну спільноту (community), яку пов'язують з урбанізованими територіями, та локальну спільноту (local society), що «базується на сильному соціальному зв'язку та характеризується високим рівнем колективної ідентифікації» [Слиз, Щепанський : 4]. Ці параметри є якісними критеріями, зокрема, щодо вивчення міського мовлення чи мовлення в окремих територіальних громадах. Останніми десятиліттями тенденції вивчення місцевого мовлення активізувалися в українському мовознавстві. Зокрема, це лексикографічні інтерпретації говірки одного села (наприклад, словник Г. Дидик-Меуш «Мокряни. Говірка маминого села»⁵⁶) чи вивчення міського мовлення (колективна праця «Лексикон львівський: поважно і на жарт» (2018)⁵⁷, онлайн-словники «Львівська говірка (львівська гвара, львівський субдіалект)»⁵⁸, словнички-додатки до художніх текстів, укладених на основі чи з використанням діалектного мовлення тощо. Однак такі визначення, як «говірка окремого села», «міська говірка», «мовлення окремого міста», не мають достатнього лінгвістичного трактування і не перебувають у площині законодавчого підходу до статусу та функційності мов.

Соціолінгвістична парадигма локальної мовної ідентичності співвідносна:

1) з мовами етнонаціональних меншин (коли це компактне проживання етнічної

⁵⁶ Дидик-Меуш Г. Мокряни. Говірка маминого села. Словник. Львів: Піраміда. 2021. 288 с.

⁵⁷ Хобзей Н., Сімович К., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. «Лексикон львівський: поважно і на жарт». Львів : Вид-во Старого Лева, 2018. 896 с.

⁵⁸ URL: <https://prolviv.com/blog/2016/05/11/slovyk-lvivskoi-hovirky-gvary/>

меншинної групи / спільноти в історичній місцевості– румуни в селах Буковини, угорці на частині Закарпаття тощо); 2) з діалектами чи етнолектами (коли це стосується етнографічних груп на певних територіях – «гуцульська», «буковинська», «бойківська», «лемківська», «поліська»); 3) з говірками окремих сіл і мовленням міст (розширюється в таких поняттях, як «місцева мова», «по-своєму», «мова мого села, міста», має конкретні означення з використанням назв сіл: по-майданському, по-ланчинськи, по-львівському, львівська гвара тощо); рідше – 4) із суржи́ком (коли це стосується специфіки вибору мовного коду в певних регіонах України).

Лінгвістичним компонентом місцевої ідентичності є меншинна мова, діалект, етнолект, говір, говірка, субдіалект тощо. У кожному випадку, хоч ключовим параметром залишається «локальність», «регіональність», суб'єктом мовних прав є спільноти, а соціолінгвістичним маркером місцевої мовної ідентичності – їхня вітальність та позиція щодо вибору мови та ставлення до власних мовних кодів. Мовну спільноту розглядають у різних вимірах: від глобального, національного, державного до найменших мовних колективів, наприклад сільської громади чи сім'ї. Загалом, це спільнота людей, об'єднаних мовним кодом. Хоч соціолінгвістичні критерії поняття мінливі при аналізі територіальної ідентичності через широкий спектр структурних та соціальних колективів, компактність проживання на спільній території посилює суб'єктність мовних спільнот як індикаторів локальної та регіональної ідентичностей у державному, геополітичному і глобальному контекстах. Територіальний вимір мовної ідентичності спільнот послаблює розрізнення критеріїв локальність та регіональність. Місцева мовна ідентичність відображена в збереженні етнокультурних цінностей. Однак у соціолінгвістичних дослідженнях часто стикаємося зі свідченнями, коли етнічна спільнота чи етнографічна група не виявляють зацікавленості щодо власної мови [Ажнюк 2014; Kamusella]. Байдуже ставлення спільнот / груп знижує вітальність місцевих мовних кодів і послаблює соціолінгвістичні параметри місцевої ідентичності, прив'язаності до певної території через

лінгвістичні індикатори. Такі тенденції притаманні як для етнографічних груп чи представників однієї територіальної громади, так і для меншинних етнонаціональних спільнот. Причинами цього є мобільність суспільства, глобалізація, вплив соціокультурного та інформаційного мовного простору, новітні технології, а також комерціалізація та цифровізація мов.

Разом з тим у сучасній соціолінгвістиці спостерігають активізацію ролі етномовних спільнот, пов'язану із застосуванням «Хартії» щодо меншинних та регіональних мов, та загальну позитивну динаміку ставлення до територіальних діалектів як до важливих елементів локальної ідентичності. Мовні активісти створюють окремі веб-сайти, сторінки в соцмережах, де активно пропагують і заохочують використання міноритарних мов та діалектів у повсякденному мовленні в певних місцевостях, діалектне мовлення активно залучають у літературні тексти і т. ін. Та попри те, що загрожені мови і територіальні діалекти завдяки цифровим технологіям стають доступними у відкритому доступі, їхня «цінність на лінгвістичному ринку істотно не збільшилася» [Berruto 2018 : 521].

Головним аргументом збереження локальної ідентичності в контексті лінгвозахисних практик є концепція спадковості та спадкоємності мовних прав, невідчужуваності мовних прав, сформульована у «Загальній декларації мовних прав». Окремим питанням є «проблема мовних прав у сфері діалектного мовлення» [Ажнюк 2014 : 26]. Мовна глобалізація у світлі «плеяди домінантних мов» супроводжується зростанням спроб і можливостей в умовах уніфікації лінгвокультурного простору зберегти етнокультурну унікальність, локальну мовну ідентичність як основу спадкоємності мовних прав. Про це свідчить динаміка ставлення до спадкоємних мов та діалектів у сучасному світі. Зокрема, у дослідженні «Мови та діалекти Італії» Г. Берруто зауважує, що «в багатьох регіонах використання традиційних італійсько-романських діалектів істотно зменшилося, але водночас значно покращилося ставлення до них та їх репрезентація» [Berruto 2018 : 518]. Локальна мовна ідентичність відбивається в індивідуальному ставленні до материнської мови – того мовного коду, з якого

почалося пізнання світу. Сучасна соціолінгвістика переконливо доводить, що для багатьох осіб ставлення до мови / мов виявляється через емотивний вибір «рідної мови». Компонент «мова» в цьому контексті зазвичай розглядають як «етнічна», «національна», «державна», «перша», «материнська». Водночас у цій соціолінгвістичній категорії компонент «мова» часто рівноцінний також термінам *говірка*, *діалект*, *етнолект*. А питання мовної ідентичності прив'язане до місця народження чи місця проживання: *локальний* (-а) втрачає своє первісне значення безпосередньої просторової орієнтації та набуває метафоричних і символічних ознак у контексті мовної ідентичності. Це виявляється, зокрема: а) у використанні меншинної мови поза межами компактного проживання спільноти, б) в особливостях усного мовлення (використання діалектизмів освіченими людьми як елементів прив'язаності до рідної землі), у побутовому спілкуванні, соціальних мережах, в) у створенні спеціальних веб-сайтів з популяризації діалектного мовлення (переважно мовні активісти), г) у використанні діалектного мовлення в художніх текстах. Усі ці елементи мовного вжитку стають основою збереження місцевих мовних кодів через прив'язаність до них як до лінгвокультурної цінності та соціокультурного феномену конкретної території. Основні соціолінгвістичні параметри діапазону «спонтанного» збереження локальної мовної ідентичності простежуємо у сформульованих Г. Берруто елементах оцінки можливого відновлення діалектів через використання: а) *фактичне / ефективне* (коли воно сприяє базовій щоденній взаємодії для всіх потреб), б) *експресивне / грайливе* (коли говіркові риси в мовленні створюють ефект експресивності), в) *символічно-ідеологічне* (коли це спосіб підкреслити свою прив'язаність до певної говірки чи місцевості), г) *фольклорне* (коли діалект постає як свідчення культурної спадщини) [Berruto 2018: 521].

Мовна ідентичність етнографічних територій поступово занепадає. Це зумовлено об'єктивними чинниками ХХІ ст. (освіта, мобільність, інформативність, внутрішні міграції), впливом стандартної (літературної) мови на діалектне мовлення, приводить до мовних змін на порубіжжі, оскільки

спільна мовна ідентичність території, розмежована політичними кордонами, втрачає свою мовну цілісність. Сусідні говірки, які в минулі століття могли бути дуже близькими, поступово віддаляються. Як зауважує Т. Камуселла, «діди, що жили по обидва боки кордону, говорили тими самими або дуже близькими говірками, що значно відрізнялися від стандартних (офіційних) мов країн в обох національних державах <...> онуки <...> не мають внутрішньої потреби засвоїти діалекти, основою їх спілкування стає стандартна мова» [Kamusella : 73]. Подібне спостереження знаходимо у висловлюваннях громадського активіста Р. Кліма щодо гуцульського говору: «Це вже в наших селах менше людей говорить гуцульською. А от в деяких селах Румунії, які були колись українськими, Марамуришському і Сучавському повітах живе багато корінних гуцулів. Там дуже добре збереглася гуцульська мова, навіть мені її буває складно зрозуміти»⁵⁹.

Особливістю локальної мовної ідентичності, як бачимо, є експлікація місцевого соціолінгвістичного середовища в системі мовних цінностей колективів та індивідів. Разом з тим концепт «локальність» попри територіальну визначеність набуває ознак символічно-метафоричного змісту в кореляції зв'язків між мовною ідентичністю особи та мовною ідентичністю території, мовною ідентичністю держави (загальнонаціональною мовною ідентичністю) та локальною мовною ідентичністю. Мовна ідентичність у параметрах локальності може бути *природною (реальною)* – відображає лінгвістичну та етнокультурну специфіку певної місцевості (села, міста, частини регіону); *умовною (емотивною)* – вид локальної ідентичності (ідентифікації) індивіда чи колективу, що перебуває поза межами природного лінгвокультурного середовища, але ідентифікує себе з певною територією (місцем) через емотивний зв'язок та за ознаками мовленнєвої поведінки. Емотивна локальна ідентичність найчастіше притаманна внутрішнім мігрантам і спонукає до створення земляцтв, товариств за регіональним, етнічним чи

⁵⁹ Лутчин М. «Більшість слів неповторні...». *Галицький кореспондент*. 2021. 02.08. URL: <https://gkpress.if.ua/bilshist-sliv-nepovtorni-prykarpatets-navchaye-gutsulskoyi-movy-u-sotsmerezhi/>.

етнографічним принципом (Товариство буковинців у Києві, Товариство лемків у Києві), ініціатив мовних активістів тощо. На кожному рівні (індивідуальному, колективному, територіальному) наявні елементи розмивання чи роздвоєння мовної прив'язаності до території – між локальною / регіональною та державною чи національною ідентифікацією.

Регіональні аспекти мовної ідентичності: між локальністю і державністю.

Концептуальні розбіжності між виявами локальної та регіональної мовної ідентичності приховані в інституційному трактуванні відповідних понять. Аналізуючи проблематику регіональних видів ідентичності в цілому, деякі дослідники схильні до міркувань, що «відмінність регіональних ідентичностей є сприятливою загрозою стабільності держави» [Ткачук : 20]. Водночас локальну ідентичність вважають «однією з тих ідентичностей, яка в період глобальних трансформацій та світових зрушень зостається однією з найважливіших, оскільки надає індивідові відчуття безпеки та виступає центром стабільних цінностей» [Котенко : 4]. Т. Андрущенко, розглядаючи зміст, типи і формування власне регіональної ідентичності, звертає увагу на «позитивний / негативний вектор когнітивного, ціннісного, емоційного компонентів у структурі регіональної ідентичності» [Андрущенко : 97]. Важливим чинником збалансованості територіальних рівнів ідентичності є врахування соціальних, мовно-культурних і політичних факторів, що зумовили відповідні відмінності.

Різновиди мовної ідентичності на регіональному рівні мають вплив на загальнодержавні концепти мовної ідентичності. Принципи мовного поділу Європи в контексті «Хартії» І. Больман артикулює як «засіб зробити Європу регіонів етнічного характеру» [Больман : 7], проте регіональна мовна ідентичність не є виключно негативним явищем щодо стабільності мовної ситуації в державах. Розрізнення локальності та регіональності в контексті захисту мов часто залежить від критеріїв відмінностей етносів та субетносів і ставлення державних інституцій до розрізнення й статусу мовних кодів. Також

регіональна ідентичність деяких ареалів є уявною щодо рідної (природної) території етносів та мов. Зокрема, мовною ознакою міжрегіональних відмінностей в Україні найчастіше вважають поширення української та російської мов у різних регіонах. На відміну від закономірних відмінностей територіальних діалектів чи історичних територій меншинних недержавних мов, що є маркерами місцевої ідентичності, ці відмінності виникли внаслідок низки екстралінгвальних процесів, зокрема суспільно-політичних і правових чинників та міграційних явищ. Такі впливи здатні змінити мовну ідентичність більших чи менших територій, і проблеми захисту мовних територій регіональних мов, що є підґрунтям «Хартії», переходять у площину захисту державної мови – автохтонної мови території.

Критерієм мовної ідентичності регіонів є принципи історичного територіального поширення мов та засади мовної політики. Поняття регіональності стосовно використання мов слушне як щодо опису мовної ситуації в державах з офіційною багатомовністю (Швейцарія, Бельгія тощо), так і щодо меншинних мов на території офіційно одномовних держав. Воно частково використовується також стосовно територіальних діалектів або малих мов, погляди на розрізнення яких можуть бути нетотожні в різних країн. Суперечності щодо вживання «мова», «мікрмова» чи «діалект» у контексті територіальної ідентичності набувають нових ознак. Мовні кордони регіональних варіантів мов часто не збігаються з межами державних кордонів. Наприклад, Болгарія вважає македонську західним варіантом болгарської, серби – різновидом сербської, для Македонії – це окрема мова; ельзаська для німців – один з нижньоалеманських діалектів німецької мови, Франція ж схильна інтерпретувати місцевий мовний код як ельзаську мову тощо. В українському контексті закарпатські та лемківські говірки є говірками південно-західного наріччя української мови, але в деяких державах ці групи говірок підлягають захисту як окремі мови – русинська чи лемківська. З одного боку, це сприяння їх збереженню на певному рівні, а з другого, – спекуляції щодо реального стану поширення та автохтонного місця української мови на

територіях інших держав. Мовні конфігурації територій та соціолінгвістичні відносини між етнічними та етнографічними спільнотами і державою зумовлюють необхідність мовного планування з урахуванням геополітичних, територіальних та історичних принципів захисту і збереження мов.

Категорія «регіональність» щодо мов стала засадничою в «Хартії», однак її мінливість у геополітичних та соціолінгвістичних концепціях потребує деталізації в різних соціолінгвістичних ситуаціях. Поняття «регіональна мова» використано в «Хартії» в контексті «територія, на якій використовується регіональна мова або мова меншини». Це означає географічну місцевість, де така мова є засобом спілкування певної кількості осіб, яка виправдовує здійснення різних охоронних і заохочувальних заходів, передбачених у «Хартії». Заголовок документа в офіційному перекладі українською «Європейська хартія регіональних мов або мов меншин» зумовлює імпліцитне прирівнювання означень «регіональна» та «меншинна» і послаблює прив'язку поняття «регіональна мова» до території. Принцип регіональності передбачає розвиток і функціонування на певній території. У ратифікаційних документах щодо захисту мов ототожнення критеріїв «регіональна» та «меншинна» може приводити до спекулятивного використання терміна. Зокрема, практику невідповідного застосування поняття «регіональна мова» в Україні засвідчують і українські, і зарубіжні дослідники. Як зазначає Б. Ажнюк, «в Україні диференціювання мов за ознакою регіональна – міноритарна не відбулося, тому намагання пристосувати до національної мовної ситуації калькований термінологічний зворот Хартії важко визнати доцільним» [Ажнюк 2021 : 55]. До того ж практика використання поняття «регіональність» у контексті мовної демаркації території в державах з офіційною багатомовністю приводить також до змішування концептів «регіональна мова / офіційна мова».

У Законі України про ратифікацію «Хартії» поняття «регіональна мова» застосовано до мов 13 етнонаціональних меншин. Серед них мови бездержавні – корінних народів (кримськотатарська, кримчацька, караїмська, а також ідиш і ромська) та позадержавні – мови національних меншин

(болгарська, румунська, угорська, польська, німецька і т. д.). У контексті відмінностей між мовами, щодо яких застосовують у «Хартії» означення «регіональна», твердять про «справжні» меншини, «коли жодна інша група поза межами їхньої території не говорить їхньою мовою», та «несправжні» – «групи, які в перебігу історії відірвалися від свого природного мовного середовища й приєдналися до іноземної держави внаслідок завоювання» [Больман : 43]. Також, згідно з «Хартією», термін *регіональні мови або мови меншин* не включає діалектів офіційної мови (мов) держави або мов мігрантів. У Преамбулі наголошено, що йдеться про охорону «історичних регіональних мов» [Європейська хартія : 312]. У рамках цитованої ст. 1 «Хартії» йдеться про діалекти офіційної мови держави. Оскільки розрізнення мов, мікромов і діалектів з погляду національних мовних ідеологій не завжди збігаються, застосування поняття «регіональна мова» наповнюється новим соціолінгвістичним змістом, і випадки законодавчих імплементацій «Хартії» щодо діалектів не є поодинокими. Це перегукується зі спробами стандартизації нових мов на основі діалектів, а більша чи менша підтримка на рівні інших держав є характерною ознакою соціолінгвістичної дійсності.

Разом з тим зміст означення «регіональний» набуває додаткових рис у зв'язку зі змішуванням або різними підходами до трактування понять «регіональна мова» та «регіональні різновиди мови». А. Даниленко, характеризуючи регіональні різновиди української мови, зауважує, що на перетині ХХ–ХХІ ст. «Україна пережила відродження теорії франкового “множинного парохіалізму”, спрямованого на створення нових літературних мікромов» [Danylenko : 235]. Лінгвістичних критеріїв для цього не достатньо, тому спроби виокремити регіональні групи українських говірок як мікромови під емблемами *русинська, лемківська, поліська (західнополіська, ятвязька), гуцульська* скидаються на політичні проекти, скеровані на розпорошення мовної єдності національної держави. Спроби реалізувати нові мовні стандарти на базі української мови супроводжуються наданням відповідних статусів як мов меншин або регіональних мов. В Україні пропозиції визнати русинську,

гуцульську та лемківську як регіональні мови виникали в рамках унесення до переліку регіональних мов або мов меншин у контексті змін до скасованого 2018 р. Закону України «Про засади державної мовної політики». Зокрема, правовим прецедентом було подання від Г. Москаля у 2012 р. на розгляд Верховної Ради України законопроекту про внесення гуцульського діалекту до переліку регіональних мов або мов меншин. Також у серпні 2020 р. на сайті Президента України було зареєстровано електронну петицію № 22/ 103372-еп «Кримськотатарська та лемківська мови мають мати особливий статус на загальноукраїнському рівні» (автор ініціативи М. Губаєв) (у тексті петиції лемківська прирівнювалася до русинської : «лемківська (відома як русинська)»).

У європейській практиці домінування територіального принципу передбачає захист мов тих спільнот, які історично пов'язані з конкретним регіоном. Зокрема, національне законодавство Бельгії підтримує мовні права німецькомовної спільноти, що пов'язана з ареалом, але не захищає дисперсну італійськомовну спільноту. Застосування поняття «регіональна» до російської мови, яка набула значного поширення в Україні, фактично поза межами традиційного побутування, але ніколи не перебувала під загрозою і не потребувала особливого захисту з огляду на високу комунікативну та інформаційну потужність, проросійські політичні сили тривалий час використовували для політичних маніпуляцій. На території України немає географічного регіону, де російська мова має історичну спадкоємність, хоч тривалий період є домінантною в повсякденному вжитку в містах південно-східної частини України. У контексті поділу на природну та штучну ідентичність територіальна російськомовна ідентичність – результат штучно створеної мовної ситуації, що спричинена впливом мовної політики Російської імперії, Радянського Союзу й мовно-інформаційною та ідеологічно-культурною агресією Російської Федерації (особливо у XXI ст.). Створення штучної територіальної мовної ідентичності часто є інструментом і результатом

задоволення геополітичних амбіцій тоталітарних суспільств і може призводити до динаміки і незворотніх змін мовної ідентичності територій.

Динаміка мовної ідентичності територій як соціолінгвістична проблема.

На відміну від мінливості індивідуальної мовної ідентичності, що залежить від ставлення до мови, мовної свідомості та мовної поведінки, зміна мовної ідентичності територій зазвичай зумовлена примусовими масовими депортаціями, вимушеними чи добровільними міграціями, міжмовними контактами, мовно-культурними асиміляціями тощо, а також тісно пов'язана з геополітикою процесів та мовним плануванням. Політичні умови, в які потрапляють автохтонні мови, часто стають причинами їх штучного витіснення зі спадкових територій політично пріоритетними для влади мовами. Спотворення та витіснення мови з її історичної території в соціолінгвістиці позначено поняттям «лінгвоцид». У другому випуску енциклопедії «Українська мова» витлумачено термін *лінгвоцид* – складова частина політики етнокультурної асиміляції (етноциду), мовна політика, що виявляється в цілеспрямованій діяльності державних і недержавних (релігійних, освітніх, громадських, професійних та ін.) інституцій, спрямованій на обмеження функційної сфери мови певного народу на його етнічній території та її поетапну ліквідацію [Ажнюк 2004 : 215–218]. Прояви лінгвоциду спостерігалися в багатьох країнах на межі геополітичних інтересів, зокрема щодо каталанської, ельзаської, кримськотатарської, білоруської мов.

Детальний аналіз змін мовної ідентичності кожної території потребує історичного соціолінгвістичного підходу до вивчення мовних ситуацій та їх типологізації. Тривалий час (до незалежності) в Україні такі студії були неможливі через псевдонауковість радянської соціолінгвістики. Хоч на українському ґрунті є чимало яскравих історичних прикладів розмиття мовних кордонів через різні обставини. Традиційно мовні кордони – це не чітко демаркована лінія, радше зона переходу, на якій на поширення і становище мов

впливають екстралінгвальні фактори та мовні ідеології контактних держав. Змінам мовної ідентичності території передують історичні та політичні реалії, що стають причинами зрушення суспільних функцій автохтонних мов.

На становище української мови на територіях історичного побутування упродовж століть впливали позамовні чинники, які часто призводили до звуження функцій української мови аж до майже повного витіснення із власних територій. До таких факторів впливу належать масові депортації, демографічні втрати, мовно-культурна асиміляція. Найуразливішими зазвичай стають порубіжні території.

За два століття на українсько-польських теренах Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Південного Підляшшя, Західної Бойківщини відбулися процеси, які докорінно змінили мовну ідентичність цих територій. Зокрема, результати дослідження мовної ситуації на Холмщині та Підляшші в 1815–1915 рр., що їх запропонувала Г. Мацюк, засвідчують принаймні «три геополітичні впливи, які змінювали напрями розвитку мовної ситуації: перехід територій в складі Королівства Польського до Російської імперії в 1815 р.; військові дії на території Холмщини та Підляшшя під час Першої Світової війни в 1914–1915 рр.; прихід нових окупаційних влад в 1915 р.» [Мацюк 2021 : 25–42]. 9 вересня 1944 р. в Любліні СРСР та Польща уклали угоду про «взаємний обмін населенням» – примусово виселяли українців з Польщі, а поляків з України. За інформацією Українського інституту національної пам'яті, тільки в 1944–1951 рр. з цих земель депортовано понад 700 тисяч українців⁶⁰. Унаслідок цього український етнос став тут нечисленною меншістю, а українська мова витіснена з території історичного побутування. Процеси змін мовної ідентичності Кубані та Вороніжчини супроводжувалися голодомором, масовими депортаціями та переселеннями на «звільнені, очищені» території представників російського етносу. Згідно з переписами населення за 1926 р.,

⁶⁰URL:

https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%86%D1%96%D0%B2_%D0%B7_%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%89%D1%96_%D0%B4%D0%BE_%D0%A3%D0%A0%D0%A1%D0%A0

частка етнічних українців становила 67,5%, перепис 2010 р. засвідчив «катастрофічне зменшення чисельності українців, за оцінками дослідників щонайменше в 15 разів»⁶¹. Яскраві свідчення процесів переселення, убивства, голоду, заслання і русифікації на цих територіях задокументовані 1992 р. в унікальних діалогах з місцевими мешканцями у фільмі режисера В. Сперкача «Кубанские казаки уже лет 200» («Настоящее время»)⁶². Серед них, зокрема, свідчення про виловлювання і виселення місцевих мешканців на Соловки і заселення натомість переселенцями з тодішньої Ленінградської та інших областей Російської Федерації. Депортації населення є інструментом тиску тоталітарних суспільств на національну свідомість громадян, що призводить до знищення та деградації мовних спільнот і, як наслідок, до зміни мовної ідентичності територій. Ці методи в Росії вважають ефективними і в XXI ст. Зокрема, як повідомляє засновник Східної правозахисної групи П. Лисянський, «після березня 2024 року окупанти планують перші колективні депортації громадян України із окупованих територій» відповідно до указу президента Росії Путіна щодо депортації жителів тимчасово окупованих територій України, які не взяли громадянство РФ⁶³.

Виразним прикладом зміни мовної ідентичності території є динаміка мовної ситуації в Криму. Це територія історичного побутування корінних народів України (такими відповідно до ухваленого в 2021 р. Закону України «Про корінні народи» є кримські татари, кримчаки та караїми). Згідно з «Атласом загрозованих мов світу ЮНЕСКО» (2010 р.), кримськотатарська мова належить до надзвичайно загрозованих мов. Державна підтримка України мови корінного народу відповідно до загальноєвропейського та українського законодавства з питань національних меншин є теоретичною можливістю, але не завжди здійсненою практикою. Депортація кримських татар у 1944 р., росіянізація території упродовж 1945–1990 рр. включно зі знищенням топонімії, повернення кримли в нові мовно-політичні умови (створення

⁶¹ URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%83%D0%B1%D0%B0%D0%BD%D1%8C>

⁶² URL: <https://www.facebook.com/watch/?v=3693913060877742>

⁶³ URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3777676>

можливостей для підтримки етномовних потреб: у Автономній республіці Крим кримськотатарська була офіційною, як і російська), нова окупація, розпорошення кримськотатарської спільноти – це те, чого зазнав народ упродовж неповного століття. З 2014 р. відносна компактність проживання змінилася на дисперсне розселення, оскільки багато кримських татар вимушено виїхали з Криму. Тимчасові компактні переселення на Херсонщину в 2014 р. втратили своє значення внаслідок розпорошення спільноти з початком повномасштабного вторгнення в 2022 р. Після 2014 р. кримськотатарська мова перебуває в стані територіальної роздвоєності на латиничний (на материковій Україні) та кириличний (в Криму) графічні варіанти, що не сприяє захисту загроженої мови. 20 жовтня 2021 р. відбувся круглий стіл «Кодифікація кримськотатарської мови: сучасний стан і перспективи», організований Інститутом мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України за участю голови Меджлісу кримськотатарського народу. Результати круглого столу є важливими для збереження мови корінного народу України, однак прив'язаність кримськотатарської мови до території сьогодні має символічний характер і перспективи впровадження рекомендацій та ініціатив пов'язані з рамками можливостей «мовної реінтеграції деокупованих територій».

Причинами змін мовної ідентичності територій є також їх поступова мовна деградація. Вплив мовної політики, змішання етносів, «переварення» в котлі радянської ідентичності – ті явища, які спричинили перетворення в мовному облаштуванні південно-східних регіонів України. Інструментами російщення територій стали, зокрема, освіта, культура, мовний ландшафт. Вивчення освітнього процесу за кількістю шкіл з українською та російською мовами навчання в радянський період свідчить, що в 1933 р. в Україні було 80% шкіл з українською мовою викладання, у 1987 р. цей показник офіційно знизився до 47%.⁶⁴ При цьому слід зазначити, що відсоток за кількістю учнів був ще нижчим, оскільки українські школи зберігалися переважно в селах і їх наповненість була значно меншою за кількістю осіб. На ситуацію впливала

⁶⁴ Див., зокрема: URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Шкільництво_в_Україні.

також «мода» відмовлятися від вивчення української мови в російськомовних школах, і це робили в тому числі й українськомовні батьки з різних суб'єктивних та об'єктивних причин. Індивідуальний вибір мови також ставав підставою для змін мовних портретів міст і регіонів. На 1988–1989 навчальний рік у Донецьку, Луганську, Миколаєві, Чернігові, Сімферополі не залишалося жодної школи з українською мовою викладання [Ярмоленко : 375]. Таким чином, мовне планування СРСР в освіті стало причиною зміни мовної ідентичності території східної і південної частин України, хоч це і не було єдиним засобом для мовного деградування зазначеного регіону.

Соціолінгвістична реконструкція та інтерпретація змін соціолінгвістичних ситуацій на конкретних територіях може стати інструментом для зменшення конфліктогенного потенціалу в багатомовних та порубіжних регіонах і вироблення критеріїв мовного планування. У контексті російсько-української війни сьогодні вже говорять про мовний складник реінтеграції деокупованих територій. Ця «мовна реінтеграція» має врахувати специфіку деформації мовної ідентичності деяких регіонів України, яка була задовго до початку війни, тому повернення української мови, кримськотатарської мови, варіантів грецької (урумської та румейської) на власну територію є складним процесом конструювання мовної ідентичності території з урахуванням історичних, соціальних та політичних аспектів. Проте світовий досвід повернення мов на історичну територію є підставою для вироблення соціолінгвістичних стратегій мовної деокупації.

Мовна ідентичність територій: геополітика і мовні кордони.

Геополітична проекція мовних кордонів актуалізується в контексті кодифікації нових мов, мовного планування та мовних прав, ролі лінгвістів у політичних процесах тощо. У різних геополітичних ситуаціях мови можуть «використовувати як інструмент державотворення і, навпаки, державоруйнування» [Демська, Мальцев : 16]. Найчастіше зв'язки мови і кордонів розглядають у ситуаціях етнолінгвістичного націоналізму та його ролі в становленні держав. Свого часу «рівняння одна держава – одна нація – одна

мова вплинуло на процес утворення національних держав і зумовило тенденцію розроблення мовної політики на державному рівні таким чином, щоб державні й мовні кордони збігалися» [Buch : 5]. Взаємозалежність зв'язків мова – територія – держава спричинила появу різних тенденцій у мовному будівництві. Зокрема, цільова мовна політика свого часу повноцінно повернула на історичну територію чеську мову, витіснену німецькою; живою мовою став іврит після утворення держави Ізраїль. Але використання критерію рівнозначності мови і території зумовило також появу геополітичних конфліктів аж до виникнення нових держав – більших чи менших за мовні території.

У геополітичному устрої світу кореляція зв'язків мова – нація – територія – держава стала причиною становлення багатьох європейських держав. Як зазначає І. Неквапіл, «свідома та несвідома проблематизація ідентичності території (держави) та мови була помітна в Європі ще з часів етнонаціональних рухів. Це не могло бути інакше, якщо невід'ємною ознакою нації є мова і якщо нація прагне до власної державності» [Nekvapil : 487]. У контексті висвітлення зв'язків ідентичності й мови І. Піллер зазначає, що «політичні кордони були проведені вздовж мовних ліній, встановлюючи національний та етнічний поділи» [Piller : 489]. У XIX – XX ст. на карті Європи з'явилися нові країни. Право територій на самостійність утверджувалося через кодифікацію та стандартизацію мов, автохтонних на цих територіях. У інтерпретації процесів творення цих держав їх називають «лінгвістичними революціями», а філологів у цьому контексті «мовними стратегами», «мовними маніпуляторами» і навіть «філологічними бунтівниками» [Шпорлюк : 291]. Символічні зв'язки між мовою та територією (включно з проведенням мовних кордонів), як зауважує Д. Шкілян, «були встановлені під час формування національних ідеологій і національних держав < ... > Якщо мова в цих процесах стала символом нації, вона також символічно набула національного ґрунту: тільки-но мова взяла на себе цю роль, зв'язок між нею та територією продовжує функціонувати, незважаючи на те, що це могло бути (як у випадку

ірландської) замінено іншою мовою або навіть якщо національна держава не була створена (як у випадку бретонської чи валлійської)» [Škiljan : 19]. Після розпаду Югославії в Конституціях новоутворених держав проголошено хорватську (1990), сербську (1992), боснійську (1993), словенську (2004), чорногорську (2007) офіційними мовами у відповідних державах. Законодавство Боснії та Герцоговини визнає три офіційні мови: боснійську, хорватську, сербську. Однак «сербохорватська чи хорватсько-сербська мова припинила своє існування на політичному та юридичному рівні. На особистому рівні це означало, що для офіційних цілей (зарахування до школи, перепис населення, подання на роботу тощо) можливість називати свою мову сербохорватською більше не існувала, і тому заява про мовну належність була неминучою» [Busch : 8]. Аналізуючи проблеми мов і кордонів у югославському контексті кінця ХХ – початку ХХІ ст., Р. Бугарський підсумовує, що «романтичний ідеал відповідності нації, держави та мови виявився міцнішим, ніж більшість інших, навіть зараз, перед обличчям приголомшливих процесів глобалізації. Наразі не схоже на те, щоб кордони, встановлені і зміцнені мовними засобами, знову розірвалися, принаймні в осяжному майбутньому» [Bugarški : 34].

Однак у сучасному світі поділ території на держави за мовно-національною ознакою намагаються використовувати як стратегію для сепаратистських намірів. Зокрема, погляди на деякі західноукраїнські діалекти як окрему русинську мову спричинили на межі ХХ–ХХІ ст. в Закарпатті штучну активізацію рухів щодо територіальної цілісності. Монографічне дослідження Л. Белея «“Русинський” сепаратизм: націєтворення *in vitro*» чітко розмежовує природні, історичні та штучні компоненти мовної ідентичності Закарпаття [Белей 2017].

Відомі й протилежні ситуації, коли об'єднання різних мовних територій в одну країну супроводжувалося спробами злиття мов, створюючи так звані, за висловом чеського дослідника І. Неквапіла, «соціальні мовні покручі», які мали ототожнювати спільну мову – спільну територію – державу. Таким чином

у ХХ ст. з'явилися штучні лінгвістичні утворення, як наприклад, чехословацька мова, сербохорватська мова. Проте природна конкуренція мов не дозволяла їм гармонійно співіснувати в псевдомовних юридичних конструкціях, що мали символізувати державну мовну спільність. Тому, як слушно наголошує в дослідженні «Про взаємозв'язок між малими та великими слов'янськими мовами» І. Неквапіл «малі» та «великі» мови в цій ситуації стояли в опозиції один до одного. Але ці явища приводили до змішування мовних систем, які дослідник називає «проблематизацією ідентичності мов» [Nekvapil : 145]. Змішування мов посилюється на території співіснування споріднених або контактних мов в умовах асиметричного білінгвізму чи диглосії. На теренах України це привело до виникнення суржику, у Білорусі – трасянки, в Ірландії – Hiberno-english, у Канаді – Chiac, у США – Spanglish. Ці мовні гібриди стали елементами мовної ідентифікації, а в деяких регіонах засобом територіальної стратифікації «місто – село». Зокрема, в Україні вже в часи незалежності соціологічні опитування щодо мов часто пропонували респондентам у відповідях на запитання про вибір мови спілкування три варіанти: українська, російська, суржик. Такі тенденції, з одного боку, ставили змішане мовлення в один ряд з мовами, а з другого, – у результатах опитувань значно зменшувався відсоток тих, хто ідентифікував себе з українською. На картах поширення мов відповідно частина території України, де говорили місцевими говірками і суржиком, не ототожнювалася з територією поширення української мови.

Тоталітарні мовні ідеології щодо змішування мов у тих чи інших формах зазвичай схильні до стимулювання таких змін аж до уніфікації мовних територій. Зазвичай це відбувається з метою «побудови ширшої ідентичності, яка поєднувала б ідентифікаційні зв'язки двох і навіть більше мов» [Nekvapil : 146]. Так розвивалася радянська мовна стратегія об'єднання території Радянського Союзу за мовною ознакою. Планування мовної ідентичності території СРСР було скероване на вибудовування стійкої парадигми «радянський народ – російська мова». Оскільки об'єднати різні етноси і нації однією мовою було неможливо, спочатку формувалося поняття

«радянський (советський) народ» з так званою міжнаціональною російською мовою, у суспільній свідомості поступово змішувалося *російське / радянське* і ставало ситуативними синонімами і для самих громадян, і для зовнішнього світу. Відповідно мовна ідентичність території СРСР асоціювалася з російською мовою. Ідеологія поширення російської мови в СРСР супроводжувалася насаджуванням кліше про «зближення і взаємозбагачення мов соціалістичних націй» аж до ухваленого вже після «національного пробудження» і прийняття законів про державний статус титульних мов у більшості тодішніх республік (зокрема «Закону про мови в УРСР» 1989 р.) закону «Про мови народів СРСР», у статті 4 якого наголошувалося, що «з метою забезпечення загальносоюзних завдань російська мова визнається на всій території СРСР офіційною мовою СРСР»⁶⁵. Ця агресивна ідеологія поширення російської мови досі є стратегією «Русского міра».

Наслідки бачимо в спекулятивному використанні мови в російсько-українській війні. Стратегії військового вторгнення на територію України передувало поступове знищення простору побутування української мови, що досягло найбільшого успіху в Криму та на Донбасі. «Нинішню окупацію Росією Криму та збройне вторгнення її на Донбас, – як наголошує Л. Масенко, – підготувала сталінська і післясталінська мовнокультурна асиміляція, яка поєднувала державний терор і етнічні чистки з впровадженням ідеологізованої версії російської мови» [Масенко : 227]. Мовна ідеологія у російських наративах працює на просування загарбницьких ідей. І «язык» в цьому контексті має значення не як мова міжкультурної комунікації чи побутового спілкування, а як ідеологічний концепт, мова-агресор, загарбник інформаційно-культурного простору території, анексії мовного ландшафту тощо.

Коли мова стає знаряддям для геополітичних амбіцій, проблеми природної і штучної мовної ідентичності територій набувають нових ознак і потребують теоретичного обґрунтування і вироблення стратегій для уникнення неприродних змін мовних ідентичностей територій та мовних зрушень у

⁶⁵ URL: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data01/tex10935.htm> (дата звернення: 21.02.2024).

майбутньому. Бо кожен, у тому числі мова, має природне право жити там, де вона народилася.

Соціолінгвістичними критеріями принципу територіальності в контексті мовної ідентичності є: а) розвиток та спадкоємність мов і мовних прав на історичних територіях, б) міжнародне та національне законодавство щодо статусу та функціонування мов. Якість мовної ідентичності території залежить від стратегії мовної політики, вітальності мов і зацікавленості спільнот, ролі геополітичних параметрів у координатах мовних кордонів.

У соціолінгвістичній парадигмі ідентичності координація мова – територія проєктується на взаємодоповнювальні поняття «мовна ідентичність території» та «територіальна мовна ідентичність». З огляду на соціолінгвістичні критерії, що наближають до розкриття змісту цих категорій, територіальна мовна ідентичність відображає роль мови у формуванні територіальної (локальної, регіональної) ідентичності осіб та спільнот, доречна для розгляду процесів мовної ідентифікації суспільних одиниць у контексті мовної ситуації, вибору мов чи їх різновидів, етнокультурної самоідентифікації тощо. У структурі локальної та регіональної, а в геополітичному дискурсі також державної, ідентичності осіб та спільнот мова може виконувати символічну функцію прив'язаності до території, стати лінгвістичним індикатором збереження етнокультурних традицій поза ареалом традиційного поширення мовних кодів.

Поняття «мовна ідентичність території» корелює з геополітичними та історичними перспективами розвитку та функціонування мов на конкретних територіях – від макрорегіонів до найменших територіальних одиниць. Соціолінгвістичні виміри мовної ідентичності території розкриваються у системі зв'язків мовні кордони – державні кордони, є об'єктом мовної політики, що регулює мовно-національні відносини та лінгвозахисні практики, а соціолінгвістичним маркером мовної ідентичності території, суб'єктом мовних прав у цих параметрах залишаються мовні спільноти. Мовна ідентичність території – результат ідентифікації географічного регіону за мовними ознаками, що мотивовані історичними, етнічними та соціокультурними чинниками і

ґрунтуються на характеристиках поширення і статусу мов. Соціолінгвістичний зміст поняття «мовна ідентичність територій» розкривається через категорії «територіальність», «державність», «мовне домінування», «спадкоємність мов» та експлікується в термінах *державна мова, регіональна мова, корінна мова, бездержавна мова, позадержавна мова, місцева мова, статус мов* тощо. Мовна ідентичність територій, на відміну від індивідуальної (особистісної) та колективної мовних ідентичностей, має послаблений вплив компонентів «мовна свідомість», «мовна поведінка», «мовна самоідентифікація», натомість тісно корелює з такими поняттями, як «мовна політика», «мовний менеджмент», «мовне планування», «мовна ідеологія», «мовна інтеграція», «мовний ландшафт», які відображаються в координатах принципів державної єдності та національної безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

- Ажнюк Б. М. Лінгвоцид. *Українська мова : енциклопедія*. Київ : Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. С. 215–218.
- Ажнюк Б. М. Мовна політика: Україна і світ. Київ : Видавн. дім Дмитра Бураго, 2021. 420 с.
- Ажнюк Б. М. «Всесвітня декларація мовних прав»: український контекст. *Соціолінгвістичні студії*. Київ : Видавн. дім Дмитра Бураго, 2010. С. 51–57.
- Ажнюк Б. М. Проблема мовних прав у сучасній соціолінгвістиці. *Мовні права в сучасному світі*. Ужгород, б. в. , 2014. С. 22–37.
- Андрущенко Т. В. Регіональна ідентичність: зміст, типи та особливості формування. *Політикус*. 2019. №4. С. 93–97.
- Белей Л. Л. Українська мова на початку ХХІ ст.: Параметризація соціально-лінгвістичних змін. Київ : Люта справа, 2019. 208 с.
- Белей Л. О. «Русинський» сепаратизм: націєтворення *in vitro*. Київ : Темпора, 2017. 392 с.
- Большан І. Мовні війни в Європі / пер. з фр. С. Гринцевич. Київ : «К.І.С.», 2007. 280 с.
- Демська О., Мальцев Е. Мовна політика: про ідентичність і успішність у глобальному світі. *Мова: класичне–модерне–постмодерне*. Київ : Дух і літера, 2016. Вип. 2. С. 16–26.
- Дзябко Ю. Японсько-український словник соціолінгвістичних термінів: термінологічне поле «мовна політика». Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2019. 96 с.
- Європейська хартія регіональних мов або мов меншин. *Екологія мови і мовна політика в сучасному світі*. Київ : Видавн. дім Дмитра Бураго, 2012. С. 342–364.

- Закон Польської Республіки «Про національні та етнічні меншини та про регіональну мову.
URL: <https://language-policy.info/movne-zakonodavstvo/polska-respublika/zakon-polskoji-respubliky-pro-natsionalni-ta-etnichni-menshyny-ta-pro-rehionalnu-movu/> (дата звернення: 11.01.2024).
- Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> (дата звернення: 09.09.2023).
- Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/802-15#Text> (дата звернення: 15.12.2023).
- Кісла Г.О. «Локальна людина» в структурі ідентичностей українського населення. *Матеріали II Міжвузівської науково-практичної конференції «Соціальний розвиток сільських регіонів»*. Умань, б. в., 2014. С. 122 – 125
- Котенко Я. В., Ткачук А. Ф. Локальна ідентичність і об'єднані територіальні громади. Київ : ТОВ «Видавництво “Юстон”», 2018. 56 с.
- Кулик В. Мовна політика в багатомовних країнах. Закордонний досвід та його придатність для України. Київ : Дух і літера, 2021. 312 с.
- Масенко Л. Т. Мова радянського тоталітаризму. Київ : ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2017. 240 с.
- Мацюк Г. П. До типології мовних ситуацій в історичній соціолінгвістиці. Мовна ситуація на Холмщині та Підляшші в 1815–1915 рр. *Мовознавство*. 2021. № 3. С. 25–42.
- Мацюк Г. Статус і функції російської мови в Російській Федерації, на пострадянському просторі й у світі: стан і перспективи розвитку. *Мовне законодавство і мовна політика: Україна, Європа, світ*. Київ : Видавн. дім Дмитра Бураго, 2019. С. 213–241.
- Михальчук О. Мовна ідентичність етнічних спільнот у контексті української мовної ситуації. *Studia Ukrainica Posnaniensia*. 2021. № 9. С. 37–49.
- Михальчук О. Соціолінгвістичні параметри багатомовності: європейські засади та українська дійсність. *Мовознавство*. 2022. №5. С.42–57.
- Михальчук О. Територіальні діалекти в контексті лінгвозахисних практик європейського ареалу. *Наук. вісн. Ужгород. ун-ту. Серія: Філологія. На пошану Василя Німчука, члена-кореспондента НАН України, доктора філол. наук, професора (до 90-річчя з дня народження)*. 2023. Вип. 2 (50). С. 332–339.
- Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 405 с.
- Рубл Б. Капітал розмаїтості / пер. з англ. Т. Цимбал. Київ : Критика, 2007. 335 с.
- Слиз А., Щепанський М. Локальная и региональная идентичность в процессе глобализации. *Вісн. СевДТУ. Вип. 94: Філософія*. Севастополь : Вид-во СевНТУ, 2009. С. 3–7.

Ткаченко О. Українська мова і мовне життя світу. Київ : Спалах, 2004. 272 с.

Ткачук А. Ф., Наталенко Н. В. Місцева ідентичність. Для територіальних громад і не тільки.

К. : ТОВ «Видавництво “Юстон”», 2020. 97 с.

Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм / пер. з англ. Г. Касьянов. Київ : Основи, 1998. 479 с.

Ярмоленко М. Мовна політика в УРСР у 40–80-х роках ХХ ст. *Наук. зап. ІПіЕНД* ім. І. Ф. Кураса НАН України. Вип. 3 (65). С. 365–377. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/yarmolenko_movna.pdf

Aronin L., Singleton D. Multilingualism. Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 2012. 230 p.

Berruto G. The languages and dialects of Italy. *Manual of Romance Sociolinguistics*. W. Ayres-Bennett, J. Carruthers (Eds.). Berlin ; Boston : De Gruyter, 2018. P. 494–525. URL: <https://doi.org/10.1515/9783110365955-019> (дата звернення: 10.10.2023).

Bugariski R. Language and Boundaries in the Yugoslav Context. *Language Discourse and Borders in the Yugoslav Successor States*. Bristol, Blue Ridge Summit: Multilingual Matters, 2004. P. 22–38. URL: <https://doi.org/10.21832/9781853597336> (дата звернення: 21.10.2023).

Busch B., Kelly-Holmes H. Language Boundaries as Social, Political and Discursive Constructs. *Language Discourse and Borders in the Yugoslav Successor States*. Bristol, Blue Ridge Summit: Multilingual Matters, 2004. P. 1–12. URL: <https://doi.org/10.21832/9781853597336> (дата звернення: 21.10.2023).

Danylenko A. How Many Varieties of Standard Ukrainian Does One Need? *Die Welt der Slaven*. 2015, 60/2. P. 223. URL: https://www.academia.edu/12333194/Regional_Varieties_of_Standard_Ukrainian (дата звернення: 19.09.2023).

Fishman J. Endangered minority languages: Prospects for sociolinguistic research. *International Journal on Multicultural Societies*. 2002. N 4(2). P. 270–275.

Greenfield L. Nationalism and language. *Concise Encyclopedia of Pragmatics*. J. L. Mey (Ed.). London : Elsevier, 1998. P. 635–641.

Heller M. Linguistic minorities and modernity: a sociolinguistic ethnography. London : Longman, 1999. 287 p.

Kamusella T. The Triple Division of the Slavic Languages: A Linguistic Finding, a Product of Politics, or an Accident? Vienna : Institut für die Wissenschaften vom Menschen (IWM Working Papers Series, N 2005/1), 2005. 133 p. URL: <https://www.academia.edu/28396921/> (дата звернення: 10.09.2023).

- Kuźelewska E. Language Border and Linguistic Legislation in Belgium. *Michigan State International Law Review*. Forum Conveniens, 2015. N 3 (1). P. 1–12. URL: https://www.researchgate.net/publication/322644278_language_border_and_linguistic_legislation_in_belgium_elzbieta_kuzelewska (дата звернення: 12.12.2023).
- Kuźelewska E. Language policy in Switzerland. *Studies in Logic, Grammar and Rhetoric*, 2016. N 45 (58). P. 125–140. URL: https://www.researchgate.net/publication/305423749_Language_Policy_in_Switzerland (дата звернення: 12.12.2023).
- Language Discourse and Borders in the Yugoslav Successor States. Busch B., Kelly-Holmes H. (Eds.). Bristol, Blue Ridge Summit: Multilingual Matters, 2004. 87 p. URL: <https://doi.org/10.21832/9781853597336> (дата звернення: 21.10.2023).
- Lūžys S. Linguistic Identity: Between Multilingualism and Language Hegemony. *Sustainable Multilingualism*, 2021. N 19(1). P. 19–38. URL: <https://doi.org/10.2478/sm-2021-0012> (дата звернення: 12.12.2023).
- Nekvapil J. On the relationship between small and large Slavic languages. *International Journal of the Sociology of Language*, 2007. (183). P. 483–504. URL: <https://doi.org/10.1515/IJSL.2007.008> (дата звернення: 02.11.2023)
- Paulston C. Language policies and language rights. *Sociolinguistics: The Essential Reading*. Malden, MA : Black-well Publishing, 2003. P. 472–483.
- Phillipson R., Skutnabb-Kangas T. Linguistic rights and wrongs. *Applied Linguistic*, 1995. N 16 (4). P. 483–504. URL: <http://www.tove-skutnabb-kangas.org/dl/032-41-RP-TSK-Lg-rights-and-wrongs-Applied-Linguistics-1995.pdf> (дата звернення: 02.11.2023).
- Piller I. Identity and Language. *Encyclopedia of linguistics*. Ph. Strazny, F. Dearborn (Eds.). An Imprint of the Taylor & Francis Group. New York, Oxon, 2005. Vol. 1. P.490–492.
- Pujolar J. Bilingualism and the nation-state in the post-national era. *Bilingualism: A Social Approach*. Palgrave Macmillan, 2007. P. 71–95. URL : https://www.researchgate.net/publication/304731650_Bilingualism_and_the_Nation-State_In_the_Post-National_Era (дата звернення: 15.10.2023).
- Rajagopalan K. The politics of language and the concept of linguistic identity. *Cauce: Revista de filología y su didáctica*, 2001. N°24. P. 17–28. URL: https://cvc.cervantes.es/literatura/cauce/pdf/cauce24/cauce24_03.pdf (дата звернення: 02.11.2023).
- Rajagopalan K. The Routledge handbook of language and identity. *WORD*, 2017. 63(3). P. 228–230. URL:

https://www.researchgate.net/publication/319390673_The_Routledge_handbook_of_language_and_identity (дата звернення: 11.12.2023).

Škiljan D. A Linguist on the Train to Vienna. *Language Discourse and Borders in the Yugoslav Successor States*. Bristol, Blue Ridge Summit: Multilingual Matters, 2004. P.13–21. URL: <https://doi.org/10.21832/9781853597336> (дата звернення: 21.10.2023).

Universal declaration of linguistic rights. URL:

https://culturalrights.net/descargas/drets_culturals389.pdf (дата звернення: 08.10.2023).

Vogl U., Hüning M. One Nation, One Language? The Case of Belgium. *Dutch crossing*. 2010. Vol.34. N3, P. 228–247. URL:

https://www.academia.edu/1056036/One_nation_one_language_The_case_of_Belgium (дата звернення: 03.11.2023).

Watt D., Carmen L. (Eds.). *Language, Borders and Identity*. Edinburgh University Press, 2014. 288 p. URL: <http://www.jstor.org/stable/10.3366/j.ctt1g09wgd>. (дата звернення: 01.11.2023).

Леся МУШКЕТИК

Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України
вул. Грушевського, 4, м. Київ, 01001, Україна.

Електронна пошта: mushketik@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-5958-0044>

ПИТАННЯ МОВИ ТА ОСВІТИ У СЕРЕДОВИЩІ НАЦМЕНШИН УГОРЩИНИ

ВСТУПНІ ЗАУВАГИ.

Одним із визначальних елементів національної належності є знання та використання національної мови. З погляду її вживання у двомовному середовищі такі обставини як спілкування рідною мовою в сім'ї та виховання й навчання рідною мовою відіграють вирішальну роль у запобіганні процесу асиміляції. Два документи Ради Європи, Рамкова конвенція про захист національних меншин та Європейська хартія регіональних мов або мов меншин чітко формулюють підтримку мови, освіти та культури національних спільнот. Загальна система освіти, до кола завдань якої входить і забезпечення освітніх потреб нацменшин, має відмінності в різних країнах з урахуванням їх суспільно-історичного розвитку, структури населення, його культурного становища, освітнього рівня, мовної політики держави тощо.

ОСВІТА НАЦМЕНШИН В ІСТОРИЧНОМУ АСПЕКТІ

До складу історичної Угорщини входило чимало етнічних груп, мовна політика стосовно яких відрізнялася в різні періоди. Перший документ щодо національностей в Імперії Габсбургів з'явився 1777 року під назвою *Ratio Educationis*. Розроблений на засадах Просвітництва, він трактував освіту

насамперед як державне завдання і, враховуючи економічні та соціальні особливості країни, на раціональній основі розглядав не лише релігійні, а й «національні» аспекти. У ньому постулювалося таке: крім необхідності вивчення найважливішої мови країни – на той час німецької – кожному із названих 7 мовних громад (угорці, німці, хорвати, словаки, українці, серби, румуни) слід забезпечити власною сільською школою, а також учителями, які вільно володіють цими мовами. Однак ці прагнення реалізувалися лише стосовно німецької мови, яка стала панівною. Натомість у державне управління, судові процедури, реєстрацію церков в угорській частині Імперії поступово почала входити угорська мова, а закон 1844 року визнав її державною та поширив на всі сфери суспільного життя, зробивши єдиною мовою навчання. Того самого року було скасовано «рутенську» (українську) мову як обов'язкову в народних школах, гімназіях та греко-католицьких школах Закарпаття. Проте цей успіх провладних угорських сил водночас призвів до того, що національні спільноти не підтримали буржуазну революцію 1848–1849 рр. під проводом Лайоша Кошута, і вона скінчилася поразкою. Після 1867 р. Угорщина, об'єднавшись у єдиній державі з Габсбургами, почала інтенсивно мадяризувати представників інших народів. З'явилася низка розпоряджень, а далі пакет законів, прийнятий у 1907–1908 рр., який вважають вершиною мадяризації.

Після поразки у Першій світовій війні Угорщина втратила 2/3 території і половину населення, що змінило становище етнічних спільнот. Мільйони людей з угорською ідентичністю опинилися за межами країни, докорінно змінився етнічний склад населення на території, що залишилася. Частка іномовного населення, яке раніше становило майже половину від загальної кількості мешканців (54,5 відсотка), впала до 10 відсотків. Згодом розпорядження уряду Бетлена 1923 р. забезпечило вживання національних мов у галузі освіти і привело до створення трьох типів шкіл, які існують і досі. Незважаючи на занепад національної освіти в період між двома світовими

війнами, вона в цей час виробила форми, які стали визначальними у майбутньому, аж до наших днів.

Після закінчення Другої світової війни, у жовтні 1945 року Тимчасовий національний уряд постановив відновити освіту нацменшин. Це стосувалося п'яти громад, оскільки німців виключили за «колективну вину». У населених пунктах, де було щонайменше 15 осіб певної національності обов'язкового шкільного віку, батькам дали змогу вирішувати, куди вони хочуть записати своїх дітей. У 1980-х роках через політичні зміни, які розпочиналися в європейських країнах радянської сфери впливу, права національних меншин в Угорщині почали поступово розширюватися. 1984 року етнічною групою вперше визнали ромів. Водночас новий закон про освіту 1985 року скасував монопольне становище угорської мови в освітній системі та проголосив, що «мовою навчання є угорська та всі національні мови, якими розмовляють в Угорській Народній Республіці; ці мови можна вивчати на всіх рівнях шкільної освіти».

ПРАЦІ З МОВНО-ОСВІТНІХ ПИТАНЬ

Теоретичною основою наших досліджень стали праці українських та ін. учених про становище, мовні та освітні проблеми нацменшин в Україні, Європі, а також мовну політику в освітній сфері, питання національної ідентичності тощо [Ажнюк; Мовне законодавство, Бичко; Добра практика; Розумний] тощо. Розлогі статистичні дані про нацменшини Угорщини знаходимо в дослідженнях угорських учених, статистичних збірниках, багатих на різноманітного плану таблиці, схеми, діаграми та ін. Ситуацію на терені становища нацменшин Угорщини, їх освітніх питань з'ясовували угорські дослідники у таких працях: колективна монографія «Мовні права, нацменшини, мовна політика» (під ред. О. Надор, І. Сарки) [Nyelvi jogok]; «Від переселенців до державотворчих факторів. Минуле та сучасне етнічних спільнот Угорщини» (під ред. Т. Дюлавари та Е. Каллаї) [A jövevényektől]; Ч. Барти «Можливості збереження мов нацменшин та освіта» [Bartha : 56–75]; Е. Каллаї [Kállai : 104–

132]; огляди у галузі шкільництва окремих нацменшин: німці Г. Такач [Takács : 76–79], словаки А. Дівічан [Gyivicsán : 161–166.], роми [Fórika 2015 : 7–27] та ін.

З досліджень про українців в Угорщині згадаймо студії: «Українські громадяни в Угорщині» [Ukrán állampolgárok]; «Українська діаспора в Угорщині: виклики XXI ст.» [Годованська : 1132–1138] та ін. Міграції та становище українців-русинів в історичній Угорщині вивчали А. Паладі-Ковач та Д. Віга [Viga : 21–29; Paladi-Kovacs : 327–361]. Про діяльність українців, їх культурну, освітню, видавничу діяльність у різні періоди інформували редактори українських часописів Угорщини Ю. Бізіля, В. Плоскіна, І. Деак [Бідзіля : 338–349; Плоскіна 2006 : 214–221; Деак].

МОВНА ПОЛІТИКА УГОРЩИНИ СТОСОВНО НАЦМЕНШИН

Після 1990 року політика щодо нацменшин отримала в країні законодавчу базу. У липні 1993 року Угорський Парламент прийняв Закон № LXXVII про права національних і етнічних меншин [1993. évi LXXVII. t.]. У цьому Законі після основних постанов перераховують їхні індивідуальні та суспільні права, ідеться також про державне самоуправління, культурне й освітнє самоврядування, про вживання мови, а також необхідність підтримки і правового захисту етноспільнот. Зокрема, держава гарантує забезпечення підручниками мовами нацменшин, підтримання друку книг, періодичних видань та ін. За законом будь-яка громада з принаймні сторічною історією, мовними та культурними традиціями та адекватною груповою свідомістю, члени якої були громадянами Угорщини, могла подати заявку на здобуття статусу офіційно визнаної групи – нацменшини. 13 спільнот було офіційно визнано рівноправними суб'єктами державотворення; їх кількість не змінилася донині. Таким чином, на додаток до існуючих раніше «малих груп» долучилися поляки, греки, вірмени, болгары, цигани та ін. 2011 року було прийнято Закон № CLXXIX про права нацменшин, який крім кількох поправок, практично, зберіг законодавчі положення, розвинувши їх у певних аспектах [2011. évi

CLXXIX. t.]. Згідно з Законом нацменшиною визнавалася будь-яка етнічна спільнота, що мешкала на території Угорщини щонайменше століття, є чисельно меншою, ніж решта населення держави, відрізняється від інших своєю мовою, культурою та традиціями та водночас демонструє усвідомлення належності до цієї спільноти, спрямоване на самозбереження, вияв та захист власних інтересів [Magyarországi nemzetiségek]. Стаття XXIX Основного закону (Конституції) Угорщини 2011 року стверджує: «Національності, які проживають в Угорщині, – складові частини держави. Кожний громадянин Угорщини, що належить до будь-якої нації, має право вільно виражати та зберігати свою ідентичність. Громадяни, які проживають в Угорщині, мають право використовувати свої рідні мови та індивідуально й колективно вживати імена власними мовами, просувати власну культуру та здобувати освіту рідними мовами» [Добра практика].

У рамках Ради Європи Угорщина приєдналася до двох надзвичайно важливих конвенцій щодо захисту меншин, а саме Рамкової конвенції про захист національних меншин та Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. 2021 р. європейськими законодавцями було винесено рішення, в якому зроблено два важливі висновки щодо прав національних меншин на освіту. Перший полягає в тому, що однією з головних проблем є зменшення кількості та нестача вчителів, які можуть фахово викладати в освітніх закладах для відповідних етнокультурних груп. Тому було рекомендовано певні заходи у цьому напрямі. Інший висновок моніторингового Комітету відзначив скрутне становище ромської меншини як з погляду освіти, так і з працевлаштування на ринку праці. Більшість ромів вважає своєю рідною не ромську, а угорську мову, тому в їхньому випадку Комітет констатував, що проблема не у відсутності освіти рідною мовою, а радше в соціальній сегрегації відповідної меншини.

Ще до зміни суспільного ладу в Угорщині поступово почали утворюватися і розвиватися професійні, наукові і політичні інституції, форуми, що займалися нацменшинами, посилилася їх організаційна діяльність і участь у процесі державотворення. Відтоді метою національної політики було створення таких

умов, за яких нацменшини могли б зберігати і далі зміцнювати свою мовну й культурну ідентичність. У розвитку політики щодо нацменшин помітними подіями були Круглий стіл 1991–1993 років, зазначені вище Закони про нацменшини, а також створення системи органів самоврядування у 1994–1995 рр. та подальше зміцнення їхнього становища. Результатом виборів у грудні 1994, а потім 1995 року стало створення на місцях національних федерацій. Це було значною подією: перед державним самоуправлінням, що спиралося на місцеві органи, відкрилися нові великі можливості. Нині органи самоврядування національних меншин діють на місцевому, регіональному та національному рівнях через вибраних представників; вибори до них проводять одночасно з виборами до місцевих представницьких органів. Органи самоврядування можуть самостійно вирішувати питання щодо використання мови в освіті, культурі та медіа, можуть брати під свою опіку навчальні заклади громад, оскільки це також передбачено Законом CLXXIX про права національних меншин: органи самоврядування як на муніципальному, так і на національному рівні мають право створювати школи чи керувати ними. Проведення консультацій державної влади з органами самоврядування стосовно політики в галузі освіти й навчальних програм юридично обумовлене. Заходи щодо захисту й підтримки національних меншин пов'язані з чотирма основними чинниками: законотворенням, створенням нових інституцій, матеріальною підтримкою, а також із формуванням позитивної суспільної думки, пробудженням суспільного інтересу до справ нацменшин.

СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ТА МОВНІ ПИТАННЯ

Останній перепис в Угорщині проводили 2022 року, однак його результати ще не оголошено, тому доводиться користуватися даними мікропереписів та різних форм опитувань. Згідно з офіційними даними на 2016 р. в Угорщині найбільш численною меншиною є роми – 309 600. За ними йдуть німці – 178 800, потім румуни – 36 500, словаки – 29 800, хорвати – 23 000. Серби, українці, поляки, болгари, греки, русини, вірмени та словенці мешкають в Угорщині в порядку зменшення чисельності – 10 000 осіб або менше. Етнічні спільноти

проживають як компактно, так і розсіяно по території Угорщини. Відтак за даними на 2016 рік майже 624 000 осіб, або 6,4 відсотка населення, віднесли себе до однієї з 13 визнаних нацменшин [Infojegyzet]. У визначенні національної належності спостерігають значну різницю щодо того, який атрибут етнічної спільноти респонденти вважають вирішальним: значно більше виявилось тих, хто зголосився до певної національності, ніж тих, хто визнав її на основі своєї рідної мови. Попри те, що законодавство загалом забезпечує використання національної мови, вона витіснена з повсякденного вжитку. Це може бути викликано тим, що нацменшини здебільшого мешкають розсіяно, а роль сім'ї в передачі мови зменшилася внаслідок попередньої асиміляції; а також з тим, що використання мов і їх присутність у публічному просторі є недостатньою, відтак під час адміністративних заходів з практичних міркувань (вартість перекладу, особисті, громадські преференції) перевага надається вживанню угорської мови. Соціологічні дослідження свідчать, що населення традиційних етнічних сільських поселень старішає і зменшується, тому роль етнічної сільської сім'ї у збереженні мови поступово падає, а родина і спільнота вже не забезпечують успадковування рідної мови. Частина старшого покоління спілкується у вузькому колі діалектною мовою, більшість представників середнього покоління знає лише угорську, а для молодших поколінь мова предків уже є не рідною, а вивченою. До цього додається той факт, що в угорській системі освіти викладають винятково літературні мови відповідних країн, які для мовних островів нацменшин, кількість яких постійно зменшується, є тою чи іншою мірою чужими. Отже, повсякденне вживання етномов стикається з перешкодами, тому однією з найважливіших інституціолізованих і розвинених сфер зміцнення національної ідентичності та почуття спільноти є освіта нацменшин, а також певні сфери культури. Освіта нацменшин – як частина освітньої системи Угорщини – реалізує загальні цілі та завдання шкільної освіти та виховання, а крім того забезпечує вивчення мови меншин, навчання мовою меншин, пізнання їх історії, духовної та матеріальної культури, збереження традицій, розвиток самосвідомості, вивчення та реалізацію їх прав. У нинішній ситуації лише система освіти меншин може дати

шанс – за умови підвищення її ефективності суспільством – зупинити цей процес і (можливо) повернути його назад.

ОСНОВНІ ФОРМИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ В ОСВІТІ

Щодо конкретних форм національного виховання, то бачимо подальший розвиток системи типу А-В-С, розробленої на початку ХХ ст.⁶⁶ Відповідно до законодавчої бази національна освіта у школі структурована таким чином, що нараховує п'ять форм: а) освіта рідною мовою; б) двомовна національна освіта; в) освіта угорською мовою з викладанням мови та літератури, культури нацменшини; г) угорськомовні роми/освіта ромської національності, д) додаткова національна освіта [Forika 2010]. Перші три форми охоплюють знання літератури даної мови, а також викладання народознавства та фахових мовних знань у професійно-технічних навчальних закладах.

Попит на **форму навчання рідною мовою** в Угорщині є незначним. До того ж школи не завжди можуть забезпечити вимоги до певних форм отримання знань (педагоги, предмети, фінансування, підручники тощо), тому вони не реалізовані. У **двомовній системі освіти** мова нацменшини та угорська є мовами навчання, і обидві функціонують як окремі предмети. За винятком угорської мови та літератури усі дисципліни можна викладати етномовою, проте крім рідної мови та літератури принаймні три предмети мають бути цією мовою. Ці обов'язкові щотижневі години повинні складати не менше п'ятдесяти відсотків усіх занять. Педагогічна програма містить навчальний план з рідної мови та літератури національних меншин та народознавства.

Освіту угорською мовою з викладанням етномови практикують у двох варіантах:

⁶⁶ Щодо організації навчальних закладів вимоги є такими: якщо принаймні вісім батьків, які належать до однієї національності, ініціюють навчання дитини, то національна освіта в дитячому садку та в школі має бути організована за системою підвищеного рівня, починаючи з поточного чи наступного після отримання заяви навчального року, за умови зарахування до дитсадка чи школи щонайменше восьми дітей, учнів.

1. Традиційна мовна освіта нацменшин, коли навчання ведеться угорською мовою, мова та література меншини мають вивчатися в межах навчальних годин з першого класу.

2. Розширене мовне навчання національних меншин, метою якого є підготовка до двомовних форм, а також навчання рідною мовою. Вивчення мови та літератури меншини, а також навчання даною мовою відбувається одночасно. Обумовлено можливість вивчення принаймні трьох предметів мовами національних спільнот. Тривалість занять упродовж тижня з мови та літератури меншин, а також уроків цими мовами складає щонайменше тридцять п'ять відсотків.

Перша і друга форми, а саме навчання рідної мови і двомовне навчання зустрічається рідко, переважає третя форма, тобто угорська з вивченням однієї національної мови. Іспити по завершенні середньої школи охоплюють дві іноземні мови, до яких зараховують і мови національних меншин; це заохочує учнів до навчання в школах з «компонентом національної освіти».

Згідно з дослідженнями, проведеними у 2009–2010 рр. серед загальних⁶⁷ шкіл, тип навчання угорською з викладанням мови нацменшини є основною формою національних шкіл: тут вчиться у 5,5 разів більше учнів, ніж у рідномовних і двомовних школах разом узятих. Ці дані свідчать про низький рівень знання мови, засвоєної в родинному колі, та високий ступінь асиміляції. Однак визначальною формою середніх шкіл нацменшин є двомовне навчання, що, ймовірно, пов'язане з бажанням отримати знання мови більш високого рівня задля збільшення шансів на подальшу освіту. Є відмінності у мережі закладів народної освіти окремих нацменшин. У той час як хорватська, німецька та румунська мають адекватну систему освіти від базової до вищої, представники менш численних національностей не мають таких закладів – наприклад, у польській громаді відсутній заклад середнього ступеня.

Якщо кількість учнів, які належать до однієї національної чи етнічної меншини, не дозволяє організувати навчання у межах населеного пункту,

⁶⁷ Навчання в загальній (általános) школі в Угорщині триває 8 років, у середній (középső) – 12 років.

відповідна нацменшина з ініціативи державного самоврядування формує **додаткову освіту меншин** (відповідає С-формі). Додаткова освіта може бути організована як відділення (секція) у певному закладі шляхом створення окремої мовної школи або ж залучення вчителів з-поза меж закладу. Вона включає мову та літературу меншини, а також знання з народної культури і триває у межах окремо виділених обов'язкових навчальних годин. Цю модель практикують, коли є попит, однак не досягнуто необхідного порога числа учнів.

В Угорщині за даними на 2016 рік існує 127 державних освітніх установ, які підтримують національні самоврядування, включаючи дитячі садки, загальні та середні школи [Magyarország nemzetiségek]. З цих 127 закладів 82 німецькі, крім того 12 румунських, 9 сербських, 9 словацьких, 6 хорватських, 5 словенських, 2 грецьких і 2 ромських, віднедавна 1 український. Решта національних меншин здебільшого розселена дисперсно, тому утримання державного навчального закладу для них є недоцільним.

В останні десятиліття спостерігають певні позитивні тенденції в національному шкільництві. Окрім збільшення кількості шкіл майже на третину/чверть тривало збільшення числа учнів. За останні два десятиліття сформувалася структура і кількість працівників, які є типовими і сьогодні. У результаті постійного зростання, яке почалося в 90-х роках, кількість дітей, які отримують традиційне етнічне виховання, досягла 80 000 [Infojegyzet].

На практиці стало очевидним: хоча різні типи національної освіти існують уже століття, через швидку асиміляцію масово їх можуть практикувати здебільшого представники німецької спільноти. Однак і тут виникає підозра, що для багатьох це радше своєрідне раціональне рішення, а саме нагода безкоштовного вивчення мови незалежно від національності [Takács : 76–79]. І хоча з усіх громад до національної освіти найбільше залучена німецька, Інформаційне управління народної освіти реєструє лише дев'ять початкових шкіл з навчанням рідною мовою. Е. Каллаї свідчить: «З 80 000 загальної кількості 67 000 дітей скористалися тією чи іншою формою освіти, пов'язаною з німецькою ідентичністю у 2019/20 навчальному році, з цим також пов'язане

збільшення їх кількості за останні два десятиліття. Вартим уваги фактором є кількість словаків – понад 5 000, хорватів понад 3 000, румунів майже 2 000, але щодо інших національностей ми можемо говорити лише про кілька сотень, а про поляків і вірмен не йдеться взагалі. Крім німців, на інші 12 національностей припадає лише в 16 відсотків національної освіти» [Kallai : 119].

З усього цього можна зробити декілька висновків. З одного боку, німецька громада є найчисленнішою та найдавнішою національною спільнотою, тому не випадково вона використовує найбільшу кількість різноманітних форм національного виховання. Проте якщо взяти до уваги відомості про населення згідно з підрахунками дослідників і даними перепису, то ця цифра вже не виглядає такою великою. Отже, можна припустити, що серед цих 67 000 є ті, хто не обов'язково має німецьке культурне коріння, але вважає вивчення німецької мови корисним, а законодавство дозволяє вибір такої форми освіти. Навчання підтримується фінансово німецькою державою, а також субсидіями для угорців, які протягом останніх років неухильно зростають. Про «ринковий характер» отримання знань свідчить також той факт, що в рамках освіти національностей викладають стандартну німецьку мову, а не діалект, отже її можна вивчати як іноземну, тобто як своєрідний «мовний курс». Однак у випадку інших спільнот ідеться не лише про значно нижчу чисельність населення, а й про високий ступінь мовної та культурної асиміляції, який також присутній у німецькій спільноті, що є чисельнішою.

Крім державних і церковних інституцій освіти та виховання нацменшин також можуть забезпечувати органи національного самоврядування, вони мають право контролювати й підтримувати установи, спрямовані на національне виховання й освіту, якщо в цьому процесі беруть участь не менше 75 відсотків учнів. Оскільки всі завдання та функції самоврядування меншин базуються на добровільних засадах, а право засновувати та контролювати установи належить юридичним особам, що виявляється в їх утриманні, культурна автономія меншин залежить від наданих державою пільг, пов'язаних зі створенням і утриманням шкіл.

Особливим в Угорщині є становище ромів, понад 80 відсотків яких розмовляють угорською як рідною, а решта є переважно двомовними. Важливо наголосити, що становище ромів в Угорщині набагато більше залежить від соціально-економічного статусу, ніж від національності. Тому метою є не збереження та відтворення ідентичності, а швидше, сприяння їх соціальній інтеграції, відтак у контексті освіти визначальним є не питання освіти рідною мовою, а, швидше, інтеграція ромів в освітній процес. Таким чином, освіта ромської меншини полягає насамперед у викладанні ромської культури й історії угорською мовою, натомість викладання ромською чи баяською (англ. Beash) має надаватися у разі зацікавленості з боку батьків. Етнічна освіта ромів є особливою формою освіти, яка здійснюється угорською мовою і в першу чергу служить збереженню етнокультурних традицій.

ВИЩА ОСВІТА

Навчання у вищих навчальних закладах, орієнтованих на забезпечення етнокультурних потреб національних меншин, відбувається на тих самих правових засадах, що й в усіх інших освітніх закладах. Закон СXXXIX 2005 року про вищу освіту функціонує як єдиний нормативний акт. У Законі зазначено: навіть якщо мовою вищої освіти є угорська, студент, який належить до національної чи етнічної спільноти, може продовжувати навчання своєю рідною мовою, або рідною мовою та угорською.

Підготовка *учителів* певної національності здійснюється в шести вищих навчальних закладах:

1. Педагогічний факультет Будапештського університету ім. Лоранда Етвеша (ELTE) – Будапешт: сербська, німецька;
2. Інститут ім. Йозефа Етвеша – м. Байа: німецька, хорватська;
3. Печський університет, факультет ім. Дюли Йеша – м. Сексард: німецька;
4. Католицький інститут ім. Апора Вільмоша – м. Вац: німецька;
5. Педагогічний факультет Університету Св. Іштвана – м. Сарваш: словацька, румунська, німецька;

6. Католицький університет ім. Петера Пазманя, факультет ім. Яноша Вітеза – м. Естергом: німецька, словацька.

Не здійснюється підготовка вчителів для таких етнічних спільнот: вірмени, русини, болгары, греки, словенці, поляки.

Підготовка *викладачів* ведеться в шести вишах:

1. Будапештський університет ім. Лоранда Етвеша: німецька, румунська, словацька, хорватська, сербська, словенська, болгарська, польська, українська, грецька мови;

2. Католицький університет ім. Петера Пазманя – м. Пілішчаба: німецька та словацька;

3. Сегедський університет: німецька, сербська, болгарська, румунська, словацька;

4. Печський університет: німецька, хорватська;

5. Саварський університетський центр Західно-угорського Університету – м. Сомбатгей: хорватська, словенська;

6. Ніредьгазький університет: українська.

Вищі навчальні заклади, які займаються підготовкою вчителів та вихователів дитячих садків ромів: Печський університет, Католицький інститут ім. Апора Вільмоша; Педагогічний факультет Університету Святого Іштвана; Інститут ім. Йозефа Етвеша. Підготовка вірменських і русинських викладачів відсутня в освітній палітрі. Загалом число студентів нацменшин незначне, іноді по кілька студентів на курсі. Брак учителів для етнічних освітніх закладів – явище, яке триває десятиліттями. Сьогодні ця проблема гостро постала також у системі вищої освіти.

МОВА, ОСВІТА ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНЦІВ В УГОРЩИНІ

Історія українців на теренах Угорщини нараховує кілька століть, та основні хвилі міграцій жителів західноукраїнських теренів (лемків) на територію північно-східної Угорщини, а саме сучасних областей Боршод – Абауй – Земплен і Саболч-Сатмар припадають на XVIII–XIX століття [Paladi-

Kovacs : 327–361]. Низка об'єктивних і суб'єктивних факторів (політика мадяризації, розпорошеність, відсутність шкіл рідною мовою, активного громадського життя, незмірно малий відсоток інтелігенції тощо) зумовила швидку асиміляцію українців (рутенів, русинів) з угорцями і частково зі словаками [Віга : 21–29]. Ще на початку ХІХ ст. в Угорщині були українські та змішані села, та вже на середину століття більшість українського населення була двомовною. Нині двомовність лише частково збереглася на згадуваній території, чи не найбільший етнічний анклав існує у гірських районах комітату Земплен (с. Комлошка, Рудабанячка та ін.), значною мірою асимільований серед місцевих словаків та угорців, жителі якого ідентифікують себе як русини⁶⁸. Нині їх понад 3000 осіб у 125-и поселеннях. Серед угорських русинів є греко-католики (45,8%), римо-католики (19,1%), реформати (5,5%), православні (1,3%)⁶⁹. Функціонують чотири громадські організації, бібліотека русинів Угорщини та музейне зібрання і виставка, часопис «русинською» та угорською мовами під назвою «Русинський світ» (Ruszin világ).

1991 року у країні було створено об'єднання українців-русинів. Зі вступом у дію Закону про нацменшини в Угорщині від 1993 року українці та русини дістали право утворювати окремі організації, тому нині існують два об'єднання нацменшин. За даними перепису 2011 року в Угорщині проживає 5 633 українці (0,07 % від усього населення Угорщини, шоста за чисельністю нацменшина), 3 323 русини (0,04 %), що разом складає 8 956 осіб. Українську мову визнало рідною 3 384 особи. Сучасна українська громада утворилася переважно в результаті міграцій двох останніх століть із Західної України, а також окремих

⁶⁸ Про мову села Комлошка кілька праць (1956 р. та ін.) написав Е. Балецький, 2022 року з'явилася праця І. Бенедєка «Komlóski ruszin nyelvjárása» (Русинський діалект Комлошки), де автор описує місцеву мову як діалект русинської, що утворилася через змішання говірки переселенців зі словацькою та угорською, аналізує її фонетичні, граматичні та ін. особливості.

⁶⁹ Згадані українці-русини, які асимілювалися на угорських територіях, були греко-католиками і, втрапивши мову, переважно зберегли свою віру. Відтак їхніх нащадків можемо визначати не за мовою, а за приналежністю до греко-католицької церкви, адже угорці традиційно є католиками, реформатами, лютеранами та ін., про це йдеться у книзі угорського етнологіста з Дебреценського університету Елека Борто «Світ звичаїв греко-католицьких свят / пер. з угор. Е. Т. Берти», Ужгород, 2007.

міст – Києва, Ужгорода, Львова, Донецька та ін. Вони становлять близько 60 відсотків, інші 40 відсотків – народилися в Угорщині, друга чи третя генерація. Основним місцем проживання українців є Будапешт.

Ширші можливості культурної автономії відкрилися перед українцями 1998 року після виборів депутатів у Державний орган самоврядування українців в Угорщині, нині це Державне самоврядування (ДСУУ), яке складається з місцевих самоврядних осередків українців у районах столиці та інших містах і обирається один раз на п'ять років. Правовий статус української меншини у країні визначають законами Угорщини та угодами, що уклалися між двома державами. Це передусім «Конституція Угорщини», затверджена Державними Зборами 2011 р.; Закон Угорщини «Про права національних меншин» 2011 р.; «Договір про основи добросусідства та співробітництва між Україною та Угорщиною від 6 грудня 1991 р.»; «Угода між Урядом України та Урядом Угорщини про співробітництво в галузі культури, освіти та науки від 4 квітня 1995 р.»; «Угода про взаємне визнання та еквівалентність документів про освіту і наукові ступені, виданих в Україні та Угорщині, від 27 жовтня 1998 р.» та ін. Закон Угорщини «Про вибори депутатів» забезпечує можливість представникам нацменшин Угорщини, серед них і українцям, балотуватися до Державних Зборів Угорщини, починаючи від 2014 р. Отже, кожна визнана державою нацменшина (їх усього 13), отримує у парламенті по одному пільговому мандату.

Початок активної громадської діяльності українців датується 1991 роком, коли було створено Товариство української культури Угорщини (ТУКУ), яке очолила Ярослава Хортяні. Урядом Угорщини українцям надано приміщення в центральних районах Будапешта, в якому перебуває Центр української культури та освіти, Бібліотека імені Маркіяна Шашкевича, кімнати для редакції часописів, недільна школи та ін. Нині книжковий фонд бібліотеки нараховує 4500 примірників.

До останнього часу в Угорщині діяли лише недільні українські школи, а у вересні 2023 р. у Будапешті в будівлі початкової школи ім. Марії Варди

відбулося відкриття Національної школи української мови імені Лесі Українки, де відтепер діти української національності навчаються та покращують знання рідної мов. Навчання триває за білінгвальною системою (форма С), українську мову викладають чотири години на тиждень, народознавство – дві години. По закінченні навчання випускники отримують дипломи. Після іспиту вони зможуть отримати сертифікат про володіння іноземною мовою, що є обов'язковим у загальнодержавній угорській школі, а також під час вступу до вишів. Уроки у школі відбуваються здебільшого в другій половині дня, бо в першій учні відвідують традиційні угорські школи. Крім Будапешта навчання відбувається також у Ніредьгазі, загалом 92 учні, серед них і діти біженців з України.

Водночас продовжує функціонувати вже традиційна Українська недільна школа, яку відвідує понад шістдесят дітей, орган самоврядування також ініціював запровадження уроків української мови як факультативної в угорській гімназії Сент Дьордь Альберта в Будапешті. У недільній школі діти навчаються української мови, читання, українознавства. Малі вихованці учать мову в ігровій формі, поєднаній з піснями, іграми, казками, малюванням, театром тощо. Вони практикують творчу роботу з фарбами, пластиліном, папером та іншими матеріалами. Дітям надають можливість якомога більше дізнатися про давні народні традиції, вони вивчають різдвяні колядки, щедрівки, пісні, здобувають практичні навички у виготовленні великодніх писанок, приготуванні українських національних страв. ДСУУ чимало часу присвячує виховній, освітній діяльності, організовує різноманітні навчальні програми, конкурси, гуртки тощо, наприклад, мовно-інтерактивні ігри, заняття і т. п. 2019 року було проведено конкурс «Дитяча українська казка ХХІ століття», в якому взяло участь 80 учасників з 5 країн – України, Угорщини, Польщі, Хорватії та США у п'яти номінаціях – «Казочка – казка-мініатюра», «Класична казка», «Фентезі-міф, легенда», «Фантастична історія», «Сімейна казка». Було видано книгу «Казковий дивосвіт» з ілюстраціями у народному стилі О. Гембіка.

При Українському духовно-освітньому центрі кардинала Любомира Гузара було створено осередок Рідна школа, де по суботах навчають учнів з 1 по 11 класи. Предметами є українська мова і література, історія України, основи християнської віри, «я досліджую світ» і «я у світі», основи здоров'я, українське прикладне мистецтво, вокал, хореографія, скаутський рух. Недільні школи функціонують також у Сегеді, Мішкольці, Ніредьгазі та Варпалоті. Крім дошкільного та початкового навчання там проводять заняття з народної культури та літератури (пісні, музика, література, звичаї та традиції).

В Угорщині щороку облаштовують літні табори для української молоді. Понад півстоліття існує кафедра української філології при Інституті славістики Будапештського університету, де 2008 року акредитовано спеціальність «українська мова та література». До останнього часу тривало викладання української філології в Інституті славістики Сегедського університету. Раніше існували подібні центри у вишах Дебрецена та Ніредьгази (кафедра української та русинської філології)⁷⁰, які було ліквідовано, а в Ніредьгазі нещодавно відновлено кафедру української мови і культури (завідувачка Вікторія Штефуца), від 2018 по 2023 рік тут відбулося три міжнародні конференції під загальною назвою «Україністика в Угорщині та поза її межами».

Важливим фактором задоволення національно-культурних потреб українців є бібліотеки, театри, заклади культури, а також засоби масової інформації. Громади національних меншин Угорщини мають право на гарантований час у ефірних ЗМІ (радіо, телебачення), існує можливість

⁷⁰ На створеній 1993 року кафедрі української та русинської філології, де в ті часи навчалася значна кількість студентів, під керівництвом доктора філологічних наук, професора Іштвана Удварі тривала також робота з підготовки підручників та посібників, наукових праць з української мови, літератури та культури, перекладів з угорської українською і т.п. Завдяки співробітникам кафедри (С. Панько, М. Капраль, А. Гедеш та ін.), а також залученим з України дослідникам (С. Мельник, О. Паламар, О. Тараненко, Л. Мушкетик) на кафедрі підготовлено підручники та посібники з української мови, літератури, фольклору. Великою заслугою Удварі було створення найбільших на наш час тезаурусних словників – українсько-угорського (2000–2003) та угорсько-українського (2005–2006). Українською мовою вийшли книги в популяризаторській серії – з угорської літератури, етнографії та історії Угорщини. Видано чимало нових матеріалів про діяльність закарпатських дослідників А. Годинки, Г. Стрипського та ін. Нині тут отримують освіту студенти стаціонару та студенти-заочники з Закарпаття. В. Штефуца та І. Багмут підготували підручники: «Сходинка 1. Українська мова для початківців» (2018) та «Сходинка II. Українська мова: Базовий курс» (2012).

перегляду інтернет-телебачення Ukrtv.hu. Один раз на тиждень звучать україномовні передачі на Угорському радіо МР4 (30 хвилин), 2 рази на місяць по центральному телебаченню, канал «Дунай» транслює 12-хвилинну програма «Рондо». Різномічну інформацію про життя українців Угорщини подає веб-сторінка www.ukrajinci.hu.

Від 1995 року українська спільнота Угорщини публікує двомовний часопис «Громада» (головний редактор В. Плоскіна)⁷¹, що виходить за підтримки державного Фонду національних меншин Угорщини. Чимало матеріалів часопису присвячено народознавству. Часопис отримав престижну нагороду Угорського культурно-просвітницького інституту «Pro Cultura Minoritatum Hungarie». На його шпальтах висвітлюють різноманітні проблеми українства – від історико-культурних до сучасних соціальних, політичних та економічних. Структура журналу містить традиційні рубрики: „Суспільство”, „Хроніка Товариства”, „Поштова скринька”, „Культура”, „Берегиня”, „Мистецтво”, „У колі сім’ї”, „Дитячий куточок”, „Молоді пагінці” (числа „Громади” з 2001 р.)» [Бідзіля : 338–349].

Від 2018 року в Угорщині виходить часопис органу самоврядування українців Угорщини під назвою «Український вісник», (головний редактор І. Деак). Видання висвітлює культурницьку, освітню, політичну та ін. діяльність українських самоврядувань з різних куточків Угорщини, містить чимало мовних, літературних, мистецьких, народознавчих та ін. матеріалів. У рамках Днів української культури під головуванням директора Інституту української літератури НАН України академіка М. Жулинського відбувся круглий стіл «Викладання української мови в Угорщині», в якому взяли участь представники вищих навчальних закладів Будапешта, Сегеда та Ніредьгази. Під час святкування Днів української культури в Угорщині відомі діячі отримують відзнаки і нагороди. Так, 21 березня 2021 р. учителька української мови Юдіт

⁷¹ 2021 року українці Угорщини відзначали 100-річчя з дня народження Наталії Світозарівни Драгоманової (1921–2018), онуки Михайла Драгоманова та троюрідної племінниці Лесі Українки, однієї із засновниць і постійної членкині ТУКУ, співзасновниці «Громади» та інших видань і починань.

Софілканич, яка започаткувала її викладання в Угорщині, була відзначена національною нагородою – Золотим Хрестом Угорщини за заслуги у навчанні української мови як іноземної і створення відповідної методики цього навчання, вона є також укладачкою першого підручника з цієї мови.

Важливу роль у збереженні національної ідентичності відіграють національні театри та драматичні гуртки, що дають можливість членам спільноти більшості дізнатися про культуру своєї національності. Український національний театр, створений у 2003 році на базі драматичного гуртка, дає вистави на сценах угорських театрів, презентуючи глядачам спектаклі за творами класиків – «Наталку-Полтавку» Івана Котляревського, «Матір-наймичку» за мотивами поеми Тараса Шевченка, «Украдене щастя» Івана Франка, «За двома зайцями» Михайла Старицького.

Українці Угорщини належать до різних релігійних конфесій: 21,6% з них є римо-католиками; 15,0% – греко-католиками; 10,1% – православними. У жовтні 2008 року в церкві св. Флоріана (Будапешт, майдан Тараса Шевченка) відбулася перша Літургія для українських греко-католиків рідною мовою, яку відслужили Блаженніший Любомир Гузар та владика Богдан Дзюрах. Від 2012 року пасторально-міграційний відділ УГКЦ доручив отцеві Дам'янові Габорію, священникові Київської Архієпархії УГКЦ, взяти під свою опіку українців Угорщини.

ВИСНОВКИ

Виховання та освіта рідною мовою в середовищі нацменшин є одним із наріжних факторів збереження ідентичності. Упродовж століть у складі Угорщини перебувало чимало етнічних спільнот, національна політика щодо яких, зокрема в галузі шкільництва значною мірою обумовлювалася боротьбою угорців за свої національні інтереси та імперським характером Австро-Угорщини, що часто призводило до насильницької мадяризації. У наш в Угорщині офіційно визнано 13 нацменшин, найчисленніші з яких є ромська, німецька, румунська, словацька, українська, хорватська, русинська, болгарська

та ін. У середовищі цих спільнот з різних причин відбуваються значні асиміляційні процеси, зупинити або сповільнити які намагаються з допомогою збалансованої мовної та етнокультурної політики. Освіта загалом триває у п'яти формах – рідномовна, білінгвальна, угорськомовна з мовою національності, додаткова і ромська. Найбільше шкіл і учнів зафіксовано в угорськомовній моделі.

Українська діаспора в Угорщині є активною, хоча й нечисленною, поряд з державним у містах діють національні самоврядування, у Будапешті створено Товариство української культури. 2023 року відкрито першу в Угорщині білінгвальну українську школу, у кількох містах є недільні та церковні школи, у столиці практикують додаткове вивчення мови у гімназіях. Вищу освіту українською мовою можна отримати в Будапештському університеті чи Ніредьгазькому інституті, однак кількість студентів є дуже незначною, як, зрештою і на інших славістичних напрямках.

ЛІТЕРАТУРА

- Ажнюк Б. М. Мовна політика: Україна і світ. Київ : Видавничий дім Д. Бураго, 2021. 420 с.
- Бичко А. Менталітет української нації, український менталітет. *Етнонаціональний розвиток України: терміни, визначення, персоналії*. Київ : АН України, Ін-т держави і права, 1993. С. 451–470.
- Бідзіля Ю. Журнал «Громада» (Будапешт) як популяризатор українства в Угорщині. *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*. 2014. Вип. 4. С. 338–349.
- Віга Д. Русини-українці в межиріччі Бодрога (відомості про етнографію угорських русинів XIX–XX ст.) *Народна творчість та етнологія*. 2014. № 2. С. 21–29.
- Годованська О. Українська діаспора в Угорщині: виклики XXI ст. *Народознавчі зошити*. 2012. № 6 (108). С. 1132–1138.
- Деак І. В Угорщині вийшов третій номер часопису «Український вісник». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/2666048-v-ugorsini-vijsov-tretij-nomer-casopisu-ukrainskij-visnik.html> (дата звернення: 25.10.2022).
- Добра практика багатомовної освіти й навчання мовами меншин. Рада Європи, 2020. 105 с. URL: <https://rm.coe.int/good-practices-of-multilingual-and-minority-language-education-ukr/1680a07a52> (дата звернення: 05.07.2023).

- Європейська хартія регіональних мов або мов меншин. Страсбург, 5.XI.1992. URL http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_014 (дата звернення: 05.07.2023).
- Інформація сайту «Громада» – Часопис Товариства української культури Угорщини. URL: <http://www.hromada.hu> (дата звернення: 25.10.2022).
- Інформація сайту українців Угорщини. URL: <http://www.ukrajinci.hu> (дата звернення: 25.10.2022).
- Мушкетик Л. Культурно-просвітницька діяльність української діаспори в Угорщині. *Българска украинистика*. 2021. № 10. С. 38–51.
- Мушкетик Л. Етнічний чинник в освітньо-культурній політиці України та Угорщини. *Народна творчість та етнологія*. 2017. № 5. С. 32–38.
- Мовне законодавство і мовна політика: Україна, Європа, світ (Збірник наукових праць). Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. 688 с.
- Плоскіна В. Енергія дії. *Всесвіт*. 2006. № 9–10. С. 214–221.
- Розумний М. Фактори сучасної національної самоідефікації українців. *Політичний менеджмент*. 2007. № 1. С. 93–99.
- Фурдичко А. О. Пісенна народна культура як засіб збереження національної ідентичності. *Культура і мистецтво у сучасному світі*. 2015. Вип. 16. С. 68–74.
- Bartha Cs. A kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei és az oktatás. *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Budapest : Akadémia Kiadó, 2003. P. 56–75.
- Benedek G. Komlóska ruszin nyelvjárása. Budapest : Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2022. 172 p.
- Bindorffer Gy. Kisebbség, politika, kisebbségpolitika. Nemzeti és etnikai közösségek önkormányzati autonómiája Magyarországon. Budapest : Gondolat – MTA Szociológiai Kutatóintézet, 2011. 367 p.
1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól. URL: <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99300077.TV> (Letöltés ideje: 2023. május 12.).
2011. évi CLXXIX. törvény a nemzetiségek jogairól. URL: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100179.tv> (Letöltés ideje: 2023. május 12.).
- Infojegyzet. Nemzetiségi oktatás és kultúra Magyarországon. URL: https://www.parlament.hu/documents/10181/4464848/Infojegyzet_2020_91_nemzetisegi_oktatas_es_kultura_Mo.pdf/2d2d8098-58a3-d364-87cb-5451e8f61a9a?t=1607951971932 (Letöltés ideje: 2023. május 12.).
- Jelentés a nemzetiségi felsőoktatás helyzetéről 2011. URL: <http://www.kisebbsegiombudsman.hu/data/files/223936615.pdf> (Letöltés ideje: 2023. május 12.).

- A jövevényektől az államalkotó tényezőkhig. A nemzetiségi közösségek múltja és jelene Magyarországon / szerk. Gyulavári T. és Kállai E. Budapest : Országgyűlési Biztos Hivatala, 2010. 447 p.
- Fórika L. A kisebbségi nevelés-oktatás néhány alapkérdése. *A jövevényektől az államalkotó tényezőkhig. A nemzetiségi közösségek múltja és jelene Magyarországon.* Budapest : Országgyűlési Biztos Hivatala, 2010. P. 348–384.
- Fórika L. A cigány nemzetiségi oktatás helyzete a nemzetiségi oktatás rendszerében az ombudsmani jelentések tükrében avagy a jog, ami a jogosult ellen fordul. *Romológia*, 2015. P. 9. P. 7–27.
- Forray R. K. Nemzetiségi oktatás a magyar iskolarendszerben. *Regio*. 2023. 31. évf. 1. sz. P. 104–132.
- Gyivicsán A. Szlovák oktatás Magyarországon. *Szemle*. 1993. 3. évf. 15–16. sz. P. 161–166.
- Kállai E. Nemzetiségi oktatás a magyar iskolarendszerben. *Regio*. 2023. 31. évf. 1. sz. P. 104–132.
- Magyarországi nemzetiségek. Infotábló. URL:
https://www.parlament.hu/documents/10181/62903630/Infotablo_2022_21_nemzetisegek_2022.pdf/3fc61d13-7545-8d1b-d5cb-0b91f262c920?t=1657529613195 ((Letöltés ideje: 2023. május 12.)).
- Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában /szerk. Nádor O. és Szarka L. Budapest : Akadémia Kiadó, 2003. P. 56–75.
- Paladi-Kovács A. Ukrán szorványok a 18–19.században a mai Magyarország északkeleti részén. *Népi Kultúra – Népi Tarsadalom*. 1973. VII. P. 327–361.
- Takács G. A német nemzetiségi oktatás rendszere napjainkban. *Neveléstudomány*. 2013. 2. évf. 3. sz. P. 76–79.
- Ukrán állampolgárok Magyarországon / szerk. Á. Kincses. Budapest : Printpix Nyomda, 2011. 239 p.

Тетяна КОСМЕДА

Донецький національний університет імені Василя Стуса,
вул. Академіка Янгела, 4, Вінниця, 21007, Україна

Електронна пошта: tkosmeda@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8912-2888>

ТЕНДЕНЦІЇ В ПЕРЕЙМЕНУВАННІ

ТОВАРНИХ ЗНАКІВ У ПЕРІОД РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ:

МОВНИЙ «СМАК» ЕПОХИ І ІЇ «НЕСМАК»

Знаки символічного світу

«завжди в часі, але й понад часом»

(Ліна Костенко)

*«Те, що нас єднає з росією, буде рано чи пізно
використане проти нас. Тому що менше речей
на будь-якому рівні будуть нас об'єднувати,
то краще і безпечніше. Тож нехай “російські” сири
будуть “антиросійськими” – краще смакуватимуть!»*

(Володимир В'ятрович)

Російсько-українська війна значно змінила сприйняття українцями довкілля, їхню мовну картину світу, знаки рідної лінгвокультури, мовну свідомість, мовлення загалом, що виявляється, зокрема, й у процесі перейменування та нового називання реалій довкілля. Протистояння скероване на нав'язаний українцям ще з імперських та радянських часів російський символічний світ, який давно слід було нейтралізувати, зокрема й у сфері

ментального буття онімів, вивчати які «можна лише за принципом чорного ящика – спостерігаючи вхід і, особливо, вихід – акти мовлення» [Карпенко : 6].

Як наголошує Богдан Ажнюк, «мовні ідеології, що складають концептуальне підґрунтя новітніх підходів до мовного планування і мовної політики, є своєрідним віддзеркаленням і легімітизацією відповідних соціально-політичних стратегій» [Ажнюк : 5]. На жаль, російська імперія такі стратегії виробила давно й утілила в життя, що й призвело до глибокого зросійщення України, видозміни, спотворення, фальсифікації українського мовного простору, порівн.: «Через те, що протягом 2 пол. XVIII в. унормалізована Ломоносовим російська літературна мова правдами (верхи українського суспільства її приймали добровільно), а ще більш неправдами (переслідування української мови вищою Церковною владою й царським урядом) зробилася мовою інтелігенції, міг витворитися погляд, що українська мова *завмирає* (“ни живой, ни мертвый язык”))» [Сімович : 186].

Національну незалежність, суверенітет слід було інтенсивно зміцнювати з перших років проголошення України незалежною державою, сприяти послідовному усвідомленню українців свого національного «Его», що насамперед фіксується на рівнях національної когнітивної та мовної картин світу, частиною яких є, безумовно, й онімна катина світу, що належить, звісно, до вторинних, але має значний вплив на національну мовну свідомість. Саме системне навіювання українцям ідеології «російського світу» призвело до викривленого розуміння чужої когнітивної сфери, зокрема й онімної.

Своє не протиставлялося чужому як опозиційне, оскільки відбулася підміна категорійних понять; чуже і навіть вороже почало сприйматися як своє. І лише російсько-українська війна, безпрецедентна агресія росії щодо України дала змогу побачити цей чужий, нав'язаний, зросійщений світ, виявити підміни концептуальних понять, що послідовно простежено й у вторинній онімній картині світу української лінгвокультури. Мова як «дух народу» й «дім його буття» через потужний чужий ідеологійний вплив зазнала репресій, видозмінилася, підпорядкувалася чужій лінгвокультурі з потужним силовим

полем. І цей процес не був учасно припинений, тому й виникла сьогодні нагальна необхідність очищення мовного довкілля.

До дослідження процесу перейменування об'єктів онімного світу, що, хоч і дещо сповільнено, але відбувався в українському мовному просторі, неодноразово зверталися мовознавці, виявляючи відповідні тенденції, указуючи на наслідки процесів декомунізації, деколонізації, відсторонення від фактів зросійщення. Обґрунтовуючи необхідність активного вивчення вищезазначеного процесу, Оксана Михальчук цілком слушно мотивувала необхідність виокремлення *соціономастики* як окремого лінгвістичного напрямку, указала на його проблеми, теоретичну основу, окресливши конкретні завдання й зауваживши, що «широкий спектр проблем», пов'язаних «із соціальними функціями назви, її суспільним значенням, механізмами впливу соціальних та комунікативних чинників на розвиток і динаміку онімної системи» дасть змогу розкрити «соціальну сутність назви, етномовну ідентичність», визначити й схарактеризувати функції пропріальної назви «в житті суспільства, соціальної групи та індивіда як юридичної особи» [Михальчук : 505].

Методологічно значущими для студіювання українського онімного простору вважаємо наукові студії Василя Лучика щодо виокремлення принципів і критеріїв номінації та відновлення історичних назв у топонімії України [Лучик], Любомира Белея щодо національного іменника пострадянської доби [Белей Л. 2012], традицій і моди в цій системі [Белей Л. 2002], глобалізаційних тенденцій [Белей Л. 2007]; Олега Белея щодо трансформації українського ономастикона посттоталітарного періоду [Белей О. 2007]; Святослава Вербича [Вербич] та Олександра Тараненка [Тараненко 2002; 2007] щодо характеристики загальних тенденцій трансформації українського онімного простору.

Нагадаймо, що Верховна Рада України також приділяла належну увагу мовній екології українського довкілля у сфері ономастики, зокрема було прийнято низку законів, постанов, насамперед Закон України «Про засудження

комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (Закон України «Про засудження комуністичного...»); низку постанов Верховної Ради України «Про перейменування окремих населених пунктів та районів» № 984–VIII, № 1037–VIII, № 1351–VIII, № 1352–VIII, № 1353–VIII, № 1374–VIII, № 1377–VIII (Постанови Верховної Ради України...). 27 липня 2023 року, як відомо, набув чинності Закон України від 21 березня 2023 року № 3005-IX «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії» (Закон України від 21 березня 2023 року № 3005-IX...), що, відповідно, регулює форми назовництва у сфері публічного простору, насамперед топоніміки, назв юридичних осіб, пам'ятників і пам'ятних знаків, а також *знаків для товарів і послуг*, зокрема він *забороняє пропаганду символіки російської імперської політики та визначає порядок її ліквідації з публічного простору*.

Ставимо за мету показати позитивні й неприйнятні тенденції, що виявляються в новітній практиці називання, насамперед перейменування товарів масового споживання, моделювання оновленого світу мовних знаків української реальності. До завдань, що співвідносяться із метою, уналежнюємо такі: (1) уточнити дослідницьку метамову, її методологічні засади, проблемні питання, (2) стисло презентувати історію дослідження дослідницького предмета, а також (3) окреслити статус прагмонімів, зокрема товаронімів, та їх підвидів.

1. Феномен назовництва в ономастичному просторі. Поняття ономастичної номінації, ономастичного концепту, прагматоніма та прагматонімного простору

Коли лінгвоперсона залучається до процесу назовництва, то не лише презентує певний суб'єкт чи об'єкт за допомогою вербального знака, але й має намір актуалізувати відповідні знання, презентувати свої смаки – естетичні, етичні, моральні, ідеологічні тощо. Ономастика відображає способи оброблення та зберігання інформації за допомогою мовних знаків, тому вона

відіграє велику роль у формуванні когнітивної бази кожної конкретної лінгвоперсона й народу, соціуму загалом. Відбувається постійний пошук способів презентації знань, які віддзеркалюють національні та соціокультурні мовні особливості, що вирізняються поглибленою увагою саме до форм моделювання мовної свідомості, оскільки такий підхід дає змогу простежити, як оніми відображають світобачення та світосприйняття людини, як відбувається концептуалізація довкілля, водночас із урахуванням прагматичних чинників.

Презентація ономастичних знань у мові – це трансформація інформації про онімні одиниці та концепти, які вони транслують. Дослідження «живої» ономастичної номінації базується передусім на ономасіологічному (функційному) підході до її вивчення. Відмінність між власною і загальною назвами, як відомо, має «інтелектуальний характер», про що писав, зокрема, Єжи Курилович [Kuryłowicz]. Нагадаймо, що в основі «теорії етикеток» Отто Функе відображено ідею про те, що власні назви позбавлені лексичного значення, їх слід інтерпретувати як особливі мітки, подібні до ярликів, що слугують для виокремлення предметів. Ці імена-етикетки «приклеюються» до об'єктів цілком усвідомлено [Funke]. Власна назва – складна й багатоаспектна система, у якій думка втілюється в дійсність за своєрідними мисленнєвими моделями, що існують у мовній свідомості креативних мовних особистостей, які й моделюють оніми.

Стоїмо на позиції саме тих дослідників, які вважають, що власна назва презентує гіпертрофовану номінативність. Природа значення власних назв не семантична, а прагматична [див. про це.: Космеда 2022]. Тому оніми й називають «словами-мітками», «порожніми словами», «асемантичними» лексемами, «знаками-мітками». Власна назва відображає «енциклопедичну інформацію», що відповідає методологічному положенню про «далеке значення слова» Олександра Потебні [Потебня]. А Джон Серль вербалізує суперечливе твердження про те, що *власні назви не мають значення, але вони й мають значення*: ідеться, власне, про унікальні прагматичні характеристики [Серль].

Таке значення базується на асоціаціях, конотаціях, уподобаннях, віруваннях і под. Структурування ментальних образів на основі аналізу власної назви може презентувати універсальний спосіб «витягування» інформації. Знання про світ існують у мовній свідомості, побутовій і науковій моделі світу, системі уявлень про світ, що суб'єктивовано в мовній картині світу.

Виникає питання, чому в назовництві переважають ті чи ті тенденції, так чи так вербалізуються мовні смаки? Очевидно, однозначної відповіді немає. Слід урахувати комплекс чинників: (1) лінгвістичний (зв'язок із мовною системою), (2) психолінгвістичний (особливості сприйнятті концептів, омовлених у власній назві, проблема вибору мотивувальної ознаки), (3) культурно-соціальні (своєрідність духовного життя соціуму, етносу), (4) соціально-історичні (характер освіченості соціуму, усвідомлення минулого, національних традицій).

Кожна назва – це узагальнення досвіду людини через його взаємодію з довкіллям, тобто світом об'єктів і суб'єктів. Мовні й позамовні знання усвідомлюються як єдина сутність. Кожна власна назва містить корпус немовних знань, тобто, як зауважувалося, знань фонових [див.: Осадча] – це система асоціацій, уявлень, відомостей історичного, культурного та етнічного характеру. *Ономастичний концепт* – особливий тип ономастичного знання, що впливає на значення власної назви, знання про ономастичний фрагмент дійсності [див.: Карпенко]. Оними – одиниці із прагматикою етнокультурного коду, їх слушно вважають фіксацією національної пам'яті, особливим типом символу.

Ономастичний простір, зрозуміло, частина лінгвістичного простору, що має свою вербальну нішу, власні логіко-понятійні (тематичні) розряди (групи) власних назв, які вирізняються специфікою функціонування. У цьому просторі існують ментальні стереотипи сприйняття та усвідомлення реалій, що розглядаються як *прагматоніми*. Комплекс прагматонімів, який народ використовує в певний період, становить, як відомо, його специфічний простір.

Очевидно, *тезаурус прагматонімів України формує український прагматонімний простір.*

Зрозуміло, що прагматоніми застарівають, перестають бути актуальними, потребують заміни, оскільки презентують ідеологію старого світу, зокрема й сфальсифікованого, зросійщеного. Після перейменування ці одиниці відходять у минуле. Смысловое поле прагматонімів, що входить у єдину інформаційну базу людини як носія мовної свідомості, презентує невід'ємний складник належності до картини світу індивідуума як складної взаємодії людських знань. Вони здатні зберігати й відображати ментальну діяльність, тому й окреслюють *концептосферу прагматонімів.*

Отже, прагматоніми, по-перше, відображають вплив мови на поведінку й мислення мовців, що, власне, сприяє існуванню у свідомості людини концептосфери прагматонімів, а по-друге, вони демонструють, як індивідуум впливає на мову, які ділянки мовної системи відкриті для його лінгвокреативної діяльності. Лінгвоперсона усвідомлено й вибірково сприймає довкілля як частину природи й бере участь у процесі номінації онімів, зокрема й прагматонімів, із позиції відповідної зацікавленості, яка ґрунтується на виокремленні тих чи тих об'єктів. Вибір відповідних мовних засобів для називання здійснюється свідомо. Мовець реалізує свої креативні здібності в іменотворчості (прагматонімотворчості). У цьому разі актуалізується особливий тип людського мислення – *лінгвокреативне*, що відображає (називає) реалії довкілля, воно безпосередньо пов'язане з ресурсами мови, відповідними знаннями лінгвоперсона. Як видається, у межах системи прагматонімів діє правило обов'язкового суб'єктивного розмежування іменування / назовництва. Це закономірно, оскільки призначення імен не лише виділяти, але й сприяти виявленню структурної організації довкілля, що підтверджується існуванням умовних ономастичних систем для певних колективів, лінгвоспільнот, зокрема ідеться й про німейкерів у сфері товарних назв, назв брендів тощо. *Антропоцентризм прагматоніма як різновиду ономастичного знака має специфіку в назовництві, що спирається на індивідуалізовану ментальність, оскільки саме побутова свідомість у цьому разі антропоцентрично структурує*

реальну дійсність. Безумовно, ключовими в такому структуруванні є концепти *ЛЮДИНА* й *ПРОСТІР*.

2. Прагматична цінність власної назви, її оцінювальна функція.

Ономастична мовна картина світу. Ономастична прагматика.

Онімний фонд знань

Якщо зважити на те, що власні назви експлікують концептуальну налаштованість, мету й мотиви їх творців, а також те, що їх створює людина, яка ставить себе в центр макро- й мікрокосмосу, то на передній план виходить саме прагматична цінність власної назви. Ономастичні знання мовної особистості усвідомлюються на рівні дихотомійного принципу, принципу вербалізацій опозицій *свій – чужий*, *ми – ви*, *тут – там*, *добро – зло*, *добре – погано* та ін.

Власна назва – це ключ, певний код до розуміння багатьох проблем історії людства й розвитку кожної мови, моделювання лінгвокультурного простору. Із глибокої давнини ономастика презентує своєрідне членування універсуму на два світи й відголоски епохи *homo sapiens*, зберігаючи аксіологічну модальність як відображення загальної ціннісної базової опозиції *свій – чужий*. Проблема етноідентичності як вираження базових цінностей на рівні ономастики проєктується на вияв позитивних і негативних рефлексій людини щодо її ставлення до явищ довкілля, зокрема і їх називання. Оскільки пізнання та оцінка невіддільні в усвідомленні світу, то, зрозуміло, наслідком цього є наявність зв'язку позитивної та негативної оцінки в її антропоцентричному вияві [див.: Космеда 2000]. Ідеться про все те, що «добре» чи «погано», що є найважливішим у життєдіяльності людини. Зазначене обґрунтовує провідне методологічне положення власне ономастичної прагматики як особливого усвідомлення, оцінювання людського буття. У свідомості людини послідовно актуалізуються ті явища довкілля, реалії, що мають для кожної конкретної лінгвоперсони виключну цінність, оскільки уява кожної мовної особистості про

її оточення, буття формує глибинну основу її системи цінностей, що мотивує потребу виокремлення на пряму *креативна ономастика* [див.: Космеда 2022].

Отже, власна назва містить великий обсяг (1) прагматичної інформації, оскільки є маркером етнічних, соціальних, політичних та морально-естетичних чинників, що актуалізуються в той чи той період історії соціуму, (2) системи соціолінгвальних чинників, а війна належить саме до таких мегачинників. Формується стереотипне усвідомлення функцій оніма в суспільстві, розуміння, що кожний тип власної назви відображає стан духовного, політичного, ідеологічного життя країни. Саме тому з кінця ХХ – початку ХХІ ст. простежуємо перейменування нав'язаних російською імперією, радянською системою та загалом ідеологією «російського світу» власних назв. Цей процес, як наголошувалося, посилюється з початком повномасштабної російсько-української війни. *В Україні з'явилися нові ціннісні пріоритети.*

Ономастичну картину світу трактуємо як сукупність ономастичних знань людини про світ, вербалізований онімами. Ця картина – невід'ємний складник мовної картини світу, що, порівняно з її іншими фрагментами, відрізняється характером мовних ресурсів та концептуального змісту, яке вона транслює. Ономастична картина світу презентує онімний фонд знань. Система онімів відображає, зокрема, два класи одиниць: (1) власне оніми різного типу й (2) номінативну лексику, що онімізується (виявляє спроможність до онімізації). Межі між загальними назвами, що мають оніми-омоніми, та іменами, які таких омонімів в ономастиконі не мають, умовні, оскільки між набуттям словом нового значення (потенційна властивість кожного слова без винятку) й переходом лексеми в розряд власних назв немає протиставлення.

Власні назви відображають розмаїття фрагментів ономастичної картини світу. Вони містять інформацію про формування, засвоєння та закріплення й відображення в культурній пам'яті кожної лінгвоперсони (особи чи народу загалом) певних слів та їх особливого статусу як онімів. Ідеться про виокремлення найбільш специфічних, універсальних фрагментів буття, що відображені в ономастичній лексиці.

Концептосфера онімів відбирає із концептосфери національної мови те, що стало найбільш важливим, актуальним для соціуму, затребуваним для життєдіяльності та відповідного психологічного сприйняття. Нагадаймо, що виокремлення концептуального рівня у свідомості людини належить Олександрю Потебні, який актуалізував ідею щодо кореляції мисленневого й мовленнєвого процесів [Потебня].

Поділ власних назв на групи, підгрупи, класи, підкласи, розряди, кластери та ін. має механічний характер, що ґрунтується на спроможності свідомості людини сприймати пресупозицію як певний мінімум заздалегідь відомої інформації.

Власна назва – синкретизм мовного й немовного знаків, точка їх перетину, аплікації. До складу мовної частини значення імені входять мотиви назовництва, своєрідність існування імені в мові, його сучасне сприйняття, історія (етимологія, внутрішня форма). До складу немовного аспекту значення входять особливі умови існування імені в суспільстві, пов'язані з культурно-історичними асоціаціями, специфікою зв'язку імені з об'єктом, що номінується, ступенем відомостей про об'єкт та його назву. Настає момент, коли стара назва не може задовольняти суспільство через певні причини. Концепти, що лежать в основі власної назви, переосмислюються, не сприймаються як позитивно оцінювальні, а, навпаки, починають інтерпретуватися різко негативно.

Нагадаймо, що докладна таксономійна класифікація онімів розроблена американським ученим Вілбуrom Зелінські [Zelinsky]. Вона базується на таких принципах: (1) часова орієнтація, що спроектована на період створення онімів (онімна лексика розвивається, тому й з'являються її нові типи й підтипи); (2) наявність рівнів і підрівнів класифікації; (3) не кожна назва об'єкта світу може стати власною назвою (існують складні випадки обмежень) [Zelinsky]. Погоджуємося з виокремленими твердженнями, насамперед з останнім: не кожному онімну назву можна вважати вдалою, креативною, не завжди вона може відповідати морально-етичним й естетичним засадам конкретного етносу, соціуму відповідно до часу й місця її створення.

Актуалізуємо категорію «мовний смак епохи» [Космеда 2014], тобто не кожен новий онім може відповідати критерію «добрий смак», відповідно корелювати із конкретною ситуацією, панівною ідеологією, системою соціальних чинників чи загалом чинників екстралінгвальних. Існує певна система норм, які порушувати неприпустимо, що відображено на рівні ментальності, фіксується в концептуальній та мовній картинах світу, зокрема й онімній, певного часового періоду, відповідної території, що насамперед регулюється феноменом категорії оцінки [див. докл.: Космеда 2000].

Отже, *ономастичний концепт* – складне, динамічне й комплексне утворення, специфічною властивістю якого є те, що він спроможний слугувати для створення певної стабільності концептосфери онімів, однак ця стабільність має відносний характер. Базою для творення нових онімів є актуальні мотиваційні одиниці, нові вимоги до ономастичної стандартизації в межах загальнонаціонального контексту. Вербалізуючи ономастичний концепт, власна назва показує його зв'язки й відношення з іншими категоріями. Зокрема, сьогодні саме наймінги визначають процес розроблення назви бренду для компанії, товару чи послуги, надважливу частину маркетингової стратегії компанії й позиціонування бренду [див.: Чаплінський].

3. Визначення лінгвістичного статусу *прагмонімів* / *товаронімів* та окреслення їх видів. Вектор їх дослідження в українському мовознавстві

Класифікація власних назв загалом досить добре розроблена в зарубіжному мовознавстві, зокрема Франк Нойсселл наголошує на важливості виокремлення серед інших ономастичних категорій *назви брендів, торгових марок, назв товарів* тощо [Neussel : 83], тобто в системі власних назв існує окремий клас, який номінують *товаронімами* чи *прагмонімами*. Однак Світалана Шестакова зауважує, що «для позначення серій однотипного товару в ономастиці немає усталеного терміна. Одні дослідники використовують термін *прагмонім* <...>, інші – *словесний товарний знак* <...>, ще інші – *товароніми*

<...>» [Шестакова]. Уважаємо в цьому питанні найбільш авторитетною думку українського дослідника Михайла Торчинського, який кваліфікує назви серійних товарів як *товароніми* й виокремлює такі їх види: **1) етикетконіми** – власні назви етикеток і ярликів; **2) гастроніми** – власні назви продовольчих товарів, що утворюють відповідну підсистему: (а) *спиртоніми* – власні назви алкогольних напоїв, (б) *десертоніми* – власні назви десертів: тістечок, тортів, солодких безалкогольних напоїв та ін., (в) *менюоніми* – власні назви страв і напоїв, серед яких: *гарніоніми* – власні назви других страв, *коктейлоніми* – назви коктейлів та под. Великий клас складають і **3) ангастроніми** – власні назви непродовольчих (промислових) товарів та **4) сервісоніми** – власні назви побутових послуг. Крім того, запропоновано й узагальнені *власні назви найменування товарів* – *брендоніми* (назви брендів), *марконіми* (назви марок товарів), а різновиди марконімів трактують як *сортоніми* [див. про це: Торчинський]. Найбільш актуальними для характеристики товаронімів Анатолій Янчишин вважає такі постулати: (1) оригінальне переплетення природного і штучного, (2) всі вони повинні (а) подобатися, (б) бути привабливими, (в) змусити звернути на себе увагу, (г) запам'ятатися [див.: Янчишин 2019а].

Зауважмо, що більшість із вищенаведених термінів, на жаль, не зафіксована в «Словнику української ономастичної термінології», укладеному Дмитром Бучком і Наталією Ткачовою (2012) [Бучко], однак усе ж простежуємо в цьому словнику тлумачення терміна *товарний знак*, порівн.: «власна назва певної марки, типу, сорту товару, що однаковою мірою стосується кожного екземпляра в цій серії й усієї серії в цілому, пор. численні назви алкогольних напоїв, продуктів харчування, парфюмерної продукції і под.; у минулому такі назви дослідники вважали апелятивами, і лише в останні десятиліття їх визнано онімами, що належать до хрематонімів, і є відповідно об'єктом ономастичних досліджень» [Бучко : 172]. Водночас у «Словнику іншомовної лексики» витлумачено термін *номенклатура*, що має систему лексико-семантичних варіантів, серед яких виокремлюємо 2-ий ЛСВ, порівн.:

«Сукупність назв продукції, що виробляється» [Словник іншомовних слів], тобто назви товарів кваліфікують і як *номенклатурні знаки*, онтологічний інвентар конкретної галузі знань; їх називають також *напівтермінами* [Нікуліна], *довільними «ярликами», «етикетками»* [Д'яков], про що вже йшлося.

Якщо розглянемо визначення *хремадоніма*, запропоноване Д. Бучком і Н. Ткачовою, оскільки укладачі зазначеного словника вводять клас прагматонімів саме в цю онімну систему, то побачимо, що цей термін витлумачений нечітко. Порівн.: *хремадонім* – «“від гр. *chrēma*, *chrēmatos* 1) річ, предмет або діло / справа; 2) майно, добро; 3) гроші, засоби; 4) товари; 5) борги; б) податки” + онім; англ. *chrematonym*, нім. *Chrematonym / Sacheigenname* – власна назва людського творіння, суспільного явища, що включає: а) назву історичної акції, вчинку; б) власну назву окремого, в т. ч. унікального предмета, виробу, твору (художнього, публіцистичного, музичного), наукової праці, балету, кінофільму, художньої картини, а також серійного виробу (марки, моделі, сорту) різного типу, промислового товару, харчового продукту (найчастіше алкогольного напою), косметичного препарату (парфуми, крем, одеколон), а ще транспортного засобу (корабля, поїзда, літака, космічного апарата) та ін. Видові поняття хремадонімів: акціонім (див.), ідеонім (див.), порейонім (див.), **прагматонім** (див.), фалеронім (див.)...» [жирний шрифт автор. – Т. К.] [Бучко : 189]. Зрозуміло, що хремадонім – це власна назва певного виду людської діяльності, що є гіперонімом (родовим поняттям) до низки гіпонімів (видових понять), перелік яких не є усталеним. Якщо розглянути словникові дефініції, на які подано покликання у вищенаведеній статті «хремадонім», то також помічаємо нечіткість у визначенні понять, порівн.: акціонім – «**варіант хрононіма** (див.), власна назва певної історичної події, конференції, угоди та ін.» [Бучко : 35]; ідеонім – «**вид хремадоніма**, власна назва окремого об'єкта культури, науки, мистецтва, взагалі духовності, інакше назви художніх, музичних творів, наукових, релігійних, публіцистичних праць, найменування картин, скульптур, кінофільмів, а також театральних,

циркових вистав, балетів і ін., пор. ще артионім (див.), бібліонім (див.), гемеронім (див.), геортонім (див.) документонім (див.), поетонім (див.)...» [Бучко : 94]; порейонім – «**вид хрематоніма** (див.), власна назва конкретного транспортного засобу сполучення» [Бучко : 151]; **прагматонім** – «**вид хрематоніма** (див.), власна назва одиничного виробу, предмета побуту» [Бучко : 152]; фалеронім – «**вид хрематоніма** (див.), власна назва буд-якого ордена, медалі, відзнаки» [жирний шрифт автор. – Т. К.] [Бучко : 185]. Такими конкретними видами хрематонімів обмежена словникова стаття, хоча, як бачимо, крім терміна *вид* хрематоніма, або гіпонім, необґрунтовано використано й термін *варіант* хрематоніма, що методологічно не зовсім коректно. Очевидно, слід було продумати й однакову систему подання видів хрематоніма, що запропоновані в розглядуваних словникових статтях, наголосити, що ця система не презентує завершеного ряду.

Зауважмо, що термін *прагматонім* ('власна назва одиничного виробу, предмета побуту') не слід плутати із паронімним терміном *прагмонім*, що має вузьке значення («словесний товарний знак» [див.: Ніколаєва]), про що йшлося вище. Цей термін також, на жаль, не внесений у розглядуваний словник ономастичної термінології.

Галина Бачинська й Марія Тишковець зосередили увагу на вивченні конкретного виду прагмонімів – це *кондитерські вироби* [Бачинська], не виокремлюючи їх підвиди. Названі вчені вважають: «Дослідження лексичного складу комерційних найменувань кондитерських виробів продемонструвало, що на сучасному етапі *наявність номінацій-омонімів в одній товарній категорії зведено до мінімуму*, наприклад, цукерки / печиво: “Ромашка”, “Білочка”, “Мелодія”; цукерки / морозиво “Маша і Ведмідь”. Сьогодні виробники товарів, як правило, *намагаються уникати омонімії назв навіть на рівні товарів різних категорій, оскільки це може спричинити дезорієнтацію свідомості споживача, при якій руйнується важливий зв'язок між товаром і його найменуванням. У цьому випадку до комерційного імені висувається вимога, щоб назва була одиничною*» [курсив автор. – Т. К.] [Бачинська]. Однак

зібраний і проаналізований матеріал цього не підтверджує: натрапляємо на велику кількість омонімічних назв. Зазначені дослідниці вказують і на те, що популярними є okazіональні номінації, які «можуть характеризуватися різним ступенем прозорості внутрішньої форми» [Там само]. Крім того, науковці цілком слушно вважають *популярним способом неймінгу* кондитерських товарів *прецедентні імена чи вислови*. Наведено такі приклади: «Ах! Одеса», «Весняна гостя», «Казкова ніч», «Шалена бджілка», «Сонячний жук», «Хто сказав му?» / «Who said muuu?». Такі номінації (1) яскраво презентують відповідну лінгвокультуру (не завжди українську, порівн. вищенаведені приклади, як-от: «Ах! Одеса», «Маша і Ведмідь»), (2) передбачають наявність певних культурних знань, (3) викликають відповідні асоціації, зокрема й аксіологічного характеру. Важливо, що такі назви «легко запам'ятовуються і відтворюються споживачами» [Там само].

Вивчаючи *прагмоніми-ароматоніми* Євгенія Біла [Біла], актуалізує проблему вияву їх модальності за допомогою теорії нейролінгвістичного програмування, розробленої Тетяною Ковалевською [див.: Ковалевська]. Зокрема, актуалізуються нейрофізіологічні фільтри, пов'язані з природними каналами людини, які залучені для отримання та оброблення інформації (модальності). Такі модальності «виконують роль особливої мови переживань, яка <...> розповсюджується на всі інші процеси – мислення, спогади, уявлення, сприйняття, свідомість», саме тому «лексикон кожної мови обов'язково містить номени на позначення тих концептів позамовної дійсності, які є модальнісно маркованими та актуальними для буття людини і протягом еволюції набули вербалізованого статусу» [Ковалевська : 264–265]. Абсолютно погоджуємося із цією думкою, оскільки проаналізований матеріал зазначене щонайпоследовніше ілюструє.

Анатолій Янчишин продемонстрував спробу узагальнити *історію прагматонімічних досліджень* [Янчишин 2019б], актуалізувавши напрацювання українських і зарубіжних учених. Цей автор звернув увагу на те, що прагмоніми характерні ще для періоду Київської Русі: їх початкі – розроблення

системи клеймування. А. Янчишин фокусує увагу насамперед на товаронімах, зокрема, як він зазначає, класифікацію товарних знаків як «рекламних слів» у зарубіжному мовознавстві вперше розробив Роберт Майер (1902), а в українській лінгвістиці цьому класу слів присвятила дисертаційне дослідження Марина Курушина [Курушина], яка «фактично вперше у вітчизняному мовознавстві» проаналізувала «словесні товарні знаки, похідні від власних назв», і описала «структурні моделі відонімних назв товарів» та з'ясувала їх особливості [Янчишин 2019б : 176]. А. Янчишин також досліджував товароніми у своїй кандидатській дисертації [Янчишин 2019а]. Список літератури в його оглядовій статті становить 41 позицію, однак лише 12 належать українським мовознавцям (насамперед це дисертація А. Янчишина, кілька праць Михайла Торчинського, а також Олени Карпенко, Геннадія Ткаченка, Олени Пеліної, Світлани Лехніцької), інші – виключно російським ученим. Зазначене засвідчує необхідність укладання покажчика праць українських дослідників, що присвячені вивченню товаронімів / прагмонімів. Погоджуємося з думкою А. Янчишина, що «в українському мовознавстві на них [товаронімах – Т. К.] дослідники увагу звертають лише епізодично. Зважаючи на активність номінаційного процесу, пов'язаного з товарними знаками, і на можливість завдяки цьому з'ясувати основні тенденції назвотворчості в сучасний період, потреба в характеристиці різних типів власних назв товарів є незаперечною» [Янчишин 2019б : 182].

4. Лінгвокреативність сучасних українців у перейменуванні системи прагмонімів / товаронімів: позитивні тенденції

Словесні сигнали протидії всьому, що пов'язане з росією чи білоруссю, виявилися, зокрема, у системі номеклатурних знаків, прагмонімів чи різних видів товаронімів. Простежуємо характерні перейменування назв продуктів харчування, тобто гастронімів. Почалася, зокрема, і «ковбасна деросіянізація», оскільки, наприклад, назву ковбаси «*Московська*» різні її виробники замінили на «*Бендерівська*», «*Українська*», «*Київська*», «*Чорнобаївська*» чи «*Місто*»;

назву сиру «*Російський*» змінено на «*Український*», «*Традиційний*» чи «*Полтавський*».

У соцмережах проводять опитування, щоб вивчити запит на пропозиції щодо перейменування найважливіших гастрономів, порівн.: «Національний орган стандартизації – Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості (УкрНДНЦ) і м'ясопереробна фабрика “Алан” запитали в соцмережах споживачів, якою назвою можна замінити назву ковбаси «Московська». Серед тих, що вирвалися в народні “лідери”: “*Державна*”, “*Чорнобаївська*” і “*Бандерівська*» (Війна...).

Виробник «Кулиничі» замінив «ворожу» назву популярного чорного заварного хліба: був «*Білоруський*», а став «*Київська Русь*»; «Київхліб» також перейменував свій «*Білоруський*» на «*Отаманський*»; «...у травні в “Київхліба” з’явилися новинки: батон “*Мирний*” та хліб “*Паляниця*”. Їхнє упакування створене в патріотичних кольорах. Тож якщо прикласти вироби один до одного, вийде український стяг» (Змінили...).

Відома львівська компанія «Галичина» тимчасово змінила номінацію й почала випуск продукції під назвами 14 регіонів України. Як повідомили в компанії, цей проект утілили для того, щоб підтримати українців у всіх регіонах України, показати їй соборність, солідарність, насамперед ураховано назви тих областей, що в окупації чи стримують ворога. На полицях переяславських супермаркетів можна знайти молоко «*Галичина*» й водночас згадати про «*Крим*», «*Поділля*», «*Донбас*», «*Запоріжжя*», «*Таврію*», а також «*Волинь*» і «*Закарпаття*».

Український бренд морозива та напівфабрикатів «*Белая Бяроза*», заснований 2012 року в Дніпрі, також зник. Раніше виробник указував, що завозить із білорусі вершкове масло й сухе молоко, а також запозичує рецепти. Сьогодні виробництво відбувається на українській сировині. Після початку війни назву бренду змінили на «*Біла Береза*», відповідно, замінено етикетки.

Єдиний в Україні виробник крабових паличок теж провів патріотичний ребрендинг та залишив у минулому стару російську назву. Компанію заснували

понад 20 років тому в Одесі. Тоді вона була регіональна й орієнтувалася на населення Одеси та області, яке було здебільшого російськомовне. Після початку війни «Водный мир» / «Водний світ» запустив нову рекламну кампанію бренду під назвою «Мій світ, осяяний світлом мирних часів» та заявив про нову місію бренду: не тільки забезпечувати споживачів широким асортиментом морепродуктів, але й допомагати ЗСУ.

Кондитерська фабрика LUKAS почала випускати цукерки з ніжного суфле в шоколаді з українізованою назвою «Лукася» в патріотичному пакуванні. На синьо-жовтих обгортках зробили написи, що відповідають сучасним патріотичним гаслам, наприклад: «Молимося за Україну!», «Бережіть себе і Україну!», «Україна понад усе!», «Усе буде Україна!». LUKAS провів українізацію і своїх популярних цукерок «Тузя», присвятивши назву героїчному песику Патрону та зобразивши його на обгортці. Відтепер його ім'ям ще й увінчали грільяжні цукерки із соняшникового насіння в шоколадній глазури. Цукерки «Sharzan» виробник LUKAS не перейменував, а лише змінив на обгортці літеру Z (символ російської агресії) на тризуб та доповнив фразою англ. «We are from Ukraine» (укр. «Ми з України») (10 продуктів...).

Виявляємо схвальні дописи щодо розглядуваного процесу, порівн.: «За великим рахунком, перейменувати “московську” варто було ще років із тридцять тому. Але у ковбасників та громадськості руки до цього не доходили... І лише з початком повномасштабної війни рф проти України усім стало зрозуміло, що тепер шматок “москальської” ковбаси жодному українцеві в горло не полізе» (Замість...).

Крім того, стару назву часто закреслюють, а нові пишуть великими літерами, що також символічно, оскільки саме так викреслюється із свідомості русифікований український світ: допомагає маніпуляція графічними знаками.

Простежується з'ява й нових назв продуктів харчування. Наведімо такий допис: «Загалом, початок російського вторгнення, масованих обстрілів і воєнних злочинів рашистів серед усього іншого спричинили й сплеск перейменувань продуктів харчування. Так, у квітні черкаська ТМ

“Смаковинка” почала випускати напівкопчену ковбасу “Смерть москалям”...» (Замість...).

Часто в основу перейменування назв українських страв, тобто менюонімів, покладено окреслення конкретних ситуацій, гасел, пов’язаних із війною (феномен прецедентності). Серед них, як видається, є вдалі, мотивовані вербалізацією тонкого гумору, що характерний для української лінгвоперсони, і не зовсім прийнятні, порівняймо допис в інтернет-мережі: «З гумором ставляться до сьогоднішнього й заклади громадського харчування: в їхньому меню можна знайти деруни “Добрий вечір, ми з України”, борщ “Стратегічний”, пиріжок із горохом “Артилерійський”, солоні огірки “Поверни банку!” і квашені помідори “ППО”, а також моркву по-корейськи “Від Кіма”, бублик “Дірка від москаля”, салат “Лісовий партизан”, картоплю “Не бульба”, свинячу відбивну “Смерть ворогам”, мойву “Смаж по-одеськи” та чимало інших страв» (Війна...). Гумор потрібен у складні часи війни, оскільки він здатен нейтралізувати психологічну напругу, сприяти зниженню депресії. Звісно, такі назви, як борщ «Стратегічний», пиріжок із горохом «Артилерійський», бублик «Дірка від москаля» чи картопля «Не бульба», можуть сприяти покращанню психологічного настрою. Омовлення й фіксація в назві менюонімів відомої прецедентної ситуації, коли банкою квашених помідорів чи огірків українська господиня ніби збила ворожий дрон, як видається, також має добрий іронійно-гумористичний ефект (солоні огірки «Поверни банку!»). Однак навряд чи коректно називати деруни висловлюванням «Добрий вечір, ми з України!», що стало нині популярною вітальною формулою, яка належить Віталію Кіму – українському бізнесмену й політику корейського походження, нині голові Миколаївської обласної державної адміністрації, як і морква по-корейськи «Від Кіма», чи салат «Лісовий партизан» і квашені помідори «ППО». Подібні назви можна кваліфікувати як вульгаризовані.

Натрапляємо й на такі дописи в інтернет-мережі: «Торкнулася “дерусифікація” і українських виробників алкогольних напоїв. Відтепер

хмільний напій, який випускають на Рівненщині, називатиметься “Віденський”. Саме таку назву мало пиво, рецепт якого належить австрійському пивовару, меценату, засновнику Жигулівського пивзаводу, що в російській Самарі, Альфреду фон Вакано, якого більшовики звинуватили у шпигунстві та відправили на заслання в Оренбурзьку область. До речі, Альфред фон Вакано народився у 1846 році на Тернопільщині, яка тоді перебувала під владою Австрійської імперії. “Жигулівським” віденське пиво стало у 30-их роках минулого століття, коли більшовики вирішили замінити “буржуазну” назву пива пролетарсько-радянською» (Війна...).

Процес перейменування назв продуктів харчування, що пов’язаний з агресивним російським світом, у роки війни набув міжнародного характеру, порівн.: «Однак займаються воєнним ребрендингом не лише українські підприємці та виробники. Наприклад, у латвійських магазинах вже також не знайти “Російського” сиру. Цей продукт отримав іншу назву на підтримку України і тепер називається “Тільзицький” (Тільзит – історичний топонім міста на нинішній Калінінградщині – Ред.). Як і в історії з «Віденським» пивом, назва ця зумовлена історично: оригінальна рецептура сиру в середині XIX століття належала прусько-швейцарським поселенцям на прізвище Вестфаль з долини Ементаль (кантон Берн), тодішня його назва “Тільзитер”. Після Другої світової війни місто Тільзит перейшло під контроль РРФСР у складі радянського союзу і стало називатися місто Советськ Калінінградської області, а сорт сиру “Тільзитер”, який виготовляли в ньому, був привласнений “совітами” під назвою “Російський»» (Війна...). Крім того, латвійський бренд Stolichnaya, «під яким виробляють лікер, що вже давно продається як російська горілка. Виробник алкоголю вже оголосив, що змінить назву на Stoli, яка має підкреслити латвійське походження горілки і віддалити компанію від політики російського президента. У Швейцарії взагалі почали виробляти горілку, названу на честь українського президента Зеленського» (Війна...). Хоч навряд чи називати спиртоніми іменем Президента України доречно.

Наші польські сусіди прибрали «зросійщену» гірчицю, що була «Російською», а стала «Гострою»; чеські – на упакованні морозива фірми Prima слово «російський» замінили наліпками «Ми підтримуємо Україну». Крім того, популярні в Польщі *ruskie pierogi* (ідеться про вареники) тепер будуть подавати як «українські» або «польські» (Війна...).

Процес перейменування спостерігаємо й у сфері непродуктових товарів – *ангастронімів*: тут фіксуємо насамперед переклад російських прагмонімів, наприклад, назва *прального порошку* «Усатий нянь» перетворилася на «Вухастика», дитячий крем «Красная шапочка» – на «Червону шапочку», але є і некоректні трансформації.

Про потребу перейменування трендів у назвах відповідних «ворожих» прагмонімів висловлюються самі маркетологи, характеризуючи цей процес так: «Зміни назв страв і продуктів мають символічне значення, але споживачі сьогодні вимагають цього від компаній. Будь-які негативні конотації змушують їх відмовитися від придбання того чи того товару. Сьогодні для українця “Російський” сир означає “сир за рецептом убивць, мародерів, твалтівників”, тобто сир з кров’ю невинних жертв. І не важливо, чи є в ньому компоненти країни достоевського і сталіна. Якщо виробник не наважиться змінити назву, велика кількість людей його не купить. Відмова від таких продуктів – це своєрідний маніфест покупця. Споживач розраховує на те, що компанія, продукт якої він обирає, поділяє його погляди, і очікує, що бренд чітко відмежується від будь-яких російських конотацій. Прийнявши рішення змінити назву товару, виробник має шанс повідомити про свої цінності, а споживач може ідентифікувати себе з ними» (Війна...).

Ще багато роботи в процесі перейменування залишається, наприклад, наведімо таке твердження щодо підприємства «Алан»: «“московську” вони перейменували на “Українську”, а от “обкомівську” з якогось переляку залишили...» (Замість...).

Проте простежуємо й факти, коли маркетологи не надто поспішають «забирати» радянські назви з українського символічного простору, що

пояснюють так: «Ми не повинні забувати, що деякий час ми були причетні до срср. Це історія, подобається вона нам чи ні, але це факт. Країна-агресор була лише однією з багатьох, хто був причетний до срср... Ми – українська компанія, яка існує в Україні і переважно для українців. Тому ми ретельно стежимо за настроями наших покупців і реагуємо на зміни ринку. Утім, хочу запевнити, що зараз ідуть розмови щодо перейменування цієї позиції (ковбаси “обкомівська”), але це не так швидко робиться» (Замість...).

Отже, простежуємо кілька тенденцій щодо деросіянізації ситуативного маркетингу чи «воєнного ребрендингу»: (1) переклад російських чи білоруських назв українською мовою; (2) заміна назв із метою нейтралізації будь-якого натяку на зв'язок із чужими, ворожими символами, процес нейтралізації відповідних негативних соціоконотацій; (3) «справедливе» повернення старих назв: перейменування в радянські часи мотивувалося потребою замінити так звану «буржуазну» назву пролетарсько-радянською; (4) вербалізація гумору, що не завжди, однак, відзначається коректністю, оскільки жартувати над героїзмом українців, спрощувати його значення – ознака некоректності.

5. Лінгвістичний несмак або недоречний «комерційний креатив» у перейменуванні маркетингових знаків

Зваживши на те, що покупці «часто відмовляються придбати товари, які асоціюються з окупантами» (Товари...), бізнесмени-неймінологи почали зловживати патріотичними номінаціями або просто демонструвати некоректний підхід до перейменування харчової і промислової продукції, певну аморальність, несмак.

Процес перейменування знаків символічного світу не завжди можна назвати вдалим, коректним, таким, що віддзеркалює лінгвопатріотичну креативність українців. Наприклад, «на честь “Байрактара” тепер назвали лимонад, сосиски і піцу. Другим за популярністю є “Джавелін” – його теж можна, символічно кажучи, з’їсти у вигляді сосисок та піци» (Війна...).

Перелік подібних прикладів невдалого перейменування, маніпуляцій на патріотизмі, спаплюження воєнної героїки можна продовжити: напій «Буча Комбуча», назва насіння – редиска «Азовсталь», кабачок «Привид Києва» (Редиска «Азовсталь» і кабачок...). Виникає риторичне питання: чи можна було назвати десертонім «Героїчна Буча Комбуча» (безалкогольний ферментований напій, що виготовляється з підсолодженого чаю, змішаного з культурою бактерій та дріжджів), «пам'ятаючи, що в лютому – березні 2022 року саме Буча була місцем кривавих боїв та загибелі сотень містян, перетворившись на символ страшною трагедії в новітній історії України?» (Маркетинг...).

Як виявляється, в Україні є «лінія продукції “Насіння перемоги”, яке продається під ТМ “Насіння України” й включає також такі товари, як “Диня Чорнобаївка”, “Кабачок Привид Києва”, “Огірок Патрон”, “Салат листовий Джонсонюк”» (Напій «Буча Камбуча»...); «Одна з кондитерських фабрик випускає шоколадні цукерки “ППО” із зображенням пташки, співачка Тіна Кароль рекламує панчохи власного бренду із написом “ЗСУ”, на полицях супермаркетів виставляють і горілку “Соборна” та ковбасу “ЗСУ”...» (Скандал...).

Коли назва ковбаси «ЗСУ» викликала справедливе обурення користувачів інтернету, то виробники цього продукту змодельювали своє пояснення, акцентуючи увагу на омонімії аббревіатур, мовляв, «ЗСУ» слід розшифровувати як «Ковбаса «Застільна. Смачна. Українська» (Буча-комбуча...), порівн. також: «Зі Збройними силами, кажуть, ця назва не пов'язана, **просто літери збіглись**» (Ковбаса ЗСУ...). Це однозначно невдала мовна гра.

Крім того, «...можна придбати “ЗСУ: Збройні Сухарі України”» (Ковбаса ЗСУ...). Дивує і колекція одягу, презентована «українським брендом у колаборації зі співачкою Тіною Кароль <...>. У патріотичній колекції виявилися не лише жіночі колготки за тисячу грн з написом “ЗСУ”, але й кардиган з таким же принтом за 4 тисячі» (Буча-комбуча...). Сьогодні можна купити й «жовто-блакитні труси з національним гербом на інтимному місці», наштовхнутися на рекламу «епіляції із зображенням військових. Багатьом

такий маркетинг нагадує російське “победобесіє”, над яким неабияк кепкували українці» (Ковбаса ЗСУ...).

У мережі інтернет поширені заклики до придбання наборів косметики «під назвою “бокси незламності”» (Від Бучі до комбучі...), ще можна побачити капці з мапою України (Чому «Буча-комбуча»...). А які емоції може викликати запальничка «Слава Україні» «з портретом розстріляного за слова “Слава Україні!” воїна: такий “креатив” запропонував український бренд, що займається лазерним гравіюванням. У рекламному дописі йшлося про те, що саме такий патріотичний аксесуар потрібен кожному українцю!» (Буча-комбуча...).

Псевдогероїчні товароніми та етикетконіми найбільше виявляються в називанні спиртонімів, порівн.: «*“Байрактар”, “Джавеліна”, “Незламна”*» (Ковбаса ЗСУ...) чи *“Непереборна”* (Зловживання...), а ще «“Вітер перемоги”, “Нероборна” та пиво “Герої не вмирають”» (Чому «Буча-комбуча»...). Купують і морозиво «Окоп під Ізюмом» та коктейль «Розстріл у Бучі» («Буча Комбуча», редиска «Азовсталь»...), а також шпинат «Сила ЗСУ» («Буча Комбуча», редиска «Азовсталь»...) або котлети «ЗСУ» («Буча Комбуча»...) чи насіння «Огірок міць ТРО»: («Героїчна Буча Комбуча»...). А ще пропонують придбати *«горілчаний набір “Стела Бахмута”, посуд разового використання “Гостомель, Буча, Чорнобаївка, Ірпінь”»* (Героїчна Буча Комбуча...).

Героїчні міста *Буча, Маріуполь, Бородянка, Херсон, Чорнобаївка* та інші топоніми сьогодні є символом героїзму та незламності українського народу, а аббревіатури та символіка *ЗСУ, ТрО* й інших військових формувань викликає захоплення усього світу, то хіба можна над ними блазнювати і створювати омонімні прагмоніми?

Тенденцію до поширення аморальних товаронімів в інтернетпросторі запропонували назвати *«байрактарщиною»*, порівн. назву статті *«“Байрактарщина” як виразка воєнного часу»* («Байрактарщина»...). Цей новий образний термін пояснюють так: *«хвиля комерційних спекуляцій на залученні назв, пов’язаних із війною»*, порівн. також: *«Цим словом називають*

паразитів на трагічних сторінках ще навіть не історії, а сьогодення, на тих подіях, які Україна переживає прямо зараз і які ще досі болять багатьом людям» («Байрактарщина»...). Уважається, що новий термін з'явився за аналогією із терміном шароварщина: «Це явище чимось схоже на шароварщину, адже його “адепти”, свідомо чи несвідомо, примітивізують і вульгаризують те, що вже певною мірою стало новітнім українським символом. І внаслідок цього можемо отримати затирання істинних смислів і знецінення справжніх трагедій та справжніх героїв цієї війни. А все це для того, щоб ситуативно заробити трохи грошей, використавши в назві чи рекламі свого товару якісь “трендові”, а насправді для багатьох дуже тригерні слова» («Байрактарщина»...). А ще, як з'ясувалося, функціює номінація негативний термін, який використовують для окреслення подібних недоречних онімних назв (Кпорт переіменує...); «Подібна байрактарщина нівелює історичну цінність подій і знецінює нашу боротьбу» (Як бренду...). Приклади подібного перейменування характеризують як такі, що знецінюють національну трагедію, дегуманізують символічний український простір (див.: Маркетинг...).

Для того, щоб зупинити цю лавину недоречного комерційного креативу, у Верховній Раді зареєстрували законопроект № 9128, яким парламентарі пропонують обмежити використання патріотичної тематики під час реєстрації торговельних марок і в рекламі. Зрештою, українське «суспільство все-таки росте й шукає критерії здорового, не шароварного й не байрактарного патріотизму» («Байрактарщина»...), а «шароварщина» чи «байрактарщина» – це «псевдоукраїнський образ від елементів української культурної спадщини» (Зловживання...); ця «“солоденька” брехня теж має властивість драгувати, з якої позитивні кусочки доводиться виловлювати так само, як в'язневі у тюрязі – щось більш-менш поживне у місці з баландою» (Межа етичності).

Наведені приклади демонструють новий напрям у сучасному маркетингу, коли в назвах товару використовуються номінації, безпосередньо пов'язані з війною (Редиска «Азовсталь»...), що не завжди коректні.

Висновки

Антропоцентрична сутність мови виразно відображається в ономастиці, зокрема й у системі різних типів прагмонімів. Сама природа ономастичної номінації ґрунтується на тому, що вона завершується виникненням особливого словесного знака, який у системі мови має специфічні мовні «повноваження». У номінативній структурі власної назви, зокрема й прагмоніма, простежуємо інтенцію того, хто пропонує назву. Кожне іменування (назовництво) відбувається у світлі усвідомлення цінностей буття.

Спираючись на твердження про те, що антропоцентризм – це іманентна властивість мови, спосіб моделювання мовної системи загалом, можна стверджувати, що в українській онімній картині світу в її сучасному сприйнятті цей постулат виявляється більшою мірою. Очевидно, у перспективі можна було б розробити *шкалу вияву антропоцентризму в різних фрагментах чи системах мовної картини світу*, однак для цього потрібно виробити відповідні критерії шкалювання.

Термінологія ономастики потребує вдосконалення, зокрема й чіткого усвідомлення типів прагмонімів. Крім того, простежуємо потребу в активному розвитку нових напрямів ономастики, зокрема соціоономастики, прагматонімії, креативної ономастики.

Війна має багато вимірів, зокрема й символічний. Услід за перейменуванням топонімів в Україні почали змінювати назви товарів масового споживання, що так чи так асоціюються з агресором. І це не периферія боротьби, оскільки важливо розривати всякий зв'язок з окупантами, зокрема й на рівні слова, назви, які були нав'язані українському народові й певним чином фіксувалися в мовній свідомості, відображаючи цей потворний «російський світ».

У процесі перейменування простежуємо дві основні тенденції щодо рефлексії на сьогодні, але одна з них повністю провальна, невдала, некоректна, аморальна, а інша – вдала, прогресивна, що демонструє

лінгвокреативність українців, їхній лінгвопатріотизм, відчуття епохи, доречність і смак.

Із початку повномасштабної війни чимало брендів почали використовувати у своїй рекламі патріотичні висловлювання та назви, що асоціюються з національним спротивом українців, однак простежуємо й вербалізацію нешанобливого ставлення представників бізнесу до теми національної оборони, тому у Верховній Раді з'явився закон № 9128, що сприяє коригуванню негативних тенденцій, зокрема забороняє недоречне використання національної символіки, спонукає до врахування воєнних реалій, засуджує некоректності реклами; указує на неможливість здійснення спекуляцій чи піару на темі війни, адже наслідки війни – це однозначно невдале тло для піару; неможливо бездумно використовувати атрибути війни, знецінювати образ військових, їхній героїзм; поваги вимагають і державні символи.

Боротьба з фактами зросійщення у сфері назовництва, що проєктується на українську економіку та бізнес, очевидно, сьогодні є пріоритетом економічної безпеки України, тому перейменування назв товарів, що асоціюються з країною-окупантом, безперечно, потрібні. Масовість перейменувального тренду однозначно пов'язана із соціолінгвальним мегачинником – російсько-українською війною. Деякі компанії цілком справедливо не хочуть, аби їхня продукція асоціювалася з росією чи білоруссю. Тому й виникла певна «мода» на перейменування, що характерне не лише для українського дискурсивного простору, але й зарубіжного – факти подібного перейменування, позбавлення низки назв зв'язку із символічним світом росії чи білорусі поширюється, як було продемонстровано, і в Латвії, Республіці Польща, Чеській Республіці, Швейцарії.

Табу маркетингу – це використання назв, що можуть сприйматися як хайп на трагедії. Для подібного явища некоректного перейменування сформовано низку означень: *комерція із «чутливими» назвами; маркетинг, за який соромно; безсоромно-святотатська символіка; некоректний вплив зрозумілих емоцій;*

«байрактарний» бренд; треш, а не маркетинг; недоречність назв; назва, що надмірно несе печать епохи; негативні зміни неймінгу товарів; некоректний «воєнний» ребрендинг і редизайн пакування своїх товарів; некоректний маркетинг стратегії щодо позиціювання товарів; помилки з неймінгом чи маркетингові помилки. Через зазначені помилки в називанні товарів широкого вжитку суспільство обурюється, кваліфікує їх як *самопрофанація*, оскільки в деяких випадках використання «патріотичних» назв виглядає не лише некоректно, але й образливо, що може підпадати під об'єкт лінгвістичної експертизи.

Однак межа між доречним і недоречним, коректним і некоректним, аморальним, припустимим і неприпустимим буває розмитою. Проте однозначно є відмінність між патріотичним креативом для підтримання бойового духу й віри в перемогу та використанням знакових, символічних образів для привернення уваги й продажу цілком банальних ужиткових речей.

Для окреслення образного терміна, що номінує процес некоректного, недоречного, невдалого, псевдопатріотичного перейменування маркетингових назв, з'явився термін *байрактарщина*, що виник, як зауважувалося, за аналогією до *шароварщина*.

Позитивними тенденціями є прагнення до ліквідації наслідків зросійщення, здійснення декомунізації, зміна назв для вираження україноцентризму в цьому процесі для того, щоб повністю відокремитися від російського впливу та російської символіки, продемонструвати прагнення показати свою національну свідомість та патріотизм, зокрема й лінгвопатріотизм, та мовну свідомість, а також удачу реалізацію лінгвокреативності. Це також певний спосіб протидії російській агресії та демонстрація її абсолютної неприйнятності для сучасного українського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

- Ажнюк Б. М. Мовна політика: Україна і світ: моногр. Київ: ВД Дмитра Бураго, 2021. 420 с.
- Бачинська Г., Тишковець М. Фонетичні та лексико-семантичні особливості прагмонімів (на матеріалі кондитерських виробів). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія «Мовознавство»*. Тернопіль: ТНПУ імені Володимира Гнатюка, 2017. Вип. 1 (27). 2017. С. 22–26.
- Белей Л. Глобалізація як панівна тенденція розвитку сучасного українського антропонімікону. *Ономастика і апелятиви*: зб. наук. пр. / за ред. В. О. Горпинича. Дніпропетровськ: ДНУ, 2007. Вип. 30. С. 76–81.
- Белей Л. О. Український національний іменник пострадянської доби у лещатах глобалізації. *Екологія мови і мовна політика в сучасному суспільстві*: зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: ВД Дмитра Бураго, 2012. С. 164–170.
- Белей Л. О. Про моду і традиції у сфері новітнього іменника українців. *Сучасні питання української ономастики*. Донецьк, 2002. С. 43–49.
- Белей О. Трансформація українського ономастикону посттоталітарного періоду на загальнослов'янському тлі. *Slavica Wratislaviensia*. Wrocław: Wyd-wo Un-tu Wrocławskiego, 2007. Cz. 45. 246 s.
- Біла Є. С. Англomовні ароматоніми: структурний, семантичний та когнітивний виміри: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Одеса, 2018. 21 с.
- Бучко Д., Ткачова Н. Словник української ономастичної термінології. Харків: Ранок-НТ, 2012. 256 с.
- Вербич С. О. Трансформація українського онімного простору: внутрішньо- та позамовні чинники. *Мовознавство*. 2014. № 2. С. 15–23.
- Д'яков А. С. Основи термінотворення: семантичні та соціолінгвістичні аспекти. Київ: «Академія», 2000. 218 с.
- Карпенко О. Ю. Проблематика когнітивної ономастики: моногр. Одеса: «Астропринт», 2006. 378 с.
- Ковалевська Т. Ю. Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування: моногр. Одеса: «Астропринт», 2001. 344 с.
- Космеда Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки: моногр. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2000. 350 с.
- Космеда Т. А. Актуальні процеси мовлення чи «мовний смак» української сучасності. *Мовознавство*. Київ, 2014. № 2. С. 44–55.
- Космеда Т. Лінгвокреативна ономастика: медійний образ Володимира Путіна в українському і російському дискурсі. *Onomastica*. LXVI, 2022. С. 217–229.

- Курушина М. А. Відономастичні моделі товарних знаків та номенів у сучасній українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Харків, 2007. 16 с.
- Лучик В. Принципи й критерії номінації та відновлення історичних назв у топонімії України. *Українська мова*. 2009. № 4. С. 28–33.
- Михальчук О. І. Соціономастика як напрямок сучасної лінгвістики: українські здобутки і перспективи. *Записки з ономастики*: зб. наук. пр. Одеса: «Астропринт», 2015. Вип. 18. С. 498–509.
- Ніколаєва К. В. Прагмоніми як словесні товарні знаки: перекладацький аспект (на матеріалі англо-українських паралельних корпусів мас-медійного дискурсу, представлених на офіційному веб-сайті. URL: <http://mova.info>).
<http://rep.knlu.edu.ua/xmlui/handle/787878787/494> (дата звернення: 22.10.2023).
- Нікуліна Н. В. Дискусії щодо терміна «номен» в українському та зарубіжному мовознавстві. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології»: зб. наук. пр. / відп. ред. Л. М. Полюга. 2010. № 676. С. 56–61.
- Осадча О. Фонові знання як важливий аспект формування міжкультурної компетенції. *Південний архів. Філологічні науки*. 2018. Вип. 72 (2). С. 130–132.
- Потебня О. Думка й мова (фрагменти): *Слово Знак Дискурс Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.* / за ред. М. Зубрицької. Львів, 1996. С. 23–39.
- Сімович В. Українська мова і правопис. *Праці у двох томах*. Том 1.: Мовознавство / упоряд. і передмова Л. Ткач. Чернівці: Книги-XXI, 2005. С. 181–186.
- Словник іншомовних слів. <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%ED%EE%EC%E5%ED> (дата звернення: 12.08.2023).
- Тараненко О. О. Українська ономастика в системі нових державно-політичних координат. *Linguistica slavica*: ювіл. зб. на пошану І. М. Железняк. Київ [б. в.], 2002. С. 165–175.
- Тараненко О. О. На теми сучасної української ономастики. *Мовознавство*. 2007. № 1. С. 6–22.
- Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови: моногр. Хмельницький: «Авіст», 2008. 550 с.
- Чаплінський Ю. Б., Іліка Г. П. Наймінг: суть, основні складові та правила створення успішного наймінга підприємства. URL: <http://nauka.kushnir.mk.ua/?p=75812> (дата звернення: 12.10.2023).
- Шестакова С. О. Семантична мотивованість прагмонімів (на матеріалі власних назв меблів). URL:
<https://repo.snau.edu.ua/bitstream/123456789/3984/1/%D0%A8%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%A1.%20%D0%9E.%20%D0%>

A1%D0%B5%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0%20%D0%BC%D0%BE%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C.pdf (дата звернення: 12.11.2023).

Янчишин А. М. Власні назви промислових товарів: типологія, походження і функціонування: дис. ... канд. філол. наук, Черкаси, 2019а. 356 с.

Янчишин А. Історія прагматонімічних досліджень. *Вісник Львівського університету*. Серія філологічна. 2019б. Вип. 71. Ч. I. С.175–187.

Kuryłowicz J. *Studia językoznawcze: wybór prac opublikowanych w języku polskim*. Том 1. Warszawa: Państwowe Wyd-wo nauk., 1987. 510 s.

Funke O. *Die innere Sprachform*. Reichenberg: F. Kraus, 1924. 417 s.

Nuessel F. *The Study of Names. A Guide to the Principles and Topics*. Westport CT: Gree Press, 1992. 152 p.

Searle J. R. *The Construction of Social Reality*. New York: Free Press, 1995. 240 p.

Zelinsky W. *Slouching Toward a Theory of Names. A Tentative Taxonomic Fix. Names*. 2002. Vol. 50 (4). P. 243–262.

ДЖЕРЕЛА

«Байрактарщина»... «Байрактарщина» як виразка воєнного часу. URL: <https://matrix-info.com/bajraktarshhyna-yak-vyrazka-voynogo-chasu/> (дата звернення: 14.10.2023).

Буча-комбуча... Буча-комбуча та редиска «Азовсталь»: чим небезпечна спекуляція брендів на темі війни? URL: <https://tykyiv.com/city/bucha-kombucha-ta-rediska-azovstal-chim-nebezpechna-spekuliatsiia-brendiv-na-temi-viini/> (дата звернення: 16.10.2023).

«Буча Комбуча», редиска «Азовсталь»... «Буча Комбуча», редиска «Азовсталь» і кабачок «Привид Києва»! Як бізнес хайпує під час війни. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=NcPt9rcLaNc> (дата звернення: 24.10.2023).

«Буча Комбуча»... «Буча Комбуча» та «Збройні сухарі України». Чому бізнес на патріотизмі є небезпечним. URL: https://gazeta.ua/articles/poglyad/_bucha-kombucha-ta-zbrojni-suhari-ukrayini-comu-biznes-na-patriotizmi-ye-nebezpechnim/1138804 (дата звернення: 14.10.2023).

Від Бучі до комбучі... Від Бучі до комбучі. Де пролягає межа між «патріотичним маркетингом» і наругою? URL: <https://tyzhden.ua/vid-buchi-do-kombuchi-de-proliahaie-mezha-mizh-patriotichnym-marketynhom-i-naruhoiu/> (дата звернення: 15.10.2023).

Війна... Війна має багато вимірів і символічний – не останній із них. URL: https://tvoemisto.tv/exclusive/zamist_moskovskoi_banderivska_yak_v_ukraini_zminy_uuyut_nazvu_produktiv_cherez_agresiyu_rosii_134329.html (дата звернення: 20.10.2023).

«Героїчна Буча Комбуча»... «Героїчна Буча Комбуча», «огірок Міць ТРО»: ВРУ планує запровадити штрафи за подібні «шедеври маркетингу». URL: <https://leopolis.news/page/84046/1/gerochna-bucha-kombucha-ogirok-mic-tro-vru-planue-zaprovadyty-shtrafy-za-podibni-shedevry-marketyngu> (дата звернення: 16.10.2023).

10 продуктів... 10 продуктів із переяславських магазинів, які змінили назви під час війни. URL: <https://pereiaslav.city/articles/260814/top-10-produktiv-iz-pereyaslavskih-magaziniv-yaki-zminili-nazvi-pid-chas-vijni> (дата звернення: 14.10.2023).

Закон України від 21 березня 2023 року № 3005-ІХ... Закон України від 21 березня 2023 року № 3005-ІХ «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text> (дата звернення: 02.10.2023).

Закон України... Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Верховна Рада України 1994–2016. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/317-19> (дата звернення: 10.11.2018).

Замість... Замість «московської» стала «Бандерівською». URL: <https://wz.lviv.ua/ukraine/477912-zamist-moskovskoi-stala-banderivskoiu> (дата звернення: 04.10.2023).

Зловживання... Зловживання військовою атрибутикою переходить всі межі, вже навіть депіляцію рекламують з фото військових. URL: <https://cripo.com.ua/news/war/zlovzhyvannya-vijskovoyu-atrybutykoju-perehodyt-vsi-mezhi-vzhe-navit-depilyatsiyu-reklamuyut-z-foto-vijskovyh/> (дата звернення: 20.10.2023).

Змінили... Змінили ворожу назву на патріотичну: Київхліб перейменував один із своїх популярних виробів. URL: <https://fastivnews.city/articles/213696/zminyuyemo-vorozhi-nazvi-kiivhlib-perejmenuvav-odin-iz-svoih-populyarnih-virobiv> (дата звернення: 19.10.2023).

Ковбаса ЗСУ... Ковбаса ЗСУ і Буча-комбуча: маркетинг на війні переходить между патріотизму, тож “включились” депутати. URL: <https://tsn.ua/exclusive/kovbasa-zsu-i-bucha-kombucha-marketing-na-viyni-perehodit-mezhu-patriotizmu-tozh-vklyuchilis-deputati-2306629.html> (дата звернення: 21.10.2023).

Маркетинг... Маркетинг, за який соромно: виробник з Київщини потрапив у скандал з напоєм «БучаКомбуча». URL: https://24tv.ua/bucha-kombucha-skandal-za-uchasti-virobnika-kiyivshhini_n2255165 (дата звернення: 15.10.2023).

Межа етичності... Межа етичності. URL: <https://zz.te.ua/mezha-etychnosti/> (дата звернення: 18.10.2023).

Напій «Буча Комбуча»... Напій «Буча Комбуча» та «колготи ЗСУ». Рада заборонить використання деяких назв. URL: <https://glavcom.ua/country/politics/napij-bucha-kombuchta-kolhoti-zsu-rada-zaboronit-vikoristannja-patriotichnikh-nazv-u-reklami--915807.html> (дата звернення: 08.10.2023).

Постанови Верховної Ради України... Постанови Верховної Ради України «Про перейменування окремих населених пунктів та районів» № 984–VIII, № 1037–VIII, № 1351–VIII, № 1352–VIII, № 1353–VIII, № 1374–VIII, № 1377–VIII. Верховна Рада України. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/find/a?text> (дата звернення: 20.06.2018).

Редиска «Азовсталь» і кабачок... Редиска «Азовсталь» і кабачок «Привид Києва»: мережа «закипає» через назви українського насіння. URL: <https://www.unian.ua/society/merezhazakipaye-cherez-nazvi-ukrajinskogo-nasinnya-redisku-azovstal-ta-kabachki-privid-kiyeva-12179253.html> (дата звернення: 12.10.2023).

Редиска «Азовсталь»... Редиска «Азовсталь». Українці закликають зупинити «патріотичний» маркетинг. URL: <https://news.online.ua/rediska-azovstal-ukrayintsi-zaklikayut-zupiniti-patriotichniy-marketing-854665/> (дата звернення: 26.10.2023).

Скандал... Скандал через назву напою «Героїчна Буча Комбуча»: піар на темі війни – як реагують військові. URL: <https://www.5.ua/suspilstvo/skandal-cherez-nazvu-napoiu-heroichna-bucha-kombucha-piar-na-temi-viiny-iak-reahuiut-viiskovi-299303.html> (дата звернення: 05.10.2023).

Товари... Товари, назви яких було змінено на антиросійські. URL: <https://svidomo.info/articles/tovari-nazvi-yakih-bulo-zmineno-na-antirosiyski> (дата звернення: 24.10.2023).

Чому «Буча-комбуча»... Чому «Буча-комбуча» – не Ок: як маркетинг спекулює на війні. Пояснюють волинські експерти. URL: <https://vsn.ua/news/pivo-geroyi-ne-vmirayut-i-kovbasa-zsu-pro-psevdopatriotichniy-marketing-i-spekulyuvannya-virobnikiv-tovariv-na-viyni-22621> (дата звернення: 26.10.2023).

Як бренду... Як бренду зберегти власний голос та не скотитися в «байрактарщину» – 10 принципів. URL: <https://vctr.media/ua/chi-varto-zminyuvati-golos-brendu-pid-chas-vijni-i-yak-ne-skotitisyav-bajraktarshhinu-10-princzipiv-191357/> (дата звернення: 17.10.2023).

Knorr... Knorr переіменує свій «Циганський соус» через расизм. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/knorr-pereimenuje-sviy-ciganskiy-sous-cherez-rasizm.html> (дата звернення: 23.10.2023).

Тетяна ПОЛЯКОВА

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України,

вул. Грушевського, 4, м. Київ, 01001 Україна

Електронна пошта: polyakovamihajlina@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-5711-9967>

**ЛЕКСЕМА *МАЙДАН* У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ:
ІСТОРІЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ, ПЕРЕДВОЄННИЙ ПЕРІОД,
СУЧАСНА ДИНАМІКА**

Використання лексичних українізмів у російськомовних текстах друкованих та електронних ЗМІ безперервно зростає і вже на початку ХХІ ст. стає явищем частотним і стабільним. Причини, передумови та особливості функціонування української лексики в російськомовному масмедійному просторі викликають дослідницький інтерес [Озерова 2010 : 40–46; Труб 2022 : 59–60].

Характерною рисою російськомовних засобів масової інформації (переважно ЗМІ України) у 2013–2024 рр. стає активізація вживання українізму *майдан*, що відбиває важливі події в житті українського суспільства. Лексема тюркського походження, яка має спільну історичну традицію номінування культурних та соціальних реалій у російській та українській мовах, «заграла» новітніми та усталеними значеннями, утворила похідні лексичні одиниці, призвела до змін у системі мови-реципієнта. З подачі журналістів мовна гра зі словом *майдан* поєднала віддалені в часі факти та періоди життєдіяльності різних народів.

1. Історія функціонування тюркізму *майдан* у російській та українській мовах

Лексема *майдан* [< тюрк. «рівне; вільне місце»] згадується у пам'ятках писемності середньовічної Русі та вже в другій половині XVII ст. має широке коло значень: «*майдán* (*мойдán*), 1. Площа, місце для сходок; базарна площа. 2. Приміщення для гри в кості, в зерна тощо. 3. Розчищене в лісі місце під завод із виробництва смоли, дьогтю... 4. Частина лука – зброї для метання стріл» [СРЯ2 : 9–10]. У цей же період функціонувало й словосполучення «будный *майдан*», що позначало «смолокурний, поташний, селітровий заклад та поселення в ньому» [СРЯ1 : 346].

У словнику В. Даля вислів «будный *майдан*», характерний для Нижньгородської області, пов'язується з переселенцями з Литви – «будаками» (у західних областях завод з виробництва смоли, дьогтю тощо традиційно номінували не лексемою *майдан*, а «бúда») [Даль : I, 136, LX, LXI, LXIV].

Упродовж двох століть семантична сітка лексеми в російській мові видозмінюється, вона значною мірою деталізується, зазнає переміщення окремих лексико-семантичних варіантів (ЛСВ) на периферію, відбуваються процеси термінологізації, розвитку та переходу лексичних значень у вузьку сферу вживання: «*майдán*, 1) площа, місце, терени; 2) підвищена прогалина || лісовий завод, що стоїть на ній: смолокурня, дьогтярня і т. п.; 3) місце зборів || станична, збірна хата; 4) мисливська хатина у лісі, на прогалині; 5) *ниж.* вир на широкому плесі; 6) торг, ринок || місце на ньому, де збираються шахраї для гри в кості, зерна, карти і т. п.; 7) *півд.* курган, давня могила» [Даль : II, 290]; «*майдán*, 1. На південному сході та півдні СРСР – ринок, ринкова площа. 2. Гральний притон на базарі (*обл.*). 3. Місце таємної гри в карти або таємного продажу горілки у в'язниці (*зłodійське арго*). 4. Яма для вигонки дьогтю (*обл.*) || Підвищене місце, де влаштовують ці ями (*обл.*). 5. Особливий вид курганів (*археол.*)» [Ушаков : II, 118]; «*майдán*, 1. *Обл.* Базарна площа, відкрите місце, де збирається народ (у станиці, козацькому селі). || *Заст.* У козаків – станичне

коло, сходка. 2. *Заст., обл.* Місце, майданчик для вигонки дьогтю, виробництва поташу та ін.; лісова смолокурня 3. У злодійському жаргоні – таємний шинок або гральний будинок; також сама карткова гра. 4. *В археології* – особливий вид курганів, стародавніх могил, зазвичай розкопаних згори» [ССРЛЯ : VI, 499].

Подібні семантичні трансформації відбуваються з лексемою майдан і в українській мові: «майдán¹, «площа; [лісова галявина; стародавня могила, розкопана зверху; рівне поле, низина, оточена лісом або будівлями; острів, укритий рослинністю; озеро в полі]; базарна площа; майдан², смолокурня» [ЕСУМ : III, 361]; «1. Велике незабудоване місце в селі або місті; площа. // Базарна площа. 2. Те саме, що **майданчик**. 3. діал. Лісова галявина. 4. діал. Смолярня. 5. археол. Стародавня могила, розкопана згори» [СУМ1 : IV, 597–598].

У злодійському жаргоні лексема майдан утворює розгалужену систему арготизмів у російській та українській мовах, що відображено у дослідженнях кінця XIX ст. – 20-30-х рр. XX ст. [Горбач 2006 : 576]. О. Горбач, автор книги «Арго в Україні», припускає, що низка арготичних лексико-семантичних варіантів слова майдан отримала свій розвиток у мові-джерелі. Ймовірно, на таку думку дослідника наштовхнула наявність східної локальної специфікації у лексичних реєстрах (наприклад, у деяких арготизмів з основою майдан наявні ремарки «тюркське», «азербайджанське») [Горбач 2006 : 405].

Розмитість меж деяких ЛСВ на певному етапі розвитку російської та української мов (майдан – ‘відкрите місце, де збирається народ’ → ‘базарна площа’ → ‘місце на базарі, де можуть збиратися асоціальні елементи’), загальна традиція вживання тюркізму в Росії та в Україні відобразились у творчості російських письменників XIX ст. Наприклад, у мовленні українських персонажів В. Г. Короленка наявні номінації, які знаходяться на перетині російської та української лінгвокультур (лексеми, що характеризуються спільністю етимології та первинного вживання з подальшою стильовою диференціацією та статусом словникової периферії в російській мові). Такий

прийом українізує російськомовний твір та водночас не руйнує російський тип мовлення. Так, зіткнувшись із суворими реаліями Сибіру, герої В. Г. Короленка сприймають їх крізь призму своїх, українських понять, тим самим виділяючи в них спільні функціональні ознаки: «– Каторга верховодит, – пояснил Степан. – Продают баб, как скотину, в карты на майдане проигрывают, из полы в полу сдают»; «Майдан теперь вспоминать не к чему. Это дело тюремное...» (оповідання «Марусина заимка», 1899/1903 [Короленко : 363, 365]) (укр. майдан – рос. «площадь» і водночас майдан це – «торг, базар чи місце на ньому, де збираються шахраї для гри в кості.., звідки побажання: талán на майдан! що в Сибіру означає ‘удачі на полюванні!’» [Даль : II, 290]).

На початку ХХІ ст. у російських та українських словниках фіксуються такі значення лексеми майдан: «У південних областях Росії: базарна площа» [Крысин 1998 : 408]; «1. У південних областях Росії, в Україні: площа, де відбуваються сходи, збори, мітинги, а також у торговельні дні – базари. 2. археол. Стародавня могила, курган...» [БТС 2000 : 513] (у російській лексикографічній літературі вихідний ЛСВ набуває стійкості та вміщує у собі культурологічний компонент, який є співвіднесеним з українськими суспільними та побутовими традиціями [Ожегов 1984 : 288]); «1. У селі або місті – просторе незабудоване місце, від якого розходяться вулиці; велика площа. 2. Спеціально обладнана для чогось невелика рівна ділянка землі» [СУМ2 : 519].

Аналіз лексикографічних джерел, які дають уявлення про хронологічні рамки вживання того чи іншого значення тюркізму в російській та українській мовах, свідчить про таке: слово майдан упродовж багатоговікового вживання набувало нових значень і, навпаки, втрачало багато старих значень, але основне своє значення, так зване вихідне або первинне (‘площа; рівне, відкрите, просторе місце’), зберіглося і донині. Низка ЛСВ, які на сьогодні є історизмами й архаїзмами, засвідчена у локальних, історичних та спеціальних словниках (див., наприклад, Словник російських народних говорів, у якому лексема

майдан налічує двадцять шість (!) лексико-семантичних варіантів [СГ : 302–303]).

2. Реалізація основних лексико-семантичних варіантів номінації майдан у російськомовному політичному медіадискурсі

У російськомовному політичному медіадискурсі частотність уживання слова *майдан* пов'язана з подіями суспільного характеру в Україні і відповідною динамікою номінативних властивостей цієї лексеми. Українська культура *Майдан* реалізує ономастичну функцію і є мікротопонімом – 'найменуванням центральної частини Києва, однієї з площ української столиці', наприклад: «Протестующие оккупировали *Майдан Независимости* в Киеве» (2000. 7-13.02.2014, с. А 8); «Теперь нардепы предлагают сделать *Майдан* и Крещатик пешеходной зоной, посадить там аллею и поставить лавочки» (Сегодня. 28.03.2014, с. 2).

Загальна назва *майдан₁* (ЛСВ₁) відображає безперервність історичної традиції в Україні, позначаючи місце, площу, де відбуваються збори людей з різних приводів (святкування, концерти та ін. заходи), а також 'площу для вираження соціального протесту', наприклад: «На *майданах* (в Києве, Львові, Тернополі, Івано-Франківське) собирается украинский народ, чтобы выразить поддержку евроинтеграции» (2000. 20-26.12.2013, с. F 8).

Українські події 2013–2014 рр. активізували вживання лексеми *майдан* у таких значеннях: *майдан₂* (ЛСВ₂) – '/безстрокова/ акція протесту; соціальний бунт, протистояння із владою; боротьба за повалення чинного режиму, революція' та *майдан₃* (ЛСВ₃) – 'учасники акції протесту; протестний табір, об'єднання людей, які здійснюють протистояння'. Відносна незалежність від контексту ЛСВ₂ та ЛСВ₃ намітилася у новітній період історії України, про що свідчить, наприклад, функціонування лексеми *майдан* у цих значеннях у 2004–2006 рр. [Николенко 2007 : 184; Озерова 2010 : 45] (про походження та вживання неосемантизму *майдан₂*, а також про першу хвилю словотворення за його участю в українській мові див.: [ІСНЛ 2013 : 11–12, 171–177]). Чергова

реалізація у засобах масової інформації ЛСВ₂ та ЛСВ₃ з уточненням інших причин/особливостей акції протесту та її учасників (боротьба за євроінтеграцію) відкрила або продовжила низку позначень *майдану* як специфічної для України реалії: *оранжевий /помаранчевый/ майдан, евромайдан*.

Стійкого комунікативного й соціального характеру набуває ЛСВ₂, який реалізує значення суб'єкта або об'єкта в поєднанні «атрибут + *майдан*», «*nomina agentis/personalis* + *майдан*» та ін., уточнюючи природу, функції, ознаки, хронологію, значимість і результат аналізованого у мас-медіа явища. Лексема *майдан*₂ функціонує у ролі головного та залежного компонента синтаксичної конструкції, в останньому випадку форма залежного компонента може бути різною, як і засоби синтаксичного зв'язку – форми слова, прийменники, напр.: «безответственность политиков вылилась в /*евро/майдан*; *майдан* стартовал; находится в процессе *майдана*; *майдан* идет круглосуточно; *майдан* расширяет границы; *майдан* рождается /живет, умирает, умер/; приостановка *майдана*; *майдан* закончится/закончен; *майдан* послужил катализатором каких-либо процессов; /задолго/ до и после *майдана*; участвовать в /*евро/майдане*; распространить *майдан* по всей стране; прийти к власти через *майдан*; партия, которая прошла *майдан*; *майдан* принес неожиданные плоды; *майдан* достоинства; участник *майдана*; победитель *майдана*; придать *майдану* евроинтеграционный характер; взорванная *майданом* страна; зрелище *майдана*; нравится / не нравится *майдан*; проанализировать *майдан*; /стрим/трансляция *майдана*».

Лексеми *майдан*₂ та *майдан*₃ стають складниками фразеологічних зворотів, наприклад: «*Майдан* открыл ящик Пандоры» (Акцент. Украинский Первый деловой ТВ. 4.01.2015) («Скринька Пандори. *Книжн.* Джерело нещастя, лих. <...> Від давньогрецького міфу про Пандору.., <яка> відкрила скриньку і розсипала всі нещастя» [ФС : 543]). Фразеологія, у широкому розумінні цього терміна, відіграє велику роль у формуванні сучасного публіцистичного стилю

[Григораш 2012 : 6]. Ідіома, як «один з елементів прецедентного (згорнутого) тексту» [Костомаров, Бурвикова 1996 : 297], характеризується в політичному дискурсі значним прагматичним потенціалом: у порівнянні з нейтральним висловлюванням вона повідомляє адресату дещо додаткове, активізує увагу адресата – сприяє кращому усвідомленню результату або причинно-наслідкових зв'язків подій, виконує атрактивно-емотивну та інші функції.

Реалізація ЛСВ₂ в інформаційному просторі нерідко пов'язана з прямим тлумаченням слова, наприклад: «Динамика *Майдана*. Оппозиция постарается устраивать серьезные акции» (Сегодня. 6.12.2013, с. 3); «Историки будут писать книгу о “*Майдане*”, этом протестном движении против украинских властей, которое переросло в революцию с пока еще непонятными перспективами» (Итоги недели. 12-18.02.2014, с. 6); «*Майдан* – это борьба, прежде всего, за справедливость» (День. 11-12.04.2014, с. 15).

Різноманітну та широку сполучуваність у світлі суспільно-політичних подій в Україні у 2013–2014 рр. виявляє ЛСВ₃, який виступає переважно в ролі суб'єкта або об'єкта дії, напр.: «*майдан* говорит /требує, пропонує/; *майдан* добьется своей цели; *майдан* ведет следствие; *майдан* хочет / не захочет; *майдан* занимает /неоднозначную/ позицию; *майдан* перегруппировался; *майдан* одержал победу; *майдан* должен постоянно давить /на власть/; за что стоял / чего добился *майдан*; *майдан* снова заговорит; *майдан* себя изжил; выступать от имени *майдана*; перейти под контроль и охрану *майдана*; работать под присмотром *майдана*; плясать под дудку *майдана*; убедить *майдан*; дать *майдану* сигнал; *майдану* позволено; *майдан* сыграл кому-то на руку; свалить все на *майдан*; руководство *майдана*; выдвиженцы *майдана*; власть, поставленная *майданом*; сочувствующие *майдану*; стричь всех под гребенку *майдана*⁷²».

⁷² «Стригти <всіх> під один гребінець. Зрівнювати кого-небудь з ким-небудь у будь-якому відношенні, не зважаючи на відмінності» [ФС : 461].

Наведемо повний ілюстративний приклад реалізації ЛСВ₃: «*Майдан* устал. Им нужен новый план» (Сегодня. 13.01.2014, с. 2); «Во вторник всем *майданом* отправятся в Верховную Раду» (Вести. Россия РТР. 15.02.2014); «За голоса Запада, откуда приехал почти весь *майдан*, придется побороться» (В центре событий. ТВЦ. 6.04.2014); «Энергичный сотник повернул всю энергию *Майдана* в другую сторону» (День. 11-12.04.2014, с. 15).

3. Реалізація субсемантики та контекстуальна рухливість ЛСВ номінації *майдан*

Крім активізації та самостійності значень спостерігається розвиток субсемантики лексем *майдан*₂ та *майдан*₃, яка більшою мірою залежить від контексту та може бути витлумачена через зміст ЛСВ₂ та ЛСВ₃.

Так, у певних випадках взаємодії ЛСВ₂ з контекстом проявляється його субсемантика ‘бойові /силові/ дії інтенсивного характеру, спрямовані на досягнення бажаного результату’: «организовали/затеяли силовой *майдан*»; «под давлением *майдана*»; «*майданы* заранее амнистированы»; «*Майдан* радикализовал мышление до той черты, за которой всякое понимание заканчивается» (2000. 18-24.04.2014, с. А 7); «*Майдан* проявил новый типаж воина» (День. 26-27.12.2014, с. 9); «Еще один активист также выстоял не только бои на Грушевского, но был на *Майдане* во время боев на улице Институтской» (Сегодня. 19.01.2015, с. 6). Зазначена субсемантика нерідко реалізується на тлі наявної смислової антонімії: «Против *майдана*, за мирное разрешение конфликта, выступают шахтеры» (Вести. Россия-24. 20.02.2014); «Теперь людям нужно найти бескровный легитимный путь смены власти, если она не отвечает критериям, и на выборах выбирать таких кандидатов, чтобы опять не свергать их путем *Майдана*» (День. 21-22.03.2014, с. 10).

Суспільно-політична дискусія щодо подій, які відбуваються в Україні, віддзеркалює прагнення розмежувати мирне протистояння з владою, мирну

акцію протесту та провладні силові дії, що підтверджує наявність силового / воєнного компонента в аналізованому явищі, його різних фазах, напр.: «Это был не *майдан*, это было силовое давление на власть» (Акцент. Украинский Первый деловой TV. 4.01.2015). Такий погляд на те, що відбувається, у сукупності з реалізацією в лексеми *майдан* субсемантики ‘бойові / силові / дії інтенсивного характеру, спрямовані на досягнення бажаного результату’, сприяли розвитку низки семантичних варіантів у лексеми *майдан*₂, а саме: ‘війна’, ‘воєнний переворот’, ‘спецпроект’ (див. далі за текстом).

Вторинні значення лексико-семантичного варіанта *майдан*₃ (‘учасники акції протесту, бунту’) розвинулися на тлі повідомлень, що активно тиражувалися в російськомовних ЗМІ: «*майдан* – неоднородное, аморфное образование».

Субсемантика ‘діюча бойова одиниця, силова складова протестувальників’ реалізується у такому контексті: «*майдан* пошел на штурм»; «*майдан* ведет войну»; «*майдан* готов жечь и разрушать»; «*майдан* готов воевать»; «*Майдан* начал действовать на рассвете, открыв огонь на поражение» (Новости. Первый канал РТР. 20.02.2014); «*Майдан* brutally утверждал свою природу по всей Украине» (2000. 18-24.04.2014, с. А 1). Аналіз шляхів розвитку цієї підсемантики допускає її похідність і від вторинного значення у ЛСВ₂ (‘бойові дії...’ → ‘учасники таких дій’).

ЛСВ₃ є базовим для субсемантики ‘суспільно-політична сила, що переслідує свої цілі’, наприклад: «*Майдан* – самостоятельная политическая сила» (Новости. Интер. 20.02.2014); «Вариант признания *Майдана* как легитимного источника власти на Украине обсуждался Западом всерьез» (Итоги недели. 26.02-4.03.2014, с. 3); «Дискуссии о том, является или не является *майдан* легитимным органом госвласти на Украине» (Вести. Россия-24. 5.03.2014); «Можно восторгаться *майданом*, а можно и задуматься, отчего это у нас именно он является властьобразующим органом» (2000. 7-13.03.2014, с. А 7).

З огляду на характер ієрархічного взаємозв'язку всіх наступних значень від ЛСВ₁ ('місце для різноманітних дій' → 'конкретна дія' → 'суб'єкт такої дії' → 'тип суб'єкта'), можна визначити розвинену багатозначність українізму *майдан*₁ як ланцюжкову полісемію.

Взаємна мотивованість зазначених вище похідних ЛСВ відображається в їхній рухливості й поняттєвій спільності в певній позначуваній ситуації. В умовах конкретного контексту спостерігаються такі приклади прояву ознак гомогенної єдності значень:

- ЛСВ₁ ('місце, площа для вираження протесту') □ ЛСВ₂ ('акція протесту'), напр.: «Многие интеллектуалы не были на *Майдане*. Они не могли там бегать и жечь шины» (День. 11-12.04.2014, с. 15); «Я думаю, что если я выжил на *Майдане*, то и сейчас не пропаду» (Сегодня. 16.04.2014, с. 8);

- ЛСВ₁ ('місце протесту') □ ЛСВ₂ ('акція протесту') □ ЛСВ₃ ('табір протестувальників'), напр.: «Следствие покажет, причастны ли к этому люди с *майдана*» (Новости. Интер. 20.03.2014); «Взятый с *майдана* министр иностранных дел» (Вести недели. Россия РТР. 16.03.2014);

- ЛСВ₁ ('місце протесту') □ ЛСВ₃ ('табір протестувальників'), напр.: «После сегодняшней встречи мы можем четко сказать: наш *майдан* штурмовать не будут» (Новости. Интер. 19.02.2014);

- ЛСВ₂ ('акція протесту; революція') □ ЛСВ₃ ('її учасники'), напр.: «Поддержать *майдан* и финансировать его» (Вести. Россия-24. 12.03.2014); «Звучали лозунги *майдана*» (Новости. Интер. 16.03.2014); «Приказ разогнать *Майдан* я бы не выполнил» (Сегодня. 17.03.2014, с. 23); «Сколько будет стоить победа *майдана*?» (В центре событий. ТВЦ. 6.04.2014);

- ЛСВ₂ ('акція протесту; соціальний бунт') □ вторин. ЛСВ₂ ('силові дії, спрямовані на конкретний результат'), напр.: «В процессе главной дискуссии относительно ситуации в Украине будут говорить об очевидных и неочевидных

изменениях, к которым привел *Майдан*. Думаю, одно из таких основных изменений – отточенное умение граждан самоорганизоваться» (День. 13.03.2014, с. 2);

- ЛСВ₂ ('боротьба за зміну режиму, революція') □ вторин. ЛСВ₂ ('бойові дії') □ ЛСВ₃ ('учасники боротьби'), напр.: «*Майдан* создал новую реальность в Украине» (Прогулки по городу. Киев TV. 21.03.2014);

- ЛСВ₃ ('учасники протесту') □ вторин. ЛСВ₃ ('різновид протестувальників – силовий, військовий сегмент'), напр.: «И не успели лидеры оппозиции подписаться под соглашением об урегулировании кризиса, как тут же были подвергнуты обструкции со стороны *майдана*. "Правый сектор" распространил заявление о том, что "национальная революция продолжается"» (2000. 14-20.03.2014, с. В 7); «Сейчас *Майдан* укрепляет восточные границы Украины» (Сегодня. 17.03.2014, с. 7).

Контекстуальна єдність ЛСВ₂ та ЛСВ₃ є найбільш поширеною і реалізується у кількох моделях, наприклад:

- у словосполученнях із деякими іменами діячів чи осіб («*nomina agentis/personalis + майдан*»), при цьому групу *nomina agentis/personalis* формують різні одиниці – від загальних найменувань до таких, що конкретизують функцію особи, від найменувань з позитивною оцінкою у своєму значенні до іронічних номінацій («инициатор, организатор, закоперщик, архитектор, спонсор, руководитель, предводитель, вождь, лидер, координатор, /полевой/ командир, /духовный/ гетман, казак, активист, представитель, бенефициар, апологет, рупор, звонарь, аватар, священник, боевик, герой, звезда, королева, /серый/ кардинал, гастролер, завсегдатай, олимпиец, диджей, фронтмен, конференсье, тамада, кукловод, артист *майдана*»);

- у словосполученнях, утворених за моделлю «артефакт + *майдан*» («/малая/ архитектура *майдана*, баррикады *майдана*, катапульта *майдана*, атрибут /флаги, баннеры, щиты, каски/ *майдана*, символика /евро/*майдана*,

новинки/сувениры /евро/майдана, елка /евро/майдана, полиграфия /картинки, карикатуры, наклейки, эмблемы, плакаты, транспаранты, арт-поп-портреты/ майдана, /модная/ атрибутика /лента, магнитик, значок/ майдана»);

– у словосполученнях з дієслівними формами, що позначають будь-який вплив на *майдан* як на об'єкт чи дію, пов'язану з *майданом* («поднять, держать, поддерживать, финансировать, патронировать, контролировать, использовать, возвращать, оседлать, приватизировать, критиковать, дискредитировать, очернить, позорить, предать, опустить, продать, слить, усмирять, подавлять, атаковать, разогнать, зачистить, смести, расстреливать, свернуть *майдан*, руководить, управлять, заправлять, манипулировать *майданом*, покончить с *майданом*, влиять на *майдан* и реагировать на *майдан*, воспринимать *майдан*, приветствовать и поощрять *майдан*, вдохновлять *майдан*, славить/славословить *майдан*, рукоплескать *майдану*, симфонизировать *майдан*, восторгаться *майданом*, воспользоваться *майданом*, смеяться над *майданом*, симпатизировать *майдану*, посвятить что-либо *майдану*, примазаться к *майдану*, проявить интерес к *майдану*, поддаваться *майдану*, быть за *майдан*, быть против *майдана*, обратить взор на *майдан*, сделать что-то для *майдана*, тратить деньги на *майдан*, вложиться в *майдан*, надеяться на *майдан*, сделать ставку на *майдан*, бояться/страшиться *майдана*, защищаться от *майдана*, страховаться от *майдана*»).

У медійному просторі фіксуються конкретні приклади оформлення ЛСВ₂ та ЛСВ₃ з одночасним виявом поняттєвої спільності цих значень: «В эфире радиостанции гость нахваливал *Майдан*: это народ взбунтовался против наглой, воровской и, как следствие, не очень компетентной власти. Это общественный протест» (День. 15.04.2014, с. 11). Формально вираженням показником ЛСВ₂ може слугувати граматична форма числа: «президентские кампании сопровождают *майданы*, потребовались *майданы*, проводить *майданы*, *майданы* могут повториться, страну ждут новые *майданы*, *майданы* на социально-экономической почве будут везде /в Украине/, *майданы* делает

малый и средний бизнес, организовывать *майданы*, устраивать свои *майданы*, запрещать *майданы*, всевозможные *майданы*, *майданы* от безделья, несмотря ни на какие *майданы* и люстрации, любители *майданов*, летописец киевских *майданов*, *майданы* и оранжевые революции – это социальные катаклизмы, продолжение прежних *майданов*, польза, которую получает Украина от *майданов*, в обществе должны сами выработаться антитела от *майданов*». Однак і тут спостерігається можливість метонімічного застосування слова або, точніше, його словоформи – «собирать *майданы*, проплачивать *майданы*» (тобто, ‘збирати, проплачувати протестувальників’), «когда *майданы* разойдутся».

Розвиток нових лексико-семантичних варіантів у слова *майдан* зумовив неоднозначне тлумачення поза контекстом низки словосполучень. Наприклад, подвійного значення набувають такі вирази: «встретиться на *майдане*» (‘зустрітися в центральній частині міста’ та ‘зустрітися на акції протесту, в період революційних подій’), «стоять на *майдане*» (‘знаходитися на центральній площі міста’ та ‘брати участь в акції протесту, боротися із чинною владою’), «территория *майдана*» (‘територія центральної частини міста’/‘площі для різних акцій’ і ‘територія протесту, протистояння’/‘табору протестувальників’), «идти /пойти/ на *майдан*» (‘іти на центральну вулицю міста’ і ‘йти на акцію протесту’) ⁷³, «идти к *майдану*» (‘прямувати до центральної площі’ та ‘створювати умови для бунту’), «пройти весь *майдан*» (‘пройтися усією центральною частиною міста’ та ‘пройти/пережити всю революцію’), «пройтись *майданом*» (‘прогулятися центральною площею’ та ‘покритикувати *майдан*_{2,3}’), «выйти к *майдану*» (‘вийти на центральну вулицю міста’ та ‘вийти до протестувальників’), «застрячь на *майдане*» (‘затриматися на центральній площі’, ‘захопитися революційною боротьбою’ та ‘призупинення чого-небудь через тривале політичне протистояння’), «спорт вне *майдана*» (‘спортивні змагання поза площею для різних дій/заходів’ і

⁷³ У російській мові фіксується обл. фразеологізм «идти на майдан», що означає появу на світ новонародженого [СГ : 303].

‘спортивні змагання поза політичним протистоянням’), а також «бегать на *майдан*», «выйти на *майдан*», «заявиться на *майдане*», «посещения *майдана*», «быть на *майдане*», «уйти/прийти с *майдана*», «пришедший с *майдана*», «затишье на *майдане*» та ін. Подібні вирази є тим мовним матеріалом, який реалізує атрактивну функцію заголовків для подальшого інформаційного повідомленн, тобто зберігається тенденція щодо «дезорієнтуючого характеру заголовків у ЗМІ» [Подчасов 2000 : 52–55], яка набуває інтенсивних обертів на початку ХХІ ст. Наприклад: «СПОРТ ВНЕ МАЙДАНА. Международный олимпийский комитет прилагает огромные усилия, чтобы спорт оставался вне политики. <...> Давайте поддерживать всех украинских спортсменов независимо от их политической ориентации и признавать, что их достижения являются общенациональным достоянием, а не “собственностью” какой-то политической силы» (2000. 14-20.02.2014, с. А 1).

4. Прояв однорідності мікротопоніма *Майдан* та загальної назви

У медійному тексті із суспільно-політичної тематики проявляється однорідність значень мікротопоніму *Майдан* (‘центральна площа міста’) як згорнутої форми від повної назви *Майдан Незалежності*, що утворилася під впливом усно-розмовної практики: «Гайда на *Майдан!*» («Поехали на *Майдан!*»), і лексеми *майдан*₁ (‘місце, площа для вираження протесту’), напр.: «Во-первых, ни в коем случае вы не имеете права, пока не завершится все, что вы запланировали сделать в этой стране, уйти с этого *Майдана*» (Комсомольская правда в Украине. 24.02.2014, с. 4); «Люди на *Майдане* требовали смены не только действующих лиц, но и самих правил игры в Украине» (День. 13.03.2014, с. 3). Якщо йдеться про друковані ЗМІ, то в цьому випадку, начебто, могли б прийти на допомогу орфографічні розмежувачі – правила правопису власних і загальних назв. Однак написання лексеми *майдан* як загальної назви, яка пишеться з малої літери, фіксується в поодиноких ЗМІ. У більшості друкованих видань України лексема подається як власне ім’я

(*Майдан*) незалежно від того, який ЛСВ вона реалізує, що є графосемантичним показником тісного зв'язку всіх номінованих сторін реалії з конкретним локальним місцем їх походження (старту, розвитку).

І тут можна говорити про постійну реалізацію циклічності взаємопереходу мікротопоніма і ЛСВ₁. Так, саме виникнення київського мікротопоніма *Майдан* як української культури пов'язане із загальним та вихідним значенням для усіх наступних ЛСВ – 'площа на узвишші, зручне місце для різних зборів та дій', див., напр.: «На *майдані* коло церкви революція іде (П. Тичина); *Майдан* на хвилину ожив, залюднився (М. Коцюбинський)» [УРС : II, 473], див. також послідовність розвитку лексико-семантичної структури слова *майдан* в одному з локальних словників російської мови: «1. Площа; 2. Збіговисько (сходка); 3. Головна вулиця; <...> 7. Трибуна (звідки виголошували промови на сходці)» [Миртов 1929 : 179]. «Донской словарь» засвідчує і те, що для лексеми *майдан* як найменування головної вулиці історично характерною є зміна ролей – похідної та твірної одиниці, тобто ЛСВ 'головна, центральна вулиця' не перебуває у так званому «однозначному підрядному зв'язку» [Шмелев 1977 : 122] стосовно інших значень, пов'язаних із зібранням, «сходом» народу або місцем для проголошення «народних промов» ('головна вулиця' → 'трибуна'); пор. із сучасним функціонуванням: «трибуна *Майдана*», «сцена *Майдана*», «площадка *Майдана*», подальша апелятивізація мікротопоніма – «сцена якого-нибудь *майдана*» – та вживання у значенні 'трибуна' (тобто 'майданчик для різних публічних виступів'). Наприклад: «Я был на *Майдане*, но на его площадке не выступал» (Сегодня. 4.02.2014, с. 6); «властелины сцены *Майдана*» (Зеркало недели. Украина. 27.12.2014, с. 3); «приковывание губернаторов наручниками на сцене какого-нибудь *майдана*» (2000. 14-20.03.2014, с. А 8); «попробуй не явись на *майдан*, если... сам почетный президент “школы” на главной трибуне!» (2000. 27.12.2013-2.01.2014, с. С 2).

5. Семантичні трансформації українізму *майдан*₂. Перехід у розряд локально-нейтрального найменування

Динамічні процеси в лексико-семантичній структурі слова *майдан* не обмежуються виділеними ЛСВ та їхньою взаємодією. Фіксуються лексико-семантичні варіанти, які не набули помітної стійкості та свідчать про подальші семантичні трансформації українізму *майдан*₂ (розвиток значень на основі метонімічного зв'язку, узагальнення денотативного компонента, втрата периферійних сем), наприклад:

- *майдан*₂ ('революція') → 'перемога революції': «Драгаться за *майдан* до последней капли крови» (События. ТВЦ. 14.04.2014); «Хотят отобрать у нас *Майдан*, забрать Украину, уничтожить наш народ» (День. 15.04.2014, с. 9);

- *майдан*₂ ('силові дії, спрямовані на зміну режиму') → 'повалення чинної влади, /військовий/ державний переворот': «“В первые дни петлюровской власти опереточные гайдамаки ходили по Крещатику.., снимали все русские вывески и вешали вместо них украинские”. Это из Паустовского, очевидца петлюровского *майдана* 1918 года» (2000. 13-19.12.2013, с. F 5); «Московский *Майдан*. <...> Переворот в Москве в 1991 году» (Сегодня. 29.03.2014, с. 13); «Мы еще долго будем расхлебывать последствия того *майдана*, того переворота» (Новини. 24 tv.ua. 21.02.2015);

- *майдан*₂ ('соціальне протистояння з елементами воєнних дій') → 'війна': «А еще у меня есть каска с *Майдана* и времен Второй мировой войны, – они одинаковые... Даже штамп один и тот же – образца 1940-го... Кто бы мог подумать, что в мирное время в XXI в. возможна такая война, смерти людей и повторение прошлых ужасов» (Зеркало недели. Украина. 29.11-5.12.2014, с. 10);

- /евро/*майдан*₂ ('соціальний протест') → 'організація протесту; спецпроект; спецоперація': «Один из сотрудников президентского аппарата <Азербайджана> назвал *евромайдан* “проектом определенных международных

сил”, спровоцировавшим “гражданское противостояние, хаос и анархию” на Украине» (2000. 24-30.10.2014, с. А 5); «Организация протестов превратилась в бизнес с армией профессиональных протестующих. <...> Недостаток любой спецоперации, подобной *майдану* – невозможность скрыть детали» (2000. 14-20.11.2014, с. F 5);

• *евро/майдан₂* (‘революція, боротьба за зміну режиму’) → ‘технологія революції, вуличного протесту, повалення/захоплення влади’⁷⁴: «На данном этапе *евромайдан* – это технология, которая уже неоднократно в виде “цветных революций” использовалась для разрушения законности и стабильности во многих странах» (2000. 7-13.02.2014, с. А 6-7); «Любой *Майдан* – это не только всплеск недовольства масс, но и технология по его организации» (Сегодня. 8.12.2014, с. 2);

• *майдан₂* (‘громадський протест’) → ‘самовизначене громадянське суспільство’: «С точки зрения самоидентификации, активного гражданского общества, *Майдан* рождается именно сейчас» (День. 21-22.03.2014, с. 10); «Для нашей памяти противоестественна сама мысль об условном знаке равенства между *Майданом* и денеэром. <...> Речь идет о небывалой самоорганизации и взаимной поддержке на так называемых низовых уровнях общества независимо от власти. <...> события последнего года сформировали в Украине гражданское общество. <...> Украинцы, наконец, открыли в себе достоинство, солидарность, способность к самопожертвованию, то есть гражданскую и цивилизованную зрелость. Такого рода достижения нужно закладывать в фундаменты общественной традиции, без которой любое общество является недоразумением» (Зеркало недели. Украина. 22-28.11.2014, с. 1-2).

⁷⁴ Семантична зміна цього типу певним чином дублює попередню.

Значення лексеми */евро/майдан₂* як технології або спецоперації реалізується в масмедіа будь-якої ідеологічної спрямованості, диференціація у цьому плані полягає у визначенні авторства чи планувальника вказаного різновиду спеціальних заходів або сукупності методів для досягнення бажаного результату, напр.: «*Майдан* лише починався, а уже були признаки технологій. <...> И мы тогда уже писали, что есть российское присутствие... Враг не собирался останавливаться. Он провел первый этап спецоперации – подрыв ситуации изнутри (йдеться про один з ЛСВ слова *майдан₂*. – Т. П.). Сегодня... спецоперация по ликвидации украинской государственности продолжается» (День. 20-21.02.2015, с. 6-7).

Контекстуальні ЛСВ українізму *майдан*₂ можуть номінувати реалії, які не пов'язані із соціальним протестом на вулицях України або соціальним протестом, що має специфічні для українського суспільства риси (тобто відбувається відносний «вихід» номінації за межі української лінгвокультурної сфери), наприклад:

- *майдан*₂ ('соціальне протистояння в Україні, а саме: боротьба за повалення існуючого режиму') → 'боротьба за будь-що та пов'язані з нею випробування': «Есть люди (люди з особливими потребами. – Т. П.), которые... с самого детства переходят через такой *майдан*, что не приведи Господь. Им стоять и стоять на своих *майданах* (тобто боротися за свої права. – Т. П.) без надежд на кардинальные изменения» (2000. 7-13.03.2014, с. С 4);

- *майдан*₂ ('громадський протест, боротьба за соціальну справедливість в Україні') → 'громадянська платформа, безперервна внутрішня боротьба': «Я хочу растрчивать свое сердце на людей, пришедших в театр. У меня – свой *майдан* (тобто театральні підмостки. – Т. П.), где я говорю о наболевшем» (2000. 13-19.12.2013, с. А 6); «Кроме реального, есть еще другой, внепространственный и вневременной *Майдан*... Иной – внутренний, субъективный и частный для каждого по-своему, если нет других слов – то духовный. Внутренний *Майдан* не разойдется и не превратится в ничто, не предаст доверие и не потеряет достоинства, потому что он неподвластен времени» (Зеркало недели. Украина. 21-28.11.2014, с. 2); «У каждого свой *Майдан*. Либо ты с Богом, либо с дьяволом» (Зеркало недели. Украина. 21.02.2015, с. 14).

- *евро/майдан*₂ ('революція, яка є характерною для українського суспільства') → 'революція, акції протесту будь-які та деінде': «Московский *Майдан*. <...> Большую роль в московской революции 1991-го сыграли русские националисты» (Сегодня. 29.03.2014, с. 13); «В Минске *майдана* не будет. Здесь нет для *майдана* места» (Новини № 1. 112-Украина. 11.07.2014); «*Евромайдан* в

Соединенных Штатах. <...> В американском штате Миссури продолжаются протесты в связи с убийством полицейскими чернокожего мальчика» (2000. 22-28.08.2014, с. А 8); «... правоохранители США тут же предприняли меры, чтобы не допустить никакого *майдана* в этом отнюдь не столичном американском городе» (2000. 29.08-4.09.2014, с. F 8); «Включил телевизор и вижу: в Гонконге – *Майдан*. Как китайское правительство допустило, чтобы на улицах демонстранты дрались с полицией?» (2000. 3-9.10.2014, с. F 1). Вживання номінації *майдан* на позначення реалій, які не мають відношення до соціально-політичних подій в Україні, можливе і за допомогою словотворчого засобу (словоскладання), наприклад, *америкомайдан* (2000. 14-20.11.2014, с. А 8), що вказує на топонімну локацію протестної акції («*майдан* в Америці»), відтак зв'язок протестного руху із вказівкою на первинну місцину його походження втрачається.

Проте не лише розмаїття словотвірних номінацій, які вказують на локалізацію явища *майдану* поза українською столицею, але й вживання неосемантизму *майдан*₂ у поєднанні з атрибутом «київський» (та ширшим українським топоніміконом – «винницький, одесський, кримський, український») не меншою мірою сприяє втраті диференціальних ознак, характерних для номінації місцевого, київського (столичного) явища, напр.: «Он был на киевском *Майдане* с самого начала, волонтером в здании КГГА»; «Результат украинского *Майдана*... *Майдан* показал, что новое дыхание необходимо и старой Европе. Может, в этом и состоит миссия украинского *Майдана*?» (Зеркало недели. Украина. 21-28.11.2014, с. 2, 11); «Крымский *майдан* закончился референдумом» (Право голоса. ТВЦ. 28.05.2014).

Неосемантизм *майдан*₂, який набуває ознак української лінгвокультури, поступово переходить і в розряд локально-нейтрального найменування, тобто використовується на позначення соціального протистояння з певними

особливостями без будь-якої територіальної співвіднесеності⁷⁵, пор.: «німецький майдан» (2000. 27.12.2013-2.01.2014, с. F 6); «/евро/майдан в Тбілісі» (2000. 31.01-6.02.2014, с. B 6); «повторение майдана в Абхазии (майдан по-кавказски)» (Вести. 29.05.2014, с. 10); «протесты в стиле майдана⁷⁶ в Баку» (2000. 24-30.10.2014, с. A 5); «чешский майдан» (Сегодня. 19.11.2014, с. 7); «майдан в самой Америке» (2000. 14-20.11.2014, с. A 8); «обострение американского майдана, майдан в центре Варшавы» (2000. 28.11-4.12.2014, с. A 6, A 8); «репетиция майдана в Турции» (2000. 5-11.12.2014, с. B 2); «допустимость молдавского майдана» (2000. 12-18.12.2014, с. A 5); «(электро)майдан в Армении» (Сегодня. 6.07.2015, с. 18); «вспыхнул греческий майдан» (Вести. 16.07.2015, с. 7). Ідентичні процеси відбуваються й у значенні неосемантизму майдан₃ – ‘об’єднання людей, які протестують особливим чином’: «в Македонії з’явився майдан» (Сегодня. 19.05.2015, с. 7).

У російськомовному політичному медіадискурсі досвід історичних подій Західної Європи екстраполюється на сучасні українські реалії, їх прогноз, а соціальні протистояння далекого минулого, зі свого боку, «отримують» сучасне позначення: «И не надо пугать катастрофическими последствиями Майдана-3. Да, это большой риск. Но Майдан может победить не только внутреннего, но и внешнего врага. Революционный “майдан” во Франции XVIII в. раздавил не только роялистскую контрреволюцию, но и разгромил всю феодальную Европу» (День. 26-27.12.2014, с. 19). Таким чином, у семантичній структурі українізму втрачається не лише компонент, який вказує на локалізацію майдану як української реалії, – див. також «всемирный майдан» (Зеркало недели. Украина. 27.12.2014, с. 10), – а й темпоральний, який вказує на специфіку соціальних протистоянь у ХХІ столітті.

⁷⁵ Ідеться не про вербальне оточення номінації майдан₂, а про втрату відповідного компонента в її значенні, який вказує на територіальну співвіднесеність.

⁷⁶ Ідеться про протест із характерними особливостями – у балаклавах, з використанням бит, каміння з бруківки, шин, які горять, «коктейлів Молотова», зі спорудженням барикад, зведенням наметів, захопленням адміністративних будівель, військових частин тощо.

Визначення *майдану* як різнобічного суспільно-політичного явища в Україні через реалізацію усіх ЛСВ номінації доповнюється індивідуально-авторськими, образними висловлюваннями журналістів, політиків, політологів, лідерів суспільної думки, які вступають у безмежну дискусію щодо цього українського феномену (іншими словами, низка авторських висловлювань підтверджує реалізовані в контекстах основні та відносно усталені вторинні ЛСВ українізму, визначаючи місце українського *майдану* в широкій політичній панорамі світових процесів): «*майдан* как средоточие свободы»; «*майдан* – остров свободы»; «*майдан* – это живой организм, люди приходят и уходят»; «*майдан* похож на карнавал»; «*майдан* – хороший психологический инструмент против власти»; «*майдан* – элемент шантажа власти»; «*майдан* – институт гражданского общества»; «полевая кампания под названием *майдан*»; «*майдан* – разводило для народа»; «*майдан* – бренд свободы и демократии»; «*майдан* – прямая народная демократия»; «*майдан* – прямая диктатура меньшинства»; «*майдан* – технология создания перегрева в одной точке»; «*майдан* – гигантская школа конформизма и оболванивания»; «*майдан* – строго экспортный продукт». Безпосередньо про український *майдан* 2013–2014 рр.: «*евромайдан* – это сердце Украины»; «*майдан* – новая площадь Тяньаньмэнь»; «*евромайдан* – боевик, мелодрама и мюзикл в одном флаконе»; «*майдан* – чудовищный по замыслу спектакль»; «*майдан* – локальное сражение третьей мировой».

6. Особливості функціонування та лінгвокультурологічного змісту номінації *евромайдан*. Активізація вживання складних лексем з першою частиною *евро-*. Оказіональне словотворення і слововживання

Необхідність в уточненні специфіки семантики лексеми *майдан* як акції протесту в 2000-х рр., потреба у хронологічному розмежуванні та визначенні послідовності подій на *Майдані* ('той, тодішній *майдан*, *майдан-1*, *майдан № 1*' і 'останній, нинішній *майдан*, *майдан-2*, *майдан № 2*', 'перший *майдан*

2004 року' і 'другий майдан, майдан-2014') зумовили функціонування словосполучення «европейский майдан», яке в масмедійному просторі заміщається складною номінацією *евромайдан* (в окремих випадках наявне індивідуально-авторське скорочення *е-майдан*, яке, за формальними показниками, входить до групи різностильових лексем, утворених за конкретним зразком⁷⁷; див., напр., 2000. 27.06-3.07.2014, с. F 5).

Перша частина складного слова *евромайдан* виконує хронологічну функцію, вказує на причину виникнення *майдану* 2014 р. (непідписання урядом України угоди з ЄС), на відмінну новацію в українській акції протесту цього періоду – силові дії протестувальників⁷⁸. Що ж до такої особливості або чинника *майдану* 2014 р. як боротьба мітингуючих за вступ до ЄС, то тут словотвірний елемент *евро-* має формальний характер, оскільки попередній, «помаранчевий» *майдан* переслідував подібні цілі – усунення чинної влади, викорінення корупції, відстоювання принципів соціальної справедливості, побудова європейської держави.

Лексема *евромайдан* поповнила групу складних слів із першою частиною *евро-* (*Евровидение, Евросообщество, ЕвроПро, евросаммит, еврочиновник, евровалюта...*) і фіксується у російськомовних текстах ЗМІ на тлі активізації вживання таких слів, як *евроинтеграция, евроориентация, евромиссия, Евросоюз, евросоюзовский, Евросовет, Евросуд, евроассоциация, еврозона, еврофонд, евростандарт, Евроконтроль, еврокомиссар, евродепутат,*

⁷⁷ Так, до цієї групи можна віднести лексеми *е-текстиль* (термін сфери інноваційних електронних технологій, який номінує тканину, що вимірює параметри навколишнього середовища та зіставляє їх з медичним досьє людини), *е-мобиль* ('народний автомобіль', новотвір із використанням початкової частини нецензурного виразу), *е-правительство, е-управление* (електронний уряд, модель держуправління, за якою використовуються сучасні комп'ютерні технології та інтернет-мережі, масштабна інформація всіх процесів у звичайній діяльності міністерств, відомств та місцевих органів виконавчої влади). На виникнення та розвиток різноматичного лексичного ряду з подібним формальним виглядом (усічення першої частини, складання до початкової літери), можливо, вплинуло попереднє функціонування у російській мові вкраплення *е-мейл* (англ. «*e-mail*»), активізація в мові-оригіналі моделі з усіченою першою частиною, що вказує на інноваційні технології (*E-Comfy*).

⁷⁸ Див., напр., ілюстрацію до значення лексеми */евро/майдан₂* ('революція, характерна для українського суспільства'): «<...> протестующие забрасывают правоохранителей камнями и "коктейлями Молотова"...» (2000. 22-28.08.2014, с. А 8).

*евродипломат, европарламентарий, еврозаконы, евровыборы, еврокабинеты, евроскептицизм, евроскептик*⁷⁹, *еврооптимист, еврофедералист, евроцентризм*⁸⁰, *евроцентрист, евроцентричный*, що позначають поняття, так чи інакше пов'язані з боротьбою українського суспільства за «європейський вибір» (у 2013 р. лексеми *евромайдан* та *евроинтеграція*, за матеріалами російського проєкту «Слово року», стали лідерами дискурсивної практики традиційних та нових медіа [Иссерс 2014 : 50]).

У зв'язку з подіями «*евромайдана*» словотвірна модель, що розглядається, отримує новий розвиток. Наприклад, складне слово *евромарка* є найменуванням артефакту, який виник у цей період, складне слово *европакет* номінує пакет законів щодо безвізового режиму України з ЄС: «В столице выпустили *евромарки*... Это инициатива отдельного человека, решившего необычным образом увековечить память о *Евромайдане*... Это услуга “Власна марка”. Такие марки можно клеить на конверты, отправлять с ними письма» (Сегодня. 14.01.2014, с. 8); «Выяснилось, что многие нормы *европакета*, которые и являются европейскими, в Украине могут превратиться в полную противоположность» (Сегодня. 13.11.2015, с. 3).

Певна кількість складних лексем з першою частиною *евро-* є оказіональними утвореннями, словами-одноденками, що містять у своєму значенні відтінок іронії або сарказму, наприклад: *евробратия, евроозабоченные, евроэнтузиаст, евролоббист, европропагандист, евродеятель, евронаемник, европодстрекатель, европосредник, евроакционер, евроволхв, евронострадамус, евродемократ, евроадвокат, ЕвроПэтурра*⁸¹ (про

⁷⁹ Англ. *euroscepticism* – термін, яким позначають скептичне, негативне ставлення до процесів євроінтеграції; лексема *евроскептик* (англ. *eurosceptic*) вживається у російській мові у значенні ‘противник курсу на об'єднання, критик євроінтеграції’ та позначає західноєвропейського політика; лексичне запозичення проявляє на російському тлі словотвірну активність – *евроскептический, евроскептически, националисты-евроскептики, политик-евроскептик*.

⁸⁰ *Евроцентризм* – сукупність поглядів, які визначають європейський шлях розвитку єдиним та універсальним для всього світу [Литвинникова, Главацкая 2012 : 147].

⁸¹ Оказіоналізм, утворений із залученням спотвореного в німецькій мові імені *Петлюра* (цей антропонім у спотвореній формі згадується на сторінках роману М. О. Булгакова «Белая гвардия») [Булгаков : 63, 64]).

осіб, які виборюють вступ України до ЄС), *євро-краты/єврократы*⁸², *євробюрократ*, *єврореформатор*, *євротрус*, *євромечта*, *євроілюзії*, *євроромантизм*, *європрагматизм*, *євроцинізм*, *єврореальність*, *євронастроєння*, *єврометання*, *єврозависимість/єврозалежність*, *євроидеї*, *євроімперські /амбіції/*, *євролозунги*, *єврореволюція*, *єврореволюційний*, *євромолох*, *європерспектива*, *євроусловія*, *єврошара*, *євроміф*, *єврообещання*, *єврообман/євrorазвод* (новотвір із залученням жаргонізму «развод», який має значення «ошуканство /при укладанні угоди/, шахрайство» [БСЖ 2000 : 497]), *євроінтрига*, *єврокапітуляція*, *європуїзм*, *євросім'я*, *євросело*, *євроазиатчина*, *євроовці*, *єврошашлык*, *євротитушки* (словоскладання з використанням розм. лексеми *титушки*⁸³). Частотність утворень подібного роду в російськомовному політичному дискурсі пояснюється низкою причин: прагненням виділити певний аспект проблеми (позитив чи негатив такого політичного кроку, як вступ України до ЄС), показати варіанти/наслідки розвитку суспільно-політичних процесів, що відбуваються (подати їх як природні чи неможливі), розібратися в політичній реальності з позиції історичного досвіду.

Актуальність соціального протесту та проблема євроінтеграції України сприяють високому ступеню насиченості лексем зазначеного зразка в російськомовних текстах засобів масової інформації з 2013 р. Паралельно з функціонуванням лексеми *євромайдан* або узуальними одиницями (композиціями) з першою частиною *євро-* кожний оказіоналізм реалізує своє конкретне значення та відтворює загальну картину того, що відбувається: «Газ и хорошие отношения с Россией для Европы важнее мечты Майдана (майдана₃. – Т. П.) о евросчастье. Адепты Майдана (майдана₂. – Т. П.) это уже поняли. <...> Несущие ответственность за европровал Украины заявили, что “разочарованы” в Европе» (Сегодня. 26.11.2014, с. 5).

⁸² *Єврократы* або *єврофіли* – особи, які протиставлені в політичному медіадискурсі *євроскептикам* (2000. 10-16.01.2014, с. А 6; 2000. 10-16.10.2014, с. F 4).

⁸³ Спочатку: найменування хлопців спортивної зовнішності, які за гроші виконують роботу з охорони мітингів або щодо організації провокацій (утворено від українського антропоніма «Тітушко»); пізніше «тітушками» почали називати провокаторів *майдану*_{2, 3}.

Окрім антропонімів (*ЕвроПэтурра*, *ЕвроДюк*), в оказіональному словотворенні беруть участь топоніми. У цьому випадку складні слова констатують результат, факт або реалії на шляху просування держав до європейської спільності і не містять конотації з явною іронічною/негативною оцінкою, наприклад, «*ЕвроБеларусь*» – інтернет-ресурс, створений опозицією у Біларусі (День. 15.04.2014, с. 9), «*ЕвроУкраина*» – найменування статті про українські здобутки на шляху прийняття України до ЄС (Сегодня. 5.01.2016, с. 1).

Інтерес становлять оказіональні похідні, які виявляють ознаки узуальних лексем, водночас їхнє значення залишається прозорим і стабільним у межах конкретного масмедійного тексту. Наприклад, значення спільності населення України та жителів країн Східної та Західної Європи, що входять до складу ЄС, реалізується за допомогою російського словосполучення «европейская семья», яке заміщується складним словом *евросемья*: «“– Для всех нас это год настоящей европейской интеграции, продвижения к наибольшему европейскому рынку и наш путь к большой европейской семье... <...> Украина вернулась в свою историческую *евросемью*”, – премьер озвучил перспективы внедряемой евроинтеграции» (Сегодня. 4.01.2016, с. 4). Поза контекстом складне слово-одноденку *евросемья*, яке утворено без порушення словотвірної закономірності, що діє в мові (ознака узуальності), і яке на сьогоднішній день є фактом мовлення (ознака оказіональності, пов’язана зі складністю дії фактора аналогії у словотворенні), можна трактувати по-різному: ‘родина, що складається з громадян європейської країни, однієї чи різних, наприклад, родина фіна та норвежки’ і ‘традиційна або нетрадиційна родина, характерна для країн Західної Європи, ЄС’.

Остання цитата з газетного тексту звертає увагу на одну з причин зростаючої кількості складних слів з першою частиною *евро-*: тенденцію до економії мовних засобів у сучасній російській мові («европейская интеграция» → *евроинтеграция*, «европейская семья» → *евросемья...*), «універбацію у

широкому розумінні цього терміна», коли похідне (словоскладання, аббревіація) виникає на базі словосполучення незалежно від шляху доопрацювання (або його відсутності) нового змісту та способу конструювання нової матеріальної оболонки [Дьячок 2015 : 3].

Серед складних слів аналізованої моделі (до якої входять і okazіональні утворення) фіксуються факти розвитку різноманітних парадигматичних відношень. Наприклад, синонімічну парадигму формують композити *евромайдан*, *еврореволюція*, *евробунт*. Синонімічні пари утворюють номінації *европереворот* и *евромайдан* (у значенні ‘державний переворот’, див. вище), *еврократы* й *еврофили*, *евроориентация* й *еврокурс*, *еврофонд* і *еврокорыто*, *евробренд* і *евромарка* (у значенні ‘європейська торгова марка’, див., напр., Сегодня. 11.01.2016, с. 3). У відношеннях омонімії знаходяться лексеми *евромарка*¹ (‘торговий бренд’) та *евромарка*² (‘поштова марка України, на якій зафіксовано події «евромайдана»’), *европакет*¹ (‘вікно, виготовлене за європейським зразком’, *евроокно*) та *европакет*² (‘пакет законів /українського уряду/ про співпрацю з ЄС’), *евродом*¹ (‘образне визначення ЄС та сукупності його вищих інститутів влади’, див.: 2000. 25-31.03.2016, с. С 5) та *евродом*² (‘будівельна компанія, яка використовує європейські стандарти’). Лексеми *евроскептик* та *еврофил* є антонімічною парою.

Формування перерахованих лексичних категорій найчастіше спричинює та підтримує контекст (наприклад, політичного дискурсу). Так, виникнення okazіональної лексеми (синоніма до узуальної) нерідко зумовлене інтенцією адресанта підкреслити специфічну рису тієї реалії, яка номінується узуальним словом, уточнити градацію властивості, про яку йдеться: «Играють на руку голландским *евроскептикам* <...>, *евротрусам*...» (2000. 5-11.02.2016, с. А 7) (про ініціаторів голландського референдуму щодо майбутнього України у складі ЄС).

Активізація вживання складних слів з першою частиною *євро-* і самого типу словоскладання⁸⁴ вплинула на функціонування скороченої форми київського мікротопоніма «Европейская площадь» → *Європлощадь* (розм.-зниж. «*Європейка*»). Новоутворення не замінюється українізмом *євромайдан* (*майдан*₂) і не перебуває з ним у відношеннях синонімії: так, інформаційне повідомлення електронних медіа «потрошить на *євромайдане* автомобіль с сотрудниками СБУ» (Новости. Інтер. 2.01.2014) або «организация зачисток на *євромайдане*» (Эхо Украины. Newsone. 17.11.2015) для непосвяченого адресата є невизначеним; таке повідомлення у графічному оформленні («на *Євромайдане*») також не є зрозумілим, оскільки в більшості друкованих ЗМІ України наявна індивідуалізація значення неосемантизму *майдан*₂, напр.: «21 ноября исполнится год с начала протестов на *Євромайдане*»⁸⁵ (Сегодня. 24.11.2014, с. 2). Останні приклади вживання лексеми */євро/майдан*₂ вказують на те, що реалізовані в «розпізнавальних» контекстах поняттєві змісти ЛСВ₂ («акція; бунт; повстання; протест; революція; боротьба...»; див. ілюстрації вище за текстом) у результаті формують узагальнене або інваріантне значення номінації *майдан*₂, що визначає детермінуючий зміст українізму: «масштабне, тривале протистояння з владою (у процесі якого здійснюються або відбуваються численні акції, мітинги, протести, різноманітні дії, події – публічні виступи, віче, молебні, військові сутички, вибори політичних лідерів тощо)», напр.: «Церкви активно участвовали в событиях *Майдана*»; «Я видел *Майдан*, видел все эти события» (День. 26-27.12.2014, с. 14, 24).

Навмисне вживання двох узуальних слів з першою частиною *євро-* може надавати висловлюванню жартівливого характеру, іронічно та неординарно відображати ситуативний фрагмент дійсності: «Чем ближе Новый год, тем яснее, что *Євромайдан* закис и нуждается в *євроремонте*. <...> Украина по-прежнему разделена на две части...» (Сегодня. 23.12.2013, с. 2). Очевидно, що в

⁸⁴ Про класифікацію складних лексем з першою частиною *євро-* у сучасній російській мові, мотивацію їхнього вживання та особливості функціонування у текстах масмедіа див.: [Полякова 2016 : 214–221].

⁸⁵ З іншого боку, вислів видається тавтологічним.

широкому контексті політичних подій, які аналізуються, згадане конкретне слововживання – «*евроремонт Євромайдана*» – має певний глибинний зміст (див. вище про семантичну трансформацію новоутворення *Євромайдан₂* та ілюстрації до неї: ‘соціальний протест’ → ‘організація протесту; спецпроект; спецоперація’...). Припущення щодо такої інформативності змісту є ілюстрацією того, що текст одночасно є результатом діяльності (автора) та матеріалом для сприйняття, інтерпретації [Валгина 2004 : 9; Степанченко 2014 : 112]: «зміст дискурсу є принципово багатоваріантним, причому кількість і ступінь розмаїття варіантів залежать як від особистісних якостей читачів, так і від ступеня складності організації форми, що сприймається» [Степанченко 2014 : 112].

У лінгвокультурологічному плані похідна лексема *Євромайдан* є унікальною. Її складові словотвірні елементи, їх своєрідний симбіоз віддзеркалюють фрагменти історії Євразійського континенту, свідчать про особливості географічного розташування України, її різнобічні міжетнічні культурні та військово-політичні контакти. Українська лінгвокультура *Євромайдан* водночас є відображенням у мовному знаку функціональної єдності та протиріч Європи та Азії, Заходу та Сходу, складного геополітичного та культурного шляху розвитку українського суспільства.

7. Словотвірний потенціал українізму *майдан*. Історичні та сучасні лексико-семантичні паралелі

Значний словотвірний потенціал лексеми *майдан* пов’язуємо як із продуктивністю формальної основи слова, так і з семантикою українізму, що розвинулася, можливостями лексичної сполучуваності номінації. Основний масив похідних слів від лексеми *майдан* утворюється за допомогою афіксальних способів словотворення (чистих та змішаних).

7.1. Афіксальні похідні, субстантивати, словоскладання

У лексико-семантичні відношення різного характеру з одиницею *майдан*_{2,3} вступають такі новоутворення: *антимайдан* ('мітинг противників *майдану*, противників євроінтеграції; об'єднання учасників такого мітингу'); складне слово *автомайдан*, перша частина якого тяжіє до розряду аналітичних прикметників ('рух в автоколонах, автопробіг, рейд під прапорами України та ЄС на підтримку акції протесту на *майдані*; структурний підрозділ *майдану*: сукупність учасників протесту на автівках, сформований у соцмережі Інтернету'); *антиавтомайдан* ('протестний рейд на автівках по відношенню до *автомайдану*; об'єднання його учасників'). Наприклад: «У ворот Белого дома выходцы из Украины развернули *Майдан* и *Антимайдан*» (Сегодня. 13.03.2014, с. 3); «*Антимайдан* перешел в наступление на зарвавшийся *майдан*» (2000. 14-20.03.2014, с. В 8); «*Автомайдан* – одно из самых необычных и эффективных ответвлений *Майдана*» (Итоги недели. 12-18.02.2014, с. 6); «На днях активисты *Автомайдана* ездили пикетировать квартиру министра образования... А в ответ возник *Антиавтомайдан* – его активисты собираются точно также проехаться по домам вождей *Майдана*» (Сегодня. 9.01.2014, с. 3).

Цікаво, що сема 'руху' у значенні номінації *майдан* є етимологічно первинною (вона притаманна тюркському запозиченню: «*тюрк. майдан, з араб. maidan, mainan, від tada – бути рухомим*» [ССРЛЯ : VI, 499–500]), і значення *майдану* як 'рухомого об'єкта' реалізовувалося у російській та українській мовах у різних мовленнєвих сферах в окремі історичні періоди. Наприклад, Словник російських народних говорів фіксує ЛСВ 'вагон; товарний поїзд', який був характерним для лексеми *майдан* у 30-ті роки ХХ ст. у Донецькому регіоні [СГ : 303]; таке саме значення має жаргонізм *майдан*, що зазначено у працях Д. Лихачова і О. Горбача, а також у словниках жаргонної лексики російської мови, напр.: «*майдан, 'залізничний вагон'*; *київ., харк. 'поїзд'*; *одеськ. вуличн. 'поїзд'*» [Горбач 2006 : 77, 92, 99, 112, 117, 405]; «*майдан, вагон; поїзд*» [СТЛБЖ 1992 : 133; БСЖ 2000 : 330]. Українізм *автомайдан* набуває

семантики 'рухомого об'єкта' завдяки першій словотворчій частині, яка водночас виконує у словоскладанні функцію номінування цілком відмінної та новітньої соціальної реалії.

Похідна лексема *майдановец* номінує 'учасника акції протесту на майдані (*майданах*), мітингувальника; бунтівника; революціонера'.

Суфіксальні новоутворення *майдановец* (рос.) і *майданівець* (укр.) є новітніми *nomina personalis*: так, у російській та українській мовах фіксуються імена осіб *майданник* і *майданицьк*, які перейшли в розряд історизмів та архаїзмів. *Nomina personalis*, згадані в Словнику російських народних говорів, Словнику Б. Грінченка та Етимологічному словнику української мови, перебувають у відношеннях похідності із застарілою лексемою *майдан*, яка має значення «місце для виробництва поташу; лісова смолокурня» [СРЯ2 : 9; ССРЛЯ : VI, 499], «діал. Смолокурня» [СУМ1 : IV, 597]: «*майданник*, селянин, котрий не має землі, який займається приготуванням поташу, іноді смоли. *Нижньогор., Тамб.*» [СГ : 303], «*майданник*, який служить на заводі з виробництва смоли» [Грінченко : II, 398], «*майданник, майданицьк, смолвар*» [ЕСУМ : III, 361]. Найбільшу семантичну реалізацію лексичні одиниці *майданник* та *майданицьк* отримали у кримінальній сфері, у якій, за підрахунками в різних лексикографічних джерелах, мають близько десяти жаргонних значень (від загальних 'шахрай' до конкретних 'злодій, який працює в поїздах', 'особа, яка утримує притон' тощо) [Даль : II, 290; Ушаков : II, 119; ССРЛЯ : VI, 499; Горбач 2006 : 47, 73, 77, 92, 99, 117, 405; СТЛБЖ 1992 : 133; БСЖ 2000 : 330].

Номінацією *майдановец* позначають усіх представників *майдану* як неоднорідного утворення з погляду людського ресурсу, в тому числі й войовничих учасників протесту, наприклад: «Заготовка камней для небоеспособных *майдановцев*»; «Все изменилось моментально, теперь в осаде *майдановцы*» (Новости. Интер. 20.02.2014); «В палатках хмурятся активисты... Мол, сейчас главная задача – проконтролировать политиков... Станут ли они

выполнять требования *Майдана*? – А если не станут? – интересуюсь. *Майдановцы* удивленно поднимают брови: – Пойдем на штурм» (Комсомольская правда в Украине. 25.02.2014, с. 2).

Водночас функціонування імені особи з агентивним значенням *майдановець* у російськомовному політичному медіадискурсі має подвійну тенденцію: простежується спроба розмежувати «мирный майдан», «умеренных» або «мирных протестующих», тобто «майдановцев», і «радикалов» або «экстремалов»: «*Майдановцы* передрались за министерство (ідеться про загони «Самооборони *Майдану*» та активістів радикальної «Спільної справи». – Т. П.). <...> Есть вероятность полного раскола *Майдана* и отделения радикалов... Радикалы ведут свою игру, и оппозиции придется считаться с мнением радикального крыла» (Сегодня. 30.01.2014, с. 3); «За недовольством рядовых *майдановцев* должен был последовать всплеск активности радикалов» (2000. 24-30.01.2014, с. А 1).

У контексті висвітлення дій радикально налаштованих *майдановцев* («экстремалов, экстремистов, радикалов, праворадикалов, ультрарадикалов, радикальных экстремистов, боевиков, боевиков-националистов, ультранационалистов») використовується широкий спектр найменувань учасників протистояння з чинною владою, що визначається позицією масмедійного джерела, його редакційною політикою та ідеологічним спрямуванням (така низка номінацій мала місце в опозиційних ЗМІ України та російських масмедіа, мові публіцистичних текстів «північного сусіда» України) – «зачинщик, погромщик, вандал, беспредельщик, мародер, бандит, злоумышленник, хулиган, правонарушитель, преступник, асоциальный элемент» тощо, напр.: «*Майдановцы* бесчинствуют на улицах, процветает мародерство. <...> Западным радикалам, я бы их назвал бандитами, в Севастополе ничего не светит» (Вести. Россия-24. 22.02.2014); «Правонарушитель, метнувший в правоохранителя “коктейль Молотова”» (2000. 21-27.02.2014, с. А 4). У таких опозиційних або ворожих контекстах

лексема *майдановец* як найменування радикально налаштованого учасника акції протесту зближується із жаргонними словами *майданник* і *майданик* на підставі виділеної спільної семи ‘той, хто здійснює протиправні дії’⁸⁶.

На сторінках російськомовної преси України спостерігаються поодинокі випадки вживання форми *майданец* (див., напр., 2000. 7-13.02.2014, с. F 6) та закріплених за жаргонізмами та діалектизмами форм *майданик* та *майданник* (див.: 2000. 27.12.2013-2.01.2014, с. A 7, F 7; 2000. 17-23.01.2014, с. F 6; Сегодня. 24.02.2014, с. 7) у значенні ‘учасник акції протесту на *майдані*’, які не набувають значного поширення та фіксуються переважно в електронних листах адресатів друкованих медіа (пор. зі значенням наявної в українській мові лексеми «*майданець*» – «змениш. до *майдан* 1, 2» [СУМ1 : IV, 598], див. вище). Лексеми *майданик* та *майданник* у значенні ‘учасник акції протесту’ вступають в омонімічні відношення з ідентичними за формою жаргонними і застарілими словами.

За аналогічною моделлю «*майдан* → *майдановец*» утворюються *nomina personalis* від найменувань різновиду «*майдана*» (мається на увазі номінація із загальним значенням ‘соціальне протистояння’): *євромайдан* (‘боротьба за євроінтеграцію у 2013–2014 рр.’) → *євромайдановец* (‘її учасник, представник’), *автомайдан* → *автомайдановец*, *антимайдан* → *антимайдановец*, *антиавтомайдан* → *антиавтомайдановец*. У певному аспекті вживання перераховані *nomina personalis* перебувають у різноманітних парадигматичних відношеннях – синонімії, антонімії та ін. – наприклад, формують лексико-семантичну групу (на основі спільного семантичного компонента у своїх значеннях – ‘учасник протестних соціальних рухів/дій різного спрямування, спровокованих політичними подіями в Україні 2013–2014 рр.’), яка має відкритий характер, тобто доповнюється іншими іменами

⁸⁶ Контекст для виділення такої семи може бути різноманітним, а вживання номінації *майдановец* може не супроводжуватися прямою вербальною вказівкою на радикально налаштованого бунтівника, напр.: «Наведення порядку в главном зале киевской власти после разгрома, учиненного *майдановцами* за полгода пребывания, обошлось бюджету около 8 млн. грн.» (Вести. 25.12.2014, с. 10).

осіб/діячів з огляду на їхню /контекстуальну/ семантичну спільність з новоутвореннями. Наприклад: «Самые востребованные профессии в стране – *майдановец, евромайдановец, автомайдановец, антимайдановец*, контролер власти. Еще – борец с коррупцией. Все борются»⁸⁷ (2000. 23-29.05.2014, с. В 7).

Похідні ад'єктиви від лексеми *майдан* утворюються за допомогою суфіксів *-н-, -ов-, -овск-*. Словосполучення з прикметниками *майданный, майдановый* та *майдановский* всебічно характеризують явище «*майдана*» або «*евромайдана*», висвітлюють авторське бачення соціальних хвилювань. Диференціювати похідні щодо лексико-семантичних варіантів українізму *майдан* часто складно, як і не завжди просто розмежувати ЛСВ у структурі самої базової словотвірної одиниці.

Похідними від *майдан₁* є прикметники у словосполученнях «*майданный* “Беркут”» (тобто той підрозділ правоохоронців, який розміщувався у районі *Майдану* – місці протистояння), «*майдановские* граждане», «*майданная/майдановая* революция», «*майданный* революционер», «*майданное* средневековье».

Значення ад'єктивних похідних від ЛСВ *майдан₂* реалізуються у виразах «*майданное* право» (пор. «революционное право» або «революционная целесообразность»), а також «*майданная* позиция, *майданное* мировоззрение, *майданные* речи, *майданный* дискурс, *майданный* дух, *майданное* движение, *майданная* активность, *майданные* усилия, *майдановское* напряжение, *майданная* конъюнктура, *майданные* технологии, *майдановский/майданный* сценарий, *майданный* переворот, *майданная* эпопея, *майдановская* хроника, *майданный* период, *майданные* времена, *майданные* дни/годы, /*евро/майданное* время, /текущий/ *майданный* год, *майданное* прошлое, /мои/ *майданные*

⁸⁷ Перелік лексем, що контекстуально перебувають у різних семантичних відношеннях і формують групу слів будь-якої лексичної категорії, – поширений прийом слововживання в сучасних ЗМІ, що дозволяє глибше охарактеризувати сутність будь-якого явища і висвітлити додатковий відтінок або деталь у значенні певної номінації, напр.: «Демократический порядок принятия решений – это строгое и неукоснительное следование процедуре, прописанной в Конституции и законах. Все остальное – нелегитимно и юридически ничтожно. В частности, нет таких демократических процедур, как *майдан, евромайдан*, улица и прочее “кто громче крикнет”...» (2000. 21-27.02.2014, с. А 7).

университеты, *майданная* демократия, *майданный* коммунизм, *майдановский* беспредел, *майданная* вакханалия, *майданная* игра, *майданная* афера, *майданный* трэш, *майданный* соус, *майданная* пена, *майданный* застой, *майданный* пошиб, *майданный* вариант, *майданная* политика, *майданная* пропаганда, *майданные* организации, *майданные* деньги, *майданный* мессия, *майданное* светило, *майданный* соратник, *майданные* комиссары, *майданные* триумфаторы, *майданная* коалиция, *майданное* будущее, *майданные* реформы, *майданная* нацполиция, *майданная* контра, /евро/майданные исследователи, /евро/майданная молодежь, /евро/майдановский музыкант, *майданные* бойцы /информационного фронта/, *майданная* журналистика, *майданная* газета, *майданный* Киев, *майдановская* поэзия, *майдановские* стихотворения, /евро/майданные идеалы».

Прикметниками до номінації *майдан*₃ є похідні у словосполученнях «*майданная* рада, *майданный* самосуд, *майданное* доверие, *майдановская* часть компромисса, *майдановские* группировки, *майдановские* сотни, /евро/майдановский десант, *майданный* комендант, *майданный* охранник, *майдановская* пицца».

Низка ад'єктивів перебуває у відношеннях похідності з двома і більше ЛСВ українізму *майдан*, тобто визначає реалії, що належать до *майдану* як до цілісного та багатогранного явища, напр.: «*майдановское*_{1,2} происхождение, *майданные*_{1,2} кандидаты /в президенты/, *майданные*_{1,2} кадры, *майданные*_{1,2} демократы, *майданный*_{1,2} киндер-сюрприз, *майданный*_{1,2} деятель, *майданная*_{1,2} троица, *майданные*_{1,2} профессионалы, *майданные*_{1,2} люстраторы, *майданные*_{1,2} правители, *майданные*_{1,2} сменщики, *майданная*_{1,2} публика, *майданная*_{1,2} аудитория, *майданная*_{1,2} певица, *майданные*_{1,2} события, *майданные*_{1,2} акции, *майданные*_{1,2} протесты, *майданное*_{1,2} противостояние/стояние, *майданные*_{1,2} выступления, *майданная*_{1,2} трибуна, *майданные*_{1,2} страхи, *майданные*_{1,2} страсти, *майданный*_{1,2} беспорядок, *майданная*_{1,3} ночлежка, *майданный*_{2,3} интеллект, *майданная*_{1,2,3} массовка, *майданная*_{1,2,3} толпа, *майданное*_{1,2,3} руководство, *майданная*_{1,2,3} власть, *майданное*_{1,2,3} правительство,

*майданная*_{1, 2, 3} команда, *майданное*_{2, 3} більшість /в Верховній Раді/, *майданніе*_{2, 3} фракції, *майданніе*_{2, 3} партії, *майданніе*_{1, 2} політики, *майданніе*_{2, 3} сили, *майданная*_{2, 3} контора, *майданная*_{2, 3} еліта, *майдановська*_{2, 3} верхушка, *майданная*_{1, 2, 3} компанія, *майданний*_{2, 3} спікер, *майданніе*_{2, 3} кнопкодави, *майданное*_{2, 3} сообщество, *майдановське*_{2, 3} братство, *майданніе*_{2, 3} традиції, *майданное*_{1, 3} народне вече, *майдановський*_{1, 2, 3} народ, *майданний*_{2, 3} актив, *майдановський*_{2, 3} активіст, *майдановський*_{1, 2} снайпер, *майданніе*_{1, 2} партизани, *майдановська*_{2, 3} /національна/ гвардія, *майдановська*_{1, 3} катапульта».

Переносне вживання слів, образні вислови сприяють розширенню похідних відносин з базовою словотвірною одиницею, наприклад, у контексті «на семінарі навчають “дергати за шнур” “майдановську катапульта”...» (Вести. Росія-24. 13.03.2014) похідний прикметник розцінюється і як такий, що перебуває у відношеннях похідності з українізмом *майдан*₂ (тобто «на семінарі навчають керувати важелями соціального протистояння, використовувати механізми революції для власних цілей»).

Периферійні або диференційні семи, що формують вихідне значення базової словотвірної лексеми *майдан*₂ (зокрема, ‘боротьба за євроінтеграцію’, ‘боротьба за західноєвропейський вектор розвитку країни’), сприяють поняттєвому зближенню похідних ад’єктивів *майданний*, *промайданний* (див. нижче) з прикметниками «проєвропейський», «прозападний», які в медійному тексті виконують семантичну функцію уточнення, напр.: «... выводы о том, что “подавляющим большинством украинцы стали на сторону” *майданних*, проєвропейских сил» (2000. 31.10-6.11.2014, с. А 7); «И у политиков, и у экспертов, и у журналистов, присутствующих в общенациональном информпространстве, у всех одна и та же – *промайданная*, прозападная точка зрения» (2000. 24-30.10.2014, с. F 5).

Для розуміння значення деяких похідних ад’єктивів, їхніх сполучувальних зв’язків необхідно враховувати не лише контекстуальні рамки, а й семантичні

трансформації у значенні українізму *майдан*₂ (про семантичні трансформації див. вище за текстом). Наприклад: «Ни одна олимпиада сегодня не может обойтись без политики, а политика – без олимпиад. <...> Владельцы *майданных* колец снова включили “оранжевое кино” по сценарию 2004 года. А то и 2000-го. Тогда это были исключительно победные и эффективные технологии» (2000. 21-27.02.2014, с. А 5). У складному, образному виразі «владельцы *майданных* колец» йдеться про ‘власників або творців бренду *майдану* як певної політичної технології’, що стає очевидним з урахуванням семантичних змін у значенні лексеми *майдан*₂ (‘революція’ → ‘технологія революції’) і що, власне, підтверджує ширший контекст.

Як показує досліджуваний матеріал, у словосполученнях з ад’єктивом *майданный*, як і у словосполученнях «*майдан* + *потіна personalis/артефакт/дієслівна форма/атрибут*» використовуються архаїзми, історизми, актуалізована лексика, іноземні слова, okazіоналізми і жаргонізми (сленгізми)⁸⁸. Функціонування українізму *майдан* у російськомовному політичному дискурсі відбувається на тлі загальної інтенсифікації okazіонального словотворення та вживання жаргонних слів, обумовленої різними чинниками, у тому числі й суспільно-політичними – зміною соціально-політичних домінант, зміною ціннісних/соціальних орієнтирів, боротьбою за сферу впливу (які є постійними факторами активності, зокрема арготичної лексики [Васильев 2003 : 74]), напр.: «памятникоснос, ленинопад, банкопад, коалициады, премьериада, спикериада, прокурориада, кнопкодавы, грантоеды, ватники/вышиватники, вата, титушня, титушкианство, сепары/сепарский, федерасты, колорады, Луганда/Лугандон, правосеки, атошники, калашы (‘автоматы Калашникова’), отстойняк».

Семантичні трансформації у значенні лексеми *майдан*₂ (а саме: ‘силові дії, скеровані на зміну режиму’ → ‘військовий/ державний переворот’; ‘соціальне протистояння’ → ‘спецоперація’, ‘спецпроект’) підготували фундамент для

⁸⁸ Діапазон слововживання у поєднанні з ад’єктивом *майданный* ще ширший: від нейтральної лексики в стилістичному плані до зневажливої та лайливої.

появи у похідного ад'єктива *майданный* у певному контексті (у відносно стійких словосполученнях) низки лексем-«супутників», які реалізують уточнювальну та оцінну функції та мають перспективу синонімічного вживання щодо лексеми *майданный* у вказаному конкретному випадку. Так, у словосполученні «*майданный* режим» такими словами-заступниками стають прикметники «тоталитарный», «антидемократический»⁸⁹, «антинародный», у словосполученні «*майданный* переворот» атрибут замінюється лексемами «дворцовый», «военный», напр.: «По сути в стране установлен *майданный* тоталитарный режим – особенно это заметно на телевидении»; «... пережить и преодолеть те тяжелейшие испытания, которые обрушил на Украину нынешний *майданный* режим... <...> господство этого антинародного во всех отношениях режима будет недолгим» (2000. 31.10-6.11.2014, с. А 2, А 6).

У російськомовному політичному медіадискурсі фіксуються поодинокі спроби субстантивного перетворення ад'єктивного похідного *майданный* від неосемантизму *майдан*_{2,3}: іменник зберігає частину «прикметникової» парадигми – форму множини, а узгоджувальна флексія прикметника перетворюється на незалежний афікс іменника. На сучасному етапі свого вживання контекстуальний субстантиват оформлюється графосемантичними засобами, напр.: «гривневые сбережения <украинских граждан> менее чем за год правления “*майданных*” обесценились вдвое!» (2000. 14-20.11.2014, с. А 1).

З усіх ад'єктивних похідних формальним новоутворенням є лише прикметник *майдановский*. Форми *майданный* (рос.) та *майданный*, *майдановий* (характерні для української мови) зафіксовані в лексикографічній літературі, деякі з них належать до історизмів. Наприклад: «*майданный* (*мойданный*), прикм. до *майдан* (у знач. 1, 3)» [СРЯ2 : 10] (див. вище за текстом); «*майданный*, який належить до *майдану*» (тобто до всіх значень, представлених у словниковій дефініції *майдан*) [Даль : II, 290]; «*майданный* – який належить

⁸⁹ Значення цього ад'єктива може виражатися його контекстуальним синонімом із графосемантичним оформленням словосполучення – «демократический режим».

до *майдану*» (тобто до площі; лісової галявини; заводу для гонки смоли) [Грінченко : II, 398]; «*майданний, майдановий*. Який є, знаходиться або здійснюється/відбувається на *майдані* – на площі, великому місці або невеликому рівному місці на землі» [СУМ1 : IV, 597–598]; «*майданный, який належить до майдану*» (подані в прикладах ад’єктиви належать лише до *заст. знач.* 2 та *археол. знач.* 4 лексеми *майдан*: «*майданный* способ гонки дегтя», «*майданная* яма», «*майданный* курган») [ССРЛЯ : VI, 500]; «*майдан, прил. майданный*» (до єдиного значення у словнику «базар, базарна площа в південних областях Росії, в Україні») [Ожегов 1984 : 288]. Форми *майданский* і *майданецкий* (укр. «*майданський*» і «*майданецький*») належать до топонімічної сфери [Левашов 1986 : 280; Горпинич 2001 : 239]: це прикметники, утворені від топонімічних найменувань, або безпосередньо топоніми, деякі з них (у складі словосполучень) є номінаціями історичних географічних місць, наприклад, стародавнього поселення трипільської культури – «*майданецьке поселення*» [ЕІУ : VI, 435].

До чистого (коли у якості форманта використовується один засіб, напр., суфікс або префікс) і змішаного афіксального способу словотворення (коли до складу форманта входять кілька словотворчих засобів, напр., суфікс і префікс або суфікс і основа-префіксоїд) можна віднести утворення ад’єктивів *промайданный, промайдановский* («*про-майдан-н-ая* політика, *про-майдан-н-ая* точка зрення, *про-майдан-овск-ая* позиція, *про-майдан-н-ая* агітація, *про-майдан-н-ые* СМІ, інформагентство *про-майдан-н-ого* толка, *про-майдан-овск-ие* організації, *про-майдан-н-ый* орган, *про-майдан-н-ые* активісти, *про-майдан-н-ые* соціологи, *про-майдан-н-ый* електорат, *про-майдан-н-ый* избиратель»), *антимайданный, антимайдановский* («*анти-майдан-н-ая* демагогія, *анти-майдан-н-ое* настроєння, *антимайдан-овск-ие* мітинги, *анти-майдан-овск-ий* народний фронт, *анти-майдан-н-ый* антициклон»), *противомайдановский* («*противо-майдан-овск-ий* почин»), *домайданный* («*до-майдан-н-ый* рівень, *до-майдан-н-ая* корупція, *до-майдан-н-ый* статус-кво, *до-майдан-н-ое* воспоминание»), *предмайданный* («*пред-майдан-н-ый* період,

пред-майдан-н-ые обещания»), *постмайданный*, *постмайдановый*, *постмайдановский* («*пост-майдан-н-ый* синдром, *пост-майдан-н-ый* запал граждан, *пост-майдан-н-ый* испуг, *пост-майдан-н-ое* распределение кресел, *пост-майдан-н-ая* элита, *пост-майдан-н-ая* власть, *пост-майдан-н-ая* Верховная Рада, *пост-майдан-н-ые* правители, *пост-майдан-н-ые* госслужащие, *пост-майдан-н-ые* организации, *пост-майдан-н-ая* страна, *пост-майдан-овск-ое* устройство Украины, *пост-майдан-ов-ые* условия, *пост-майдан-н-ая* реальность, *пост-майдан-н-ый* год, *пост-майдан-н-ый* режим»), *послемайданный* («*после-майдан-н-ая* Украина, *после-майдан-н-ый* Кабинет Министров, *после-майдан-н-ое* правительство»), *внутримайданный* («*внутри-майдан-н-ые* раздоры»).

Найбільш поширеними словотворчими елементами є форманти *анти-* (має значення ‘спрямованість проти чогось, боротьба з чимось’ або ‘щось протилежне’), *про-* (вказує на ‘орієнтованість, відданість когось, чогось певним /політичним/ поглядам’), *пост-* (вносить значення ‘який існує, відбувається після того, що зазначено у другій частині слова’). У формуванні дериваційного значення похідних лексем беруть участь ЛСВ *майдан*_{2,3} та їх наступні семантичні похідні.

Контекст, хронологія подій, попереднє функціонування базової словотвірної лексеми допомагають визначити, чи беруть участь дві морфеми в єдиному акті словотворення, приєднуючись до базової основи одночасно, або використовується один афікс: «*майдан*» → «*анти-майдан-овск-ие* законы»; «*антимайдан*» → «*антимайдан-н-ый* лагерь, *антимайдан-овск-ое* движение»; «*майданные* партии» → «*анти-майданные* партии»; «*майдановская/майданная* Украина» → «*не-майдановская* Украина, *не-майданная* часть электората»; «*майдановская* риторика» → «*анти-майдановская* риторика»; «*майдановская* каска» → «*пост-майдановская* каска» (яка використовувалася у воєнному конфлікті на Сході України). При цьому в ряді випадків допускається варіативність способів утворення ад’єктива, напр., «*пост-майдан-н-ый* период»,

«анти-майдан-н-ая пропаганда» та, з урахуванням попереднього вживання у конкретному контексті політичної бесіди словосполучень «майданный период», «майданная пропаганда», не виключається варіант словотворення «пост-майданный период», «анти-майданная пропаганда».

Актуальність явища *майдану*, прагнення осмислити та охарактеризувати суспільно-політичні процеси та їх наслідки в Україні сприяють розширенню словотвірного гнізда з основою *майдан*₂, появі словотвірних одиниць другого та третього ступеня похідності, формуванню словотвірного ланцюга: *майдан* → *отмайданить/смайданить* (про особливості неологізмів цього типу див. далі за текстом) → *отмайданенный/смайданенный*, напр.: «размах конституционных прав и гарантий в *отмайданенной* Украине» (2000. 12-18.09.2014, с. А 8); *майдан* → *майданить* (див. далі за текстом) → *майданизация* → *майданизированный* → *отмайданизированный*, напр.: «европейские ценности решительно утверждаются в нашей *отмайданизированной* стране» (2000. 21-27.11.2014, с. А 8).

Словотвірна деривація неосемантизму *майдан*₂ в українській мові відзначена продуктивністю в утворенні лексем другого ступеня похідності, напр.: «*автомайданник, майданно-банківський, майданно-революційний, постпостмайдан...*» [ІСНЛ 2013 : 176]. На російському тлі цей процес словотворення за участі українізму *майдан*₂ є дещо ширшим. Крім згаданих вище *nomina personalis* *евромайдановец, автомайдановец, антимайдановец*, похідних *антимайданный/антимайдановский* (*майдан* → *антимайдан* → «*антимайдан-н-ый* лагерь») та деяких інших, напр., *антиавтомайдан, евромайдановский, экс-майдановец*, фіксуються інші новоутворення – різного роду словоскладання (*майданноиспеченный, бандеровско-майданный, шинно-майданный*), прислівники (*антимайданно, промайданно*⁹⁰), напр.: «как будет “блюсти закон” *майданноиспеченный* генпрокурор на новом-старом поприще» (2000. 17-23.01.2014, с. F 3); «на улице Грушевского (которую уже давно пора окрестить *Шинно-майданной*) опять жгли автомобильные шины» (2000. 21-

⁹⁰ Зважаючи на поетапність, у якій проміжна одиниця утворена за допомогою єдиного словотворчого засобу – конфікса: *майдан* → *про-майдан-н-ый* → *промайдан-н-о* тощо.

27.02.2014, с. А 8); «бандеровско-майданное выражение лиц» (В центре событий. ТВЦ. 18.05.2014); «антимайданно настроенные граждане» (2000. 31.10-6.11.2014, с. А 7); «промайданно настроенная публика» (2000. 8-15.05.2014, с. А 7).

До новоутворень другого ступеня похідності належить і прикметник *незалежно-майданний*. Складне слово примітне тим, що утворене на російському тлі з використанням виключно українізмів, напр.: «исторический “незалежно-майданный” срез общества, люди, называющие себя настоящими украинцами»⁹¹ (2000. 24-30.10.2014, с. А 6).

До композитів першого ступеня похідності (крім згаданих вище слів *евромайдан*, *автомайдан*, *америкомайдан*) належать лексеми *мини-майдан*, *алкомайдан* («алкогольный майдан»), *майданоначальник* (див., напр., 2000. 4-10.11.2016, с. В 8). Серед новоутворень цього типу переважають номінації, що характеризують акції протесту за якоюсь ознакою – мотивації, різновиду, масштабу, місця проведення.

7.2. Розмовно-знижені неологізми

До неологічних похідних від українізму *майдан*_{2,3} належать слова, що характеризуються розмовно-зниженим вживанням. Лексеми належать до різних частин мови, у друкованих медіа на їхню новизну може вказувати графосемантичне оформлення. Незважаючи на свою узуальність, новоутворення мають ситуативний характер використання, який пов'язаний з індивідуально-авторським номінуванням і, відповідно, з індивідуально-авторським сприйняттям реалії, яка має відношення до *майдану*. Такі номінації не набувають широкого поширення в мові ЗМІ, вони, зазвичай, фіксуються переважно в опозиційних медіа України або російському медіа-просторі, які віддзеркалюють іронічне ставлення адресанта до аналізованих подій, осіб і т. под., пов'язаних з *майданом*:

⁹¹ Цитування українським тижневиком «2000» фрагмента статті «Умопомрачение под ленинопадом» з російської «Літературної газети» (15.10.2014).

• *майданить* ('брати участь у безстрокових акціях протесту, протестувати особливим чином'; 'охоплювати протестним рухом'), напр.: «в регионах тоже “майданят” – с драками, но без смертей» (Сегодня. 23.01.2014, с. 4); «люди не понимают, сколько им еще *майданить*» (Вести. Россия-24. 25.02.2014); «Украину вновь “майданит”» (2000. 20-26.12.2013, с. С 4); «Украину начинает по полной программе *майданить*» (Итоги недели. 15-21.01.2014, с. 4); «поляки, давайте, *майданьте*, европеизируйте свою Польшу!» (2000. 28.11-4.12.2014, с. А 8);

• *смайданить* ('скинути за допомогою *майдану*_{2, 3}'), напр.: «любой другой <президент> будет “смайданен” еще быстрее» (Сегодня. 6.12.2013, с. 3);

• */евро/майданящий* ('який протестує, бунтує'; 'охопленій *майданом*₂'), напр.: «научить *майданящих* любить демократию по-настоящему» (2000. 28.02-6.03.2014, с. А 8); «The Guardian назвала *евромайданящихся* “инновационными протестующими”» (2000. 21-27.02.2014, с. А 8); «на бульваре Шевченко рядом с “майданящим” Крещатиком» (Сегодня. 27.01.2014, с. 2);

• *майданизация* ('процес розширення, поширення явищ *майдану*₂'), напр.: «в ситуации “майданизации” политической жизни отдавать оппонентам бразды правления» (2000. 27.12.2013-2.01.2014, с. А 2); «упорная борьба за *майданизацию*» (2000. 14-20.03.2014, с. А 8); «начало нового этапа “майданизации” всей страны» (Сегодня. 8.12.2014, с. 2);

• *майданизированный* ('той, який зазнав процесів *майданизации*'), напр.: «майданизированная Украина» (2000. 14-20.03.2014, с. А 8); «майданизированная Верховная Рада» (2000. 18-24.04.2014, с. А 8);

• *майданизм* ('сукупність явищ та дій, що належать до *майдану*₂, їхній наслідок'), напр.: «народные вече, собираемые “оппозиционным триумвиратом”, – это уже движение, которое можно назвать “майданизм”. Свои “майданы” проводят приверженцы “оппозиционеров” в разных городах

Украины, “майданизм” породил в стране ситуацию двоевластия» (2000. 24-30.01.2014, с. F 7); «уничтожение памятников – новаторские решения в стиле “украинский майданизм”...» (2000. 14-20.03.2014, с. А 8);

- *майданутый* (‘схиблений на акціях протесту’; ‘очманілий від революції, майдану₂’), напр.: «неприглядные картинки из жизни “майдану₂”» (2000. 15-21.08.2014, с. А 5); «майдану₂тое подсознание» (Вести недели. Россия РТР. 16.03.2014);

- *майдану₂тость* (‘особлива схильність, потяг, пристрасть до революційної боротьби, соціального протистояння на Майдані’), напр.: «майдану₂тость – это, к сожалению, диагноз» (Итоги недели. 12-18.02.2014, с. 3);

- *майданистый* (‘схильний до майдану₂’), напр.: «некоторые политики стараются доказать, что они майданистее всех майдану₂» (Здесь и сейчас: Сказано на Дожде. Дождь TV. 5.05.2014);

- *майдановка* (‘збірн. до майдановцы’), напр.: «недавняя майдановка не зря у стен Верховной Рады...» (2000. 29.08-4.09.2014, с. F 5);

- *постмайданник* (‘той, хто пройшов майдан₂, є прихильником його ідеалів’⁹²; похідне слово є результатом конфіксації), напр.: «Большинство депутатов нынешней Верховной Рады – постмайданники» (Эхо Украины. Newsone. 21.11.2016);

- *майдановщина₁* (‘країна революцій’, ‘батьківщина майдану_{2,3}’; вживається у значенні оказіонального хороніма; у похідному слові відзначається накладення суфікса *-овщин(а)* і суфікса *-щин(а)*, характерного для утворення найменувань українських областей), напр.: «вернуться <из России> на свою “Майдановщину”» (Сегодня. 26.03.2014, с. 3);

⁹² Як було зазначено вище, форма *майданник* як номінація ‘учасника акції протесту на майдані’ має поодинокі випадки вживання.

• *майдановщина*₂ (‘непрофесіоналізм, безлад, свавілля’; формантом, що утворює значення похідної лексеми, є суфікс *-овщин(а)*, що використовується для утворення абстрактних слів, якими позначаються характеристичні суспільно-побутові явища, ідейні течії з негативним забарвленням), напр.: «слишком много проявлений “майдановщины” в тех сферах, где командовать должны лишь немногие, кто входит в узкий круг уполномоченных специалистов» (2000. 26.09-2.10.2014, с. А 4).

У контексті висвітлення теми українського *майдану* новоутворення *майдановщина*₂ фіксується на тлі вживання українських культурем «махновщина», «атаманщина» та «гайдаMATчина»: «Диктатура толпы, атаманщина и махновщина – это возможно, но центральная власть, скорее всего, будет... беспомощной в решении любых стратегических вопросов» (2000. 24-30.10.2014, с. А 5); «Сейчас самая натуральная махновщина. У кого на руках есть оружие и у кого есть батальон – тот и первый» (Студия-112. 112-Украина. 24.11.2014); «Но сегодня я против новых *Майданов*. Гайдаматчина не спасет, а погубит Украину окончательно» (Сегодня. 15.01.2015, с. 3).

Спільні семи у лексико-семантичній структурі неологізму *майдановщина*₂ та номінацій «махновщина», «атаманщина», «гайдаMATчина» (‘безлад’, ‘свавілля’ тощо) формують значення слів, що мають референтні конотації та відображають подібні факти культурно-історичного плану, «повертають» адресата до витоків історії України, відтворюють картину давніх подій. Пор.: «махновщина₂. Неорганізована маса; безлад, анархія» < «махновщина₁. Анархо-революційний рух на півдні України у 1918–21 рр. під керівництвом Н. І. Махна» [Отин 2004 : 234]; «атаманщина. Громада під керівництвом отамана, козаки» < «атаман (*малорос.* отаман і гетьман). Спершу означало: ватажок зграї, вольниці; згодом – виборний, старшина, голова козацької громади» [Даль : I, 27–28]; «*малорос.* гайдамаковщина, гайдамáччина. Поголовне повстання і різанина ... у минулому <XVIII> столітті» <

«гайдамачити. Іти у вольницю, ходити зграєю, грабувати, промишляти розбоєм» [Даль : I, 341].

Серед перерахованих новоутворень лише лексема *майданить* є винятково семантичним неологізмом. Дієслівна форма зафіксована в російській та українській лексикографічній літературі з різними значеннями: літературними, галузевими та жаргонними, наприклад: «*майданить* (у словосполученні [*майданит* вода]) – “бурлить”» [ЕСУМ : III, 361], пор. з лексемами, які, вірогідно, сприяли появі неосемантизмів: «*майдан* – *ниж.* вир на широкому плесі» [Даль : II, 290]; «*майдан* – річковий вир у яру. *Нижньогор., Волз.*» [СГ : 303]; «*майданить* – *просторіч.* 1. Бути майданщиком (що у *злодійськ. жарг.* означає ‘бути певного роду правопорушником’). 2. Мотати, бражничати» [ССРЛЯ : VI, 499]; «*майданить* – *кримін.* 1. Торгувати. 2. Красти на вокзалі, у потязі» [СТЛБЖ 1992 : 67, 133; БСЖ 2000 : 330].

7.3. Факти okazіонального словотворення та мовної гри як відображення соціальної значущості явища *майдану*

Факти okazіонального словотворення за участі українізму *майдан* (*евромайдан*) є свідченням того, як соціально значущі події, явища, тенденції віддзеркалюються у свідомості соціуму. Навмисне створення «яскравої оболонки для стійкої номінативної одиниці» пояснюється прагненням адресанта вплинути на адресата, подати свої думки та почуття у найбільш ефективній формі, тобто реалізувати конкретні прагматичні цілі [Дорофеева 2001 : 10–11].

Високий рівень експресивності мають okazіоналізми, які утворені міжслівним накладенням і контамінацією, наприклад:

– прийом міжслівного накладення (*/евро/майда(й)нер* < */евро/майдан* + ‘dinner’ [‘daɪnə] – «обідуючий» [БАРС : 441]) акцентує увагу на специфіці безстрокової акції протесту («підживлення» протестувальників), на одній з

особливостей життєвого режиму його учасників ('той, хто обідає на /євро/майдані'): «После того, как *евромайдайнеры* его освистали, их доверие вернуть ему вряд ли удастся» (2000. 24-30.01.2014, с. А 5); «“*Майданеры*” развалили страну, развязали гражданскую войну» (2000. 15-21.08.2014, с. А 6);

– прийом контамінації (поєднання двох узуальних лексем з усіченням частини тієї з них, яка все ж таки залишається в тому тлі, що служить подвійному осмисленню okazіоналізму) формує значення новоутворення *майданбайтер*, вказує на ознаку протестувальника (*майдан* + 'гастарбайтер' – «тимчасовий або сезонний найманий робітник-іммігрант» < нім. *Gastarbeiter* < *Gast* – «гість» + *Arbeiter* – «робітник» [Крысин 1998 : 162]): «В Киев (по известной “оранжевой технологии”) потянулись галичанские *майданбайтеры*» (2000. 21-27.02.2014, с. А 5);

– прийом контамінації сприяє подвійному осмисленню похідних лексем *майданократия* та *майданократы* (пор. зі значенням okazіоналізмів «дымократия» та «дымократы», утворених каламбурним способом [див.: Белошапкова 1999 : 415–416]): «*Майдан* с недавних пор провозглашен украинским народом. Так что *майданократия* – это и есть демократия, ее высшая мера» (2000. 28.02-6.03.2014, с. А 8); «Но нам не нужна *майданократия*, нам нужно народовластие» (Итоги недели. 28.05-3.06.2014, с. 4); «*Майданократам* пришлось остепениться, взять себя в руки» (2000. 18-24.04.2014, с. А 8)⁹³.

⁹³ У мовній грі (при відображенні «вічних» проблем соціуму) лексеми «демократия» та «демократ» видаються благодатним номінативним матеріалом, який є безмежним джерелом різноманітного okazіонального словотворення та okazіонального слововживання (зокрема при висвітленні «майданной» тематики): «Опять же *майданные*... не дуократы, а домкраты... бр-р-р... демократы» (2000. 16-22.05.2014, с. А 8); «... демократия в “ассоциированной” Украине вступила в неведомую для европейского сообщества фазу – “мусорократию”» (2000. 10-16.10.2014, с. F 5). Такі явища в російськомовному політичному дискурсі 2013–2014 рр., як частотність лексем «демократия» та «демократ», їхня участь в okazіональному словотворенні (*майданократия*, *майданократы*), актуалізація суспільно-політичних термінів із спільним словотвірним елементом – «охлократия» ('влада натовпу'), «плутократия» ('влада багатіїв'), «автократия» ('самовладність'), функціонування okazіоналізмів з ідентичною словірною частиною («партократы», «клептократы») пов'язані з прагненням громадськості розібратися у поточних подіях як в Україні, так і за її межами, провести деякі паралелі, визначити сутність реалій чи їхній взаємозв'язок, напр.: «Бунт против глобальной плутократии. <...> В 2013 г. тема плутократии... вошла в перечень главных пунктов

Лексема *майдаун* є прикладом okazіоналізму, який створено каламбурним способом. Два близькі за звучанням, але далекі за значенням узуальні слова, зіштовхуючись у структурі okazіоналізму, формують складну семантику похідного, внаслідок чого okazіоналізм набуває каламбурного звучання (*майдан* + 'даун' – «розм. людина, що має одну з форм олігофренії» [БТС 2000 : 240]), напр.: «Термин “*майдаун*” родился еще в 2004-м и использовался оппонентами для обозначения постоянных жителей *Майдана*, чье пребывание там кто-то оплачивает. <...> если каждый адекватный человек перестанет называть оппонентов титушками или *майдаунами*, накал страстей в стране станет меньше» (Сегодня. 4.02.2014, с. 2).

Як видно з прикладів, для okazіонального словотворення із залученням українізму *майдан* характерне використання запозичених компонентів, калюк з іноземних слів.

У суспільно-політичному медіадискурсі спостерігаються випадки мовної (словесної) гри, яка будується на навмисному зіткненні в одному реченні різних слів із подібним звучанням, що веде до переосмислення актуальних явищ – адресант образно зіставляє/диференціює різні реалії, посилюючи експресивність висловлювання (див. вище: «демократ» і «домкрат»), напр.: «Партия... не может не пугать. Ее идеологический бэкграунд – это *Майданек*, который не стоит путать с *Майданом*» (Сегодня. 18.12.2013, с. 2); «От *майдана* – к *Майданеку*»⁹⁴ (2000. 28.11-4.12.2014, с. А 5) («*Майданек*. У Польщі 1941–44; нім.-фаш. концтабір поблизу м. Люблін, в'язнями якого були близько 1,5 млн. осіб. <...> Нім. *Majdanek*» [ТЭС : 1000]).

международной повестки дня. <...> Средний класс не возродится в результате изгнания плутократов, ведь он нуждается именно в предпринимательской элите. <...> В 20–30-е годы <XX в.> максимального преуспевания добились экономические элиты, сумевшие найти компромисс с остальной частью общества... Да, нам, возможно, нужны наши плутократы, но и они нуждаются в нас» (2000. 14-20.02.2014, с. А 5).

⁹⁴ Назва статті в російській газеті «Культура» (21.11.2014), огляд якої пропонується українським тижневиком «2000».

8. Прецедентні тексти із залученням українізму (*євро*)*майдан* та його похідних

Переосмислення (найчастіше в іронічному контексті) поточних процесів у політичному житті українського соціуму досягається завдяки використанню прецедентних текстів. «Прецедентні тексти, являючи собою готові інтелектуальні блоки – стереотипи, зразки, мірки для зіставлення, використовуються як інструмент, що полегшує і прискорює переключення з “фактологічного” контексту думки в “ментальний”, а можливо, і навпаки» [Караулов 1986 : 216], тобто в пізнавальному та емоційному відношенні проводиться паралель між фіксованою реалією або ситуацією і тим, що, за висловом Р. Барта, «вже було бачено, зроблено, пережито» [цит. за: Косиков 1989 : 39] та що є «культурним кодом» для усіх представників певної лінгвокультурної спільноти. Прецедентність, маючи складний та різноманітний характер, «відіграє безсумнівну роль у формуванні впливового потенціалу політичного та масмедійного дискурсу», а «обсяг смислових спотворень <прецедентних текстів> може зростати... в результаті свідомого намагання автора створити бажаний сугестивно-маніпулятивний вплив на свідомість масового читача» [Иванова, Чанышева 2014 : 39, 43].

В аспекті висвітлення *«майданної»* тематики «впливають» приказки, вислови повсякденного мовлення (стійкі мовні формули), гасла та агітаційні слогани, що мали місце в минулому, тобто, які є притаманними конкретному історичному періоду. Залучення до медійного тексту прецедентних висловлювань у трансформованому вигляді сприяє (в інтенціях адресанта) глибшому розкриттю сутності *майдану*. Наприклад: «*Был майдан, да весь съездился*» (2000. 15-21.08.2014, с. А 5), заголовок статті про вичерпану місію протестувальників в українській столиці; пор.: «*Был конь, да изъездился. Про того, кто втратив свої колишні переваги, вплив, значущість і т. п.*» [СРП : 59]. У контексті осмислення подальшої долі протестувальників, які виконали поставлене завдання, пропонується також і «лозунг дня: бей *майдан* – спасай

Україну» (2000. 15-21.08.2014, с. А 8), що насправді реалізує інший, додатковий зміст. Значущість *майдану* для певної частини українського суспільства засвідчує такий вираз: «Но, слава *майдану*, с этим пока все в порядке...» (2000. 15-21.08.2014, с. А 8); пор.: «Слава Богу! Вигук удячності Всевишньому, Всемогутній сутності» [Даль : I, 103].

Квазіцитація популярних агітаційних слоганів постреволюційного (1917 р.), радянського періоду не лише маркує події *майдану* в Україні у 2013–2014 рр. як революційні, але й вказує на їхні витоки, природу та можливу перспективу: «Даешь *евромайдан* в Америке!» (2000. 22-27.08.2014, с. А 8), стаття про прецедент «*евромайдана*» у Сполучених Штатах, пов'язаного з убивством силами правопорядку афроамериканця; «Даешь *майдан* в Польше!» (2000. 28.11-4.12.2014, с. А 8), іронічний заклик до протесту внаслідок ненадійних результатів місцевих виборів; «Даешь новый *Майдан*. Вооруженный!» (Сегодня. 15.01.2015, с. 3), заклик до громадян України з іронічним натяком на нескінченність приводів до соціальних протестів в Україні та обмеженість їхнього прояву; пор. з текстами агітплакатів, які були засобом масового впливу в зазначений минулий історичний період: «Даешь агитацию в массы!», «Даешь дирижаблестрой!», «/Долой кухонное рабство!/ Даешь новый быт!», «Даешь ударную работу!» тощо.

Як модель для мовного обігравання та засобу відображення прихованих змістів використовується поширена граматична конструкція фразеологічного типу «кому то, а кому – это» (укр. «кому те, а кому – це»), яка являє собою порівняльний зворот із різною тематикою – про мінливість долі, життєву ситуацію, людські уподобання, життєвий вибір («кожному своє»). Заміщенню підлягають усі компоненти з об'єктним значенням, порівняльна конструкція з новим, авторським наповненням реалізує інформативний задум адресанта, напр.: «Кому *евромайдан*, а кому и евро в карман» (2000. 17-23.01.2014, с. А 1); пор.: «Кому чин, кому блин, а кому и клин», «Кому пироги и пышки, а кому

кулаки и шишки», «Кому до чего, а кузнецу до наковальни», «Кому кистень, а кому – четки» [Зимин 2010 : 635; РПП : 78, 146].

У виразі «Ишь ты, с суконным рылом да в *майданный* ряд!» (2000. 19-25.12.2014, с. А 8) гумористично обігрується інформація про можливі майбутні привілеї учасників *майдану*, про неможливість залучення до постреволюційних благ осіб, які не поділяли ідеї протестувальників; пор.: «Коли людина потрапляє не у своє середовище, кажуть: “С суконным рылом да в калашный ряд”. <...> “Калашный (калачный)” – ряд на базарі, де продавалися калачі – пшеничні хлібці» [Зимин 2010 : 572].

У назві статті про зниклих безвісти на «*евромайдане*» – «Унесенные *майданом*» (Сегодня. 15.12.2014, с. 4) – одночасно міститься ремінісценція, яка стосується подій роману М. Мітчелл «Віднесені вітром». Звернення до зразків зарубіжної літературної чи кінематографічної класики є прикладом реалізації прецедентного тексту, який має міжнаціональний культурний код.

9. Специфікація українізму *майдан*

Реалізація низки контекстуальних значень неосемантизму *майдан*₂, розширення його сполучувальних можливостей, поява новітніх похідних слів, одиниць оказіонального словотворення, які не претендують на подальше існування в мові, факти мовної гри засвідчують активізацію українізму *майдан*₂ та його подальше освоєння в російській мові.

Як ономастичне найменування лексема *Майдан* поширена не лише в Україні, але і в інших європейських державах (Польщі, Сербії), у східних та африканських країнах (Киргизстані, Туреччині, Індії, Афганістані, Пакистані, Ірані, Лівії, Сирії, Єгипті, Йємені та ін.). Це переважно номінація міст та сіл, площ та парків, річок та долин. Лексема *майдан* саме як політичний термін розпочала своє функціонування в Україні (згадаймо 90-ті рр. ХХ ст. – «*майдан* /революція/ на граніті»). У зв'язку з активізацією функціонування неосемантизму *майдан*₂ відзначається інтенсифікація онімної функції слова. Як

ергонім (найменування ділового об'єднання людей) або бренд лексема *Майдан* використовується в громадській, інформаційній, культурній, фінансовій, торговельно-рекламній, промисловій галузях, наприклад: громадянська платформа «Майдан», благодійний фонд «Майдан иностранных дел», Всеукраїнське об'єднання «Кредитный Майдан», інформаційний центр «Майдан Мониторинг», «Майдан-пресс-центр», український новинний інтернет-ресурс «Майдан», технологія кіноіндустрії «Майдан Reload 3d», торговельні марки «Майдан», «Евромайдан», «ГромМайдан» та ін. (див., напр., Сегодня. 18.02.2014, с. 4; День. 21-22.03.2014, с. 15; 2000. 12-18.08.2016, с. А 5). Таким чином, українська номінація суспільно-політичного явища почала слугувати найменуванням у багатьох сферах життєдіяльності українського соціуму, функціонування українізму, викликане політичними подіями в Україні, вийшло за межі безпосередньо політичної царини.

Семантична трансформація тюркізму *майдан*₁, його словотвірна активність зумовлені екстралінгвальними факторами та відтворюють панораму розвитку власне українського явища, що підтверджує огляд тюркських лексикографічних джерел, у тому числі й сучасних, порівняльний аналіз розвитку лексико-семантичної структури татарського, кипчацького, казахського, туркменського слова *maidan*, турецького, кримсько-татарського *mäidan* і т. д. (деякі лексико-семантичні варіанти тюркських слів «перетинаються» із значенням українізму *майдан*₂, тобто номінують ті реалії, які більшою чи меншою мірою відображені в лексико-семантичних варіантах *майдан*₂, також у його підсемантиці або у значеннях деяких похідних від лексеми *майдан*₂ – *майданить*, *смайданить*, *майданящий*, напр.: «*mäidan*. 1) <...> у словосполученнях: поле битви; рухатися вперед у битві; 2) публічність» [Радлов 1990 : 2069]). У цьому сенсі можна говорити про «наслідки акультурації», тобто про наслідки такого «процесу взаємодії культур, у ході якого відбувається їх зміна, засвоєння ними нових елементів, утворення в результаті симбіозу різних традицій реалії нового синтезу» [Каиржанов 2012 : 216–217].

Періодична контекстуальна втрата семи, яка вказує на локальне походження явища *майдану*, – «*майдан* в Киргизстані» (Вести. 7.10.2020, с. 4) – не впливає на визначення слова як української культури, що містить або передбачає у своїй смисловій структурі інформацію про первинну локацію та історичні передумови розвитку новітніх значень: див. сучасні українські лексикографічні видання: «*майдан*... 2) (з великої літери) *Майдан Незалежності* – київська центральна площа, яка стала уособленням так званої Помаранчевої революції 2004 р.; символ народного опору й вільного волевиявлення» [Жайворонок 2018 : 373]; пор. вживання українізму в англійській мові, яке супроводжується у західноєвропейських ЗМІ світлиною головної площі української столиці: «Ukraine could be looking at another *Maidan*» (Politico. April 18, 2023, p 1).

Аналіз ілюстрацій функціонування українізму *майдан* та його похідних у російськомовному політичному медіадискурсі, який багато в чому збігається з практикою дискурсивного аналізу політичного медіатексту в цілому (врахування фактора адресанта та адресата, аналіз мовної гри та прецедентності, реалізацій на рівні лексики та фразеології) [див. за: Кудрявцева, Иванова 2014], засвідчує необмеженість семантичного ресурсу, словотвірного потенціалу лексичної формальної одиниці, які розкривають, а точніше, оновлюють культурні та соціально-історичні асоціативні паралелі.

ЛІТЕРАТУРА

- БАРС: Большой англо-русский словарь: В 2 т. / [Авт. Ю. Д. Апресян, И. Р. Гальперин, Р. С. Гинзбург и др.; под общ. рук. И. Р. Гальперина и Э. М. Медниковой]. Изд. 4-е, испр., с Дополнением. Т. I (А–М). М.: Русский язык, 1987. 1038 с.
- Белошапкина 1999: Современный русский язык: учебник [для филол. спец. высших учебных заведений] / В. А. Белошапкина, Е. А. Брызгунова, Е. А. Земская и др.; [под ред. В. А. Белошапкиной]. 3-е изд., испр. и доп. М.: Азбуковник, 1999. 928 с.

- БСЖ 2000: Большой словарь русского жаргона / [Сост. В. М. Мокиенко, Т. Г. Никитина; под ред. С. М. Снарской]. СПб.: Норинт, 2000. 720 с.
- БТС 2000: Большой толковый словарь русского языка / [Сост. и гл. ред. С. А. Кузнецов]. СПб.: Норинт, 2000. 1536 с.
- Булгаков: Булгаков М. А. Романы: Белая гвардия. Театральный роман. Мастер и Маргарита / М. А. Булгаков. М.: Современник, 1989. 750 с.
- Валгина 2004: Валгина Н. С. Теория текста / Н. С. Валгина. М.: «Логос», 2004. 250 с.
- Васильев 2003: Васильев А. Д. Слово в российском телеэфире: очерки новейшего словоупотребления / А. Д. Васильев. М.: Флинта, 2003. 224 с.
- Горбач 2006: Горбач О. Арго в Україні / Олекса Горбач. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. 688 с. (Серія «Діалектологічна скриня»).
- Горпинич 2001: Горпинич В. О. Словник географічних назв України: (Топоніми та відтопоніми прикметники) / В. О. Горпинич. К.: Довіра, 2001. 526 с.
- Григораш 2012: Григораш А. М. Филология с географией: (на материале современной русскоязычной прессы Украины): словарь географических перифраз / А. М. Григораш. К.: Знання України, 2012. 479 с.
- Грінченко: Грінченко Б. Словарь української мови: В 4 т. / Б. Грінченко. К.: Наукова думка, 1996–1997. (НАН України, Інститут української мови).
- Даль: Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. / В. Даль. М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1955.
- Дорофеева 2001: Дорофеева Е. Н. Современные тенденции функционирования окказиональных слов в русских газетных текстах / Е. Н. Дорофеева // Русская филология: Украинский вестник: Республиканский научно-методический журнал. Харьков. 2001. № 4 (20). С. 10–11.
- Дьячок 2014: Дьячок Н. В. Универбация в русском языке: принципы структурно-семантического и ономаσιологического описания: [монография] / Н. В. Дьячок. Горловка: Изд-во «ГПМ ДВНЗ “ДДПУ”», 2014. 332 с.
- Жайворонок 2018: Жайворонок В. В. Антологія знаків української етнокультури: Словник-довідник. К.: Наукова думка. 2018. 760 с.
- Зимин 2010: Зимин В. И. Словарь-тезаурус русских пословиц, поговорок и метких выражений / В. И. Зимин. М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2010. 736 с.
- ЕІУ: Енциклопедія історії України: У 8 т. / [Редкол. В. А. Смолій (голова) та ін.]. Т. VI (Ла–Мі). К.: Наукова думка, 2009. 781 с.
- ЕСУМ: Етимологічний словник української мови: У 7 т. / [Редкол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін.]. Т. I–VI. К.: Наукова думка, 1982–2012.

- Иванова, Чанышева 2014: Иванова С. В., Чанышева З. З. Национально-культурные прецеденты в политической коммуникации / С. В. Иванова, З. З. Чанышева // Политическая лингвистика. Екатеринбург: Изд-во Уральского гос. пед. ун-та. 2014. Вып. 4 (50). С. 39–47.
- ІСНЛ 2013: Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики / [Авт.-уклад. Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, В. І. Критська, Т. К. Пуздирева, Ю. В. Романюк; відп. ред. Є. А. Карпіловська]. К.: ТОВ «КММ», 2013. 416 с.
- Иссерс 2014: Иссерс О. С. В поисках общего словаря: дискурсивные практики новейшего времени через призму проектов «Слово года» / О. С. Иссерс // Политическая лингвистика. Екатеринбург: Изд-во Уральского гос. пед. ун-та. 2014. Вып. 4 (50). С. 48–53.
- Каиржанов 2012: Каиржанов А. К. Византизм и ментальность Киевской Руси: часть I. Раздумья на степной дороге: (очерки по языкознанию и культурологии): часть II / А. К. Каиржанов. К.: Издательский дом Дм. Бураго, 2012. 312 с.
- Караулов 1986: Караулов Ю. Н. Роль прецедентных текстов в структуре и функционировании языковой личности / Ю. Н. Караулов // Научные направления и новые направления в преподавании русского языка и литературы: Доклады на VI конгрессе МАПРЯЛ. М.: Русский язык, 1986. С. 105–126.
- Короленко: Короленко В. Г. Избранные произведения / В. Г. Короленко. М.: Гос. изд-во худ. лит-ры, 1948. 672 с.
- Косиков 1989: Косиков Г. К. Ролан Барт – семиолог, литературовед / Г. К. Косиков // Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика / Р. Барт. М.: Прогресс, 1989. С. 3–45.
- Костомаров, Бурвикова 1996: Костомаров В. Г., Бурвикова Н. Д. Прецедентный текст как редуцированный дискурс / В. Г. Костомаров, Н. Д. Бурвикова // Язык как творчество: К 70-летию В. П. Григорьева: сб. науч. трудов. М.: ИРЯ РАН, 1996. С. 297–302.
- Крысин 1998: Крысин Л. П. Толковый словарь иноязычных слов / Л. П. Крысин; [вед. ред. И. В. Нечаева]. М.: Русский язык, 1998. 848 с. (Библиотека словарей рус. яз.).
- Кудрявцева, Иванова 2014: Кудрявцева Л. А., Иванова К. А. Дискурс-анализ медиатекста / Л. А. Кудрявцева, К. А. Иванова // Русский язык, литература, культура в школе и вузе. К.: ТОВ «Издательский дом “Аванпост-прим”». 2014. № 4 (58). С. 22–26.
- Левашов 1986: Левашов Е. А. Словарь прилагательных от географических названий / Е. А. Левашов. М.: Русский язык, 1986. 550 с.
- Литвинникова, Главацкая 2012: Литвинникова О. И., Главацкая Е. И. Толково-словообразовательный словарь субстантивов лица русского языка /

- О. И. Литвинникова, Е. И. Главацкая. Елец: Елецкий гос. ун-т им. И. А. Бунина, 2012. 647 с.
- Миртов 1929: Миртов А. В. Донской Словарь: Материалы к изучению лексики донских казаков / А. В. Миртов // Труды северо-кавказской ассоциации научно-исследовательских институтов. Ростов-на-Дону: Типография Кубполиграф, Краснодар, 1929. Вып. 6. № 58. 415 с.
- Николенко 2007: Николенко Н. И. О функционировании украинских лексем «помаранчевый», «майдан» в русском языке / Н. И. Николенко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского: Серия «Филология». 2007. Т. 20 (59). № 1. С. 179–185.
- Ожегов 1984: Ожегов С. И. Словарь русского языка / [под ред. Н. Ю. Шведовой] / С. И. Ожегов. М.: Русский язык, 1984. 797 с.
- Озерова 2010: Озерова Н. Г. Міжмовна взаємодія в сучасному газетному дискурсі / Н. Г. Озерова // Мовознавство. 2010. № 4–5. С. 40–46.
- Отин 2004: Отин Е. С. Словарь коннотативных собственных имен / Е. С. Отин. Донецк: ООО «Юго-Восток, Лтд», 2004. 412 с.
- Подчасов 2000: Подчасов А. С. Дезориентирующие заголовки в современных газетах / А. С. Подчасов // Русская речь. 2000. № 3. С. 52–55.
- Полякова 2016: Полякова Т. М. Лексемы с начальной частью *евро-* в современном русском языке / Т. М. Полякова // V Селищевские чтения: Международный сб. научн. трудов, посвященный 130-летию со дня рождения А. М. Селищева; [отв. ред. Т. М. Свиридова]. Елец: Елецкий гос. ун-т им. И. А. Бунина. 2016. С. 214–221.
- Радлов: Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий: В 4 т. (восьми книгах) / В. В. Радлов. СПб.: Изд-во восточной литературы, 1990. Т. IV (в 2-х книгах). Часть 2. 2230 с. (Репродукция фотомеханическим способом).
- РПП: Русские пословицы и поговорки / [Сост. А. И. Соболев; научн. ред. и авт. предисл. Ф. М. Селиванов]. М.: Сов. Россия, 1983. 304 с.
- СГ: Словарь русских народных говоров / [Сост. Н. И. Андреева-Васина, Ю. Ф. Денисенко, О. Д. Кузнецова и др.; гл. ред. Ф. П. Филин]. Вып. 17 (*Леснокаменный–Масленичать*). Л.: Наука, 1981. 383 с.
- СРП: Словарь русских пословиц и поговорок / [Сост. В. П. Жуков]. М.: «Советская энциклопедия», 1966. 535 с.
- СРЯ1: Словарь русского языка XI–XVII вв. / [Сост. Н. Б. Бахилина, Г. А. Богатова, Е. Н. Прокопович и др.; гл. ред. С. Г. Бархударов]. Вып. 1 (*А–Б*). М.: Наука, 1975. 371 с.

- СРЯ2: Словарь русского языка XI–XVII вв. / [Сост. Г. А. Богатова, О. В. Малкова, Г. П. Смолицкая, Э. Г. Шимчук; гл. ред. Ф. П. Филин]. Вып. 9 (М). М.: Наука, 1982. 358 с.
- ССРЛЯ: Словарь современного русского литературного языка: В 17 т. / [Пред. ред. кол. Ф. П. Филин]. М.–Л.: Наука, 1950–1965.
- Степанченко 2014: Степанченко И. И. Функционализм как альтернативная лингвистическая парадигма (на материале художественных текстов): [Монография] / И. И. Степанченко. К.: «Українське видавництво», 2014. 200 с.
- СТЛБЖ 1992: Словарь тюремно-лагерно-блатного жаргона / [Авт.-сост. Д. С. Балдаев, В. К. Белко, И. М. Исупов]. М.: Края Москвы, 1992. 526 с.
- СУМ1: Словник української мови: В 11 т. / [Гол. ред. І. К. Білодід]. К.: Наукова думка, 1970–1980.
- СУМ2: Словник української мови / [Кер. В. В. Німчук; відп. ред. В. В. Жайворонок]. К.: ВЦ «Просвіта», 2012. 1320 с.
- Труб 2022: Труб В. М. Про роль інтерферентних впливів у сучасному функціонуванні української мови / В. М. Труб // Мовознавство. 2022. № 5. С. 58–68.
- ТЭС: Толково-энциклопедический словарь / [Гл. ред. С. М. Снарская]. СПб.: Норинт, 2006. 2144 с.
- УРС: Українсько-російський словник: В 6 т. / [Гол. ред. кол. І. М. Кириченко]. К.: Вид-во АН УРСР, 1953–1963.
- Ушаков: Толковый словарь русского языка: В 4 т. / [Под. ред. Д. Н. Ушакова]. М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1935–1940.
- ФС: Фразеологический словарь русского языка / [Авт.-сост. Л. А. Войнова, В. П. Жуков, А. И. Молотков, А. И. Федоров; под. ред. А. И. Молоткова]. М.: «Сов. Энциклопедия», 1967. 543 с.
- Шмелев 1977: Шмелев Д. Н. Современный русский язык. Лексика: учеб. пособие [для студентов пед. ин-тов по спец. «Рус. и литература»] / Д. Н. Шмелев. М.: Просвещение, 1977. 335 с.

Аліна ГОНЧАРЕНКО

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України,

вул. Грушевського, 4, м. Київ, 01001 Україна

Електронна пошта: goncharenko.al.v@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0001-6528-0873>

ПСЕВДОРΟΣІЇЗМИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

*«То ніякі не русизми. То давні українські слова,
які ми свого часу позичили росіянам»*

(Микола Лукаш)

У мовній практиці різних кіл сучасного українського соціуму в час воєнного протистояння між Україною та Росією значною мірою увиразнилося прагнення, помітне ще в період українізації (20-ті – початок 30-х років ХХ ст.), а потім від 90-х років ХХ ст., до усунення наслідків впливу російської мови на різних структурних рівнях української мови. З одного боку, такий потяг до чистоти мови та мовлення не може не заслуговувати на схвалення, проте водночас він актуалізує проблему відмежування не тільки від власне російських запозичень або елементів, утворених за зразком російської мови, а й на відмову (не завжди усвідомлювану) від споконвічних надбань української мови, історично спільних для обох мов одиниць, котрі структурно можуть нагадувати відповідні російські слова. За спостереженнями О.О. Тараненка, вияви цієї тенденції відчутні як у лексиці та фразеології (відсунення на другий план чи витіснення за межі нормативного вжитку лексем, які до 90-х років вважалися основними або й єдиними назвами, активізація досі менш уживаних форм, відсутніх у російській мові), так і в зміні моделей словотворення, у сферах морфології та синтаксису [Тараненко : 161–163]. «Відзначені мовні процеси, як і відповідні явища мовної свідомості, – зауважує вчений, – це закономірна

реакція українського суспільства на попередній тривалий період несамотійного розвитку та соціально й стилістично обмеженого функціонування української літературної мови. Але разом з тим у багатьох своїх виявах вони є наслідком незнання реальної української мови у всій її історичній і функціональній повноті, вагань і сумнівів значної (переважної?) частини україномовного соціуму щодо свого знання справжньої української мови» [там само : 164].

Низький рівень обізнаності з історією розвитку й стандартизації української літературної мови (як і загалом групи східнослов'янських мов), а також потужний вплив на неї з боку російської мови нерідко призводять до помилкового оголошення питомих українських форм російськими кальками, суржиком та вилучення їх з ужитку. Таврування українських слів як російських (деяких – як польських) внаслідок «короткозорого пуризму й словобоязні» гостро засуджував ще у 1930-х роках М. Зеров [Зеров : 766]. Пізніше цю тему порушували інші дослідники, зокрема С. Караванський [Караванський : 110]. У ХХІ ст. Сальваторе Дель Гаудіо, помічаючи викривлене потрактування багатьох мовних елементів на різних лінгвальних рівнях, з-поміж іншого зазначає: «У лексиці також спостерігається немала кількість слів, що мають сьогодні статус архаїзмів / церковнослов'янїзмів, діалектизмів чи просто означених як «русизми», а в контексті змішаного мовлення як «суржикізми», без оцінки того факту, що ці лексеми не лише могли бути приналежними до старої української літературної традиції, але й фактично були широко поширені в українській художній прозі ХІХ та раннього ХХ ст.» [Дель Гаудіо : 227–228]. Л.П. Гнатюк у дослідженнях, присвячених історії української ментальності та історії української мовної свідомості, констатує прикрий факт: «На жаль, переважна більшість носіїв сучасної української мови не знає її історії, не підозрює, яку величезну роль відіграла староукраїнська духовна культура в цілому і староукраїнська літературна мова зокрема в історії культури східних слов'ян, а тому часто зрікається своєї мовної спадщини, трактуючи її

здебільшого як надбання російської культурної традиції» [Гнатюк 2013 : 53]. Про важливість порушеної проблеми свідчать обговорення та дискусії редакторів, літераторів, пересічних громадян⁹⁵.

Питання окреслення меж взаємодії української та російської мов, справді, є доволі складним з огляду на їхню історичну спорідненість, тісне й тривале контактування, суміжні ареали поширення, структурну подібність. З українського боку вплив на російську лінгвосистему простежувався загалом книжним шляхом та найбільш відчутним був у період XVII – XVIII ст., коли українці посіли панівні місця в російській церковній ієрархії й закладали підвалини розвитку освіти й науки на російських землях. Натомість протилежний процес, початок якого зазвичай пов'язують із політичною експансією Росії на Україну від другої половини XVII ст., виявився значно потужнішим. Попервах він проступав у посередницькій ролі російської мови при перейманні українською окремих термінологічних одиниць (головно з торгівельної чи військово-адміністративної сфер), та вже згодом набув більших масштабів – поширення в православно-церковному вжитку примусової російської вимови церковнослов'янських текстів, що спричинило відрив від українського фонетичного підґрунтя, обмеження сфер побутування української мови, уніфікацію її словника з російськими лексичними формами, збільшення кількості запозичень, засвоєння слів з інших мов через російську та відповідно у її фонетичному і графічному оформленні, породження явища інтерференції, змішаного мовлення тощо.

Про небажане засилля в українській мові російських (поруч із польськими) слів говорив ще в XIX ст. Б. Грінченко (Чайченко). У своїй критичній статті «Галицькі вірші» (1892) він чи не вперше вживає щодо них означення

⁹⁵ Див., напр.: Гребенюк В. «То ніякі не русизми», або Пора забирати позичене. *Волинський осередок СХІУ*. URL: https://shpuvolyn.com.ua/chleny/grebenyuk/grebenyuk_publ_surzik.html (дата звернення: 24.03.2024); Ревчук Р. І мову всотує язык. *Zaxid.net*. URL: https://zaxid.net/i_movu_vsotuye_yazyik_n1251163 (дата звернення: 24.03.2024); Трубай В. Унадився журавель до бабиних конопель: Що таке жива ужиткова мова: літературно-книжна чи суржик? *Слово Просвіти*. 2009. 16–22 лип. (№ 28). С. 4, а також: Унадився журавель до бабиних конопель. *Хвиля Десни*. URL: <https://hvilya.com/ekskliuzyvna-khvyliya/unadyvsya-zhuravel-do-babynyh-konopel.html> (дата звернення: 24.03.2024).

москалізми (відповідно до народної назви жителів Великого князівства Московського, Московського царства, Московії). Водночас у науковій практиці вже у ХХ ст. закріпилося використання стосовно до таких назв терміна *русизм* (рідше – *русицизм*)⁹⁶. Саме він функціонує в більшості іноземних мов і нині, позначаючи запозичення з російської мови: біл. *русiзм*, пол. *rusycyzm*, фр. *russisme*, англ. *russism, russiaism*, нім. *Russizismus*. Утім, засвоєна від російських джерел, ця терміноодиниця спричиняє семантичні неточності через відсутність систематичного розрізнення у російській мові значень ‘русський’ (від Русь) і ‘російський’ (від Росія). Тому на українськомовному ґрунті на противагу *русизму* нерідко вживається не зовсім вдалий з погляду словотвірної мотивації термін *росіянізм*⁹⁷ та менш часто – цілком коректний у цьому відношенні *росіізм*⁹⁸. Принагідно варто відзначити активізацію в наші дні (особливо в розмовному та публіцистичному стилях) уживаних щодо російських запозичень ще на початку ХХ ст. назв *московізм* та зневажливо-просторічної *кацанізм*. У фаховій лінгвістичній літературі під терміном *росіізм* (*русизм, росіянізм*) зазвичай розуміють слово, його окреме значення, вислів, граматичну форму тощо, запозичені з російської мови або утворені за її зразком [Русанівський : 565; Єрмоленко : 150; Голянич : 185].

Розглядаючи чужорідні елементи з позицій диференційованого підходу, можна помітити в цьому явищі факт доповнення (збагачення) мови. Такі одиниці фіксують передусім словники іншомовної лексики. Вказівки на лексеми російського походження містять уже перші українські словники іншомовних слів. Зокрема ремарка *мос.* ‘з московського’ трапляється у «Словарі чужих слів» З. Кузелі й М. Чайковського (Чернівці, 1910), де вона супроводжує назви *государ, дача, деревня, таможня, тарантас, указ, чин* та

⁹⁶ Див., напр.: А. Кримський. Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староукраїнських рукописів (1905), В. Самійленко. Чужомовні слова в українській мові (1918), О. Курило. Уваги до сучасної української літературної мови (1923) тощо.

⁹⁷ Назву *росіянізм* послідовно використовували у своїх працях Л.А. Булаховський, В.В. Німчук, О.Б. Ткаченко та ін. Поруч із *русизмом* її засвідчують лексикографічні джерела, пор.: Словник української мови : в 11 т. Київ : Наукова думка, 1977. Т. 8. С. 883; Російсько-український словник : у 4 т. Київ : Знання, 2013. Т. 3. С. 921.

⁹⁸ Термін *росіізм* запропоновано 1993 М.П. Лесюком. Дет. див.: Лесюк М.П. Розмовно-маргінальна лексика української мови та її лексикографічне опрацювання. *Мовознавство*. 2007. № 6. С. 13.

деякі інші (СЧС : 75, 89, 95, 294, 305, 324). У «Словнику чужих слів, що вживаються в українській мові», складеному З. Пиптенком (Київ, 1918) з-поміж усього реєстру зазначено лише 2 російських слова – *большовики* і *русифікація* (Пипт. : 9, 75). Незначну кількість російських з походження найменувань подає і «Словник чужомовних слів» І. Бойкова, О. Ізюмова та ін. (Харків, 1932), де згадано, зокрема, *біліна, прапорщик, хлисти* (Бойк. : 66, 343, 466). Дещо ширше коло запозичень з російської представлено у «Словнику чужомовних слів, виразів і приповідок, що вживаються в українській мові» О. Скалозуба (Коломия, 1933). У праці здійснено їхнє детальне маркування, яке інформує про часові межі входження цих лексем до української мови: *мос.* ‘московське’ (*блини, високородіє, волость, вприкуску, жулік, забастовка*), *рос.* ‘російське’ (*декабристи, дума*) та *рад.* ‘радянське’ (*внешторг, всеобуч, госбанк, губком, губчека, комінтерн*) (Скалозуб). Характерно, що словники іншомовних слів, укладені в радянський період чи навіть у роки розбудови української незалежності, не фіксують назв із позначкою *рос.* ‘російська мова’ (пор. «Словник іншомовних слів» за ред. О.С. Мельничука (Київ, 1974), «Словник іншомовних слів» С.М. Морозова та Л.М. Шкарапути (Київ, 2000), «Словник іншомовних слів» С. Бибики та Г. Сюті (Київ, 2006)). Зауважимо, що й при аналізі запозичень дослідники, кажучи про грецизми, полонізми, германізми тощо, вкрай рідко згадують про росіізми. Ці факти можуть свідчити про зумовлене суспільно-політичними обставинами несприйняття такої лексики як «чужої».

За даними «Етимологічного словника української мови», частка безпосередніх запозичень з російської складає не одну сотню одиниць. Здебільшого вони позначають предмети матеріального світу (*байдара, балалайка, баян, берданка, бобрік, богадільня, болван, болванка, бровка, бруцатка, булавка, буліжник, бурки, вазон, в'юшка, гайка, галька, гашетка, гічка, графин, грохот* ‘велике решето’, *дача, динамік, духовка, капрон, кафе, керогаз, клейонка, колосник, конфорка*), історичні реалії (*більшовик, бобиль, будьонівка, дворянин, декабрист, денщик, забрало, катюша, ківер, комсомол,*

конка), наукову чи народну термінологію (*акрихін, аміак, антонівка, гуньба, іван-чай, кабельтов, казарка, каракатиця, каустик, кедрівка, кета, клюква, колчедан, концентр*) та інші позначення (*взвод, визига, вобла, здравиця, кети, клоп, коврига, кок, колонок*). Деякі з них сьогодні вийшли з активного вжитку (*баранка, бобка, бояришник, бояришниця, букашка, булдига, гамаза, голяниця, дньовка, дрин, жамка, жулик, забастовка, зазнобка, запрет, заскорузлий, зувічити, каплюжник, карабойка, караковий, катанки, катух, кашкара, клопівник, коничек*), частина – зберігає розмовний чи просторічний відтінок (*барахло, барбос, безпардонний, безшабашний, бобиль, булавка, віршовка, глухомань, гражданка, ерепенитися, здря, зонт, зубрити, карга, карनावухий, касторка, каталажка, каюк, койка, колобродити, колошматити*).

Іншим аспектом російськомовного впливу є явища перемикування кодів (двомовності), інтерференції та повної інтеграції кодів, тобто їхнього змішування. Автономне співіснування двох мовних систем та їхнє поперемінне вживання у відповідних комунікативних сферах характеризує мовну поведінку білінгвів. Водночас накладання, схрещування контактних мов обумовлює процес інтерференції. За визначенням, наведеним в енциклопедичному виданні «Українська мова», інтерференція – це взаємодія мовних систем при двомовності, яка виникає при мовних контактах або при індивідуальному засвоєнні нерідної мови, є відхиленням від норми й системи однієї мови під впливом іншої [Русанівський : 225]. Унаслідок інтерференції між українською та російською мовами відбуваються порушення фонетичних норм: вимова *ф* на місці кінцевого *в* замість білабіального *в(у)* – *школяріф*, пом'якшення приголосних звуків перед *е* – *література*; морфологічних: неправильне застосування відмінкових закінчень – *по всім місцям*; лексичних: уживання слів із невласливою їм семантикою – *я рахую, що...* тощо [там само : 226]. Нерідко інтерфероване мовлення співвідносять із суржиком, котрий передбачає змішування лінгвальних систем. Однак попри наявність відхилень від мовних норм у білінгвальному українському середовищі граматична, словотвірна, лексична основа таких висловлювань лишається українською, вони є спорадичними і не розхитують базових структур української мови. Натомість

носій суржику «намагається максимально наблизити свою мову до російської, що виявляється передусім на лексичному рівні, а неповне збереження в його мовленні української основи, зокрема на фонетичному й морфологічному рівнях, пояснюється не її стійкістю, а недостатнім володінням мовця російською мовою» [Масенко : 53–54]. Засвоєні лексико-фразеологічні російські елементи переважно в українському фонетичному й морфологічному оформленні як вияв суржику існують не тільки в усній, а й у писемній (у приватному листуванні, оголошеннях, у сфері обслуговування) формах вияву: *больниця, пойняти, розрішити, щитати, не положено, ніззя, конешно, пошти ‘майже’, по силі можності, участувати, оказувати допомоць* тощо [Русанівський : 665–668]. У сучасному як науковому, так і позанауковому дискурсах досить поширеною є думка про переважання суржику в повсякденному спілкуванні українців. Проте, як зауважує Л.Т. Масенко, «переконання у надзвичайній поширеності змішаного українсько-російського мовлення на території країни виникло внаслідок нерозрізнення інтерферованого й змішаного мовлення. Між тим, серед розмаїтих розмовних форм побутування української мови значно ширше представлені типи інтерферованого мовлення, яке позначене більшим чи меншим впливом російської мови, але яке не можна вважати змішаним» [Масенко : 66].

Поруч із росізмами-запозиченнями, росізмами-інтерферами, суржикізмами в українському комунікативному просторі трапляються назви, котрі у свідомості мовців асоціюються з російськими словоформами, однак генетично такими не є, хоча й можуть бути підтримані в ужитку російською мовою. Історико-лінгвістичний аналіз засвідчує їхнє побутування на теренах України ще до поширення на неї російськомовного впливу. Такий стан речей зумовлений тим, що російська літературна мова перейняла ту саму книжну основу, на якій до кінця XVIII ст. розвивалася і слов'яноноруська (слов'яноукраїнська) мова як варіант староукраїнської мови. Натомість нова українська літературна мова, фундатором якої вважають Івана Котляревського, постала на народній основі, втративши чималу частину спільних зі староросійською мовою елементів. Через це давні українські лексеми раз по раз

ототожнюються з російськими вкрапленнями. Іноді такі хибні уявлення, породжені незнанням історії мови, призводять до помилкових суджень про вживання російських запозичень або ж назв, модифікованих під російські форми, у текстах української писемно-культурної спадщини, діалектному мовленні чи сучасному повсякденному спілкуванні.

Свого часу на проблему розмежування в мові творів Т.Г. Шевченка власне росізмів та архаїзмів, притаманних староукраїнській книжній традиції, які проте сприймаються як росіізми, звернув увагу І. Огієнко, зазначаючи: «Але на русизми Шевченкової мови може бути й інший погляд, – це наші віковічні архаїзми, правописні й словникові, що панували в нашій літературі цілі віки. Помалу вони виходили з нашої літератури, але їх ще довго вживали в українському письменстві традиційно, як наслідство стародавніх часів» [Ларіон : 20]. Як зауважила Л.П. Гнатюк, неоднозначна ситуація склалася з потрактуванням мови Г. Сковороди. Попри те, що лексика, уживана видатним філософом (зокрема й така, яка часто не сприймається нині як українська), засвідчена у староукраїнських пам'ятках задовго до приєднання України до Росії і була надбанням староукраїнської книжної традиції, навіть фахові лінгвісти часом зараховують її до російської. Важливим є висновок дослідниці про доцільність пізнання мови таких творів не з позицій сучасної мовної свідомості українськомовної людини, а з позицій реконструйованої мовної свідомості тогочасного освіченого українця [Гнатюк 2010 : 211–250].

Голоси про «неукраїнськість» тих чи інших уживаних в українському узусі слів на підставі їхньої фонетичної, графічної, семантичної подібності до російських чи навіть у зв'язку з цим про давність побутування російської мови на українських теренах та штучний характер української мови загалом незрідка лунають у наші дні з уст пересічних носіїв мови. При цьому сучасна ера інтернет-комунікацій уможливило їх репрезентацію в межах блогосфери, де кожен блог, форум, чат набуває рис мовної спільноти, не обмеженої нормативними застереженнями. Дописи з мовної проблематики, зокрема й щодо визначення статусу слова як українізму чи росіізму, стають одними з

найдражливіших, про що свідчать численні коментарі під ними⁹⁹. Окрім того, думки авторитетних блогерів формують ставлення аудиторії до подібних суперечливих питань. Тому розуміння природи таких найменувань, збереження мовно-історичної пам'яті має стояти на сторожі викривлення уявлень українців про свою національну ідентичність, її меншовартісність.

Одиниці, наявність яких в українській мові, попри схожість із відповідниками в російській мові, не зумовлена контактуванням з другою, Н.Я. Дзюбишина-Мельник пропонує називати позірними русизмами або псевдорусизмами [Дзюбишина-Мельник : 17–18]. Уточнюючи термінологію дослідниці, зауважимо, що йдеться саме про гадані росіізми (не русизми). На її думку, це слова, зокрема праслов'янського походження, що потрапили в нову українську літературну мову безпосередньо (через традиції живого діалектного спілкування) або через церковнослов'янську мову (принаймні нею підтримані), власне церковнослов'янізми та елементи давньокиївської, у традиційній термінології – давньоруської мови, як одного з двох різновидів писемної мови часів Київської Русі [там само : 18]. Окрім того, псевдоросіізми можуть бути і запозичення з різних, окрім російської, мов (та не за її посередництва), що в певні історичні періоди побутували в українській мові та закріпилися як нормативні в російській. Фіксуєчись оригінальними писемними пам'ятками, фольклорними текстами, літературними творами, діалектним мовленням, такі слова є свідками тривалої української літературно-писемної традиції, а не елементами російської мови чи суржику. Частина цих назв нині належить до архаїчної лексики, частина – перебуває на мовній периферії, деякі лишаються нормативними одиницями з формального погляду (фіксація у словниках без жодних стилістичних застережень), однак обмеження сфери їхнього

⁹⁹ Див., напр.: Українська мова: вчора, сьогодні, завтра.

URL: <http://forum.slovnuk.ua/viewforum.php?f=6&sid=28d574cb9e1c0a5ad246f35025e05f1e> (дата звернення: 24.03.2024); Антисуржик. URL: <https://ukr-mova.in.ua/library/antusurzhuk/> (дата звернення: 24.03.2024); також публікації у соціальних мережах: URL: <https://www.facebook.com/kandevlopment/posts/2000971503352019/> (дата звернення: 24.03.2024), URL: <https://www.facebook.com/groups/pusatopravylnoucrainskoju/posts/1773404196198056/> (дата звернення: 24.03.2024) та ін.

функціонування через асоціації з російськими словоформами відбувається на наших очах.

Архаїчна лексика

Низка лексичних одиниць, не відомих жодній із форм існування сучасної української мови та таких, що сприймаються як суто російські, у проєкції на мову попередніх століть виявляється органічним компонентом словника наших предків. Здебільшого це елементи церковнослов'янської писемної практики, пасивізація яких пов'язана зі становленням нової української літературної мови, заснованої на народнорозмовній основі. Утім, за традицією вони частково зберігалися в ужитку ще й до початку ХХ ст. Із-поміж них можна назвати бодай такі: слова *благодарити, бодрий (бодрити, бодрость), бремя, будущий, везде, вещь, вопль, вторий, желати, изба, или, иногда, источник, когда, либо, лож (лживий, лжець), луна 'місяць', луч, молния, нельзя, польза, потерять, родители, сватьба, совет, хотя*; фонетичні, графічні, словотворчі варіанти *близь, где, глубина, грабити, довольный, дождь, жестокий, конец, который, кроме, куда, лесть (льстити, лестный), любезный (любезно), ночь / нош, покой, скорб (скорбный), тогда* тощо. Потрактування цих найменувань як псевдоросіізмів є виправданим виключно у контексті староукраїнської літературно-писемної традиції. У межах сучасної комунікації в громадському житті чи навіть у побуті подібні назви здебільшого матимуть російськомовне підґрунтя.

Значна частина згаданих слів (переважно праслов'янського походження) трапляється вже у списках пам'яток давньокиївського періоду (перекладних та, що особливо показово, оригінальних): *благодарити* 'дякувати', 'славословити' (Срезн. 1 : 95), *близь / близьь* 'близько' (Срезн. 1 : 115), *бодрыи / бьдрыи / бьдрыи* 'який не спить, пильний', 'сміливий, завзятий', *бьдрость* 'жвавість' (Срезн. 1 : 140, 196), *брьма / бремя* 'в'язка, оберемок' (Срезн. 1 : 186), *вещь / вешть* 'річ' (Срезн. 1 : 252–253), *вьплъ / вопль* 'крик' (Срезн. 1 : 396–397), *вьторыи / вторыи* 'другий' (Срезн. 1 : 433), *гдѣ, кѣдѣ / где* 'де, у якому місці'

(Срезн. 1 : 512, 1388), *глубина* ‘глибина’, *глубокыи* ‘глибокий’ (Срезн. 1 : 520), *грабити* ‘красти, розкрадати’ (Срезн. 1 : 574), *довъльныи* / *довольныи* / *довльныи* ‘задоволеній’, ‘достатній, великий’ (Срезн. 1 : 687), *дъждь* / *дъждь* / *дождь* / *дожчь* ‘дощ’ (Срезн. 1 : 754–755), *желание* ‘бажання’, *желати* ‘бажати, прагнути’ (Срезн. 1 : 848–849), *жестокыи* / *жестъкыи* ‘немилосердний’ (Срезн. 1 : 863), *изба* / *изъба* ‘будинок, будівля’ (Срезн. 1 : 1030), *или* ‘якщо’, ‘невже’, ‘ніж’, ‘або’ (Срезн. 1 : 1089–1090), *иногда* ‘якось, колись’, ‘іншим разом’ (Срезн. 1 : 1101–1102), *конъць* ‘кінець’, ‘край’ (Срезн. 1 : 1273–1274), *кромъ* / *кръмъ* ‘крім’, ‘без’, ‘поза’ (Срезн. 1 : 1328), *къгда* / *когда* ‘у який час’ (Срезн. 1 : 1388), *либо* ‘або’ (Срезн. 2 : 20), *луна* ‘місяць’ (Срезн. 2 : 54), *лучь* ‘промінь’ (Срезн. 2 : 58–59), *лъгати* / *лгати* ‘обманювати’, *лъжа* / *лжа* ‘обман’, *лъживыи* / *лживыи* ‘нещирій’, *лъжъныи* / *ложъныи* ‘несправжній, фальшивий’ (Срезн. 2 : 60–62), *лъсть* / *лесть* ‘обман, хитрість’, ‘змова’, *лъстивыи* / *лстивыи* / *лъстьвыи* ‘хитрий, нещирій’, *лъстити* ‘обманювати’, *лъстьныи* / *лестьныи* ‘оманливий’, ‘догодливий, нещирій’ (Срезн. 2 : 67–69), *молниѡ* / *мольнѡ* / *молонѡ* ‘блискавка’ (Срезн. 2 : 203–204), *нельзѡ* / *нелзѡ* ‘неможливо’ (Срезн. 2 : 393), *ночь*, *нощь* ‘ніч’ (Срезн. 2 : 469, 470), *облакъ* ‘хмара’, *облачьныи* ‘хмарний’ (Срезн. 2 : 516, 518), *покои* ‘спокій’, ‘кончина’ (Срезн. 2 : 1110–1111), *польза* ‘благо, користь’, ‘вигода’, *пользъныи* / *полезъныи* (Срезн. 2 : 1149–1150), *потерьѡти* ‘втратити’ (Срезн. 3 : 1290), *прочь* / *проче* ‘геть’ (Срезн. 2 : 1607), *развъ* ‘крім’, ‘хіба що’ (Срезн. 3 : 27–28), *родитель* ‘батько’, *родительница* ‘мати’ (Срезн. 3 : 132), *сватъба* / *свадьба* ‘шлюб’, ‘урочистості з нагоди шлюбу’, ‘сватання’ (Срезн. 3 : 268–269), *скърбь* / *скръбь* / *скербь* ‘скорбота, печаль’, *скърбъныи* / *скръбъныи* / *скербныи* ‘неприємний’, ‘засмучений’, ‘образливий’, ‘поганий, незручний’ (Срезн. 3 : 402–403), *тъгда* / *тогда* / *тъгды* / *тогды* / *толды* ‘тоді, у той же час’ (Срезн. 3 : 1042), *хотѡ* ‘хоч’ (Срезн. 3 : 1393).

«Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» із зазначенням кількості випадків уживань фіксує *близ* / *близь* / *близь* (19) ‘біля, близько’ (ССУМ 1 : 100), *будушчи* (120) / *будучи* (5) ‘майбутній’, ‘нащадок’ (ССУМ 1 : 128–129),

везде (11) ‘скрізь, усюди’ (ССУМ 1 : 157), *второй / уторый* (7) ‘другий’ (ССУМ 1 : 204), *где / гдѣ* (565), *кде / кѣде* (9) ‘де’ (ССУМ 1 : 239), *кромѣ / кромь / кром / кромѣ* (11) ‘крім’, ‘без’ (ССУМ 1 : 516), *грабити* (4) ‘накладати секвестр, описувати майно’ (ССУМ 1 : 259), *здесь / здесе / здѣся* (4) ‘тут’ (ССУМ 1 : 393), *или* (1702) ‘або’, ‘а також’, ‘тобто’ (ССУМ 1 : 430–431), *истокъ* (1) ‘джерело’ (ССУМ 1 : 452), *конецъ / конец* (3) ‘кінець’ (ССУМ 1 : 493), *кругъ луны* ‘місячний цикл’ (ССУМ 1 : 517), *кторы / кторыи* (18) ‘який, котрий’, ‘а цей, а саме цей’, ‘якийсь, будь-який, який-небудь’ (ССУМ 1 : 524–525), *коуда* (310) ‘що, який’, ‘де’, ‘як, куди’ (ССУМ 1 : 526), *либо* ‘або, чи, чи то’ (ССУМ 1 : 545), *ложь* (1) ‘брехня, неправда’ (ССУМ 1 : 555), *льсть / лѣсть* (58) ‘лицемірство, обман’ (ССУМ 1 : 561), *нелзе, нельза* (1) ‘не можна’ (ССУМ 2 : 38), *ночь* (3) ‘ніч’ (ССУМ 2 : 57), *покои / покоуи* (26) ‘спокій, відсутність тривоги’, ‘мир, відсутність війни’ (ССУМ 2 : 178), *прочъ / прочь / проч* (12) ‘геть’ (ССУМ 2 : 267), *развъ / раздѣ* (8) ‘хіба що’, *развъ / развѣ* (4) ‘крім’ (ССУМ 2 : 287), *родитель / родитѣль / родител* (141) ‘батько’, у мн. ‘батьки’, у мн. ‘предки’, ‘батько, отець’ (ССУМ 2 : 295), *смотрити / смотрѣти / смотрѣти* (44) ‘розглядати’, ‘глядіти, пильнувати’, ‘зважати’, ‘розглядати, розбирати’, ‘переглядати справу’, ‘виносити судові рішення’, ‘вимагати’ (ССУМ 2 : 362), *советъ* (2) ‘порада’, ‘дорадчий орган верховного правителя’ (ССУМ 2 : 365), *тогда / тогды / тогдѣ / тогды / тогдѣ / тогда / тогдѣ* (307) ‘тоді’ (ССУМ 2 : 434), *хотѣ / хотѣ / хотѣ* (17) ‘хоч, хоча’ (ССУМ 2 : 516).

Наведені слова активно вживалися і в українській мові XVI – першої половини XVII ст., про що свідчать численні графічні варіанти багатьох із них: *благодарити* ‘дякувати’, *благодарно* ‘вдячно, з вдячністю’, *благодарный* ‘вдячний’ (СЛУМ 2 : 97), *близъ / близь* ‘близько, біля, коло, недалеко’, ‘близько, під’, ‘біля, поруч’ (СЛУМ 2 : 116), *бодрый / бодрий / бодръ* ‘чутливий, сторожкий’, ‘пильний, уважний’, *перен.* ‘свіжий’ (СЛУМ 3 : 7), *брюхо / брюхо* ‘живіт’, *перен.* ‘обжерливість, черевоугодництво’ (СЛУМ 3 : 81), *будучий / будучій / будучый / будущий / будущий* ‘майбутній, прийдешній’, ‘загробний, потойбічний, неземний’, ‘сущий, існуючий, нинішній’ (СЛУМ 3 :

90), *езде / ездѣ / есде / есьде / въздѣ* ‘скрізь, усюди’ (СЛУМ 3 : 203), *вещь / вещь* ‘річ, предмет’, ‘об’єкт’, ‘вчинок, поведінка’, ‘ритуал’, ‘справа’, ‘обов’язок’, ‘переживання’, ‘особливість’ (СЛУМ 4 : 10–11), *воплъ / вопль / въплъ* ‘розпачливий крик, лемент’ (СЛУМ 4 : 229), *восвояси* ‘додому, у свою країну, на батьківщину’ (СЛУМ 4 : 238), *второй* ‘який за числовим значенням відповідає кількісному числівнику два’, ‘який стоїть, іде за першим, означаючи порядок при лічбі’, ‘інший’, ‘у складі власної назви – при титулуванні короля’ (СЛУМ 5 : 68–69), *где / гдѣ* ‘де’ (СЛУМ 6 : 198), *глубина / глубіна / глубына / глубиня* ‘глибина’, *глубокий / глубокий / глубокий / глубоць / глубокий* ‘глибокий’, ‘віддалений’, ‘повний, цілковитий’, ‘пізній’, *глубоко* ‘глибоко’, ‘сильно, міцно, повністю, цілком’, ‘пізно’, ‘глибоко, досконало’ (СЛУМ 6 : 220–221), *грабити* ‘незаконно відбирати чуже майно’, ‘конфіскувати (майно)’, ‘захоплювати у своє відання’ (СЛУМ 7 : 67), *довольный / довольный / доволенъ* ‘задоволений’, ‘достатній’ (СЛУМ 8 : 76), *дождь / дождѣ / дожджѣ / дождѣ / дождѣ / дѣжджѣ* ‘дощ’ (СЛУМ 8 : 86), *желание / желаніє / желаніє / желанє* ‘бажання, прагнення’, *желати* ‘бажати, хотіти’ (СЛУМ 9 : 138–139), *жестокий / жестокий / жестоць / жесѣтоць* ‘жорстокий, безсердечний, безжалісний’, *жесѣтоко* ‘жорстоко, суворо’ (СЛУМ 9 : 147–148), *здеся / здеса / здесе / здѣса / здѣсь / здѣсе* ‘тут’ (СЛУМ 11 : 191), *изба / изтба / изѣба / ызба* ‘хата, дім’, ‘адміністративне приміщення’ (СЛУМ 13 : 33–34), *или* ‘або’, ‘а також’, ‘хіба, чи’ (СЛУМ 13 : 102–105), *иногда / иногда / инокгда* ‘іноді’, ‘якось, колись, інколи’ (СЛУМ 13 : 139), *источникъ / источнікъ / источьникъ* ‘потік води з-під землі’, ‘основа чого-небудь, вихідне начало’ (СЛУМ 13 : 212–213), *когда* ‘коли’ (СЛУМ 14 : 159), *конецъ / конецъ / конец / кунецъ* ‘кінець’ (СЛУМ 14 : 225), *кромъ / кром / кромъ / кромє / кромѣ / кромѣ / кромѣ / крумъ* ‘крім’, ‘без’ (СЛУМ 15 : 139–140), *куда* ‘куди’ (СЛУМ 15 : 171–172), *лестъ / льстѣ* ‘обман, лицемірство, фальш’, ‘спокуса, зваблювання’ (СЛУМ 16 : 24), *лжа / лѣжа / лѣжа, ложь / лож / ложѣ / лѣжѣ* ‘брехня, неправда’ (СЛУМ 16 : 29, 95), *лживый / лжівый / лжывый / лѣживый / лѣживый* ‘брехливий, неправдивий’, ‘фальшивий, несправжній’ (СЛУМ 16 : 31), *либо* ‘або, чи’ (СЛУМ 16 : 35–36),

луна 'небесне тіло', 'проміжок часу, протягом якого Місяць обертається навколо Землі', 'геральдичний знак', *перен.* 'сяйво, світло', *лунный, лунний* 'який стосується Місяця', 'який стосується місяця як проміжку часу' (СЛУМ 16 : 110–111), *лучь / лучь* 'промінь' (СЛУМ 16 : 118), *любезно* 'прихильно, привітно', 'люб'язно, ласкаво', 'побожно, благоговійно', *любезный / любезень* 'любимий, люблений', 'любий, милий', 'люб'язний, привітний' (СЛУМ 16 : 151), *покой* 'мир', 'кімната' (Тимч. 2 : 154), *родителка* 'мати' (Тимч. 2 : 275).

У Пересопницькому Євангелії (1556–1561), яке є перекладом канонічного тексту на «просту» мову, вжито *близь* (ПЄ : 421), *бодрь* (ПЄ : 423), *брєма* (ПЄ : 425), *бръвно* (ПЄ : 425), *везде* (ПЄ : 437), *вєщи* (ПЄ : 440), *вторьии* (ПЄ : 448), *глоубина, глоубоко* (ПЄ : 462), *дождь* (ПЄ : 474), *жєстоковы* (ПЄ : 486), *или* (ПЄ : 505), *когда* (ПЄ : 521), *конець* (ПЄ : 523), *кромь* (ПЄ : 527), *лєсть* (ПЄ : 530), *либо* (ПЄ : 531), *ложь* (ПЄ : 532), *ноч* (ПЄ : 564), *облакь* (ПЄ : 566), *потом* (ПЄ : 593), *прочь* (ПЄ : 608), *родители / родителі* (ПЄ : 616), *скорбь* (ПЄ : 446), *тогда / тогда* (ПЄ : 650), *хотя* (ПЄ : 668).

Українські актові книги і документи XVIII ст., «фіксуючи живе мовлення численних представників різних територіальних говірок та різних соціальних верств і груп», засвідчують *близь* (ДНМ : 180, 280, 282, 303, 329), *вездь* (ДНМ : 231, 271), *вторьии* (ДНМ : 26, 58, 60, 128, 206), *где* (ДНМ : 17, 25, 33, 42, 50, 73, 92), *жєстоко* (ДНМ : 189, 197, 233), *изба* (ДНМ : 316), *или* (ДНМ : 25, 34, 53, 62, 82, 106, 142, 158), *когда* (ДНМ : 35, 39, 47, 61, 64, 72, 77, 79), *конець* (ДНМ : 36, 130), *каторьии / каторий* (ДНМ : 23, 26, 30, 33, 47, 50, 55, 86), *кромь* (ДНМ : 174), *куда* (ДНМ : 73, 76, 85, 103, 110, 152), *либо* (ДНМ : 233), *покой* (ДНМ : 190), *потомь* (ДНМ : 28, 50, 56, 64, 74, 97, 110, 115), *прочь* (ДНМ : 190), *тогда* (ДНМ : 36, 61, 73, 76, 81, 110, 124, 143).

Органічність згаданих слів на українськомовному ґрунті підтверджується і їхнім уживанням у тексті «Енеїди» І.П. Котляревського (1798), що поклала початок новій українській мові. Словопоказчик до твору, укладений В.С. Ващенком, Ф.П. Медведєвим, О.П. Петровою, дозволяє оцінити частотність таких фіксацій у порівнянні з регулярністю відповідників,

закріплених сучасною літературною нормою. Пор.: *близ* (1) поряд із *близько* (2) (ЛЕК : 13), *бодрий* (1) за відсутності *бадьорий* (ЛЕК : 14), *вещ* (1) (ЛЕК : 23) поряд із *річ* ‘предмет’ (2) (ЛЕК : 152), *ізба* (1) (ЛЕК : 72) поряд із *хата* (17) (ЛЕК : 191), *куда* поряд із *куди* (ЛЕК : 83), *любезний* (1) (ЛЕК : 89) поряд із *люб’язно* (2) (ЛЕК : 89), *облако* (3) (ЛЕК : 110) поряд із *хмара* (9) (ЛЕК : 192), *потеряти* (4) (ЛЕК : 139) поруч із *загубити* (1) (ЛЕК : 57), *совіт* (1) (ЛЕК : 166) поряд із *порада* (4) (ЛЕК : 136), *хоть / хотя* (73) (ЛЕК : 193) поряд із *хоч, хоча* (8) (ЛЕК : 193).

Побутування аналізованих лексичних одиниць у живій українській мові ХІХ ст. підтверджують матеріали «Малорусько-німецького словаря» Є. Желехівського та С. Недільського (Львів, 1886). У реєстровій частині праці, що відбиває значною мірою стан західноукраїнської, галицької, народної мови, наведено: *близь* (Жел. 1 : 33), *бодрий, бодрість* (Жел. 1 : 37), *брэмя* (Жел. 1 : 43), *буду́чий* (Жел. 1 : 48), *вещ* (Жел. 1 : 66), *вопль* (Жел. 1 : 120), *втóрий* (Жел. 1 : 130), *глубина́, глубо́кий* (Жел. 1 : 144), *гра́бити* (Жел. 1 : 156), *дово́льний* (Жел. 1 : 191), *дож, дождж* (Жел. 1 : 193), *желáти* (Жел. 1 : 219), *жесто́кий* (Жел. 1 : 221), *конéць* (Жел. 1 : 362), *крóмі* (Жел. 1 : 382), *куда́* (Жел. 1 : 386), *лесть, лестéць, лестивий, лестити* (Жел. 1 : 402), *лжа, лживий* (Жел. 1 : 403), *луч* (Жел. 1 : 417), *облак* (Жел. 1 : 542), *потéря, потеряти* (Жел. 2 : 722), *проч* (Жел. 2 : 783), *родитель, родителька, родительский* (Жел. 2 : 810), *скорб* (Жел. 2 : 876), *свадьба́* (Жел. 2 : 853), *совіт* (Жел. 2 : 892), *тогда́ / тогди / тогді* (Жел. 2 : 971). Слова *благодарити, благодарний, благодарність* подано зі спеціальною позначкою, котра вказує на їхній застарілий характер на момент фіксації (Жел. 1 : 31).

Про уживаність у народному мовленні ХІХ ст. частини наведених вище слів поряд із синонімами, закріпленими як нормативні в сучасній українській мові, свідчить словник Б. Грінченка (Київ, 1907–1909): *близ* (Гр. 1 : 73), *бодрий, бодро, бодрити, бодритися* (Гр. 1 : 81), *буду́чий* (Гр. 1 : 106), *где = де* (Гр. 1 : 278), *грабитель, грабителька* (Гр. 1 : 320), *дово́льний* (Гр. 1 : 405), *конéць = кінець* (Гр. 2 : 277), *лесть = лестоці* (Гр. 2 : 356), *облак* (Гр. 3 : 13), *потéря,*

потеряти (Гр. 3 : 377), *родитель*, *родителька*, *родительський* (Гр. 4 : 28), *сва́йба / свáльба* = *весілля* (Гр. 4 : 103), *скорбити*, *скóрбний* (Гр. 4 : 140), *совіт*, *совіта́ти* (Гр. 4 : 164), *хотя* (Гр. 4 : 411).

Як елементи української мови такі лексеми розглядали й укладачі російсько-українських словників другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Одночасно ці праці демонструють процес витіснення за межі активного запасу зазначених найменувань, на що вказує розміщення цих назв наприкінці синонімічних рядів, еквівалентне низькій частотності вживань. Зокрема у словнику М. Уманця та А. Спілки (Львів, 1893–1898) відповідниками до російського *брюхо* виступають українські *пузо*, *черев*, *живіт*, *бру́хо* (УС 1 : 50), до *потерять* – *загубити*, *згубити*, *утратити*, *стратити*, *утеряти*, *потеряти*, *посяти* (УС 3 : 133), до *потомъ* – *потім*, *потім того*, *потому*, *після того*, *опісля*, *навпісля*, *навпослі*, *потóм*, *відтак*, *далі* (УС 3 : 135), до *совѣтъ* – *рада*, *порада*, *совіт*, *совѣтовать* – *радити*, *раяти*, *совітувати* (УС 4 : 56). В академічному перекладному словнику за редакцією А. Кримського (1924–1933) до російського *близ* подано українські *поблизу*, *близ*, *близько* та ін. (РУС : 44), до *бодро* – *бaдьоро*, *бадьорно*, *моторно*, *жваво*, *бóдро* (із ремаркою *рідко*), *бодрéнно*; *бодрий* – *бадьорий*, *невтомлений*, *жвавий*, *бóдрий*, *бодрéнний* (РУС : 48), до *будущий* – *майбутній*, *прийдешній*, *прийшлий*, *прийдуций*, *буду́чий* (із ремаркою, що вказує на поширеність назви на Галичині), *потомний* (РУС : 64), до *где* – *де*, *зде* (із вказівкою на поширеність у західних регіонах України) (РУС : 220), до *лестъ* – *лестоці*, *лестки*, *лестъ* (із вказівкою на застарілий характер одиниці та її піднесено-урочистий відтінок) (РУС : 929), до *ложь* – *неправда*, *брехня*, *лжа*, *олжа*, *лож* (із вказівкою на рідковживаність, застарілий характер спільнокореневих одиниць), *ф[хв]альш* (РУС : 964), *лживый* – *неправдомовний*, *неправдивий*, *брехливий*, *фальшивий*, *облудний*, *лживий*, *олживий* (із ремаркою *стар.*) (РУС : 935). Щоправда деякі одиниці ще лишаються пріоритетними найменуваннями для мовної свідомості лексикографів, пор. рос. *вещь* – укр. *вещ* (із вказівкою на поширеність на Лівобережній Україні) (УС 1 : 72), рос. *довольный* – укр. *довóльний*,

задоволений, радий (УС 1 : 184), рос. *родители* – укр. *родителі, старі, батьки, батько й мати* (УС 3 : 273). В українсько-російському словнику О. Ізюмова (Харків–Київ, 1930) у реєстровій частині з-поміж розглянутих слів зазначено лише *будучий* (Із. : 45) та *скóрбний* (Із. : 788). Слід зауважити, що згадані словники не відтворюють усього спектру тогочасної української лексики, на що вказували й самі автори. Наприклад, М. Уманець і А. Спілка, як сказано в передмові до їхньої праці, «...випускали й такі слова, котрі, властиві обом мовам, мають однакове значінне і навіть пишуться однаково...» (УС 1 : 6).

І. Огієнко у своєму етимологічно-семантичному словнику як архаїчні українські лексеми (станом на першу половину ХХ ст.) розглядає: *брюх, брухо, брух* ‘черевко, живіт’ (ЕССУМ 1 : 179), *вторий* ‘другий’ (ЕССУМ 1 : 252), *лжа* ‘брехня’ із заувагою «слово *лжа*, як архаїзм, уживається в нас і тепер’ (ЕССУМ 2 : 358), *луна* ‘назва планети, що в нас Місяцем зветься’ (ЕССУМ 2 : 391), *нельзя* – «стародавнє укр. слово, яке тепер заступаємо виразом “не можна”» (ЕССУМ 3 : 255). Без позначки *арх.* учений наводить *грабити* ‘силою забирати майно’ (ЕССУМ 1 : 298), *лесть* ‘маніфестування нещирої «приязності» для замаскування зрадливості’ (ЕССУМ 2 : 356), *проч* – «давнє *прочь*, на Наддніпрянщині вже зовсім не вживане, тут *геть*. В З.У. часте, бо підтримується й п. *przez*» (ЕССУМ 4 : 138), *родители* (із заувагою *рідко, батьки*) – «у давній укр. мові *родители* у множині це 1. батьки 2. предки 3. родичі» (ЕССУМ 4 : 184). В іншій праці – «Українському стилістичному словнику» (Львів, 1924) – дослідник, коментуючи нюанси українського літературного слововживання, зазначає, що слова *близ, ділати, жестокий, кромі, лож, нельзя, облак* трапляються переважно на Галичині, на Великій Україні їх заступили інші назви (УСС : 32, 109, 129, 201, 217, 249, 257).

У процесі історичного розвитку частина старих словоформ зазнала фонетичних, словотвірних модифікацій та побутує нині у видозміненому вигляді в літературній українській мові, пор.: *где* – *де*, *глубина* – *глибина*, *грабити* – *грабувати*, *довольний* – *задоволений*, *конець* – *кінець*, *куда* – *куди*, *лесть* – *лестоці*, *ноч* – *ніч*, *покой* – *спокій*, *скорб* – *скорбота*, *тогда* – *тоді*.

Сліди деяких давніх найменувань часом проглядаються у коренях споріднених лексем: арх. *вторий* – літ. *повторний, повторення, повторювати, вторинний*; широке коло композитів із компонентом *лже-* (*лжеапостол, лжебог, лжевчений, лженаука, лжепатріот, лжеприсяга, лжепророк, лжесвідок, лжетеорія, лжетлумачення*) тощо.

Компактну групу архаїчних найменувань, що ввійшли до лексичної системи російської мови і сприймаються нині як росіізми, складають запозичені (прямо чи за старослов'янським посередництвом) з середньогрецької (де вони – латинського походження) назви місяців, які домінували в офіційних документах від давньоруських часів на противагу рідковживаним у староукраїнському письменстві питомим найменуванням¹⁰⁰: *август* (Срезн. 1 : 5; ССУМ 1 : 64; СЛУМ 1 : 70; ДНМ : 268), *апріль* (Срезн. 1 : 27; ССУМ 1 : 78; СЛУМ 1 : 118), *декабрь* (Срезн. 1 : 651; ССУМ 1 : 292; СЛУМ 7 : 222; ДНМ : 207), *єнвар* (Срезн. 1 : 828), *іюль* (Срезн. 1 : 1168; ССУМ 1 : 456, 458; СЛУМ 13 : 236; ДНМ : 278), *іюнь* (Срезн. 1 : 1168; ССУМ 1 : 456; СЛУМ 13 : 236; ДНМ : 208), *май* (Срезн. 2 : 101; ССУМ 1 : 571; СЛУМ 17 : 14; ДНМ : 61), *март* (Срезн. 2 : 112; ССУМ 1 : 578; СЛУМ 17 : 56; ДНМ : 350), *ноябрь* (Срезн. 2 : 470; ССУМ 2 : 57; ДНМ : 227), *октябрь* (Срезн. 2 : 654; ССУМ 2 : 80), *сентябрь* (Срезн. 3 : 334; ССУМ 2 : 338), *февраль* (Срезн. 3 : 1353; ССУМ 2 : 498; ПЄ : 667; ДНМ : 25). Книжна практика позначень місяців зберігалася в українській мові аж до початку ХХ ст., що послідовно підтверджують тогочасні російсько-українські словники, де такі лексеми подано в перекладній частині на першому місці. У народне мовлення міцно увійшло лише позначення *май*, що кваліфікується нині як розмовне й поетичне (СУМ-20 8 : 385).

Узусна лексика

Із позиції мовної свідомості пересічного українця ХХІ ст. як позначений російським впливом може сприйматися (і відповідно щораз обмежуватися у використанні) цілий пласт давніх українських слів, уживаних нині в

¹⁰⁰ Детальніше див.: Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. Київ : Наукова думка, 1992. С. 55–58, 80–91.

побутовому повсякденному спілкуванні, усній мові, народних говірках. У словниках зазвичай їх супроводжують позначки, що вказують на розмовний, просторічний, діалектний характер таких одиниць. Серед них як слова *бедро*, *бистрий*, *боліти* ‘хворіти’, *будто*, *вверх / уверх, вверху / уверху*, *ветхий*, *видіти*, *визивати*, *воздух*, *врем’я / урем’я*, *всегда / всігда*, *глава*, *глухий*, *год*, *гóрод*, *да ‘та’*, *даром*, *другий ‘інший’*, *если*, *жа́лоба*, *жизнь*, *жолудок*, *зависть*, *звізда*, *кожа*, *краска*, *кріпкий (кріпко)*, *кушати*, *лікарство*, *лучче*, *мисль*, *многий (много)*, *начало (начати / начинати)*, *обида (обижати)*, *обув (вбуватися, вбутий)*, *оставити (оставляти, остатися, оставатися)*, *оп’ять*, *побіда (побідити)*, *положити*, *получати / получить*, *пословиця*, *послі*, *послідній*, *празник*, *строїти*, *ум*, *язик ‘мова’*; так і узусні фонетичні чи графічні, словотвірні паралелі літературних форм *блистѣти*, *глас*, *дурак*, *железо (железний)*, *комната*, *красота*, *обычай*, *обіщати*, *обучати*, *около*, *первий*, *пчола*, *сюда*, *тайна*, *тишина*, *туда*, *угол* тощо. Визначення цих лексичних одиниць як псевдоросіізмів можливе лише з огляду на комунікативні обставини їхнього вживання: за певних умов та в певному контекстуальному оточенні вони можуть виявляти дифузні ознаки, характерні для запозичень чи інтерферем.

Уживання цих назв (також у більшості випадків генетично праслов’янських) помітне вже в текстах давньокиївської писемності: *бедро* ‘стегно’ (Срезн. 1 : 47), *бльстѣти* ‘блищати’ (Срезн. 1 : 119), *болѣти* ‘хворіти’, ‘турбуватися’ (Срезн. 1 : 150), *быстрыи* ‘швидкий’ (Срезн. 1 : 204), *ветъхьи* ‘старий, стародавній’ (Срезн. 1 : 249), *видѣти* ‘бачити’, ‘дивитися’ (Срезн. 1 : 256–257), *въздухъ / воздухъ* ‘повітря’ (Срезн. 1 : 354), *врѣмя / время* ‘час’ (Срезн. 1 : 319–321), *вьсегда / вьегда* ‘завжди’ (Срезн. 1 : 468), *вызывати* ‘викликати’ (Срезн. 1 : 443), *глава* ‘голова’, ‘життя’, ‘частина, розділ’ (Срезн. 1 : 513–514), *годъ* ‘час’, ‘термін’, ‘рік’ (Срезн. 1 : 537–539), *городъ, городъкъ* ‘укріплення, фортеця, місто’, ‘захист’ (Срезн. 1 : 555–557), *да ‘і, та’* (Срезн. 1 : 620), *другьи* ‘інший’ (Срезн. 1 : 727), *дѣлати* ‘працювати’, ‘обробляти (землю)’, ‘виготовляти, будувати’ (Срезн. 1 : 785–786), *жалоба* ‘скарга’ (Срезн.

1 : 842), *жельзо* ‘залізо’, ‘зброя, залізне знаряддя’, ‘ланцюг’, у *мн.* ‘пута’, *жельзьныи* ‘залізний’, ‘міцний, хоробрий’ (Срезн. 1 : 850–853), *жизнь* ‘життя’, ‘спосіб життя’, ‘майно’ (Срезн. 1 : 872–873), *зависть* ‘заздрість’ (Срезн. 1 : 901), *звѣзда* ‘зірка’, *звѣздьныи* ‘зоряний’ (Срезн. 1 : 964, 965), *кожа* ‘шкіра’ (Срезн. 1 : 1245), *красота* ‘краса’, ‘пишнота’, ‘прикраса’ (Срезн. 1 : 1316), *крѣпъкыи / крѣпкыи* ‘сильний’, ‘суворий’, ‘завзятий’, *крѣпко* ‘міцно, завзято’ (Срезн. 1 : 1352–1353), *луче / лучьше / лутче* ‘краще’, *лучии / лючии* ‘кращий’, ‘знатний, старший’ (Срезн. 2 : 57), *мъного* ‘багато’, *мъногажъды / многажъды* ‘часто’, *мъногыи* ‘численний’, ‘великий, сильний’, *мъножъство* ‘безліч’ (Срезн. 2 : 205–212), *мысль* ‘роздум, судження’, ‘намір, умисел’, ‘уява’ (Срезн. 2 : 216–217), *начало* ‘початок’, ‘основа’, *начати* ‘почати’, ‘напасти’ (Срезн. 2 : 348–349), *нужда* ‘необхідність’, ‘примус’ (Срезн. 2 : 475), *обида* ‘образа’, ‘ворожнеча’, *обидѣти* ‘ставитися несправедливо, ображати’ (Срезн. 2 : 502–504, 506), *обувати* ‘взувати’, *обуватисѧ* ‘взуватися’ (Срезн. 1 : 557), *обычаи* ‘звичка’, ‘звичай, неписаний закон, старовина’ (Срезн. 2 : 574), *обѣщатисѧ* ‘дати слово’ (Срезн. 2 : 590), *обучитисѧ* ‘навчитися’ (Срезн. 2 : 560), *около / околь* ‘навколо’ (Срезн. 2 : 645), *оплъть* ‘назад’ (Срезн. 1 : 702), *оставити* ‘лишити на місці’, ‘покинути’, ‘надати’ (Срезн. 2 : 736–737), *отворити* ‘відкрити’ (Срезн. 2 : 757), *първыи / пръвыи / пъръвыи / первыи* ‘який передує другому при нумерації’, ‘який передує наступним’, ‘давній’, ‘старий (про Святе Письмо)’, ‘перший за значенням, найважливіший’ (Срезн. 2 : 1765–1769), *побѣда* ‘перемога’, ‘війна’, *побѣдити* ‘перемогти’, *побѣждати* ‘перемагати’ (Срезн. 2 : 990–992), *положити* ‘помістити, покласти’, ‘запропонувати’, ‘поховати’, ‘взяти’, ‘зняти’, ‘покласти, віддати, пожертвувати’, ‘зберегти’, ‘покласти’, ‘ухвалити’, ‘здійснити’, ‘лишити’ (Срезн. 2 : 1132), *получати* ‘приймати, отримувати’, *получити* ‘прийняти, отримати’ (Срезн. 2 : 1141, 1142), *пословица* ‘прислів’я, приказка’ (Срезн. 2 : 1236), *посль / послъ* ‘потім’ (Срезн. 2 : 1243), *посльдъннии* ‘який іде після, останній’, ‘найменш важливий’, ‘найпізніший, нинішній’, ‘майбутній’ (Срезн. 2 : 1246), *праздъникъ* ‘святкування, свято’ (Срезн. 2 : 1364–1365), *строити* ‘будувати, зводити’,

‘виготовляти’, ‘влаштовувати’ (Срезн. 2 : 554–555), *таина* ‘таємниця’, ‘схованка’, ‘потаємне, таємниче’ (Срезн. 3 : 913–914), *тишина* ‘тиша’, ‘мир, спокій’ (Срезн. 3 : 965–966), *туда* ‘туди’, ‘там, на тому місці’ (Срезн. 3 : 1032), *умь* ‘душа, сукупність духовних сил’, ‘здатність мислити і пізнавати, розум’, ‘думка’, ‘причина’ (Ср. 3 : 1211–1213), *языкъ* ‘язик як частина тіла’, ‘мовлення’, ‘мова, говір’, ‘народ, плем’я’, ‘полонений’, ‘заповіт’ (Срезн. 3 : 1646–1649).

Активно побутовали виділені слова й у староукраїнській мові XIV – XV ст., про що свідчать високі статистичні показники, відзначені лексикографами: *бчола / пчела* (24) ‘бджола’, *у мн.* ‘колоди, дуплянки, вулики з бджолами’ (ССУМ 1 : 133, 2 : 279), *в верх, уверхъ* (2) / *въ верхъ, уверхъ* (4) ‘угору’ (ССУМ 1 : 156, 208), *въ верхоу / оу верху* (7) ‘вище’ (ССУМ 1 : 207), *ветхьи* (1) ‘старий’ (ССУМ 1 : 170), *видѣти / видѣти* (377) ‘бачити’, ‘відчувати, зазнавати’, ‘ставитися (до кого)’, *видѣтисъ* (16) ‘здаватися, видаватися’, ‘зустрічатися, бачитися’ (ССУМ 1 : 172), *врѣмѧ / вѣремѧ* (4) ‘час’ (ССУМ 1 : 200), *всегда* (2) / *въсегда* (1) ‘завжди’ (ССУМ 1 : 201, 209), *глава* (2) ‘старший за становищем у сім’ї, в домі’ (ССУМ 1 : 242), *годъ* (152) ‘рік’ (ССУМ 1 : 247), *городъ / город* (117) ‘укріплене місце з оборонними спорудами’, ‘великий населений пункт’, ‘населення міста, фортеці’ (ССУМ 1 : 253), *да* (26) ‘та, і’ (ССУМ 1 : 273–274), *дѣлати / дилати* (15) ‘робити, чинити, виконувати’ (ССУМ 1 : 292), *други / други / другьи / другы* (48) ‘не такий, відмінний від даного, інший’ (ССУМ 1 : 326), *если / естѣли / если* (41) ‘якщо, коли’ (ССУМ 1 : 350), *жалоба* (52) ‘скарга’ (ССУМ 1 : 353), *жаловати ся* (7) ‘подавати скаргу’, ‘жалітися, скаржитися’ (ССУМ 1 : 354), *жѣлизо / жѣлѣзо* (2) ‘залізні вироби’ (ССУМ 1 : 357), *зависть* (1) ‘заздрість’ (ССУМ 1 : 372), *каждьи / каждыи / кажды* (218) ‘кожний’ (ССУМ 1 : 459), *кожа* (35) ‘шкіра’ (ССУМ 1 : 484), *крѣпкии* (1) ‘непохитний, твердий’, *крѣпко* (4) ‘непохитно, твердо’, ‘законно’ (ССУМ 1 : 521), *много* (53) ‘багато’, *многьи* (44) ‘численний’ (ССУМ 1 : 603), *мысль / мысль* (5) ‘помисел, намір’ (ССУМ 1 : 625), *начати* (3) ‘почати’ (ССУМ 1 : 28), *обида* (3) ‘кривда’ (ССУМ 2 : 68), *обѣцати* (2) ‘пообіцяти, дати

обітницю, зобов'язатися' (ССУМ 2 : 67), *обычаи* (95) 'звичай', 'спосіб, прийом', 'узвичаєне право, закон' (ССУМ 2 : 72), *около* (3) 'довкола, навколо', *около* (13) 'коло, біля' (ССУМ 2 : 79), *опать / опат / опать / опет / опать / опят* (36) 'знов, знову' (ССУМ 2 : 90), *оставить* (23) 'залишити', 'віддати у власність, розпорядження', 'покинути, залишити', 'затримати, залишити', 'заповісти', 'забезпечити', *оставати* (12) 'залишати' (ССУМ 2 : 96), *остати сѧ* (8) 'залишитися' (ССУМ 2 : 97), *отворити* (8) 'відкрити' (ССУМ 2 : 101), *первыи* (73) 'співвідносний із числом один', 'попередній, давніший', 'якого досі не було, не існувало', 'визначний, видний' (ССУМ 2 : 134), *письмо* (4) 'те, що написане', 'живописання', 'послання, лист' (ССУМ 2 : 149), *побѣдоносець* (9) 'титул святого Георгія' (ССУМ 2 : 158), *положити / положыти / положить* (74) 'виложити, викласти', 'пред'явити, показати, покласти', 'визначити, встановити, покласти, вказати', 'заплатити, дати', 'покласти', 'поховати' (ССУМ 2 : 183–184), *посль / после / послы* (24) 'потім, після' (ССУМ 2 : 202), *посльднии* (6) 'останній', 'майбутній, спадкоємний', 'наслідник, наступник', *посльдне* (1) 'в останній раз, останнім часом' (ССУМ 2 : 203), *потомъ / потом / потомъ / потоумъ* (149) 'потім, пізніше, після' (ССУМ 2 : 213), *строити* (1) 'установлювати' (ССУМ 2 : 394), *таина* (1) 'таємниця' (ССУМ 2 : 416), *тоуда* (2) 'туди' (ССУМ 2 : 448), *оуголь* (5) 'ріг, кут, вигин' (ССУМ 2 : 464), *цельм умом* (ССУМ 2 : 476), *языкъ* (8) 'мова', 'заповіт', 'народ, плем'я', 'лист' (ССУМ 2 : 579).

У писемних джерелах української мови XVI – першої половини XVII ст. широко засвідчуються *бедро* 'стегно', 'нога', 'рід, потомство' (СЛУМ 2 : 33), *быстро / бистро* 'швидко', 'проникливо', *быстрый / бистрий / быстрий* 'швидкий, прудкий', 'рясний (про сльози)', 'великий', 'проникливий, гострий', 'кмітливий, розторопний, спритний', *быстрѣй* 'швидше' (СЛУМ 3 : 113–114), *болѣти / болети / болити* 'хворіти', 'відчувати фізичний біль', 'страждати, переживати, тривожитися', 'турбувати, хвилювати', 'зазнавати утисків, бути пригніченим' (СЛУМ 3 : 27–28), *будто / будьто* 'буцім, ніби, немов' (СЛУМ 3 : 89), *вверхъ / уверхъ* (СЛУМ 3 : 188), *вверху / уверху* (СЛУМ 3 : 188), *ветхий /*

ветохъ / ветхій / ветхий / ветъхий / ветъхий ‘старий, ветхий’, ‘стародавній, древній’, ‘смертний, тлінний’ (СЛУМ 4 : 5–6), *видіти / видети / видеть / видити / видыти / видѣти / видѣть / відети / відити / відіти / відѣти / выдиты / выдѣти* ‘бачити’ (СЛУМ 4 : 47–50), *видітися / видетисе / видетися / видетиса / видитисе / видитись / видитися / видитиса / видѣтисе / видѣтися / выдитиса* ‘бачитися’, ‘здаватися, вважатися, уявлятися’, ‘видаватися, сприйматися, здаватися, усвідомлюватися’, ‘зустрічатися, бачитися’, ‘хотітися, бажатися’ (СЛУМ 4 : 50–51), *воздухъ / въздухъ, воздушокъ / вздушокъ / въздушокъ* ‘газоподібна речовина, якою дихають живі істоти’, ‘повітря – простір над землею’, *перен.* ‘вершина’, *воздушный / въздушный* ‘повітряний’, *перен.* ‘про нечисту силу, злих духів, які перебувають у повітрі’ (СЛУМ 4 : 174–175), *время / времіє / времня / время / врѣмя* ‘час’, *временно* ‘тимчасово’, *временный / врѣменьный* ‘тимчасовий, короткочасний’ (СЛУМ 5 : 14–16), *всегда / въсегда / всегда / всигди / всѣгди / всюгди / усюгды* ‘постійно, завжди, скрізь’ (СЛУМ 5 : 24–25), *глава* ‘розділ’ (СЛУМ 6 : 212), *гласъ / глас* ‘голос’, ‘заклик, веління’, ‘мова, слово’, ‘думка, судження’, ‘мотив у системі церковного співу’, ‘прохання’ (СЛУМ 6 : 216–217), *глупецъ* ‘дурень, дурний’, *глупо* ‘нерозумно, подурному’, *глупый / глупій / глупі / глупъ / глупый / кглупый* ‘нерозумний, дурний’ (СЛУМ 6 : 224–225), *годъ / год / гудъ* ‘рік’ (СЛУМ 6 : 246), *городъ* ‘укріплене місце з оборонними спорудами’, ‘населений пункт’, ‘місто з населенням міста, укріплення’ (СЛУМ 7 : 38), *да* ‘і, та’ (СЛУМ 7 : 149), *даромъ* ‘даремне, даремно’ (СЛУМ 7 : 179), *другий* ‘інший; не такий, як цей’ (СЛУМ 8 : 208–209), *дуракъ* ‘нерозумна людина’ (СЛУМ 8 : 227), *дѣлати / делати* ‘робити, чинити’, ‘обробляти (землю)’, ‘готувати (їжу)’, ‘давати (повинність, данину, милостиню)’, ‘втілювати, здійснювати’, *перен.* ‘іти, слідувати’ (СЛУМ 9 : 9–10), *если / если / еслі / еслы / естли / естли / естли* ‘якщо, коли’, ‘хоч’ ‘чи’ (СЛУМ 9 : 101–103), *жалоба* ‘скарга’ (СЛУМ 9 : 117), *жаловатися / жаловатиса / жаловатисе / жаловатись* ‘жалітися, скаржитися; оскаржувати’ (СЛУМ 9 : 122), *железный / железъный / железный / желѣзный / железень / желѣзень* ‘виготовлений із заліза’, ‘який містить залізо’, *перен.* ‘дуже міцний, сильний’,

железо / *желизо* / *желъзо* ‘залізо як метал’, ‘вироби із заліза’, у *мн.* ‘кайдани, ланцюги’, ‘зброя’ (СЛУМ 9 : 140–141), *живо* / *жыво* ‘живо, швидко, хутко’ (СЛУМ 9 : 151), *жизнь* / *жізнь* / *жызнь* ‘існування всього живого’, ‘існування людини від народження до смерті’, ‘спосіб існування людини’ (СЛУМ 9 : 163), *жолудокъ* ‘шлунок’ (СЛУМ 9 : 176), *зависть* / *завесть* / *зависть* / *завист* ‘заздрість’, ‘ревнощі’, *завистливъ* ‘заздрісний’ (СЛУМ 9 : 228), *звъзда* / *звезда* ‘зірка’, ‘комета’, ‘предмет у формі зірки’, ‘світла пляма на лобі тварини’ (СЛУМ 11 : 133–134), *краска* ‘фарба’, ‘колір, барва’ (СЛУМ 15 : 82), *кожа* ‘шкіра’, ‘вичинена шуба вбитої тварини’, ‘оболонка, зовнішній покрив плода рослини’, *кожаний* / *кожаний* / *кожанъ* ‘шкіряний’ (СЛУМ 14 : 160–161), *комната* / *комъната* / *кумната* / *кузната* / *ковната* ‘кімната’, *комнатный* ‘кімнатний’ (СЛУМ 14 : 212), *красота* ‘те, що красиве, прекрасне’, ‘приваблива зовнішність, уroda’, ‘довершеність, досконалість’, ‘радості, блага; задоволення’ (СЛУМ 15 : 86–87), *крѣпкий* / *крѣпкій* / *крѣпкі* / *крѣпкый* / *крѣпокъ* / *крепкий* / *крѣпкий* / *крипки* ‘який важко піддається руйнуванню’, ‘фізично витривалий’, ‘звучний, сильний’, ‘стійкий, непохитний, незламний’, ‘непорушний, твердий’, ‘надійний, міцний’, ‘могутній’, *крѣтко* / *крѣпъко* / *крѣпъко* / *крепко* / *крѣпко* / *крипко* ‘міцно, твердо’, ‘міцно, надійно’, ‘завзято, ревно’, ‘сильно, міцно’, ‘строго, суворо’ (СЛУМ 15 : 158–160), *кушати* ‘пробувати, куштувати’ (СЛУМ 15 : 207), *лучше* / *лутче* / *лутше* / *луцше* / *луче* / *лучшей* ‘ліпше, краще’, ‘досконаліше’, ‘охочіше’, *лучший* / *лутчей* / *лутчий* / *лучши* / *лучьший* ‘досконаліший, кращий’, ‘кращий, більш ефективний’, ‘більший, кращий’, ‘певніший, переконливіший, кращий’ (СЛУМ 16 : 117–118), *лѣкарство* / *лекарство* / *лекаръство* / *лѣкаръство* ‘ліки’, ‘лікування’, *перен.* ‘те, що рятує, очищає душу’ (СЛУМ 16 : 127–128), *много* ‘багато’, ‘дуже, сильно’, ‘довгочасно, тривало’, ‘часто, неодноразово’, ‘значно, далеко’ (СЛУМ 17 : 228–230), *мыслити* ‘думати’, *мысль* ‘думка’ (Тимч. 1 : 442), *обување* / *обувье* ‘взуття’, *обути* ‘взути’ (Тимч. 2 : 22), *обычай* ‘звичай’ (Тимч. 2 : 24), *около* ‘стосовно’ (Тимч. 2 : 38), *отворити* ‘відкрити’ (Тимч. 2 : 62), *побѣда* ‘перемога’ (Тимч. 2 : 116), *строити* ‘робити, влаштовувати’ (Тимч. 2 : 371),

первый ‘перший’, ‘попередній’ (Тимч. 2 : 91), *пословица* ‘слух, поголос’ (Тимч. 2 : 182), *языкъ* ‘мова, мовлення’, ‘полонений, у якого добувають свідчення про ворога’ (Тимч. 2 : 510).

У тексті Пересопницького Євангелія, покликаному нести Слово Боже зрозумілою для тогочасного українця мовою, уживаються форми *бедра* (ПЄ : 420), *болезни* (ПЄ : 423), *ветъхомоу* (ПЄ : 440), *видѣти* (ПЄ : 441), *время* (ПЄ : 446), *всегда* (ПЄ : 440), *вызываючи* (ПЄ : 454), *глупыи* (ПЄ : 462), *годъ* (ПЄ : 463), *город* (ПЄ : 464), *да (спол.)* (ПЄ : 467), *другой* (займ.) (ПЄ : 476), *дѣлати* (ПЄ : 478), *если / еслі* (ПЄ : 481), *жалобоу, жаловати сѧ* (ПЄ : 484), *жельзными* (ПЄ : 485), *зависти* (ПЄ : 490), *кожаныи* (ПЄ : 521), *крѣпкыи* (ПЄ : 528), *лъкарства* (ПЄ : 534), *мыслити, мыслію* (ПЄ : 547), *много* (ПЄ : 541), *настоящюи / настоящеи* (ПЄ : 555), *началь* (ПЄ : 556), *обиды* (ПЄ : 566), *облакъ* (ПЄ : 566), *обоуви, обуты* (ПЄ : 566), *около* (ПЄ : 567), *оставит* (ПЄ : 573), *опять* (ПЄ : 573), *первыи* (ПЄ : 576), *побѣдоу* (ПЄ : 581), *положити* (ПЄ : 588), *получити* (ПЄ : 588), *послѣ* (ПЄ : 591), *послѣднѣму* (ПЄ : 591), *потомъ* (ПЄ : 593), *празникъ* (ПЄ : 596), *пчель* (ПЄ : 610), *таино / тайно* (ПЄ : 645), *тишина* (ПЄ : 648), *оуглови, оуглоу* (ПЄ : 658), *оумомъ* (ПЄ : 661).

Пам’ятки ділової та народнорозмовної мови XVIII ст. фіксують *будто* (ДНМ : 31, 68, 76, 78, 81, 98, 111), *болѣзнь* (ДНМ : 329), *видѣти* (ДНМ : 152, 153), *время* (ДНМ : 30, 45, 58, 90, 139, 157), *всегда* (ДНМ : 40, 63, 66, 105, 123, 218), *год* (ДНМ : 54, 108, 164, 212, 300), *городъ* ‘великий населений пункт’ (ДНМ : 27, 105, 344), *да ‘та’* (ДНМ : 26, 51, 55, 64, 136), *другий* ‘інший’ (ДНМ : 48, 77, 118), *дѣлати* (ДНМ : 67), *жалоба* (ДНМ : 47), *жельзо* (ДНМ : 228, 305, 322), *жельзныи* (ДНМ : 137), *жызнь* (ДНМ : 353), *комната* (ДНМ : 79, 86), *крѣпкии* (ДНМ : 110), *крѣпко* (ДНМ : 215, 217, 218), *мисль* (ДНМ : 221), *много* (ДНМ : 50, 63, 73, 94, 119, 137), *начати* (ДНМ : 95, 281, 282), *обычай* (ДНМ : 329), *около* (ДНМ : 76, 134, 185, 204, 206), *опять* (ДНМ : 291, 292), *оставити* (ДНМ : 169, 215), *первыи* (ДНМ : 59, 82, 104, 180), *положити* (ДНМ : 52, 53), *после* (ДНМ : 160, 175, 176), *пчолы* (ДНМ : 104, 105, 173, 176), *сюда* (ДНМ : 52,

78, 108, 124, 131), *тайно* (ДНМ : 26, 183, 214, 327), *тогда* (ДНМ : 36, 61, 72, 76, 81, 110, 124, 143), *туда* (ДНМ : 35, 79, 87, 99, 109, 119).

В «Енеїді» І. Котляревського повсякчас трапляються назви, котрі з погляду сучасних пересічних мовців, можуть не сприйматися як українські: *бистрий* (1), *бистріше* (1) (ЛЕК : 12) поряд із *швидкий* (2), *швиденький* (1), *швидко* (10), *швиденько* (1), *швидше* (21) (ЛЕК : 199); *боліти* (1) (ЛЕК : 14) за відсутності *хворіти*; *будто* (1) (ЛЕК : 16) за відсутності *ніби*; *вверх* (1) (ЛЕК : 20) поруч із *вгору* (4) (ЛЕК : 21); *ветхий* (2) (ЛЕК : 23), *старинний* (2) (ЛЕК : 169) поруч із *старий* (46) (ЛЕК : 169), *давній* (5) (ЛЕК : 41); *видіти* (1) (ЛЕК : 24) поряд із *бачити* (32) (ЛЕК : 10); *визивати* (5) (ЛЕК : 24) поруч із *викликати* (2) (ЛЕК : 24); *воздух* (1) (ЛЕК : 29) за відсутності *повітря*; *врем'я* (10) (ЛЕК : 32) поруч із *час* (22) (ЛЕК : 195); *год* (7) (ЛЕК : 36) за відсутності *рік*; *даром* (3) за відсутності *дарма*, *даремне* (ЛЕК : 41), *дурак* (1) поруч із *дурень* (7) (ЛЕК : 49); *живо* (1) (ЛЕК : 53) поряд із *хутко* (3) (ЛЕК : 194), *швидко* (10) (ЛЕК : 199); *жизнь* (15) (ЛЕК : 53) за відсутності *життя*; *звізда* (7) (ЛЕК : 63) за відсутності *зірка*; *краска* (1) (ЛЕК : 81) за відсутності *фарба*; *красота* (1) (ЛЕК : 81) за відсутності *краса*; *кріпкий* (1), *кріпко* (1), *кріпенько* (1) (ЛЕК : 82) поруч із *міцний* (1), *міцно* (2) (ЛЕК : 94); *лікарство* (1) (ЛЕК : 88) за відсутності *ліки*; *мисль* (3) (ЛЕК : 94) поруч із *думка* (7) (ЛЕК : 49); *многий* (2) (ЛЕК : 95) поряд із *багацько* (14) (ЛЕК : 9); *начати* (8) (ЛЕК : 103) за відсутності *почати*; *обіщати* (4) (ЛЕК : 110) за відсутності *обіцяти*; *обида* (1) (ЛЕК : 110) за відсутності *образа*; *обув* (1), *обути* (1), *обутий* (2) (ЛЕК : 111), *набути* (3) (ЛЕК : 99) за відсутності *взуття*, *взути*, *взутий*; *оставити* (6), *оставляти* (1) (ЛЕК : 116) за відсутності *залишити*, *залишати*; *оп'ять* (13) (ЛЕК : 116) поруч із *знову / ізнову* (2) (ЛЕК : 67); *первий* (5) (ЛЕК : 121) поряд із *перший* (12) (ЛЕК : 123); *побіда* (1) (ЛЕК : 129) за відсутності *перемога*; *положити* (6), *положивши* (1) (ЛЕК : 134) поруч із *покласти* (3) (ЛЕК : 132); *получати* (3) (ЛЕК : 134) за відсутності *отримувати*; *последній* (7) (ЛЕК : 137) поряд із *останній* (2) (ЛЕК : 117); *празник* (5) (ЛЕК : 141) поряд із *свято* (1) (ЛЕК : 159); *строїти* (4) (ЛЕК : 171) поруч із *будоватися* (1) (ЛЕК : 16); *сюда* поруч із *сюди* (ЛЕК : 173); *уголочок* (1)

(ЛЕК : 185) поряд із *куточок* (3) (ЛЕК : 84); *ум* (8) (ЛЕК : 187) поряд із *розум* (3) (ЛЕК : 155); *язик* ‘мова’ (2) (ЛЕК : 205) поруч із *мова* (7) (ЛЕК : 95). Впадає у вічі істотне переживання *город* ‘місто’ (26) (ЛЕК : 38) порівняно з *місто* (1) (ЛЕК : 94); *лучче* (10), *луччий* (3) (ЛЕК : 89) порівняно з *краще* (1), *кращий* (1) (ЛЕК : 81), а також відсутність загальноновживаних нині у літературній мові відповідників до окремих лексем (*будто*, *воздух*, *год*, *даром*, *жизнь*, *звізда*, *краска*, *обида*, *побіда*).

Укладений переважно на західноукраїнському живомовному матеріалі, «Малорусько-німецький словарь» Є. Желехівського та С. Недільського наводить *бедрó* (Жел. 1 : 16), *бистрий* (Жел. 1 : 26), *бúдьто* (Жел. 1 : 47), *вверх* (Жел. 1 : 58), *вётхий* (Жел. 1 : 66), *видіти* (Жел. 1 : 73), *вóздух*, *возду́шний* (Жел. 1 : 116), *врёмне*, *врёмя* (Жел. 1 : 125), *всігда* (Жел. 1 : 127), *гла́ва* (Жел. 1 : 142), *год* (Желех. 1 : 147), *гóрод* (Желех. 1 : 154), *да́ром* (Жел. 1 : 172), *діла́ти* (Жел. 1 : 185), *дура́к* (Жел. 1 : 210), *если* (Жел. 1 : 215), *живо* (Жел. 1 : 221), *жизнь* (Жел. 1 : 222), *желізо* (Жел. 1 : 219), *жолу́док* (Жел. 1 : 225), *за́висть*, *зависливий* (Жел. 1 : 234), *зв́езда* (Жел. 1 : 288), *ко́жа* (Жел. 1 : 355), *комна́та* (Жел. 1 : 362), *кра́ска* (Жел. 1 : 375), *крі́пкий* (Жел. 1 : 381), *ку́шати* (Жел. 1 : 394), *ліка́рство* (Жел. 1 : 408), *луччий*, *лучший*, *лучше* (Жел. 1 : 417), *мисль* (Жел. 1 : 440), *мно́гий* (Жел. 1 : 446), *настоящий* (Жел. 1 : 495), *нача́ти* (Жел. 1 : 499), *обида* (Жел. 1 : 539), *обычай* (Жел. 1 : 539), *обу́в*, *обува́ти*, *обу́ти* (Жел. 1 : 550); *обуча́ти* (Жел. 1 : 550), *о́коло* (Жел. 1 : 565), *опя́ть* (Жел. 1 : 574), *оста́вити*, *оставляти* (Жел. 1 : 580), *пе́рвий* (Жел. 2 : 608), *побі́да*, *побідитель*, *побідити* (Жел. 2 : 664), *положити* (Жел. 2 : 691), *получа́ти* (Жел. 2 : 694), *по́слі*, *послі́дний* (Жел. 2 : 715), *посло́виця* (Жел. 2 : 715), *постро́їти* (Жел. 2 : 719), *пра́зник* (Жел. 2 : 733), *пчі́лка*, *пчола́* (Жел. 2 : 791–792), *сюда́* (Жел. 2 : 942), *та́йна* (Жел. 2 : 944), *тишина́* (Жел. 2 : 966), *у́гол* (Жел. 2 : 1002), *ум* (Жел. 2 : 1009). Як застарілу одиницю відзначено *глас* (Жел. 1 : 143).

У широкому вживанні в народному мовленні ХІХ ст. наведених слів переконує словник Б. Грінченка: *бедрó* (Гр. 1 : 37), *бистрий* (Гр. 1 : 57), *боліти* (Гр. 1 : 84), *вётхий* (Гр. 1 : 143), *видіти* (Гр. 1 : 157), *визива́ти* (Гр. 1 : 160),

вóздух = *повітря*, *воздушний* (Гр. 1 : 248), *врем'я* (Гр. 1 : 258), *урем'я*, *уремня* = *час* (Гр. 4 : 350), *глава́* ‘розділ книги’ (Гр. 1 : 287), *глас* (Гр. 1 : 288), *глу́пий* (Гр. 1 : 291), *год* (Гр. 1 : 296), *го́род* (Гр. 1 : 314), *да = та* (Гр. 1 : 353), *да́ром* (Гр. 1 : 359), *ділати* = *діяти* (Гр. 1 : 391), *дру́гий* ‘інший’ (Гр. 1 : 447), *дура́к* = *дурень* (Гр. 1 : 456), *жа́лоба* = *скарга* (Гр. 1 : 473), *жа́луватися* (Гр. 1 : 474), *живо* (Гр. 1 : 482), *жизнь* = *життя* (Гр. 1 : 484), *желі́зний* = *залі́зний* (Гр. 1 : 478), *за́висть*, *зависливий* = *завидливий* (Гр. 2 : 17), *зві́зда* (Гр. 2 : 131), *ко́жса* (Гр. 2 : 263), *кра́ска* ‘фарба’ (Гр. 2 : 300), *красо́та* = *краса* (Гр. 2 : 301), *крі́пкий*, *крі́пко* (Гр. 2 : 309), *ку́шати* = *куштувати* (Гр. 2 : 335), *ліка́рство* (Гр. 2 : 368), *лу́чче*, *лу́ччий* (Гр. 2 : 383), *мно́гий*, *мно́го* = *багато* (Гр. 2 : 436), *мысль* (Гр. 2 : 428), *насто́ящий* = *справжній* (Гр. 2 : 524), *оби́да* (Гр. 3 : 9), *обі́жати*, *обі́дити* (Гр. 3 : 10), *обича́й* (Гр. 3 : 9), *обі́цати* (Гр. 3 : 11), *обува́ти*, *обува́тися* (Гр. 3 : 30), *обуча́ти* (Гр. 3 : 30), *о́коло* (Гр. 3 : 48), *оп'ять* (із ремаркою *народне*) = *знов* (Гр. 3 : 62), *пе́рвий* = *перший* (Гр. 3 : 107), *побі́да* (Гр. 3 : 203), *положити* = *покласти* (Гр. 3 : 286), *получа́ти*, *получи́ти* (Гр. 3 : 290), *послі́дній* (Гр. 3 : 363), *пчѐлка*, *пчолá* = *бджола* (Гр. 3 : 504), *стро́їти* (Гр. 4 : 218), *сюда́* = *сюди* (Гр. 4 : 239), *у́гол* = *вугол* (Гр. 4 : 315), *ум* (Гр. 4 : 336), *усі́гди* (Гр. 4 : 356), *язык* ‘мова’, ‘народ, національність’ (Гр. 4 : 537).

Не сприймали такі назви за російські навіть фахівці-лінгвісти, як видно з перекладних російсько-українських словників кінця XIX – початку XX ст. Зокрема у праці М. Левченка (Київ, 1874) відповідниками до *время* серед інших наведено форми *вре́мня*, *уре́мья* (Левч. : 16), до *год* – *год*, *рік* (Левч. : 27), до *жалоба* – *жа́лоба*, *скарга* (Левч. : 38), до *краска* – *масть*, *кра́ска*, *хварба*, *барва* (Левч. : 61), до *лучший* – *кращий*, *лу́ччий*, *ліпший* (Левч. : 66), до *много* – *багато*, *багацько*, *мно́го*, *сила*, *страх* (Левч. : 70), до *обѣщаютъ* – *обі́цати*, *обі́цати* (Левч. : 89), до *положитьъ* – *покласти*, *положити* (Левч. : 112), до *пословица* – *приповідка*, *прислов'я*, *посло́виця* (Левч. : 116), до *языкъ* (рѣчь) – *мова* (Левч. : 181). У «Словарі російсько-українському» М. Уманця та А. Спілки одним із відповідників до *быстрый* зазначено українське *бистрий* із заувагою про найчастіше вживання стосовно води (УС 1 : 56), до *вызываютъ* – *виклика́ти*,

визивáти (УС 1 : 119), до *воздухъ* – *повітря*, вóздух (УС 1 : 89), до *время* – *врем'я*, *урем'я* наприкінці синонімічного ряду (УС 1 : 104), до *годъ* – год, *рік*, *літо* (УС 1 : 153), до *городъ* – *місто*, гóрод (УС 1 : 158), до *даромъ* – *дарма*, *дурно*, дáром, *даремне* та ін. (УС 1 : 174), до *жалоба* – *жáлоба*, *скарга* (УС 1 : 214), до *зависть* – зáвисть, *завидки*, *заздрість*, *зазіхання* (УС 1 : 230), до *звѣзда* – *зоря*, *зірка*, *зіронька*, звіздá (УС 1 : 280), до *кожа* – *шкура*, кóжа (із заувагою *іноді*), *шкіра* (УС 2 : 23), до *краска* – крáска, *фарба*, *барва* (УС 2 : 44), до *лучший* – *кращий*, *ліпший*, лúччий, *гарніший* (УС 2 : 80), до *много* – *багато*, *багацько*, *велико*, мнóго (із ремаркою *іноді*) та ін. (УС 2 : 104), до *мысль* – мисль, *дума*, *гадка* (УС 2 : 118), до *обувать* – обувáти, зобувáти, *у(в)зувати*, *назувати*, вбувáти (УС 2 : 222), до *обычай* – *звичай*, обичай (УС 2 : 225), до *опять* – *знову*, *знов*, *ізнав*, опъять, упъять, *вдруге* (УС 2 : 244), до *первый* – *пéрвий* та ін. (УС 3 : 10), до *побѣда* – побіда, *звитяжство* (УС 3 : 49), до *пословица* – *приказка*, послóвиця, *прислів'я*, *приповідка*, *приповістка*, *помовка* (УС 3 : 123), до *последній* – послідній, *останній*, *остатній*, *послідуций* (УС 3 : 124), до *праздникъ* – празник, *свято* (УС 3 : 145), до *пчела* – *бжола*, *бджола*, пчолá (УС 3 : 223), до *строить* – *будувати*, стрóити, *ставити*; стрóити, *налажувати*, *ладнувати*; стрóити, *шикувати*, *шерегувати* (УС 4 : 89), до *уголь* – угол, *вугол*, *кут* (УС 4 : 139), до *умъ* – ум, *розум*, *глузд* (УС 4 : 153), до *языкъ* – язик, *мова* в одному зі значень (УС 4 : 225). В академічному словнику за редакцією А. Кримського *быстрый* перекладено як бистрий, *пруджий*, *швидкий* та ін. (РУС : 70); *ветхий* – як вѣтхий, *старий*, *похилий* (РУС : 94); *видеть* – як *бачити*, *вбачати*, видіти (із ремаркою *зап. ‘західне’*), *зріти* (РУС : 105); *вызывать* – як *кликати*, *викликати*, визивáти (із ремаркою *изредка ‘зрідка’*) (РУС : 183); *воздух* – як *повітря*, вóздух (із ремаркою *рідко*), *воздушный* – *повітряний*, воздухóвий (із ремаркою *рідко*) (РУС : 131); *глас* – як *глас* (РУС : 227); *год* – як *рік*, год (*зап. гід*), *літо* (РУС : 234); *город* – як *місто*, гóрод (РУС : 246); *даром* – як *дурно*, *задурно*, дáром, *дарма* (РУС : 269), *другой* (*иной*) – як *иниий*, *инакиий*, *иначий*, дрúгий (із ремаркою *редко ‘рідко’*) (РУС : 339); *живо* – як *жваво*, *моторно*, живо (РУС : 376), *звезда* – як *зоря*, *зірка*, *зірниця*, звіздá

(із вказівкою на архаїчність назви та її вживання в західних регіонах) (РУС : 533); *краска* – як *фарба*, краска (РУС : 838); *красота* – як *краса*, красота, *врода*, *ліпота* (РУС : 841); *крепкий* – як *міцний*, кріпкий та ін., *крепко* – як *міцно*, *цупко*, кріпко та ін. (РУС : 845); *лекарство* – як *ліки*, лікарство (із ремаркою *стар. 'старе'*) (РУС : 919); *лучше* – як *краще*, *ліпше*, дучче; *лучший* – як *кращий*, *ліпший*, дуччий (РУС : 980); *мысль* – як *думка*, *гадка*, мисль (рідко – *мисля*) (РУС : 1149); *много* – як *багато*, *багацько*, *велико*, мно́го (із вказівкою на застарілий характер одиниці) та ін. (РУС : 1089); *обещать* – як *обіцяти*, обіца́ти та ін. (РУС : 1720), *опять* – як *знов(у)*, уп'ять (РУС : 1811), *отворять*, *отворить* – *отворити* наприкінці синонімічного ряду (РУС : 1845), *последний* – як *останній*, *остатній*, послі́дній, *кінцевий*, *крайній* (РУС : 2226), *пчела* – як *бджола*, пчола́ (РУС : 2540).

Показовим є й систематичне вживання низки розглянутих найменувань при тлумаченні іншомовних одиниць у «Словарі чужих слів» З. Кузелі і М. Чайковського, який за оцінкою його авторів «має чисто українську марку»: «*агітувати* – *ширити гадки словом або письмом*, ділати» (СЧС : 5); «*геофізика* – *наука про сили, що ділають в нутрі землі*» (СЧС : 81); «*Альпи* – *найвисші гори в Європі о́коло 4800 м висоти*» (СЧС : 13); «*міртук* – *рід ведра, міра о́коло 2 літрів*» (СЧС : 204); «*бюро* – *комната, де приміщено який уряд, канцелярія*» (СЧС : 53); «*театральна тарда* – *комната, де перебирають ся актори*» (СЧС : 79); «*воляпik* – *міжнародний штучний язик*» (СЧС : 62); «*везікаторія* – *майка, рід хруща; лікарство, що викликає міхурі*» (СЧС : 57); «*травамен* – *жалоба, скарга*» (СЧС : 85); «*кокаїна* – *лікарство з листя рослини кока*» (СЧС : 158); «*деспект* – *обида, образа, зневага, погорда*» (СЧС : 95); «*інвектива* – *обида, зневага*» (СЧС : 131); «*пізьма* – *гнів, зависть*» (СЧС : 237), «*рапідний* – *скорий, швидкий, бистрий*» (СЧС : 256); «*секрет* – *тайна*» (СЧС : 273); «*сіленціом* – *тишина! тихо! мовчати!*» (СЧС : 279); «*mosso* – *живо, скоро*» (СЧС : 348), «*vigoroso* – *живо*» (СЧС : 364), «*viktoria* – *побіда*» (СЧС : 364). Іменник *воздух* та його похідні трапляються у словникових поясненнях до запозичень щонайменше в 40 випадках, тоді як *повітре* лише двічі: «*авіятика* –

штука літати у воздусі при помочи штучних приладів» (СЧС : 3); «аер – повітре, воздух», а також низка композитів з першим компонентом аер (СЧС : 7–8); «азот – прозорий, безбарвний і без смаку газ, що становить 4/5 нашого воздуха» (СЧС : 8); «вентилювати – перечищувати воздух», а також його деривати (СЧС : 58); «гігрольоґія – наука про вогкість воздуха» (СЧС : 71); «етер – воздух» (СЧС : 120); «люфт – отвір на воздух, продув» (СЧС : 185); «метеорольоґія – наука про явища у воздусі» (СЧС : 201) та ін. Послідовно при тлумаченні засвоєних слів уживаються форми *звізда*, *звіздяний* за відсутності *зірка*, *зоряний*: «азімут – кут, який замикає полуденник якоїсь звізди» (СЧС : 8); «астральний – звіздяний», «астролябія – прилад для міряня положення звізд та їх рухів» (СЧС : 28), «маг – звіздочот» (СЧС : 189) тощо. Однаково вживаними в зазначеній праці є синонімічні одиниці *краска* і *фарба*: «барва – краска» (СЧС : 37); «кармазин – темно-червона краска; одіж з матерії такої краски» (СЧС : 149); «кольор – краска» (СЧС : 160); «кrap – червона краска з кореня *маруни*» (СЧС : 174), але «індіго – синя *фарба*» (СЧС : 132), «кармін – червона *фарба*, яку роблять з кошенілі» (СЧС : 149) і т.п.

Про притаманність аналізованих назв українській мові початку ХХ ст. свідчить їхнє представлення у реєстровій частині «Українсько-російського словника» О. Ізюмова: *бистрий* (Із. : 30), *вѣтхий* (Із. : 65), *видіти* (Із. : 76), *всіґди* (Із. : 146), *глас* (Із. : 164), *глу́пий* (Із. : 166), *год* (Із. : 168), *го́род* (Із. : 173), *да́ром* (Із. : 188), *дру́гий* (Із. : 228), *живо* (Із. : 239), *жизнь* (Із. : 240), *звіздя* (Із. : 305), *краска* (Із. : 365), *кріпкий*, *кріпко* (Із. : 369), *ліка́рство* (Із. : 383), *лу́чче*, *лу́ччий* (Із. : 387), *мисль* (Із. : 402), *мно́го* (Із. : 406), *обичай* (Із. : 483), *обува́ти* (Із. : 493), *о́коло* (Із. : 501), *пе́рвий* (Із. : 525), *положити* (Із. : 615), *получа́ти* (Із. : 616), *по́слі* (Із. : 643), *пра́зник* (Із. : 662), *пчолá* (Із. : 717), *стро́їти* (Із. : 829), *сюда́* (Із. : 839), *ум* (Із. : 876), *язик* ‘мова’ (Із. : 949).

І. Огієнко у своєму етимологічно-семантичному словнику вважає зазначені лексеми давніми українськими. Частину з них учений трактує як застарілі одиниці, що вийшли з літературного вжитку (хоча вони й досі живуть у розмовній мові): *бистрий* – «архаїзм в нашій мові, звичайно *скорий*... Це слово

вживається не часто, частіш у виразах *бистра річка, бистра вода, бистрий на розум*, у розумінні скорий, жвавий слово *бистрий* вживається рідко» (ЕССУМ 1 : 135); *ветхий* ‘старий, постарілий’ (ЕССУМ 1 : 214); *воздух* – «старе наше слово, дуже часте ще й тепер у нашій народній мові. В мові літературній його зовсім уже заступило слово *повітря*» (ЕССУМ 1 : 241); *всегда* ‘завсіди, завжди’ – «старі українські пам’ятки знають часто *всегда*» (ЕССУМ 1 : 250); *время* ‘час’ (ЕССУМ 1 : 249); *год* ‘рік’ із заувагою про його сліди у поширених словах з тим самим коренем – година, годувати, годованець, годний (ЕССУМ 1 : 283); *ділати* ‘діяти, робити, чинити. ст.сл. *дѣлати*’ (ЕССУМ 1 : 340); *если* ‘якщо’ – «це старе слов’янське слово збереглося в українській мові в Галичині» (ЕССУМ 2 : 29); *жалоба* ‘скарга на когось; обвинувачення’ (ЕССУМ 2 : 32); *жизнь* ‘життя’, ‘територія володаря і маєток узагалі’ (ЕССУМ 2 : 45); *жолудок* ‘шлунок’ (ЕССУМ 2 : 50); *звізда* – «назва подобі символічної зорі, з якою колядники колядують на Різдво... Але поза сферою релігії слова *звізда* вже не вживаємо; у нас тепер воно заступлене словом *зоря*» (ЕССУМ 2 : 95); *кожа* ‘шкіра’ (ЕССУМ 2 : 239); *обида* ‘кривда’ (ЕССУМ 3 : 300); *оп’ять* – «уживається в українській мові як архаїзм» (ЕССУМ 3 : 387); *побіда* ‘перемога’ (ЕССУМ 4 : 69); *пословиця* ‘прислів’я, приповідка’ (ЕССУМ 4 : 98). Учений детально описує нюанси вживання архаїчного, за його переконанням, слова *город*: «старе українське слово, широко в нас розгалужене. Город – це огорожене жердками місце, забезпечене горожею від наскоку ворога... В наддніпрянській літературній мові “город” тепер зникає, запановує “місто”; навпаки в мові наддністрянській “город” ще зовсім живе. Але донедавна слова “город” вільно вживали й письменники придніпрянські... Літературна мова Східної України слова “город” тепер зовсім не вживає, заступивши його “містом” (ЕССУМ 1 : 293). Щодо дієслова *отворити* в розглянутій праці зазначено, що воно є «живим словом в устах українського народу в Галичині»; на більшості ж українських територій воно витіснене словом “відчиняти” (ЕССУМ 3 : 406–407). Серед інших позначень у словнику наведено: *бедро* – ‘із ст.-сл. *бедро*’ (ЕССУМ 1 : 128), *живо* – «швидко, хутко, скоро, жваво;

вживається більше в Зах. Укр., а менше в Сх. Укр.» (ЕССУМ 2 : 41), *кушати* ‘куштувати, пробувати їжу’ (ЕССУМ 2 : 327), *луччий* ‘ліпший, кращий’ (ЕССУМ 2 : 392), *мисль* – «упротивень до укр. літературної мови, в якій слово “мисль” деким чомусь вважається за архаїзм, серед українського селянства воно залишилося живим» (ЕССУМ 3 : 49), *многий* ‘численний’ – «слово це загальнослов’янське, а зокрема й українське» (ЕССУМ 3 : 84), *обичай* ‘традиційний модус суспільного життя народу, етос’ – «наші книжники в XVI – XVII ст. в слові “обичай” наголошували другий склад, а в теперішній нашій літерат. мові наголошений його останній склад» (ЕССУМ 3 : 303), *строїти* – «у розм. мові рідко вжив. у значенні будувати» (ЕССУМ 4 : 321), *первий* ‘перший, порядковий числівник від один. ст.сл. *пръвь*, слово всеслов’янське’ (ЕССУМ 4 : 35), *угол* (ЕССУМ 4 : 402). Спостережено, що дієслово *боліти* є в українській мові неперехідним («Болить мене голова»), натомість формулювання на кшталт «у мене болить голова» засвоєне від рос. «у меня болит голова» (ЕССУМ 1 : 166).

Спираючись на свідчення давніх пам’яток живої народної та літературної мови, представленої у творах українських письменників та пресі, проф. Огієнко наводить цінні свідчення й щодо стилістичного аспекту вживання таких назв, часто із зазначенням їхньої територіальної поширеності. До старих слів, не вживаних у літературній мові, але збережених у народних говорах, він відносить: «*бўдьто* – часто вживається в Г. (Галичині – *А.Г.*); на В.У. (Великій Україні – *А.Г.*): ніби, наче, мов, буцім» (УСС : 39), «*вóздўх* – на В.У. в літературі частіш *повітря* з давнього *повѣтриє*» (УСС : 71), «*всегда* – треба: завсіди, завше, завжди» (УСС : 75), «*глўпий* – на В.У: нерозумний, дурний, безглуздий; але *глуна ніч*» (УСС : 85), «*год* – маловживане, частіш вживають *рік*» (УСС : 86), «місто – це *гóрод*... Ліпше вживати місто, а не *город*» (УСС : 230), «*дáром* – на В.У. – даремно, дармо, дурно, так, безплатно, без плати» (УСС : 100), «*дїлати* – зах.-укр., з давнього *дѣлати*. В сх.-у. не вжив., тут – робити, чинити» (УСС : 109), «*обіцáти*, треба – обіцяти» (УСС : 257). Як архаїчні українські назви, уживані на Галичині, але забуті на Великій Україні,

маркуються «*если* – з *если*, на В.У. зовсім не вжив., тут – коли» (УСС : 125), «*железо, железко, железнодорожный* – на В.У. залізний, залізко, залізничий» (УСС : 128). Учений виокремлює також давні слова, що збереглися в мові Галичини або ще живуть під московським (російським) впливом, напр.: «*жизнь* – на В.У. вже не вжив., звичайно кажуть *життя*» (УСС : 130), «*звезда́, ли́пше* – зоря» (УСС : 150), «*ко́жа*, на В.У. – шкура» (УСС : 189), «*обида*; на В.У. – образа, кривда» (УСС : 256), «*о́коло*, треба – коло» (УСС : 262), «*отворити* – в Г. дуже поширене, на В.У. не вжив.» (УСС : 267). У праці наведено також: «*видіти, вида́ти* – ці арх. слова вільно вжив. в Г., на В.У. зам. них вжив. форми від *бачити*. В Думах, багатих на старі форми, слова *видати* вжито 20 раз» (УСС : 53), «не вживати *другий* зам. інший» (УСС : 120), «*жа́лоба*, скарга» (УСС : 127), «*живо* – часто вжив. в Г., на В.У. тільки – швидко, хутко, жваво» (УСС : 129), «в Г. звичайно вжив. *жолудок*» (УСС : 466), «*каждий* – з давн. *кажьды́й*, частіше в Г.; на В.У. частіше кожний, кожний з давн. *кожьды́й*» (УСС : 178), «*кріпкий*, але й форма *крепкий* дуже поширена, бо вдавнину було *крѣпъкый і крѣпъкый*» (УСС : 200), «*лучче, луччий, луччати* – постійно були в нашій давній мові; тепер їх часто міняють на *кращий, ліпший*» (УСС : 218), «*мисль* (часом *мисля*) – вже вживається рідко, звичайно – думка» (УСС : 228), «*многий* – з давн. *мъногы́й*, часте в Г., але на В.У. вже не вживається, тут – багато, багатьох, багатьом, багатьма» (УСС : 231), «*оп'ять* – ще вживається в деяких місцевостях (в Г. часте), але частіше літературне знов, знову» (УСС : 265) також *вп'ять / уп'ять*, «*побіджати, побідять і побіждати*» (УСС : 288), «*послі, з послѣ*, але частіше *після*. Замість *після, послі* частіше вжив. *по*» (УСС : 306), «*послідній, в Г. послідний. Послідній* частіше визначає недобрий злий... Треба останній, остатній» (УСС : 306), «*пчола* або *бджола*, а не *бжоло*» (УСС : 330), «*тиша*, а не *тиша́ і не тишина*» (УСС : 404), «*строїти, це* – будувати, готувати. В Г. з п. *stroić* слово *строїти* визначає те, що на В.У. – *прибїратися, виражатися, вбратися, чепуритися*; такого значіння давнє *строити* не мало» (УСС : 389), «*у́гол, В Г. угол, угла*» (УСС : 417), «*урем'я, врем'я, времня* – часте в зах. укр. говорах, в літер. мові звичайно – час» (УСС : 422–423). Як можна помітити із

наведених прикладів, слова, що ототожнюються нині з російськими запозиченнями, найбільш стійку традицію побутування виявляють на західноукраїнських землях (позначених меншим російськомовним впливом у порівнянні з Наддніпряниною). Цей факт підтверджує висновок ученого про те, що «народня мова в Галичині (в західних говорах взагалі, особливо в Закарпатті) має надзвичайно багато цікавих залишків старовини як в формах, так і в словах, що давно вже позникали на широкім просторі Великої України ... (з незнання історії мови в нас ці галицькі залишки старовини часто звуть москалізмами)» (УСС : 6).

Органічність розглянутих слів та словоформ на українському ґрунті підтверджується і їхнім сучасним побутуванням у говірковому мовленні, переважно західних регіонів – Бойківщини, Буковини, Гуцульщини, Поділля, Західної Волині, однак незрідка подибуються вони й у діалектах Полісся, Нижньої Наддніпрянини, Східної Слобожанщини тощо¹⁰¹. Широкі просторові параметри уживання таких назв доводять їхній питомий характер:

бистрий ‘швидкий, спритний, меткий’: *бістри* (Лис. : 32), *бистрий*, *бистрая сокіра* ‘гостра сокира’ (СЗГ 1 : 19); *боліти* ‘хворіти’: *боліти* (СБГ 1 : 65); *будто* ‘нібито, ніби’: *бўдьто* (СГНН 1 : 110; СБГ 1 : 74), *якбўдтоби* (СГНН 4 : 256), *бўдьбито* (ГГ : 30; СЗГ 1 : 35); *видіти* ‘бачити’: *видіти* (СБГ 1 : 99), *видіти / вигіти* (СБуГ : 50); *воздух* ‘повітря’: *вóздух* (СГНН 1 : 191; ГГ : 40; СБуГ : 63), *воздушóк* (СГНН 1 : 192), *воздўх, óздух* (СБГ 1 : 139); *врем’я* ‘час’: *врém’є* (СБГ 1 : 149); *всегда* ‘завжди’: *всегдá, усегдá, всігдá, усігдá* (СГНН 4 : 174), *завсігдá* (СГНН 1 : 16), *повсігдá, повсігдá* (СГНН 3 : 141), *всегдá* (СБГ 1 : 149), *всігдá* (СУСГ : 47), *всігдá, усігдá* (СБуГ : 64, 571), *зáвсігди, зáвсіди, зáвсіди* (СБуГ : 126), *повсігди* (СБуГ : 435); *всіди* (СЗГ 1 : 78); *год* ‘рік’: *год* (СБуГ : 72; СБГ 1 : 177); *город* ‘місто’: *гóрод заст.* (СБуГ : 74), *гóрод* (СЗГ 1 : 103), *горóд* (СБГ 1 : 186); *да* ‘та, і’: *да* (Лис. : 64; СЗГ 1 : 123); *другий* ‘інший’: *дрўгий* (СБуГ : 104); *ділати* ‘робити’: *ділати* (СБГ 1 : 220); *если, естли* ‘якщо’:

¹⁰¹ Хоч фіксація говіркового мовлення розпочалася десятками років раніше, воно залишається звичним для діалектоносіїв і в наші дні.

если (СУСГ : 73), *сли* (СБГ 2 : 229); *жалоба* ‘скарга, нарікання’: *жа́лоба* (СБуГ : 109); *живо* ‘швидко, скоро’: *живо* (СБуГ : 114; ГГ : 70; СБГ 1 : 251); *жизнь* ‘життя’: *жизнь* (СУСГ : 76; Лис. : 73); *железо* ‘залізо’: *жилі́зо* (СБуГ : 115; СЗГ 1 : 156), *желі́зо* (СБГ 1 : 250); *железний* ‘залізний’: *жилі́зний рі́дк.* (СБуГ : 115), *желі́зний* (СБГ 1 : 250); *желудок / жолудок* ‘шлунок’: *жолу́док* (Лис. : 74; СБГ 1 : 255; ГГ : 71; СБуГ : 119); *звезда* ‘зоря, зірка’: *зві́зда* (СБуГ : 155; ГГ : 81; СБГ 1 : 300); *кожа* ‘шкіра’: *ко́жа* (СБГ 1 : 364); *крепкий / кріпкий* ‘сильний, міцний’: *крéпкий* (СБуГ : 232), *крéпкі* (СЗГ 1 : 252); *крепко* ‘сильно, міцно’: *крéпко* (СБуГ : 232; СЗГ 1 : 252), *крéпко, кріепко, крі́пко* ‘дуже’ (Лис. : 106); *куда* ‘куди’: *куда́* (СБГ 1 : 392); *кушати* ‘їсти, куштувати’: *ку́шати / ку́шити* (СБуГ : 245), *ку́шать* (Лис. : 112), *ку́шати* (СЗГ 1 : 274; 1 : 400); *лучче* ‘краще’: *лу́чче / лу́ччі / лу́чи* (СБуГ : 268; СЗГ 1 : 294); *луччий* ‘кращий’: *лу́ччий* (СЗГ 1 : 294); *много* ‘багато’, ‘часто’: *мно́го* (СБГ 1 : 447–448); *настоящий* ‘справжній’: *насто́ящий* (СБуГ : 322; СУСГ : 231); *обув* ‘взуття’: *о́був* (ГГ : 137); *обувати(ся)* ‘взувати(-ся)’: *обува́ти(-си)* (СБуГ : 357); *отворяти* ‘відчиняти’: *отворети / отворяти / отворити* (СБуГ : 372); *отруби* ‘відходи при перемелюванні зерна; висівки’: *о́труби* (СБуГ : 373; ГГ : 142), *отрубі́* (Лис. : 147); *оп’ять* ‘знову’: *оп’ять* (СБГ 2 : 23); *первий* ‘перший’: *пе́рвий* (СУСГ : 157; СПГ : 71; СБуГ : 396; СЗГ 2 : 35), *перве* ‘спершу’ (СЗГ 2 : 35), *вперве* ‘вперше’ (СГНН 1 : 202); *после* ‘після’: *по́слі* (СГНН 3 : 246), *послі́ка, посля́* (СЗГ 2 : 76), *упосля́* (СБуГ : 569); *пословиця* ‘прислів’я’: *послови́ця* (СГНН 3 : 246; СБГ 2 : 120); *пчола* ‘бджола’: *пчола́* (СЗГ 2 : 109), *пчо́ли тільки мн., стар.* ‘пасіка’ (Лис. : 181); *строіти* ‘будувати’: *строі́ти* (СБуГ : 528; СБГ 2 : 260; СЗГ 2 : 182); *сюда* ‘сюди’: *сюда́* (СБуГ : 535; СЗГ 2 : 189); *тайний* ‘скритий’: *та́йний* (СБуГ : 536); *туда* ‘туди’: *туда́* (СБуГ : 555; СЗГ 2 : 212); *туча* ‘хмара’: *ту́ча* ‘темна грозова хмара’ (ГГ : 190), ‘синя або чорна градова хмара з громом і блискавкою на дощ’ (СБГ 2 : 307); *уверх / вверх* ‘угору’: *уверх* (ГГ : 190), *вверх* ‘на горі’, ‘у верхній течії річки’ (СБГ 1 : 87); *уверху / вверху* ‘нагорі, угорі’: *уверху́* (ГГ : 190), *вверху́* ‘на горі’, ‘у верхній течії річки’ (СБГ 1 : 87) тощо.

Окрім споконвічних назв, в українському узусі побутують і слова, засвоєні в різні історичні періоди від різних мов, які набувають рис гаданих росізмів через закріплення відповідних запозичень у російській мові як функціональних літературних форм. При цьому перші фіксації таких лексичних одиниць у писемних джерелах попередніх періодів засвідчують більш ранні вживання саме в українських пам'ятках. Принагідно варто згадати припущення І. Огієнка про те, що саме за українського посередництва низка іншомовних слів потрапила до російської мови. «Форми ж чужих слів на В. Україні дуже часто однакові з формами московськими, але це більше тому, що за віки XVI–XVIII ми, українці, занесли до Росії надзвичайно багато чужих слів, як і в нас на В. Україні все появлялися на 100–200 років раніше, ніж в Росії; ось тому ніяк не можна дивитися на однаковість форм чужих слів на Великій Україні і в Росії як на позички з московського» – зазначав учений (УСС : 8).

Не сприймається мовною свідомістю сучасного українця інакше як росізм поширене в побутовому повсякденному спілкуванні слово *кровать*, що вживається на позначення меблів для лежання. Утім, ця назва, яка генетично зводиться до сгр. *κράββατιον* 'ложе, одр, постеля' (ЕСУМ 2 : 100), трапляється вже в тексті «Слова о полку Ігоревім»: «*Одъвахте мя, рече, чръною паполомою, на **кровать** тисовъ*» (Срезн. 1 : 1326). Засвідчуємо її у «Лексиконі» Памви Беринди (1627) при тлумаченні вокабули *одр*: «*Одръ: **Кровать**, ложко, постель, мары*» (Бер. : 151). Уживає лексему у своїх поезіях Т. Шевченко: «*І в кімнаті на **кроватьі** спочити лягли*» (Т. Шевченко. Ой крикнули сірії гуси...). Як органічний елемент української мови ХІХ ст. розглядали слово *кровать* і тогочасні лексикографи. Його наводять у своїй праці Є. Желехівський та С. Недільський (Жел. 1 : 381). На першому місці в ряду синонімів-відповідників до рос. *кровать* зазначено аналізовану одиницю в «Словарі російсько-українському» М. Уманця та А. Спілки (УС 2 : 49). Б. Грінченко у фольклорних матеріалах, зокрема народних піснях, засвідчує також зменшувально-пестливі форми *краватонька*, *краваточка* (Гр. 2 : 310). На

сучасному етапі українська літературна мова з відповідною семантикою знає лише *ліжко* (з давнього *ложе*).

Сумніви щодо притаманності українській мові виникають і щодо лексеми *парус*, попри її засвідчення як нормативної одиниці в сучасній тлумачній лексикографії зі значеннями ‘прикріплений на щоглі великий шматок щільної тканини певної форми (трикутний, прямокутний і т. ін.), за допомогою якого вітер рухає судно’ та з ремаркою *рідко* – ‘промінь’ (СУМ-20 12 : 165). Слово має грецьке походження (гр. *φάρος* ‘тканина, полотнище, парусина, вітрило, покривало, плащ’) та потрапило на українськомовний ґрунт не за російського посередництва, як може видатися на перший погляд, а значно раніше. Про це свідчать писемні фіксації (хоч і поодинокі) у списках Повісті минулих літ: «*И рече Олегъ: ищите **пароус** наволочиты Роусь, а Словенов кропиньныхъ*» (Срезн. 2 : 882), згодом – у «Лесиконі» Памви Беринди (Бер. : 80). Як українські форми назви *парус*, *парусина*, *парусистий*, *парусити*, *парусний* сприймалися мовною свідомістю лінгвістів-лексикографів ХІХ – ХХ ст. (Жел. 2 : 603; УС 3 : 6; Із. : 522; СУМ-11 6 : 82). Їх уживали тогочасні письменники, наприклад: «*Човники на веслах і на **парусах** снувались по затоці*» (Леся Українка. Над морем); «*Нараз в безмірному просторі, Мов **парус** на далекім морі, Маленька хмарка виринає*» (І. Франко. Лице небесне прояснилось...), «*Два молоді генуезці чекали тільки погідного вітру, щоб розпустити **паруси***» (М. Лукаш, пер. з тв. Дж. Бокаччо). Засвідчено в українській мові й фразеологізми з компонентом *парус*, зокрема *під парусом (парусами)* ‘оснащений вітрилами (про судно) або користуючись судном з такими вітрилами’, *на повних (всіх) парусах* ‘дуже швидко; на всю потужність (про водний транспорт)’, *розгорнути парус* ‘виходити в плавання’. Однак у сучасному українському комунікативному просторі слово не виявляє високої регулярності. Пор., наприклад, переклад назви повісті Олександра Гріна «Алые паруса» як «Пурпурові вітрила» чи поширені стилістичні рекомендації до вживань *вітрило*, *вітрильний*, *вітрильник* замість *парус*, *парусний*, *парусник* [Пономарів : 46].

Віддавна притаманною українській мові була лексична одиниця *ковер* ‘килим’, засвоєна, найімовірніше, з тюркських джерел (ЕСУМ 2 : 483) задовго до початку українсько-російських мовних контактів. *Ковъръ* / *коворъ* неодноразово засвідчує Повість минулих літ: «*И посла Ярополкъ искать брата, и влачиша трупъе изъ гробли ѿ оутра и до полудне, и налѣзоша на Ольга высподи трупья, внесоша и, и положиша и на коверъ*», «*Ночью же межю клѣтми проидавше помостъ, вбертѣвше в коверъ, и оужи съвѣсиша на землю*» (Срезн. 1 : 1244). Слово функціонувало в українській мові XVI – XVII ст. (СЛУМ 14 : 157). Ним послуговувалися письменники XIX ст.: «*Тут малиновий ковер на всю долівку, малинові дивани і крісла*» (Марко Вовчок. Листи з Парижа); «*Перський ковер покривав поміст кімнати*» (І. Франко). У цей же період його фіксують лексикографічні джерела (Жел. 1 : 354; УС 2 : 22). «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка підтверджує, що лексема *ковер* побутувала в народному мовленні XIX ст. зі значеннями ‘килим’, ‘ковдра’ (Гр. 2 : 261). Як уживану в українській мові початку XX ст. назву засвідчують її «Словар чужих слів» З. Кузелі й М. Чайковського (СЧС : 158), «Українсько-російський словник» О. Ізюмова (Із. : 352). Сучасні тлумачні словники української мови маркують лексему *ковер* як застарілу й діалектну одиницю (СУМ-11 4 : 203; СУМ-20 7 : 198; пор. СУСГ : 161). За спостереженнями І. Огієнка, вона є вживаною тільки на Наддніпрянщині (ЕССУМ 2 : 237). У літературній мові *ковер* витіснила пізніша (від XVII ст.) синонімічна паралель *килим* (тур. *kilim*).

Лексема *жемчуг*, що ототожнюється нині з рос. *жемчуг* ‘перли’ та є давнім запозиченням із тюркських мов (ЕСУМ 2 : 192), активно вживається вже в пам’ятках киеворуської писемності. Іменник *жемчюгъ* / *женъчюгъ* та похідний від нього прикметник *жемчужьными* / *женчужьными* засвічуються у текстах Лаврентіївського, Іпатіївського літописів, Слові о полку Ігоревім (Срезн. 1 : 855). Джерела XVI – XVII ст. фіксують *жемчугъ* / *женчугъ* / *жемчюгъ* / *женчугъ* ‘перли’, *жемчужка* ‘перлінка’ (СЛУМ 9 : 142). Про органічність назви для української мови XIX ст. свідчить її наявність поруч із низкою

похідних у реєстрових частинах уже неодноразово згаданих лексикографічних праць Є. Желехівського та С. Недільського (Жел. 1 : 219) і Б. Грінченка (Гр. 1 : 478), «Словарі чужих слів» З. Кузеля та М. Чайковського (СЧС : 123). Зрідка подибується у творах української художньої літератури, пор. «*І кожний крок мій з квіточки, з биліни Краплисту росу, мов жемчуг, трусив*» (І. Франко); «*Без ліку злота я надбав І самоцвітів назбирав .. Найкращий жемчуг-жемчужок Візьми собі для серезок*» (М. Лукаш, пер. з тв. Й.В. Гете). І. Огієнко підкреслює, що *жемчуг*, *жемчужний* – давні українські слова, тепер мало вживані, їх заступили засвоєні від німецької мови синонімічні паралелі *перли*, *перловий* (УСС : 128).

Як позначена російськомовним впливом нерідко сприймається нині лексична одиниця *минута* / *мінута* із семантикою відрізу часу тривалістю 60 с. Однак це слово, засвоєне через західноєвропейські мови (нім. *Minute*, фр. *minute*) з латинської – *minūta* ‘маленька, незначна’ (ЕСУМ 3 : 479), відоме в українських пам’ятках ще з початку XVII ст. (найраніша фіксація – 1620 р.) (СЛУМ 17 : 186). Треба зауважити, що в російських джерелах воно засвідчується з XVII ст. у формі *минюта* та з XVIII ст. – *минута* (Фасмер 2 : 625), що дозволяє припускати появу в українській писемності *минута* / *мінута* безвідносно до посередництва російської мови. *Минута* трапляється в тексті «Енеїди» І. Котляревського: «*“От вам і мир”, – сказав Турн лютий І, не терявши ні **минути**, Пред військом опинивсь, як на!*» (за відсутності *хвилини*). Лексикографічні джерела кінця XIX – початку XX ст., укладені на західноукраїнських землях, подибують *мінута*, *мінутний* (Жел. 1 : 443), *мінута* ‘шістдесятя частина години або степені’ (СЧС : 204). «Словарь російсько-український» М. Уманця та А. Спілки як переклад рос. *минута*, *минутный* наводить на першому місці укр. *мінута* (1/60 частина градуса або години), *мінутний* (УС 2 : 103). Іменник *мінута* з демінутивом *минутина* та прикметник *мінутний* відзначені в народному українському мовленні XIX ст. Б. Грінченком (Гр. 2 : 426). Проф. Огієнко щодо слова *мінута* зазначає, що «так вимовляє й пише вся Велика Україна», на Галичині ж уживаною є нав’язана

польським впливом форма *мінута* (УСС : 228). Академічний російсько-український словник за ред. А. Кримського теж наводить *мінута* серед числа відповідників до рос. *минута*, щоправда із заувагою про рідковживаність лексеми із темпоральним значенням (РУС : 1079). В українській мові сучасного періоду слово закріпилося зі спеціальною семантикою як назва одиниці вимірювання плоских кутів, однак нерідко трапляється в узусі як синонім до літературного *хвилина*, пор. також діалектне *мінута*, *минута* ‘хвилина’ (СБуГ : 291).

Не пов’язаною із впливом російської мови, принаймні на західноукраїнському ґрунті, є лексична одиниця *конфета*, що співвідноситься з сучасними літературними укр. *цукерка* та рос. *конфета*. Перша писемна фіксація в українських джерелах наведена в «Лексиконі» Памви Беринди (1627): «Сладкості: **Квнфекты**, корґннѳи дорогіи рґчи» (Бер. : 115; СЛУМ 14 : 247), пор. у російських пам’ятках – з другої половини XVII ст. (СлРЯ 7 : 283). Слово прийнято вважати запозиченим з італійської мови (іт. *confetto* ‘цукерка’ зводиться до лат. *cōnfectus* ‘вироблений, виготовлений’), однак форми із *-кт-* (*конфекты* / *конѳекты*) свідчать про шлях входження через німецьке посередництво (нім. *Konfékt*) (ЕСУМ 3: 559) та далі – польське (стп. *konfekt*). Назву *конфѳет* засвідчує «Малорусько-німецький словар» Є. Желехівського та С. Недільського (Жел. 1 : 363); *канхвети*, *канхветка* наведено як відповідники до рос. *конфета*, *конфетка* в російсько-українському словнику М. Уманця та А. Спілки (УС 2 : 33); *конфѳет* іт. ‘цукорки’ зазначено серед українських запозичень у «Словарі чужих слів» З. Кузелі та А. Чайковського (СЧС : 170). І. Огієнко свідчить, що *конфѳет* уживається здебільшого на Галичині, на Великій Україні частіше – цукерка (УСС : 193).

Російська мова для розглянутих та подібних узусних найменувань тривалий час була (або могла бути) одним зі співчинників, що підтримували та стимулювали їхнє «життя» в українському мововжитку. У наші дні з огляду на важливі суспільні перетворення схожість із російськими словоформами стає (може стати) причиною прискореної архаїзації відповідних українських слів.

Спостерігається подальше зниження їхньої регулярності та стилістичної маркованості. Дедалі частіше слова, притаманні звичному (буденному) словниковому запасу сучасних українців, оголошуються суржикізмами, мішанкою, мовним сміттям без усвідомлення їхньої багатолітньої тяглості в українській мові. Зокрема у словнику-пораднику «Мова – не калька» (Львів, 2015) до розряду «кальок і чужомовних запозик, що так чи інак засмічують нашу рідну мову, зводять її велич до рівня вуличного суржику» віднесено *бедро* (МНК : 26), *бистро* (МНК : 34), *будто* (МНК : 46), *визивати* (МНК : 72), *желудок* (МНК : 183), *зависть* (МНК : 199), *краска* (МНК : 275), *лікарство* (МНК : 286), *обув* (МНК : 385), *оп'ять* (МНК : 394), *оставляти* (МНК : 395), *положити* (МНК : 444), *получати* (МНК : 444), *последній* (МНК : 452) та ін. На заміну усталеним термінам із першим компонентом *много-* (що асоціюється з рос. *много*) *многогранник*, *многокутник* пропонуються *багатогранник* і *багатокутник* (МНК : 304).

Нормативна лексика

Дистанціювання від російської мови спричиняється й до пасивізації тих давніх українських слів, які є нормативними для української літературної мови, однак виявляють подібність до відповідних російських назв. У мовній свідомості сучасних українців такі лексеми, ідентичні в семантичному, фонетичному та графічному відношеннях, асоціюються з безпосередніми російськими запозиченнями, а звукова чи візуальна схожість між ними стає підставою для сприйняття їх покручами з російської, суржиковими елементами. Зокрема спостерігається звуження сфери використання слів, що належать до праслов'янської мовної спадщини, на фоні активізації синонімічних назв іншої генези чи таких, що не ввійшли до російського лексикону: *голубий* → *блакитний*, *держати* → *тримати*, *жарити* 'готувати їжу з жиром на вогні, на жару без використання води' → *смажити*, *жаркий* → *спекотний*, *гарячий*, *дуже теплий*, *жарко* → *спекотно*, *гаряче*, *ждати* → *чекати*, *сподіватися*, *курити* 'утягувати через рот і видихати дим якої-небудь речовини, перев. тютюну' → *палити*, *лице* 'передня частина голови людини' → *обличчя*,

надівати ‘одягати на себе або на когось одяг, взуття, головний убір’ → *одягати, одяга* → *одяг, пожежа* → *пожежа, чудо* → *диво* тощо.

Про давність та історичну неперервність цих назв на українськомовному ґрунті, їхню безвідносність до впливу російської лінгвокультури свідчать численні фіксації в оригінальних джерелах різних історичних періодів. Вони трапляються у списках давньокиївських пам’яток: *голубыи* у складі власної назви *Голубыи льсь* (Срезн. 1 : 546), *държати / дръжати / дръжати / держати* ‘тримати’, ‘тримати в себе, мати при собі’, ‘володарювати, правити’ (Срезн. 1 : 775–776), *ждати / ждати* ‘чекати’ (Срезн. 1 : 885), *курити* ‘курити, димити’ (Срезн. 1 : 1378), *лице* ‘обличчя’, ‘особа’ (Срезн. 2 : 30–32), *одъвати* ‘одягати, покривати одягом’, ‘вкривати ковдрою’, *одътися* ‘вдягнутися’ (Срезн. 2 : 626, 627), *одежа, одежа* ‘одяг’ (Срезн. 2 : 612–613), *пожарь* ‘пожежа’ (Срезн. 2 : 1079), *чудо* ‘диво, надзвичайне явище’ (Срезн. 3 : 1547).

Регулярність назв у текстах староукраїнської писемності XIV – початку XVII ст. засвідчують численні графічні варіанти їхніх написань та розвинена полісемія, пор.: *голубый* ‘голубий (про колір)’ (СЛУМ 7 : 11), *держати / держать / держѣти / держати / деръжати / деръжати / дръжати / дръжати / дръжати* ‘тримати в руках, не дати впасти’, ‘взявшись за що-небудь, не відпускати’, ‘служити опорою чогось, триматися’, ‘затримуючи, не віддавати, залишати в себе’, ‘примушувати перебувати де-небудь проти волі’, ‘зберігати’, ‘дотримуватися’, ‘наймати для виконання певних обов’язків’, ‘схоплювати, мучити’, ‘мати у власності’, ‘орендувати’, ‘керувати, правити’, ‘тривати’, ‘дотримуватися’, ‘бути відданим, вірним чомусь’, ‘підтримувати’, ‘знаходитися в певному положенні, стані’, ‘давати притулок’, ‘мати думку, думати’ (ССУМ 1 : 295–297; СЛУМ 7 : 240–244; ПЄ : 471), *жарити* ‘підпикати що-небудь на вогні, на жару’ (СЛУМ 9 : 127), *жаркий / жаркій* ‘пекучий, гарячий’, ‘переповнений горем’ (СЛУМ 9 : 127), *жарко* ‘дуже сильно, жагуче’ (СЛУМ 9 : 127), *ждати / ждати / ждать / иждати* ‘очікувати’, ‘сподіватися’ (ССУМ 1 : 355; СЛУМ 9 : 131; ПЄ : 484), *курити / куріти / курити* ‘горінням

випускати, виділяти дим' (СЛУМ 15 : 194), *лице / лице / ліце / ліцо* 'обличчя', 'щока', 'особа', 'зовнішній вигляд, зовнішність', 'свідок', 'речовий доказ вини' (СЛУМ 16 : 70; ПЄ : 532) та як компонент стійких виразів *ліцомъ выиняти* 'знайти щось як речовий доказ', *какими лици* 'у якийсь спосіб', *никакими лици* 'ніяким способом', *лицемъ нѣти* 'спіймати на гарячому' (ССУМ 1 : 551), *одежа* 'одяг' (ССУМ 2 : 74), *пожаръ* 'пожежа' (ССУМ 2 : 172). У Пересопницькому Євангелії, окрім згаданих, фіксуються також форми *надѣвали* (ПЄ : 551), *чоудо* (ПЄ : 689). Уживаються вони й у діловій документації XVIII ст., котра демонструє зразок народнорозмовної мови того часу: *держати* (ДНМ : 156, 159), *ждати* (ДНМ : 47), *лице* (ДНМ : 168, 176, 233, 254), *одежа* (ДНМ : 271, 282), *пожаръ* (ДНМ : 147).

У тексті «Енеїди» І. Котляревського наведено саме згадані лексичні одиниці за відсутності їхніх сучасних семантичних паралелей: *держать* (8) (ЛЕК : 42); *ждати* (12) (ЛЕК : 52); *курити* (6) (ЛЕК : 84); *лице* (3) (ЛЕК : 88); *одежа* (6) (ЛЕК : 113), щоправда є *одягтися* (3) (ЛЕК : 114); *пожар* (9) (ЛЕК : 131); *чудо* (8) (ЛЕК : 198).

Як органічні елементи української живої мови їх представлено в лексикографічних працях Є. Желехівського та С. Недільського, а також Б. Грінченка: *голубий, голубенький* (Жел. 1 : 150; Гр. 1 : 306), *держати* (Жел. 1 : 178; Гр. 1 : 370), *жарити, жарити* (Жел. 1 : 218; Гр. 1 : 474), *жаркий, жарко* (Жел. 1 : 218; Гр. 1 : 475), *ждати* (Жел. 1 : 219; Гр. 1 : 477), *курити* (Жел. 1 : 391; Гр. 2 : 329), *лице* (Жел. 1 : 406; Гр. 2 : 365), *надівати* (Гр. 2 : 482), *одежа* (Жел. 1 : 556; Гр. 3 : 38), *одівати* (Жел. 1 : 557), *пóжар, пожар* (Жел. 2 : 679; Гр. 3 249), *чúдо* (Жел. 2 : 1078; Гр. 4 : 475).

На високу частотність уживань аналізованих лексем в українській мові XIX ст. вказує їхнє представлення як перших еквівалентів до відповідних російських вокабул у перекладній лексикографії цього періоду. Зокрема, в російсько-українському словнику М. Уманця та А. Спілки *голубой – голубий, блакитний, блаватний* (УС 1 : 155), *держать – держати, тримати* (УС 1 : 178), *жарить – жарити, пекти, смажити* та ін. (УС 1 : 215), *жаркий –*

жаркий, гарячий та ін. (УС 1 : 215), *ждать – ждати, сподіватися, чекати, дождити* (УС 1 : 216), *курить* (тютюн) – *курити, палити, пихкати, пахкати* (УС 2 : 60), *лицо – лице, обличчя, вид, твар* (УС 2 : 74), *одежа, одежда – одежа, одіж, одіння, убрання* (УС 2 : 229), *пожарь – пожар, пожежа, пожега* (УС 3 : 79), *чудо – чудо, диво* (УС 4 : 203).

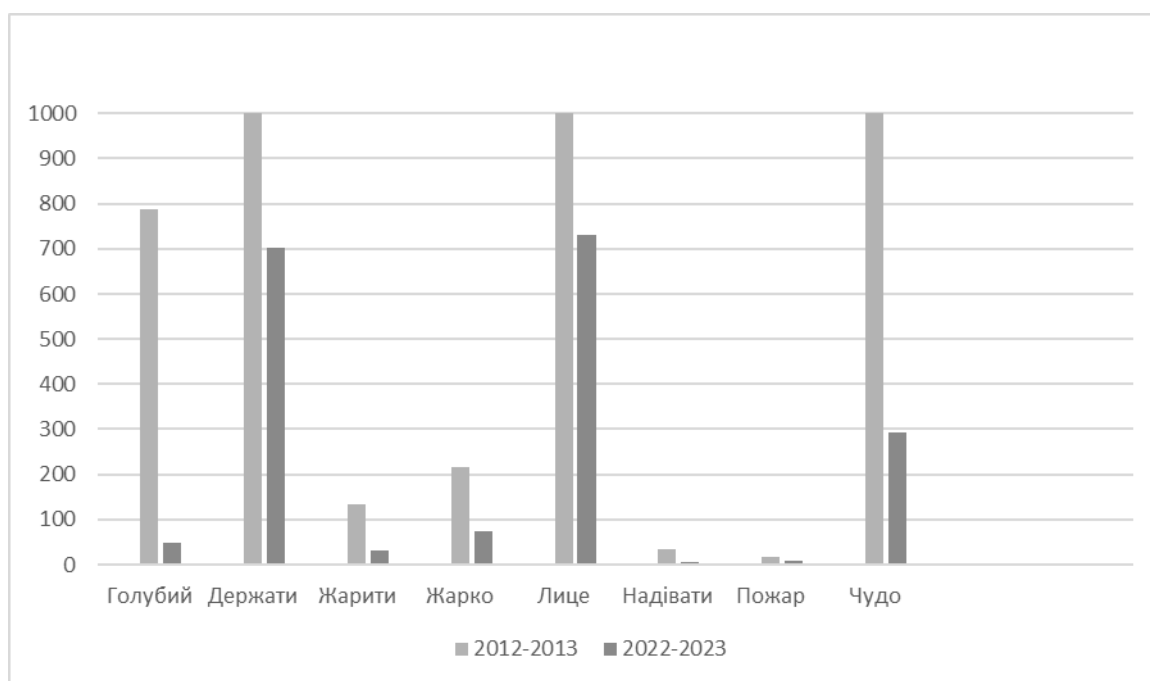
Натомість російсько-український академічний словник за редакцією А. Кримського, укладений у період українізації, коли й намітилася тенденція до дистанціювання від російських впливів, демонструє помітне в низці випадків відсунення на друге (однак не останнє) місце співзвучних українських відповідників: *голубой – блакитний, голубий, яносиній* (РУС : 239), *жаркий – гарячий, жаркий* (РУС : 368), *жарко – гаряче, жарко, палко* та ін. (РУС : 368), *курить* (табак) – *палити, курити, смалити* (РУС : 885), *лицо – обличчя, лице, вид, твар, образ* та ін. (РУС : 951), *надевать – вдягати, надягати, надівати, убирати* та ін. (РУС : 1209), *хоч держать – держати, тримати* (РУС : 286), *ждать – ждати, чекати* (РУС : 370), *одежда, одёжа – одежа, одіж, одяг* та ін. (РУС : 1772), *пожар – пожар, пожежа, пожога, пожега* (РУС : 2120); щодо рос. *жарити* давня українська форма *жарити* не наводиться (РУС : 368).

Усі зазначені лексеми наведено в «Українсько-російському словнику» О. Ізюмова, «Українському стилістичному словнику» І. Огієнка та пізнішій тлумачній лексикографії ХХ – ХХІ ст., зокрема академічних словниках української мови в 11-ти та у 20-ти томах без жодних стилістичних застережень (лише щодо назви *чудо* І. Огієнко зауважує її маловживаність на території Великої України та витіснення давнім синонімом *диво* (УСС : 462)). У наш час в узусному вживанні такі слова зазнають функціонально-маркованої переоцінки, стають стилістично забарвленими (зниження стилістичного регістру), характеризуються низькою активністю і засвідчують перегрупування словникового складу сучасної літературної мови.

У різноманітних науково-популярних виданнях чи на просвітницьких інтернет-ресурсах їх можна побачити серед числа розмовних елементів, не рекомендованих до використання. Наприклад, словник «гарної української

мови», за визначенням його авторів Т. Берези, І. Зубрицької та Ю. Зеленого, «Мова – не калька» з-поміж одиниць, приналежних до «вуличного суржику», наводить *жарити* (МНК : 182), *ждати* (МНК : 182), *лице* (МНК : 284), *надівати* (МНК : 321), *чудо* (МНК : 633). Хоч при цьому в передмові до видання зазначено: «Наше лінування чи то пак небажання добирати питомих українських слів в усному й писемному мовленні призводить до втрати великої сутності української мови як цілком самостійної... До того ж ми навіть частогусто кепкуємо з гарних українських слів й висловів, анічогісінько не знаючи про їхнє значення та походження ... Таким робом ми принижуємо самі себе, даючи рідну мову на поталу нищівним і невблаганним космополітичним і глобалізаційним хвилям, що зусібіч набігають на нашу мовну зусібність» (МНК : 8).

Порівняння частотності вживань розглянутих найменувань, співзвучних із російськими формами, за матеріалами Генерального регіонально анотованого корпусу української мови (ГРАК) демонструє стійку тенденцію до зниження їхньої регулярності. Показові результати фрагментів такого зіставлення для окремих лексем за джерелами корпусу, датованими упродовж останнього десятиріччя, проілюстровано на діаграмі:

Отож, сучасні пуристичні тенденції, спрямовані на подолання наслідків впливу російської мови та посилення ролі питомої мовної основи, дистанціювання від російських запозичень та орієнтування на чистоту мовлення, породжують та дедалі сильніше поглиблюють проблему таврування давньої з походження та функціонування української лексики як російських кальок, покручів, суржикових елементів, призводять до помилкових суджень щодо самобутності української мови, хибної оцінки мовних та мовно-культурних надбань минулого, архаїзації розмовного пласту слів та стилістичної переорієнтації нормативного словника.

Статус гаданих росізмів в усусній та літературній українськомовній практиці має конкретно-історичний, динамічний характер. Одне й те ж слово (грамема) за різних комунікативних, контекстуальних обставин може набувати дифузних ознак суржикізму, інтереферени чи псевдозапозичення. Тому спосіб вживання в мовних джерелах та його частотність, котра засвідчує узвичаєність у мовній практиці, є вагомим критерієм при вирішенні питання розмежування питомих та позірних елементів. Розуміння природи таких мовних явищ є важливим складником збереження історичної пам'яті народу та формування цілісного уявлення про свою національну ідентичність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гнатюк Л.П. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2010. 446 с.
2. Гнатюк Л.П. Чому вивчення мови Григорія Сковороди актуальне для українців у XXI столітті. *Дивослово*. 2013. № 5. С. 53–58.
3. Голянич М.І., Стефурак Р.І., Бабій І.О. Словник лінгвістичних термінів : лексикологія, фразеологія, лексикографія. Івано-Франківськ : Сімик, 2011. 272 с.
4. Дель Гаудио Сальваторе. Украинско-русская смешанная речь «суржик» в системе взаимодействия украинского и русского языков. *Slověne*. № 2. 2015. С. 214–246.
5. Дзюбишина-Мельник Н.Я. Позірні русизми в художніх текстах початку ХХ століття. *Наук. зап. НаУКМА*. 2003. Т. 22. Ч. 1. С. 16–22.
6. Зеров М.К. Українське письменство / упоряд. М. Сулима, післямова М. Москаленка. Київ : Основи, 2002. 1301 с.

7. Іларіон (Огієнко І.) Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови. Вінніпег : накладом т-ва «Волинь», 1961. 256 с.
8. Караванський С. Секрети української мови. Київ : УКСП «Кобза», 1994. 152 с.
9. Масенко Л.Т. Суржик: між мовою і язиком. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2019. 229 с.
10. Пономарів О.Д. Культура слова. Мовностилістичні поради. Київ : Либідь, 2011. 272 с.
11. Тараненко О.О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (на загальнослов'янському тлі). *Мовознавство*. 2008. № 2–3. С. 159–189.
12. Українська мова: Енциклопедія / Редкол. : Русанівський В.М., Тараненко О.О., Зяблюк М.П. та ін. 2-ге вид., випр. і доп. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.
13. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. Київ : Либідь, 2001. 224 с.

ДЖЕРЕЛА

- Бер. – Лексикон словенороський Памви Беринди / відпов. ред. К.К. Цілуйко; підг. тексту і вступ. ст. В.В. Німчука. Київ : друк. видавництва АН УРСР, 1961. 271 с.
- Бойк. – Бойків І., Ізюмов О., Калишевський Г., Трохименко М. Словник чужомовних слів. 2-е вид., випр. Нью-Йорк : Вид-во Михайла Борецького, 1955. 532 с.
- ГГ – Гуцульські говірки: короткий словник / уклад Г. Гузар та ін.; відп. ред. Я. Закревська. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. 232 с.
- Гр. – Словарь української мови: у 4 т. / упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. Київ : Вид-во АН УРСР, 1958–1959.
- ГРАК – Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК) / М. Шведова, Р. фон Вальденфельс, С. Яригін, А. Рисін, В. Старко, Т. Ніколаєнко та ін. Київ, Львів, Єна, 2017–2024. URL : uacorus.org (дата звернення : 24.03.2024).
- ДНМ – Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст.: Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України / підг. В.А. Передрієнко. Київ : Наукова думка, 1976. 415 с.
- ЕССУМ – Огієнко І. Етимологічно-семантичний словник української мови : у 4 т. / за ред. Ю.О. Мулика-Луцика. Вінніпег : Волинь, 1979–1994.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : у 7 т. / редкол.: О.С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1982-2012.
- Жел. – Малоруско-німецький словар : у 2 т. / уложив Євгеній Желеховський і Софрон Недільський. Львів : з друк. наук. т-ва ім. Шевченка, 1886.

- Із. – Ізюмов О.П. Українсько-російський словник: за новим правописом. Харків–Київ : Держ. вид-во України, 1930. 979 с.
- Левч. – Левченко М. Опыт русско-украинского словаря. Киев : в типографии губернского Управления, 1874. 188 с.
- ЛЕК – Ващенко В.С., Медведєв Ф.П., Петрова П.О. Лексика «Енеїди» І.П. Котляревського. Харків : Вид-во Харк. ун-ту, 1955. 207 с.
- Лис. – Лисенко П.С. Словник поліських говорів. Київ : Наукова думка, 1974. 259 с.
- МНК – Береза Т., Зубрицька І., Зелений Ю. Мова – не калька : словник української мови. Львів : Априорі, 2015. 664 с.
- ПЄ – Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Дослідження. Транслітерованій текст. Словопоказчик / редкол.: О. Онищенко [та ін.]; підгот.: І. Чепіга, Л. Гнатенко. Київ: [Б. в.], 2001. 669 с.
- Пипт. – Пиптенко З. Словник чужих слів, що вживаються в українській мові. Київ : Поступ, 1918. 104 с.
- РУС – Російсько-український словник: у 4-х т. / гол. ред. акад. А. Кримський, С. Ефремов. Київ : К.І.С., 2007. 2550 с.
- СБГ – Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: у 2 ч. Київ : Наукова думка, 1984.
- СБуг – Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці : Рута, 2005. 688 с.
- СГНН – Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: у 4 т. Запоріжжя : ЗНУ, 1992.
- СЗГ – Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок : у 2 т. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000.
- Скалозуб – Скалозуб О. Словник чужомовних слів, виразів і приповідок, що вживаються в українській мові. Коломия : Рекорд, 1933, 480 с.
- СлРЯ – Словарь русского языка XI–XVII вв. / Редкол.: С.Г. Бархударов и др. Москва : Наука, 1975–2022. Вып. 1–31.
- СЛУМ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: у 28 вип. / редкол.: Д. Гринчишин (відп. ред.) та ін. Львів, 1994–2017. Вип. 1–17.
- Срезн. – Срезневский И.И. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам : в 3 т. Санкт-Петербург : ИОРЯС Императорской АН, 1893–1902.
- ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. / редкол.: Л.Л. Гумецька (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1977–1978.
- СУМ-11 – Словник української мови : в 11 т. / редкол.: І.К. Білодід [та ін.]. Київ : Наукова думка, 1970–1980.

- СУМ-20 – Словник української мови : у 20 т. Київ : Наукова думка, 2010–2022. Т. 1–14.
- СУСГ – Словник українських східнословобожанських говірок / Волошинова М.О. та ін. ; за ред. К.Д. Глуховцевої, В.В. Леснової. 2-ге вид., зі змін. й допов. Київ : Талком, 2021. 407 с.
- СЧС – Кузеля З., Чайковський М. Словар чужих слів: 12 000 слів чужого походження в укр. мові. Чернівці : З друк. т-ва «Рус. Рада» під зарядом І. Захарка, 1910. 368 с.
- Тимч. – Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. : у 2 кн. / підготували В.В. Німчук, Г.І. Лиса. Київ–Нью-Йорк, 2003.
- УС – Словарь російсько-український : у 4 т. / зібрали і впоряд.: М. Уманець, А. Спілка. Львів : з друк. наук. т-ва ім. Шевченка, 1893–1898.
- УСС – Огієнко І. Український стилістичний словник: підруч. кн. для вивч. укр. літ. мови. Львів : з друк. наук. т-ва ім. Шевченка, 1924 . 496 с.
- Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. Москва : Астрель, 2004.

Наукове видання

**Мова і війна:
динаміка мовної системи
і мовна політика**

Монографія

Редактори: *Н. М. Гайдай, О. В. Малаш, Т. Г. Файчук,
І. В. Олександрук, І. О. Голотова*

Підписано до друку 09.04.2024 р.

Формат 60 x 84¹ / 16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.

Обсяг 30,34 ум. др. арк.; 35,81 обл.-вид. арк.

Наклад 100 прим. Зам. № 2344

Видавничий дім Дмитра Бураго

Свідоцтво про внесення до державного реєстру

ДК № 2212 від 13.06.2005 р.

04080, Україна, м. Київ-80, а / с 41

Тел. / факс: (044) 227-38-28, 227-38-48;

e-mail: info@burago.com.ua, site: www.burago.com.ua

